

V prelomovom desaťročí (česko) slovenských dejín 1938 – 1948

Príspevky z odborných
seminárov v rokoch
2014 – 2017

u. fond
na podporu
umenia

NÁZOV	V prelomovom desaťročí (česko)slovenských dejín 1938 - 1948. Príspevky z odborných seminárov v rokoch 2014 - 2017.
YDALO	Ľubovnianske múzeum - hrad v Starej Ľubovni, 2018
EDITOR	Dalibor Mikulík, riaditeľ múzea
ZOSTAVOVATELIA	Eduard Laincz, Adrián Drobňák
AUTORI	Matej Beránek, Adrián Drobňák, Stanislav Konečný, Martin Lacko, Eduard Laincz, Arne B. Mann, Milica Majeriková-Molitoris, Ľudomír Molitoris, Michal Murcko, Elena Vranovská
RECENZENT	Mgr. Martin Garek, PhD.
GRAFICKÁ ÚPRAVA	Marek Hrebík / www.marekhrebik.sk
PREKLADY	Jazyková škola Target, Stará Ľubovňa
JAZYKOVÉ KOREKTÚRY	PaedDr. Anna Ilečková
TLAČ	Tlačiareň P+M grafické štúdio, Turany
ISBN	978-80-89860-10-4
NÁKLAD	150 ks

Žiadna časť tejto publikácie nesmie byť bez predchádzajúceho súhlasu Ľubovnianskeho múzea - hrad rozmnožovaná, zverejňovaná a rozširovaná, a to ani v tlačenej, ani elektronickej podobe.

Publikáciu z verejných zdrojov podporil Fond na podporu umenia. Publikácia prezentuje výlučne názor autorov a fond nezodpovedá za obsah publikácie.

TITULKA	Námestie v Starej Ľubovni v roku 1940 – Archív Ľubovnianskeho múzea – hradu v Starej Ľubovni
	Brigáda plk. Zolotara – Archív Muzea Okręgowego v Nowym Sączu
	Vojská 4. ukrajinského frontu – Archív Ľubovnianskeho múzea – hradu v Starej Ľubovni

Obsah

Predhovor.....	5
Úvod.....	6

1. ročník (2014)

LACKO, Martin: SNP 1944 – základné črty.....	10
MURCKO, Michal: SNP a okres Stará Ľubovňa.....	15
LAINCZ, Eduard: Rok 1944 na severnom Spiši (so zameraním na bývalý okres Spišská Stará Ves).....	30

2. ročník (2015)

LACKO, Martin: Slovensko od porážky povstania do prechodu frontu (november 1944 – máj 1945).....	46
MURCKO, Michal: Oslobodzovanie okresu Stará Ľubovňa.....	51
LAINCZ, Eduard: Prechod frontu cez územie okresu Spišská Stará Ves.....	62

3. ročník (2016)

MOLITORIS, Ľudomír: Slováci žijúci v Poľsku a ich účasť na protifašistickom odboji v rokoch 1939 – 1945.....	75
BERÁNEK, Matej: Prenasledovanie Židov na Slovensku po vypuknutí Slovenského národného povstania.....	92
LACKO, Martin: Odvliekanie obyvateľov Slovenska do ZSSR (1944 – 1945).....	109
LAINCZ, Eduard: Od prechodu frontu po február 1948 (Situácia v Starej Ľubovni v rokoch 1945 - 1948).....	114
MAJERIKOVÁ-MOLITORIS, Milica: Postavenie slovenského obyvateľstva na k Poľsku pripojených územiach severného Spiša v rokoch 1945 – 1947.....	135

4. ročník (2017)

KONEČNÝ, Stanislav: Rusínska otázka v období prvej Slovenskej republiky (1939 – 1945).....	155
MANN, Arne B.: Tragické osudy Rómov v Podpoľaní počas druhej svetovej vojny.....	168
LAINCZ, Eduard: Stará Ľubovňa v období Slovenskej republiky (1939 – 1945).....	184
VRANOVSKÁ, Elena: Región Stará Ľubovňa počas 2. svetovej vojny v krásnej a odbornej literatúre.....	208
DROBŇÁK, Adrián: Prípád pilota Archipova a jeho posádky.....	216
LACKO, Martin: Prenasledovanie Slovákov v Maďarsku v rokoch 1938 – 1944.....	245
Medailóny.....	252
Výber predmetov zo zbierkového fondu Ľubovnianskeho múzea – hradu v Starej Ľubovni v rozmedzí rokov 1904 – 1975 súvisiacich s obdobím 2. svetovej vojny.....	256

Predhovor

Význam a odkaz Slovenského národného povstania si Slovenská republika už desaťročia pripomína spomienkovými udalosťami 29. augusta. V meste a okrese Stará Ľubovňa sa pietne akty usporadúvajú na viacerých pamätných miestach. Ľubovnianske múzeum – hrad spravuje na III. nádvorí hradu Ľubovňa za hradnou kaplnkou pamätník padlým partizánom a účastníkom v SNP, a tak sa hrad stáva miestom pietnych aktov. Pri jednej z týchto udalostí sme si uvedomili, že síce si výročie SNP (obdobne aj v januári oslobodenie mesta Stará Ľubovňa) pripomínáme, ale poznáme význam, historické súvislosti týchto „ťažkých“ dejín sveta – Európy – Slovenska – Starej Ľubovne? A tak sme sa rozhodli to zmeniť – objasniť – spoznať.

Myšlienka organizovania odborných seminárov vznikla v roku 2014 pri rokovaní pracovníkov Ľubovnianskeho múzea – hradu v Starej Ľubovni so zástupcami Oblastného výboru Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov v Starej Ľubovni. Vďaka tejto spolupráci sa od roku 2014 do roku 2017 uskutočnili štyri ročníky odborného seminára pri príležitosti osláv výročia Slovenského národného povstania. Počas týchto podujatí došlo aj k spolupráci s rôznymi vedeckými inštitúciami a pracoviskami, ktoré zastupovali na seminároch ich pracovníci s rôznymi prednáškami. Išlo o tieto inštitúcie – Ústav pamäti národa v Bratislave, Spolok Slovákov v Poľsku, Múzeum holokaustu v Seredi, Spoločenskovedný ústav SAV Košice a Ľubovnianska knižnica.

Tieto odborné semináre, ktoré sa konali na hrade Ľubovňa alebo v jeho podhradí, mali za cieľ prezentovať vedecké poznatky k dejinám severného Spiša (bývalý okres Spišská Stará Ves a okres Stará Ľubovňa) a Slovenska v rokoch 1938 – 1948 širokej verejnosti a hlavne študentom a učiteľom humanitných predmetov. Zámerom tak bolo prehĺbiť poznatky z regionálnych dejín a prezentovať ich aj zástupcom jednotlivých škôl v okrese Stará Ľubovňa. Semináre nám zároveň umožnili prezentovať zbierkový fond múzea vzťahujúci sa na obdobie II. svetovej vojny, ktorý bol vystavený počas konania seminárov. Veríme, že zborník, ktorý držíte v rukách, vyplní biele miesto našich regionálnych dejín a jeho distribúcia verejnosti prispeje k rozvoju historického povedomia spoločnosti. Zborník s príspevkami z jednotlivých ročníkov bude možné využiť ako pomôcku pri výučbe dejepisu či doplnujúce čítanie pre žiakov základných a stredných škôl.

Zborník sme sa rozhodli venovať spomienke historika PhDr. Michala Murcka, Dr., ktorý svojím životným dielom prispel k poznaniu minulosti nášho mesta a okresu. Naše poďakovanie patrí konkrétnym osobám, ktoré stáli za iniciatívou, ako aj realizáciou štyroch ročníkov odborných seminárov: Mgr. Eduard Laincz, plk. v. v. Ing. Václav Homišan, Ing. Ladislav Šlachtovský a Bc. Anna Majchrovičová.

Dalibor Mikulík
riaditeľ múzea

Úvod

V roku 2014 sme si pripomenuli 70. výročie zlomovej udalosti v našich dejinách – Slovenského národného povstania. Ľubovnianske múzeum – hrad v Starej Ľubovni sa pri tejto príležitosti v spolupráci s Oblastným výborom Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov v Starej Ľubovni rozhodlo zorganizovať odborný seminár za účasti viacerých historikov. Tieto semináre sa stali v ďalších rokoch tradíciou, a preto sme veľmi radi, že vedeckým výstupom z týchto podujatí je práve tento zborník.

Prvý ročník seminára sa konal 28. augusta 2014 vo výstavnej miestnosti hradu Ľubovňa. S príspevkami vystúpili PhDr. Martin Lacko, PhD. (SNP 1944 - základné črty), PhDr. Michal Murcko, Dr. (SNP a okres Stará Ľubovňa) a Mgr. Eduard Laincz (Rok 1944 na území severného Spiša). Celý ročník sa teda venoval udalostiam v roku 1944 s detailnejším zameraním na Slovenské národné povstanie a jeho priebeh na severnom Spiši (vtedajšie okresy Spišská Stará Ves a Stará Ľubovňa). Po skončení seminára sa konal pietny akt kladenia vencov pri Pamätníku padlých na 3. nádvorí hradu Ľubovňa.

Druhý ročník sa konal 28. augusta 2015 pri príležitosti 71. výročia SNP a 70. výročia ukončenia druhej svetovej vojny. Preto aj hlavnou témou a názvom odborného seminára bolo Prechod frontu cez územie Slovenska v rokoch 1944 – 1945 a následná situácia. Svoje príspevky na hrade Ľubovňa prezentovali opätovne PhDr. Martin Lacko, PhD. (Slovensko medzi povstaním a prechodom frontu), PhDr. Michal Murcko, Dr. (Oslobodenie okresu Stará Ľubovňa) a Mgr. Eduard Laincz (Prechod frontu cez územie okresu Spišská Stará Ves). Po skončení seminára sa konal na hrade Ľubovňa pietny akt.

Tretí ročník odborného seminára sa konal pri príležitosti 72. výročia SNP a bol venovaný pamiatke zosnulého PhDr. Michala Murcka, Dr., ktorý sa aktívne zúčastnil predchádzajúcich ročníkov. Ústredným názvom u seminára, ktorý sa konal v Dome správcu v podhradí hradu Ľubovňa, boli Vybrané aspekty z dejín severného Spiša a Slovenskej republiky v rokoch 1944 – 1948. Svoje prednášky prezentovali PhDr. Ľudomír Molitoris, PhD. (Slováci z Poľska v protifašistickom odboji), Mgr. Matej Beránek, PhD. (Prenasledovanie Židov po potlačení Slovenského národného povstania), PhDr. Martin Lacko, PhD. (Odvliekanie občanov zo Slovenska do ZSSR 1944 – 1945), Mgr. Eduard Laincz (Od prechodu frontu po február 1948 – Situácia v Starej Ľubovni v rokoch 1945 – 1948), PhDr. Milica Majeriková-Molitoris, PhD. (Postavenie slovenského obyvateľstva na k Poľsku pripojených územiach severného Spiša v rokoch 1945 – 1947). V rámci seminára bolo odovzdané ocenenie in memoriam PhDr. Michalovi Murckovi, Dr. zástupcami Oblastného výboru SZPB Stará Ľubovňa.

Štvrtý ročník odborného seminára sa konal 7. septembra 2017 pri príležitosti 73. výročia SNP v Dome správcu v podhradí hradu Ľubovňa. Tento ročník niesol názov i Vybrané aspekty z dejín severného Spiša a Slovenskej republiky v rokoch 1944 – 1948. So svojimi príspevkami vystúpili PhDr. Stanislav Konečný, CSc. (Rusínska otázka v období prvej Slovenskej republiky 1939 – 1945), PhDr. Arne Mann, CSc. (Postavenie Rómov na Slovensku počas druhej svetovej vojny), Mgr. Eduard Laincz (Stará Ľubovňa v období Slovenskej republiky 1939 – 1945), Mgr. Elena Vranovská (Región Stará Ľubovňa počas 2. svetovej vojny v krásnej a odbornej literatúre), Mgr. Adrián Drobňák (Prípady pilota Archipova a jeho posádky), Ing. Ladislav Šlachtovský (Historici zo Spiša o hranici s Poľskom).

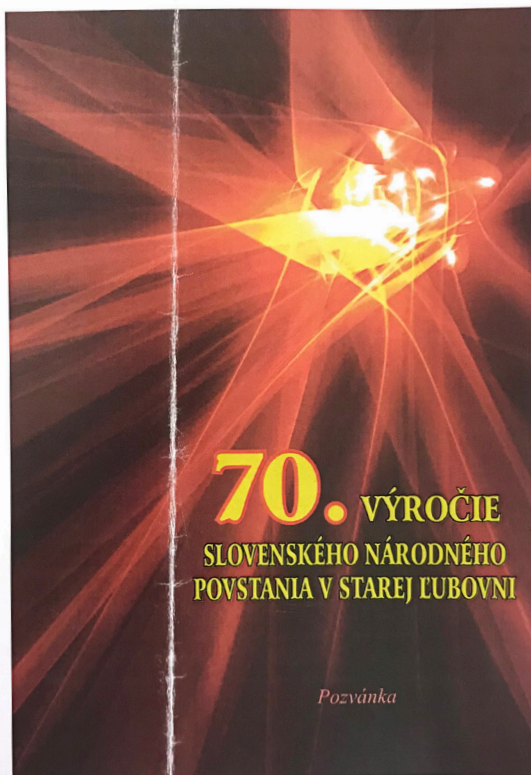
Do tlačenej podoby sa nakoniec dostali takmer všetky prednášky, okrem príspevku Ing. Ladislava Šlachtovského (Historici zo Spiša o hranici s Poľskom), ktorý nebol na žiadosť autora uverejnený a PhDr. Arne Mann, CSc. napokon do tlačenej verzie prispel štúdiou s názvom Tragické osudy Rómov v Podpoľaní počas druhej svetovej vojny. Na druhej strane do zborníka sme zaradili príspevok PhDr. Martina Lacka, PhD. (Prenasledovanie Slovákov v Maďarsku v rokoch 1938 – 1944), ktorý bol pripravený v písomnej podobe pre štvrtý ročník, ale napokon neodsznel. Keďže sme chceli zachovať vysokú vedeckú úroveň zborníka, celý prešiel recenzovaním. Preto by sme sa touto cestou chceli poďakovať recenzentovi Mgr. Martinovi Garekovi, PhD.

Na záver si zaželajme, nech tento zborník prispeje k odkrývaniu bielych miest slovenskej historiografie a bude podnetom k ďalším výskumom v regionálnej histórii.

Zostavovatelia

2014

12.7.2014 711 1623

Program:

- 09.00 h **Odborný seminár k 70. výročiu SNP**
Výstava na miestnosti hradu Ľubovňa/
PhDr. Martin Lacko, PhD.: SNP - základné čty
PhDr. Michal Mureko, Dr.: SNP a okres Stará Ľubovňa
Mgr. Eduard Lainez: Rok 1944 na území severného Spiša
- 11.30 h **Pietny akt kladenia vencov**
/Pamätník padlým, 3. nádvorie hradu Ľubovňa/
- 13.00 h **Ukážky činnosti Polícieho zboru SR**
/Parkovisko pred Okresným úradom/
- 15.00 h **Pietny akt kladenia vencov**
/Pamätník pri Dome kultúry/
- 15.30 h **Kultúrny program súborov zo Starej Ľubovne**
/Tribúna v parku na Nám. gen. Štefánika/
Spevácka skupina Klubu dôchodcov PRAMEŇ
Dychová hudba ĽUBOVNIANKA
Folklorný súbor ĽUBOVŇAN
- 15.30 h **Sme spolu - tvorivé aktivity MPSE pre deti**
/Park na Nám. gen. Štefánika/
- 17.30 h **Koncert 100 mandolín**
/Tribúna v parku na Nám. gen. Štefánika/
Detský mandolinový orchester JUNO WARS z Variavy
Mandolinový orchester ECHO z Pivnickej
Mandolinový orchester FS BARVINOK z Kamienny
- 19.00 h **Obrázky zo SNP**
/Tribúna v parku na Nám. gen. Štefánika/

V prípade nepriazniveho počasia sa program podujatia od 15.30 h uskutoční v Dome kultúry v Starej Ľubovni.

Mesto Stará Ľubovňa
Okresný úrad Stará Ľubovňa
Ľubovnianske osvetové stredisko v Starej Ľubovni
Ľubovnianske múzeum - hrad
Slovenský zväz protifašistických bojovníkov
Centrum voľného času v Starej Ľubovni

Vás pozývajú na oslavy

70. VÝROČIA
SLOVENSKÉHO NÁRODNÉHO
POVSTANIA V STAREJ ĽUBOVNI

štvrtok 28. augusta 2014

SNP 1944 – základné črty

Martin Lacko

Pokúsiť sa čo i len o krátky náčrt takej zložitej udalosti, ako bolo povstanie v roku 1944, nie je vďačná ani jednoduchá úloha a vždy so sebou prináša riziko subjektívneho výkladu. Napriek tomu sa o to treba pokúsiť. Musíme sa ale nutne vrátiť do rokov 1938/1939.

Medzinárodný kontext

Rozhodujúcim zlomom vo vývoji Európy bola Mníchovská konferencia v septembri 1938. Dnes, keď je v kurze propagácia západných štátov a ich politiky, sa nepripomína, že to boli práve „demokratické“, a súčasne aj koloniálne mocnosti Veľká Británia a Francúzsko, ktoré cynicky obetovali malé národy v strednej Európe Hitlerovi za zdanlivý pokoj pre svoje impériá. V ČSR žili ako celok tri národy: Česi, Slováci a Rusíni. Po Mníchove sa hralo už len o to, akú formu nemecká, resp. nemecko-maďarská nadvláda nad týmito národmi bude mať. Každý z týchto troch národov mal iný osud. Čechov najprv postihla strata obrovských pohraničných území (Sudet) a v marci 1939 im bola určená ponížujúca forma nemeckého protektorátu. Slováci si v októbri 1938 vyhlásili autonómiu v rámci ČSR, získali svoju prvú vládu. No už v novembri museli Maďarom odstúpiť 20% územia a 14. marca 1939 si vyhlásili vlastný štát. Karpatoruskí Rusíni sa po získaní autonómie a obdobnej strate južných území v prospech Maďarska snažili, podobne ako Slováci, o vyhlásenie samostatnosti. A j 15. marca 1939 vyhlásili. Keďže však rusínsky štát nebol v záujme Nemecka, nemohol sa ustanoviť. Rusíni sa vzápätí dostali pod maďarskú okupáciu.

Význam štátnej samostatnosti

Treba povedať, že z troch národov Česko-Slovenska najlepšie vyšli Slováci. Dostali svoj štát, i keď v limitovaných hraniciach a s limitovanou suverenitou. Vyhlásenie Slovenského štátu a získanie nemeckých garancií preň bolo súčasne skrížením plánov maďarskej politiky, ktorá v Berlíne i Ríme robila všetko pre to, aby si mohla pripojiť aj zvyšok Slovenska a obnoviť niekdajšie Uhorsko. Slovenský štát (od prijatia ústavy 21. 7. 1939 Slovenskú republiku) uznala väčšina vtedajších štátov sveta. Nepatrila medzi okupované krajiny, kde sa prejavovala hospodárska exploatacia. Životná úroveň v jej rámci bola pomerne veľmi dobrá. To museli priznať aj jej najväčší oponenti, predstavitelia Komunistickej strany Slovenska, ktorí boli v ilegality. Vybudovala si všetky atribúty štátu, vrátane výborne organizovaných ozbrojených zložiek. Politický režim SR pochopiteľne nemohol byť straníckou pluralitou. Podobne ako v ďalších štátoch existovala tu iba jedna vládna strana, HSĽS, a dve ďalšie boli povolené. Režim bol však k svojim oponentom pomerne mierny. Napr. do začiatku okupácie v lete 1944 nepopravoval, a to ani v čase stanného práva, čo bola európska rarita.

Je málo známe, že SR poskytla pomoc tisíckam prenasledovaných osôb z Európy, napr. z Protektorátu, z bývalej Juhoslávie, ZSSR, ale i Poliakom, ktorí sa vďaka existencii SR mohli zachraňovať útekom do Maďarska. To by bolo nemysliteľné, ak by Slovensko bolo okupovanou krajinou, súčasťou Nemecka.

Hlavným problémom SR bolo, že svoj osud nemala vo vlastných rukách. Vo vypätom vojnovom období, keď bola Európa rozdelená do dvoch nepriateľských blokov, bez širšej medzinárodnej opory a tradície vlastnej štátnosti, nemohla mať pevné postavenie. Jej jediným garantom ostalo Nemecko. Logicky s jeho porážkami, prichádzala vonkajšia i vnútorná destabilizácia SR, čo sa ukázalo v roku 1944. Naopak, s vzrastom sily antihitlerovskej koalície, najmä od leta 1941, sa upevňovala pozícia exilovej vlády E. Beneša, ktorý hlásal tézu o kontinuite ČSR. Došlo k paradoxnej situácii, keď vedľa seba jestvovali dve politické reprezentácie Slovenska: prvá, vedená Dr. Tisom ako zvoleným prezidentom SR (ktorého však v roku 1944 uznávala iba pronemecká časť Európy) a Dr. Benešom ako exilovým prezidentom ČSR, ktorého zas uznávala protinemecká, a teda víťaziaca časť sveta. Z londýnskeho rozhlasu zaznievali Benešove vyhrážky všetkým Slovákom, ktorí sa v SR nejako angažovali. Tieto vyhrážky neostávali bez vplyvu. Občania Slovenska si vlastne mohli, a mali vybrať, komu chcú slúžiť: vláde v Bratislave alebo v Londýne? A tu sa dostávame k jadrú problému. Ako sa mali hlavne štátni zamestnanci v takejto situácii zachovať? Keď boli frontové boje ďaleko od slovenských hraníc, nebola táto otázka akútna. No všetko sa zmenilo, keď bolo jasné, že východný front vpadne aj na Slovensko. Už koncom júla 1944 sa vojská 1. ukrajinského frontu dostali do severného predhoria Karpát, blízko hraníc SR. Bol to impulz nielen pre odboj, ale najmä pre nové opatrenia na nemeckej strane. K 4. augustu 1944 bola elitná časť slovenskej armády, Východoslovenská armáda (VSA) gen. Augusta Malára, začlenená do Skupiny armád Severná Ukrajina genplk. Josefa Harpeho. Za operačné pásmo aj pre nemeckú armádu bolo vyhlásené územie Šarišsko-zemplínskej župy a okresov Tatranskej župy – Stará Ľubovňa, Spišská Stará Ves a Kežmarok. Čoskoro pribudli aj okresy Levoča, Poprad, Spišská Nová Ves a Gelnica.

Príčiny a vypuknutie

Väčšia časť slovenskej vlády, vrátane prezidenta Tisu, usúdili, že sa nedá prakticky robiť nič, pretože SR je pevne vklinená do nemeckej sféry a skutočných spojencov Slovensko nemá, tobôž nablízku. Nemcov videli ako stále dosť silných na to, aby malú krajinu ako Slovensko pri pokuse o odpor znivočili. Tiso mal akiste pred sebou Hitlerove varovné slová z roku 1940 zo Salzburgu: „Dúfam, že si uvedomujete, že Slovensko pre nás nie je problém“. Inak uvažoval minister národnej obrany gen. Čatloš. Prišiel s vlastným plánom, ktorý spočíval v tom, že keď Červená armáda obsadí Krakov (resp. na juhu Miškovec), slovenská armáda sa obráti ako proti Maďarsku, tak i Nemecku, čím by súčasne uľahčila preniknutie sovietskych vojsk z tohto smeru. V zásade ten istý vojenský plán mala aj skupina československy orientovaných dôstojníkov okolo pplk. Jána Goliana, nazvaná ako Vojenské ústredie, sídliaca na Veliteľstve pozemného vojska (VPV) v Banskej Bystrici. Diametrálne sa však líšili ich politické ciele. Čatloš chcel udržať slovenskú samostatnosť aj po vojne, kým dôstojníci Vojenského ústredia boli orientovaní na Beneša a na návrat ČSR. Čatloš i golianovci si uvedomovali, že potrebujú odobrenie sovietskej strany. Cez kuriérov odoslali svoje plány začiatkom augusta 1944 do Moskvy. Je potvrdené, že oba sa na kompetentné miesta dostali, avšak Sovieti neposkytli žiadnu spätnú reakciu, prešli ich mlčaním. Tým postavili slovenských strojcov do nezávideniahodnej situácie.

Do príprav povstania však neočakávané a pre plán povstania vyslovene nešťastne zasiahli partizáni svojimi ozbrojenými akciami. Konkrétne niektoré organizátorské skupiny zo ZSSR, ktoré boli nad územím SR vysadzované už od júla 1944, predovšetkým partizáni nadporučika Piotra Alexejeviča Veličku. Svojimi akciami nemeckú vojnovú mašinériu prechádzajúcu Slovenskom nezastavili, ale Nemcov poriadne podráždili. A najmä zatriasli režimom SR. Keď sa ukázalo, že slovenské orgány (armáda, žandárstvo) nie sú schopné – a ani ochotné – potlačiť partizánsku činnosť, a nepomohlo ani vyhlásenie stanného práva (od 12. augusta 1944), vzali Nemci veci do vlastných rúk. Po márných výstrahách a varovaniach slovenskej vláde bolo poslednou kvapkou v pohári trpezlivosti obsadenie Ružomberka partizánmi v nedeľu 27. augusta 1944. Nie postrieľanie tzv. Ottovej misie v Turčianskom Sv. Martine, ako sa niekedy traduje. V Berlíne padol rozkaz vyslať na Slovensko okupačné jednotky. O skutočnom rozsahu príprav vystúpenia slovenskej armády však nemali Nemci vedomosti. Domnievali sa, že prípadný odpor pacifikujú za štyri dni. V tomto smere sa však prerátali.

Časové a miestne vymedzenie

Povstanie možno presne vymedziť časovo, teda trvaním, ako aj miestne, teda rozsahom. Povstalecké územie sa rozprestieralo všade tam, kde mali priamy dosah povstalecké orgány – teda po vojenskej stránke veliteľstvo Čsl. armády na Slovensku (ČSAS) a po politickej Slovenská národná rada (SNR).

Začalo sa 29. augusta 1944. V tento deň bol pri Žiline zaznamenaný príchod prvých nemeckých transportov. To bol signál aj pre predstaviteľov Vojenského ústredia začať konať. Práve pri Žiline zásluhou povstalecky orientovaného konšpiračného veliteľa posádky majora Jozefa Dobrovodského a jeho spolupracovníkov zazneli proti prichádzajúcim Nemcom prvé výstrely. Následne vo večerných hodinách československy orientovaní dôstojníci na čele s bratmi Veselovcami ovládli budovu VPV v Banskej Bystrici a premenili ju na štáb povstaleckej armády. Nazvaná bola ako Československá armáda na Slovensku. Plk. Golian ako šéf konšpiračného centra tak mohol vyjsť z utajenia, mohol zainteresovaným dôstojníkom jednotlivých vojenských posádok vydať dohodnuté heslo na odpor, ktoré znelo: „Začnite s vysťahovaním“.

Povstanie sa v prvých dňoch odohrávalo na asi polovici územia SR, prevažne na strednom Slovensku. V rokoch socializmu sa razila téza o víťaznom, teda neporazenom povstaní, ktoré trvalo až do mája 1945. Išlo však o politickú tézu. Dnes sa historici zhodujú, že povstanie trvalo do 27. 10. 1944. V tento deň bola obsadená Banská Bystrica a povstalci prestali ovládať akékoľvek súvislé územie. V neskorších mesiacoch až do prechodu frontu však pokračoval lokálny partizánsky odboj. Obdobie sa preto niekedy nazýva ako „partizánska vojna“ či partizánsky odboj.

Ozbrojené zložky povstania

V opozičnom a odbojovom hnutí, existujúcom od roku 1939, bolo viacero prúdov – demokratický, socialistický, komunistický. Povstanie však mohlo vypuknúť len ako akcia armády. Pochopiteľne, s výraznou ekonomickou pomocou, ktorú zabezpečovali najmä národohospodári Imrich Karvaš a Peter Zaťko.

Pôvodné optimistické plány sa však nenaplnili. Väčšina príslušníkov slovenskej armády bola Nemcami odzbrojená (Východoslovenská armáda už 31. 8. 1944), deportovaná do zajatia či internácie, alebo sa rozišla domov, a len menšia časť sa pridala k povstaniu či k partizánom. V prvých dňoch sa do Povstania zapojilo 18-tisíc vojakov (najmä z posádok na strednom Slovensku) z približne 90-tisíc príslušníkov armády. Jednotky, ktoré sa pridali, boli automaticky vyhlásené za Československú armádu na Slovensku. Išlo o štátoprávny moment, o zmenu vlajky, pod ktorou vojaci bojovali. Z tohto pohľadu treba povedať, že povstanie sa odohrávalo pod československou, nie pod slovenskou vlajkou.

Zakrátko sa ukázala nutnosť povolať nové sily. Väčšina príslušníkov povstaleckej armády sa sem dostala po dvoch mobilizáciách v dňoch 5. a 26. septembra 1944, čím sa ich počet zvýšil až na 60-tisíc. Boli to predovšetkým záložníci (teda tí, čo mali povinnú vojenčinu už odkrútenú, čo sa neskôr odrazilo na ich bojovej morálke). Okrem toho sa povstania zúčastnilo i niekoľko tisíc partizánov, teda ozbrojených dobrovoľníkov rôznych národností a rôznej štátnej príslušnosti. Odhady tu kolíšu od 8 do 12-tisíc.

Politické aspekty a význam

Veľmi dôležité boli aj politické aspekty. Na tomto povstaleckom území sa už 1. 9. 1944 ustanovila nová politická moc reprezentovaná SNR. Moc si podelili paritne predstavitelia Demokratickej strany a KSS. SNR vyhlásila obnovu ČSR na princípe „rovný s rovným“, čím súčasne odmietla návrat do stavu prvej ČSR. Predovšetkým sa ale dištancovala od Slovenskej republiky, prihlásila k antihitlerovskej koalícii. Povstaním sa tak Slováci pred svetom zaradili medzi národy, ktoré povstali proti Nemecku, proti nacizmu. Z tohto pohľadu, i keď porazené, malo povstanie dôležitý politický rozmer, ktorý je v Európe živý podnes.

Domnievam sa, že nielen pre politické aspekty, ale už i len pre obrovské ľudské straty nás povstanie nemôže nechať ľahostajnými. Som presvedčený, že ako pietna záležitosť, ale aj ako téma historických a filozofických úvah, bude aktuálnou témou aj v ďalších rokoch, keď sa pominú aj jeho poslední pamätníci.

// Resumé

Prvá Slovenská republika bola súčasťou Nemeckom kontrolovanej Európy. S porážkami Nemecka však vznikali snahy o prechod na stranu víťazov. Dňa 29. 8. 1944 obrátila časť slovenskej armády svoje zbrane proti Nemcom. Po stránke politickej sa povstalecké vedenie prihlásilo k obnove Československej republiky. Hoci nemecká armáda po dvoch mesiacoch ozbrojený odpor potlačila, kvôli jeho politickému významu sa pre udalosť zaužíval názov „Slovenské národné povstanie“.

The First Slovak Republic was the part of Europe controlled by Germany. However, there were some efforts to join the winner's party when defeating Germany. Part of Slovak army turned their guns against Germany on August 29th 1944. Rebel leaders politically agreed to renew the Czechoslovak Republic. Although German army suppressed an armed rebellion after two months, for the sake of political importance, the term "Slovak National Uprising" has been preferred for this event since that time.

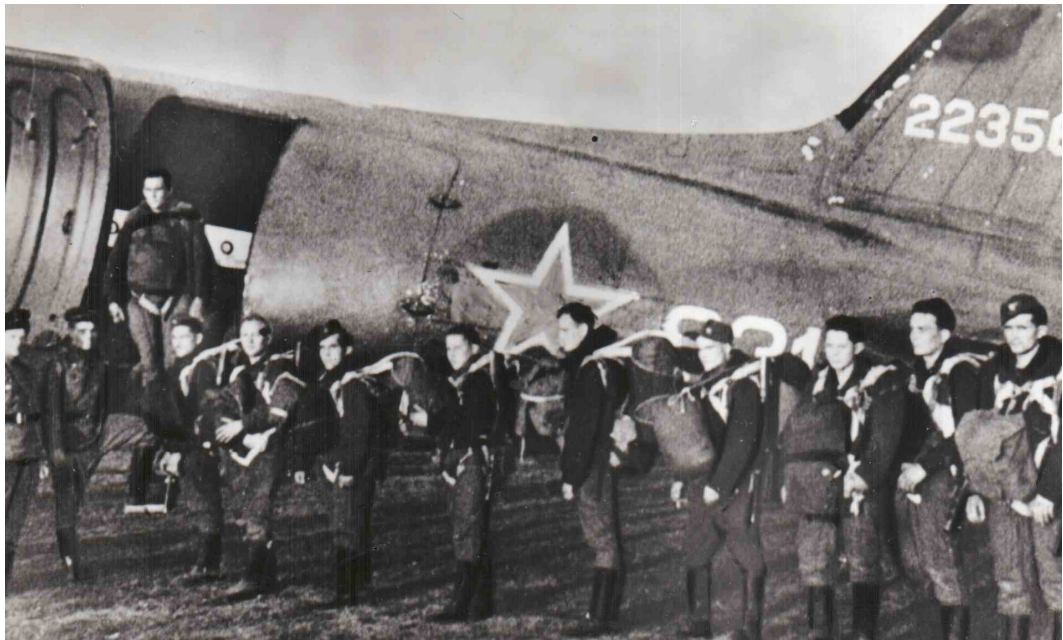
Delostrelci

ARCHÍV MÚZEA SNP B. BYSTRICA

Partizáni pri guľomete

ARCHÍV MÚZEA SNP B. BYSTRICA

Výsadbári partizánskej skupiny Teodora Polu 1944

ARCHÍV MÚZEA SNP B. BYSTRICA

2

SNP a okres Stará Ľubovňa

Michal Murcko

Antifašistický zápas slovenského národa, ktorý prerástol v celonárodné ozbrojené povstanie, je najvýznamnejšou kapitolou v novodobých dejinách nášho národa. Nerozlučnou súčasťou národnooslobodzovacieho a protifašistického hnutia slovenského národa bol aj antifašistický zápas v okrese Stará Ľubovňa. Pre rozvoj partizánskeho hnutia v okrese boli priaznivé geografické podmienky. Členitý terén horských masívov v pohraničí, najmä v oblasti Roháča a Levočských hôr, husté lesy a bezprostredné susedstvo okresu s Poľskom boli veľmi vhodné pre vytváranie partizánskych skupín. Pozitívnu úlohu v prípravách na povstanie a pri organizovaní partizánskych oddielov a neskôr pri operačnej činnosti zohrávalo obyvateľstvo rusínsko-ukrajinskej národnosti, ktoré aktívne podporovalo antifašistický odboj. Ešte pred vznikom miestnych partizánskych skupín a príchodom sovietskych partizánov zo Sovietskeho zväzu pôsobila na poľsko-slovenskom pohraničí poľská partizánska skupina pod vedením poručíka Júliusa Zubeka-Tatara.¹ Neskôr sa táto skupina, s ktorou mala spojenie aj ilegálna skupina v Starej Ľubovni, spojila s partizánskou skupinou Čapajev.

Na území okresu možno vymedziť niekoľko oblastí partizánskej činnosti. Prvá zahŕňovala severozápadnú časť okresu, ktorej centrum tvorili obce Jarabina, Litmanová, Kamienka a Mníšek nad Popradom. Druhou operačnou oblasťou partizánov bol horský masív Levočského pohoria s obcami Jakubany a Šambron.

Tretiu tvorila Lipnická dolina s centrom v Starine a štvrtou oblasťou bola východná časť dnešného okresu (niekdajšia severná časť okresu Sabinov).

Prvým partizánskym oddielom, ktorý sa vytvoril v okrese v jeseni 1943 v Levočských horách pri Jakubanoch, bol oddiel Magura, v ktorom spočiatku boli občania z Jakubian. Organizátorom oddielu bol Michal Beskid, Jozef Mariančík a Michal Lichvár. Neskôr sa tento oddiel rozrástol príchodom sovietskych vojakov, ktorí ušli z nemeckých zajateckých a koncentračných táborov a nemeckých transportov. Časť týchto utečencov zostala v oddiele, ale väčšina za pomoci príslušníkov oddielu postupovala na východ, kde sa pripojili k partizánskej skupine Čapajev. Zo sovietskych utečencov prví do oddielu prišli Peter Mojsejev, Vasil' Zadonský, Peter Uravčík a Nikolaj Orlov.² Príchodom sovietskych vojakov a dôstojníkov získal oddiel Magura skúsených bojovníkov. Veliteľom oddielu sa stal nadporučík Nikolaj Orlov a komisárom Peter Marčuk. V máji 1944 väčšia časť oddielu

1 Štátny archív v Prešove, špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči (ďalej ŠA PO, špecializované pracovisko SAL), fond (f) Krajský súd Tk, č. 564/46.

2 Slovenský národný archív Bratislava (ďalej SNA Bratislava), f. Zbierky SNP.

Magura odišla na východné Slovensko a pripojila sa k partizánskej skupine Čapajev (jej veliteľom bol Ľudovít Kukorelli).³

Územie okresu nebolo súčasťou slobodného povstaleckého územia, ktoré siahalo po Spišskú Novú Ves, Levoču a Kežmarok. Stalo sa však nástupišťom nemeckých okupačných vojsk v bojoch o Kežmarok. Cez územie okresu zo Sanoka cez Mníšek nad Popradom – Starú Ľubovňu – Hniezdne a Podolíneec postupovala 86. nemecká divízia smerom na Kežmarok a Poprad.

Povstalecké udalosti nezostali bez vplyvu na nemecké etnikum v okrese. V obciach s nemeckým obyvateľstvom – Chmeľnici, Hniezdnom, Lomničke a Podolínci, boli v rámci oddielov Freiwillige Schutzstaffel (FS) vytvorené polovojenské ozbrojené jednotky Heimatschutz (HS) – domobrany. Zriadenie nemeckej domobrany bolo nariadené rozkazom nemeckého veliteľa na Slovensku SS obergruppenführera a generála zbraní SS Bergera 2. septembra 1944.⁴ Príslušníci Heimatschutzu vykonávali strážnu službu na dôležitých železničných a cestných objektoch, robili tlmočníkov, zúčastňovali sa protipartizánskych akcií, vyhľadávali Židov, ktorí sa skrývali v horách, vyšetrovali obyvateľov slovenskej národnosti pre podozrenie z účasti na povstaní, udávali protifašisticky zmýšľajúcich ľudí a niektorí sa stali agentmi gestapa a nemeckej bezpečnostnej služby Sicherheitdienstu.⁵ Členovia HS v Podolínci na čele s predsedom DP Deziderom Signarovitsom a veliteľom HS Ladislavom Witkom sa zúčastnili odzbrojovania 4. pracovného práporu v Podolínci. Odzbrojovanie podolínskej posádky sa uskutočnilo v rámci akcie Kartoffelernte mit Prämie (Zber zemiakov s prémieu), ktorej vykonanie nariadilo hlavné veliteľstvo armád Nord Ukrainien 31. augusta 1944. Posádka bola odzbrojená veľmi ľahko a rýchlo. Ráno 3. septembra 1944 prišli do posádky traja nemeckí dôstojníci s tlmočníkmi a nariadili odovzdať zbrane. V posádke nebolo sily, ktorá by bola vojakov zorganizovala k odporu. Príchodom ozbrojených príslušníkov HS, ktorí o 8. hodine obsadili sklady a kasárne, bol osud posádky spečatený. Útek odzbrojených vojakov bol znemožnený nielen obsadením kasární príslušníkmi HS, ale aj tým, že cesta vedúca do Toporca bola obsadená členmi HS a pod dostrelom ľahkého guľometu umiestneného pri kaplnke. Odzbrojení príslušníci posádky už o 11.30 hod. boli na troch nákladných autách odvezení do Prešova a odtiaľ do Košíc. Po dvoch dňoch boli naložení do nákladných vozňov a cez Maďarsko odvedení do Nemecka.⁶ Odzbrojenie vojakov podolínskej posádky znamenalo veľkú stratu pre antifašistický odboj v tejto oblasti.

3 SNA Bratislava, f. Zbierky SNP.

4 PREČAN, Vilam. SNP – *Dokumenty. Nemci a Slovensko 1944*. Bratislava : EPOCHA, 1971, s. 231-232.

5 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. Okresný ľudový súd Stará Ľubovňa a Ľudový súd Levoča, č. 22/45, č. 52/45, č. 68/45, č. 9/46.

6 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. OLS Levoča, č. 43/45.

Začiatkom septembra – 8. septembra 1944 vznikol v obci Jarabina partizánsky oddiel Zora (Zorja) spojením predtým samostatne operujúcich partizánskych skupín. Prvú skupinu tvorili sovietski utečenci zo zajateckých táborov. Veliteľom skupiny bol nadporučík Saša Tulešov.⁷ Skupina operovala na poľsko-slovenskom pohraničí. Na začiatku pri formovaní skupiny boli okrem Šaša Tulešova Alexander Privalov, Vasilij Kozulin, Boris Osipov, Fedor Popov, Kalkabek Šumirov, Sadeke Abirov, Michail Balyberdin a Zalilov.⁸ Druhú tvorili prevažne občania Jarabiny, ktorí už pred povstaním pracovali ilegálne, ukrývali sovietskych vojnových zajatcov, ktorí ušli z nemeckých táborov, sprostredkúvali zamestnanie a poskytovali ďalšiu pomoc. Po spojení oboch skupín oddiel prijal názov Zorja (Zora). Veliteľom utvoreného oddielu sa stal Saša Tulešov. V čase vzniku oddielu bolo v ňom asi 45 partizánov. Začiatkom októbra 1944 sa oddiel pripojil k partizánskej brigáde Čapajev a prijal názov Ščors.⁹

Brigáda Čapajev prišla na poľsko-slovenské pohraničie v auguste 1944. Veliteľom brigády bol major Savelij Francevič Lesnikovskij, krycím menom Leonid, a náčelníkom štábu podplukovník Chomjakov.¹⁰ Brigáda operovala na poľsko-slovenskom pohraničí a svojou bojovou činnosťou zasahovala hlboko aj na územie okresu.

Bojové akcie na území okresu uskutočňovala aj brigáda podplukovníka Ivana Zolotara, ktorá operovala v južnej časti Poľska. Vytvorením brigády bol poverený podplukovník Ivan Fjodorovič Zolotar, ktorý v septembri 1944 spolu s ďalšími členmi odletel z Moskvy a bol vysadený neďaleko Nového Targu na vysokohorskej poľane Javorina, kde operovali dva oddiely – A. Batjana a Ivana Tarančenka. Na ich základni bolo rozhodnuté vytvoriť partizánsku skupinu, ktorá mala uskutočňovať bojovú činnosť na juhu Poľska. Brigáda sa skladala z troch oddielov. Veliteľom 1. oddielu bol Ivan Fedorovič Menjaškin, veliteľom 2. oddielu Konstantin Josifovič Pič a veliteľom skupiny prieskumníkov P. I. Jaroslavcev. Veliteľstvo brigády tvorili okrem podplukovníka I. Zolotara, veliteľa brigády, zástupca veliteľa Peter Romanovič Perminov, Ivan Maximovič Tarančenko, zástupca veliteľa pre veci politické, Aleľa N. Batjan, zástupca veliteľa pre veci organizačné. Náčelníkom štábu bol Nikolaj Evťutin a neskôr nadporučík Saša Tulešov. Zástupcom náčelníka štábu bol Vladimír Ivanovič Spodnevsky. Funkciu náčelníka spravodajskej skupiny vykonával Michail Pavlovič

7 Nadporučík Satymbek Tulešov, nazývaný Saša, bol pôvodom Kazach z Alma-Aty. Ako sirota bol vychovávaný v detskom domove v Saratove. Študoval v Semipalatinskom rabfabe, neskôr absolvoval kurzy na Moskovskom banickom inštitúte a v roku 1939 odišiel na vojenské pechotné učilište. Počas troch rokov Veľkej vlasteneckej vojny bojoval na severozápadnom, kalíninskom a ukrajinskom fronte. Velil bataliónu 385. pluku 112. streleckej divízie. V polovici mája 1944 pri Lvove padol do nemeckého zajatia. Podarilo sa mu ujsť z pracovného tábora v obci Zvarďoň a utekajúc na východ dozvedel sa od Poliakov, že neďaleko Nowého Sącza operujú sovietski partizáni a rozhodol sa k nim pripojiť. Začiatkom júla 1944 dostáva sa k akovcom z oddielu poručíka Maka. Po niekoľkých dňoch opustil oddiel spolu s ďalšími šiestimi sovietskymi utečencami a na Prehybe sa stretol so skupinou sovietskych partizánov brigády Čapajev, v ktorej pôsobil ako veliteľ oddielu. Neskôr na základe dohody major S. V. Lesnikovského, veliteľa partizánskej brigády Čapajev, a podplukovníka I. Zolotara odišiel k partizánskej brigáde I. Zolotara, v ktorej zastával funkciu náčelníka štábu brigády až do spojenia so Sovietskou armádou.

8 Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Stará Lubovňa (ďalej ŠA PO, p. SL), Zbierky SNP.

9 ŠA PO, p. SL, f. Zbierky SNP.

10 Savelij Francevič Lesnikovskij – krycie meno Leonid, narodil sa v Zabajkalsku. Zúčastnil sa bojov vo fínsko-sovietskej vojne. Vlastenecká vojna ho zastihla vo Viničine v delostreleckom útvare. V bochoch s Nemcami bola jednotka obklúčená a zbytky rozbitej čiasťky pod jeho velením sa prebýjali z obklúčenia. Postupovali smerom na Žitomírské lesy, kde bola možnosť rozvinúť partizánsky boj. V jeseni 1941 vytvoril oddiel, ktorý pomenovali menom veliteľa z občianskej vojny Vasiľa Čapajeva. Na začiatku roku 1944 štáb 1. ukrajinského frontu nariadil oddielu presunúť sa na západ. Oddiel počas svojej činnosti prešiel Tarnopolskou, Ivano-Frankovskou a Lvovskou oblasťou a presunul sa do Nízkyh Beskýd. V auguste 1944 operačným územím brigády sa stalo poľsko-slovenské pohraničie.

Minajev a náčelníkom lekárskej služby bol Nikolaj Pavlovič Sudoplatov.¹¹

Pod vplyvom prebiehajúceho SNP sa zintenzívnila činnosť partizánov aj na slovensko-poľskom pohraničí. Svedčia o tom akcie, ktoré sa uskutočnili v období od septembra 1944 do oslobodenia okresu Sovietskou armádou. Vo svojej činnosti zameriavali sa na prepadávanie nemeckých kolón a hliadok, žandárskych staníc a kasární finančnej stráže, vyhadzovanie mostov na cestách a mýnovanie ciest, na rušenie spojenia a ničenie telefónnych stĺpov a pretrhávanie vedenia. Aktívna partizánska činnosť a správy o povstaleckých udalostiach ovplyvnili zmýšľanie vojakov, ktorí boli pridelení ako posila finančnej stráže v Litmanovej. Dňa 11. septembra 1944 došlo k hromadnému prechodu týchto vojakov k partizánom pod zámienkou, že idú do civilu. V kasárňach úmyselne zanechali výzbroj a výstroj. Nasledujúci deň v ranných hodinách sa vrátili po zbrane pod zámienkou, že podľa príkazu obvodného notára v Jarabine majú výzbroj a výstroj odovzdať na notársky úrad. Akcia bola pripravená v súčinnosti s partizánmi, ktorí vzápätí finančnú stráž odzbrojili. Pri tejto akcii ukoristili 15 pušiek s bodákmi, 6 pištolí s 12 zásobníkmi a 1371 nábojmi, 2 guľomety s 35 zásobníkmi a 2230 nábojmi, 15 granátov a ostatný vojenský materiál.¹² K podobným prepadam prišlo aj na oddeleniach finančnej stráže v Strážanoch a Lesnici.¹³ Po prepadoch kasární finančnej stráže nasledovali prepady žandárskych staníc. Dňa 15. septembra 1944 o 3. hodine prepadol oddiel nadporučíka Sašu Tulešova Žandársku stanicu v Plavnici. Obec obsadila skupina 250 – 300 partizánov, keď predtým prerušili telefónne spojenie asi 1 km za obcou smerom k Starej Ľubovni. Partizáni sa bez odporu priblížili až k žandárskej stanici a vyzvali hliadku, aby nekládla odpor. Žandárska hliadka, ktorá na výzvu nereagovala, bola partizánmi odzbrojená, žandárska stanica obsadená a znemožnený akýkoľvek odpor. Partizáni zobrali 8 pušiek s bodákmi, 2 pištoly, asi 900 nábojov, ruskú automatickú pištoľ, 1 ďalekohľad a ďalší vojenský materiál. Ďalšia skupina partizánov v tom čase prerušila telefónne spojenie Ľubotín – Plavnica pred poštou a obsadila sklad firmy Ing. Ladislava Hitsa, ktorá v obvode stavala železnicu, odkiaľ vzali 8 sudov nafty, 1 benzínovú lampu, 2 bicykle, hnacie remene, ktoré partizánom slúžili ako podrážka na topánky, a 1 osobné auto značky Wanderer. Zhabané veci naložili na pripravené vozy a odišli smerom k Starej Ľubovni.¹⁴ V noci zo 16. na 17. septembra 1944 na základe dohovoru s okresným žandárskym veliteľom Weissom uskutočnili partizáni prepad Žandárskej stanice v Starej Ľubovni. Akcia, ktorou sa mali získať ďalšie zbrane pre partizánov, sa z neznámych príčin nezdarila a službukonajúci žandári požiadali o pomoc nemecké vojsko z Hniezdneho a Kežmarku. Partizáni však včas ustúpili do Jarabiny a k boju nedošlo.¹⁵ Akcie partizánov však neboli bez obetí. Dňa 21. septembra 1944 asi 30 partizánov uskutočňovalo zásobovaciu akciu v Jarabine. Po naložení zásob na voz partizáni odišli smerom do lesov za obec Jarabina. Asi 500 m za obcou nemecká hliadka striehla na partizánov, začala paľbu a zastreliła dvoch partizánov.¹⁶

Intenzívna partizánska činnosť pokračovala aj v nasledujúcom období. Partizánske oddiely na poľsko-slovenskom pohraničí uskutočňovali aktívnu bojovú a diverznú činnosť.

11 ZOLOTAR, Ivan. *Druzja poznajutsja v bede*. Moskva, 1970, s. 21.

12 ŠA PO, p. SL, f. Okresný úrad Stará Ľubovňa (ďalej OÚ Stará Ľubovňa), č. D1 414/44.

13 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. Štátne zastupiteľstvo Levoča (ďalej ŠTZ Levoča), č. 1397/44, č. 1396/44.

14 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. ŠTZ Levoča, č. 1430/44.

15 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, č. D1 734/44.

16 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. ŠTZ Levoča, č. 1383/44.

Deštrukcie ciest a prepady nemeckých autokolón partizáni uskutočňovali na dôležitých dopravných tepnách Plavnica – Malý Lipník, Mníšek nad Popradom – Stará Ľubovňa a Červený Kláštor – Veľký Lipník – Hniezdne, po ktorých Nemci prepravovali živú silu a vojnový materiál. Dňa 24. septembra 1944 o 22. 30 hodine partizáni v spolupráci so starinskou ilegálnou skupinou vyhodili 50 m dlhý a 7 m široký Údolský most na rieke Poprad. Most mal dôležitý vojenský význam pre nemeckú armádu, lebo cezeň prechádzal veľký počet nemeckého vojska do Poľska. Pri akcii boli partizánom nápomocní občania z Hajtovky.¹⁷

K prepacom nemeckých vojsk a autokolón dochádzalo najmä na ceste Mníšek nad Popradom – Stará Ľubovňa. Cesta bola pre Nemcov veľmi nebezpečná, lebo jej okraje lemoval les, z ktorého partizáni robili prepady. Dňa 6. októbra 1944 na tejto ceste v úseku Mníšek nad Popradom – Hraničné partizáni zastrelili jedného nemeckého vojaka, ktorý šiel po ceste na motocykli.¹⁸

Dňa 9. októbra 1944 asi o 8. hodine na tej istej ceste medzi 184. a 185. km začali partizáni paľbu na nemecké vojsko idúce na aute. Pri prestrelke bol ranený jeden nemecký vojak.¹⁹ Podobne 17. októbra 1944 partizáni na ceste Mníšek nad Popradom – Hraničné opäť prepadli nemecké vojenské auto. Paľbou z ľavej strany cesty vodiča zastrelili a jedného stotníka ťažko zranili.²⁰ Ďalšiu akciu uskutočnili partizáni 30. októbra 1944. Na kopci Vabec, na ceste Stará Ľubovňa – Kremná, prepadli nemecké vojenské auto. Jedného dôstojníka a jedného poddôstojníka zabil a auto zapálili.²¹

Pri svojich akciách partizáni využívali aj lesť. Dňa 3. novembra 1944 o 19. hodine prišla z Poľska smerom od Muszyny do obce Legnava partizánska jednotka v počte asi 70 partizánov. Medzi nimi boli 6 partizáni oblečení v nemeckej rovnošate, ktorí sa vydávali za vojakov zo susedných nemeckých útvarov. Ihneď po príchode do obce partizáni oblečení v nemeckej rovnošate vyhľadali nemecký proviantný sklad 3. kompánie 723. zákopníckeho útvaru, kde im skladník poskytol potraviny. O pobyte partizánov v obci sa skladník Krüger dozvedal až ráno po odchode partizánov.²²

O intenzívnej partizánskej činnosti v okrese podal poslanec Ján S. Vančo z Plavnice 14. novembra 1944 Slovenskému snemu správu, v ktorej uviedol: „*Podľa správ, ktoré mám od ľudu, je v okrese dosť partizánov, a to hlavne v pohraničných lesoch a horách šambronských a jakubienských. A najhoršie je to v okolí Mníška...Obec Jakubany je tiež na tom zle, lebo tu nielen partizáni, ale i nemecké vojsko urobilo hodne škody, lebo skoro všetky senníky po horských lúkach so senom popálilo. Hovorí sa, že je tu viac než na 3 milióny škody. Najviac zla nám narobili partizáni v okrese Sabinov, lebo tu nielen mosty na ceste poškodzovali, ale i na trati mosty a trať ničili.*“²³

17 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, č. D1 787/44.

18 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, č. D1 830/44.

19 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, č. D1 830/33.

20 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, č. D1 17/45.

21 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, č. D1 17/45.

22 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, č. D1 17/45.

23 PREČAN, Vilam. *SNP – Dokumenty*. Bratislava : Epocha, 1965, s. 794.

Vo východnej časti okresu (bývala severná časť okresu Sabinov) operovalo niekoľko ďalších partizánskych skupín.

V noci z 3. na 4. júla 1944 prekročili poľsko-slovenské hranice a bojovým pochodom prešiel do Čergovského pohoria partizánsky zväzok Alexander Nevský, ktorému velil podplukovník Viktor Alexandrovič Karasjov-Stepanov. Zväzok uskutočňoval deštruktívnu činnosť najmä na trati Sabinov – Orlov – Plaveč – Piwniczna. Od polovice augusta do začiatku septembra 1944 príslušníci zväzku uskutočnili celý rad akcií. Dňa 13. augusta 1944 13-členná skupina mínerov v zložení Solodovníkov, Borytko, Kiseľov, Dubinin, Ščerbina, Švarc, Starzynski, Iľučenko, Puligin, Serdobojcev, Hanuščák, Anafiev pod vedením Nefodova vyhodila železničný most na trati Prešov – Muszyna medzi železničnými zastávkami Čirc – Leľuchov. Nemecká stráž bola od mostu vzdialená iba 200 m a pri výbuchu v domnení, že je prepadnutá, začala strelbu z pušiek a guľometov. Doprava na tomto úseku bola prerušená 1 deň.²⁴ V noci 17. augusta 1944 o 5. hodine 24-členná skupina partizánov pod vedením veliteľa čaty O. Koropenka na tej istej trati vyhodila železničný most pri obci Ďurkov, medzi železničnými stanicami Šarišské Jastrabie – Ľubotín. Skupina, ktorá uskutočňovala akciu, využila lešť. Dvaja zo skupiny partizánov, ktorí prichádzali po trati, sa strážnemu ohlásili ako príslušníci železničnej hliadky. Prv než ich mohol strážny zastaviť, bol ďalšou skupinou spolu s ostatnými piatimi členmi železničnej stráže odzbrojený. Partizáni položili na 20 m dlhom a 12 m vysokom moste v jednej tretine pod vrchné nosníky trhavinu, ktorou boli nosníky úplne roztrhnuté a celý most spadol do 12 m hlbokého podjazdu. Príslušníkom stráže partizáni vzali 50 nábojov do pušky, 2 granáty a odišli do lesov v pohorí Minčol.²⁵

Dňa 18. augusta 1944 prišlo asi 60 – 80 partizánov na veľkostatok Gejzu Alapi Šalamona v Plavči. Pred príchodom do Plavča partizáni prerušili telefónne spojenie pri rieke Poprad a hliadkami obsadili obec. Z veľkostatku zobrali 19 koní a konské postroje. Potom skupina odišla cez Podzámok na veľkostatok do Ďurkova, z ktorého zobrali 4 kone s postrojmi. Po zobrať koristi prišli k P. Židovskému, ktorý spolupracoval s partizánmi, a o 5. hodine celá skupina odišla do rozsiahlych lesov pohoria Minčol.²⁶

Dôležitou dopravnou tepnou na prepravu materiálu a vojska bola cesta Prešov – Stará Ľubovňa. Dňa 20. augusta 1944 skupina O. Koropenka na tejto ceste vyhodila do vzduchu 8 m dlhý most pri obci Pusté Pole.²⁷ Aj keď premávka nebola prerušená, vyhodenie mostu sťažilo nemecké presuny.

Intenzívna partizánska činnosť znepokojovala Nemcov. Preto nemecké velenie v snahe zlikvidovať partizánske skupiny nasadili proti nim silné protipartizánske jednotky. Dňa 2. septembra 1944 začali nemecké jednotky sústredený útok na partizánsku základňu v Čergovskom pohorí, kde sa okrem partizánskej brigády, ktorú viedol A. Nevský, nachádzali ďalšie partizánske skupiny. Po tvrdom boji s nemeckou presilou zväzok dostal rozkaz presunúť sa na stredné Slovensko. Presun uskutočnila brigáda v noci 8. septembra

24 ŠA PO, f. ŠB, č. 477/IV i-44.; ŠA PO, f. Okresný úrad Sabinov, č. D1 873/44.; Wronski, Stanisław. *Poľsko-československé bratstvo v zbrani v II. svetovej vojne*. Bratislava : Osveta, 1962, s. 100.

25 ŠA PO, f. ŠB, č. 477/IV i-44.; ŠA POv, f. OÚ Sabinov, č. D1 873/44.; Wronski, Stanisław. *Poľsko-československé bratstvo v zbrani v II. svetovej vojne...*, s. 100.

26 ŠA PO, f. ŠB, č. 482/IV i-44.; ŠA PO, f. OÚ Sabinov, č. D1 908/44.

27 ŠA PO, f. ŠB, č. 482/IV i-44.

1944 v smere Minčol – Šarišské Jastrabie – Vislanka, kde prekročila železničnú trať Prešov – Orlov a cez Levočské pohorie, Kvetnicu, Liptovskú Tepličku sa dostala do Helpy, odkiaľ vlakom bola presunutá do Banskej Bystrice.²⁸

Medzi najaktívnejšie a najpočetnejšie partizánske jednotky, ktoré operovali na území okresu, patrí Osobitná partizánska brigáda „Gottwald“. Vznikla z diverzného oddielu, ktorý bol vycvičený v obci Obarov 8 km západne od Rovna. Rozkazom náčelníka Hlavného štábu partizánskeho hnutia (HŠPH) generála T. A. Strokáča za veliteľa oddielu bol menovaný kapitán Vjačelav Antonovič Kvitinský a za komisára oddielu N. V. Denisov.²⁹ Diverzný oddiel bol v noci z 27. na 28. júna 1944 vysadený v priestore Čierna Gura na základňu partizánskeho zväzku Stalin. Oddiel v noci z 8. na 9. augusta 1944 pri obci Šarbov, okres Svidník, prekročil poľsko-slovenskú hranicu a vstúpil na územie východného Slovenska. V čase príchodu na východné Slovensko bolo v oddiele 88 partizánov, ktorí boli rozdelení do 3 diverzných čiat a na jednu prieskumnú. Veliteľmi jednotlivých čiat boli:

1. Diverzná čata – nadporučík M. A. Tatur, zástupca staršina M. P. Troickij,
2. Diverzná čata – poručík I. F. Michejov, zástupca V. S. Lozovoj,
3. Diverzná čata – poručík V. D. Dranišnikov, zástupca starší seržant V. N. Mironov,
4. Prieskumná čata - V. V. Nikolajenko, zástupca M. Z. Abušev.³⁰

Po príchode do určeného priestoru diverzné oddiely začali vyvíjať bojovú a diverznú činnosť v priestore Bardejov – Orlov – Prešov. Dňa 27. augusta 1944 diverzná skupina staršieho seržanta A. I. Olejníka zamínovala cestu zo Sabinova do Starej Ľubovne. Cez zamínovaný priestor napoludnie v ten istý deň prechádzal pásový obrnený transportér. Došlo k explózií, transportér bol zničený a 28 nemeckých vojakov a dôstojníkov zabitých. Ďalšie dve míny položené na cestu nemeckí hľadači mín našli a zneškodnili. Na tejto akcii sa zúčastnili partizáni Olejník, Tarasov, Korduljak, Vešenko, Tuľkubajev a Uluchmanov.³¹

V noci z 29. na 30. augusta 1944 diverzná skupina staršieho seržanta Mironova zamínovala železničnú trať Orlov – Prešov. V ranných hodinách cez zamínovaný priestor prechádzal železničný transport. Došlo k explózií, pri ktorej bol zničený rušeň a 3 vagóny, zabitých bolo 71 nemeckých vojakov a dôstojníkov.³²

Diverzná skupina v počte 9 partizánov pod velením mínerov Kobeleva a Dorošeka zamínovala v noci z 31. augusta na 1. septembra 1944 železničnú trať medzi Pustým Poľom a Ľubotínom. Jedna z mín, položená 6 km od Pustého Poľa, zničila pri explózií nepriateľský transport. Rušeň a niekoľko vagónov bolo úplne rozbitých. Rušňovodič utrpel ťažké zranenie. Druhá mína zneškodnila ďalší nepriateľský transport na 1. kilometri železničnej stanice Pusté Pole, pri explózií bol rušeň úplne zničený. Tretia mína z neznámych príčin neexplodovala. V noci z 2. na 3. septembra 1944 sa presúvala skupina partizánov – V. M.

28 WRONSKI, Stanisław. *Poľsko-československé bratstvo v zbrani v II. svetovej vojne...*, s. 103.; PAŽUR, Štefan. *Protifašistický odboj na východnom Slovensku*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1974, s. 168.

29 PREČAN, Vilam. *SNP – Dokumenty...*, s. 1034.

30 PREČAN, Vilam. *SNP – Dokumenty...*, s. 1042.

31 PREČAN, Vilam. *SNP – Dokumenty...*, s. 1041.

32 GOLEMA, Andrej. *Osobitná partizánska brigáda „Gottwald“*. Martin : Osveta, 1971, s. 119.; PREČAN, Vilam. *SNP – Dokumenty...*, s. 1041.

Dorošek, M. Petrusov, G. S. Usmanov, G. Mamedov na nové pôsobisko – Pusté Pole. Pri prechode cez železničnú trať partizáni prestrihli telegrafné a telefónne spojenie a spílili niekoľko telegrafných stĺpov.³³

S príslušníkmi Osobitnej partizánskej brigády „Gottwald“ mala spojenie starinská ilegálna skupina. Jej úlohou bolo okrem poskytovania správ a ostatnej pomoci partizánom sústreďovať utečencov z nemeckých táborov a po kratšom odpočinku privádzať ich k partizánskym skupinám. Partizánske akcie uskutočňovala pod odborným vedením kpt. Jakovleva a poručíka Borisa Kuprianova.³⁴

Nezištnú pomoc brigáde poskytovala najmä obec Čirč. Brigáda sa v čase sústredného útoku Nemcov snažila uniknúť z obklúčenia a ustupovala na západ do priestoru obce. Nemci okupovali okolité dediny a znemožnili akékoľvek zásobovanie. V tejto nepriaznivej situácii poskytla príslušníkom brigády veľmi cenné služby agentúrna rozviedka z obce Čirč vedená Majdákom.³⁵

V rámci osobitnej partizánskej brigády Gottwald pôsobil partizánsky oddiel „Lipa“, ktorý sa utvoril v 1. polovici augusta 1944 v obci Lenartov. Jadro oddielu tvorili miestni občania, ku ktorým sa pridali Rusi, Ukrajinci, Tatári, Gruzinci, Azerbajdžanci, Maďari a Židia. Boli to väčšinou utečenci z nemeckých zajateckých táborov. V oddiele bolo niekoľko občanov z Obručného, Ruskej Vole a okolitých dedín. Prvým veliteľom oddielu bol Ján Demko z Lenartova a politickým komisárom Vojtech Plachta. Ján Demko už pred vznikom oddielu vyvíjal ilegálnu činnosť spolu s Michalom Prokopom, Ivanom Stašenkom, Michalom Haščákom zo susednej obce Obručné a s ďalšími ilegálnymi pracovníkmi z Ruskej Vole a Čirča. Pri formovaní oddielu sa väčšina z nich stala príslušníkmi oddielu. Po prvých úspešných akciách bol oddiel nepriateľom rozprášený a zatlačený hlboko do hôr. Po dvoch týždňoch 24. septembra 1944 sa politickému komisárovi oddielu Vojtechovi Plachtovi podarilo oddiel znova zreorganizovať, doplniť vojakmi z dvoch východoslovenských divízií a sovietskymi utečencami a obnoviť bojovú a diverznú činnosť. Po nadviazaní kontaktov so štábom Osobitnej partizánskej brigády Gottwald bol oddiel organizačne začlenený do zostavy tejto brigády. Operačným priestorom oddielu bol obvod Čergovského pohoria. Táboriskami oddielu boli lesy pri obci Lenartov, powyše obce Livov, Livovská Huta, pri Krížoch, Hervartove a napokon Slanské hory, kde sa oddiel prebojoval k Sovietskej armáde.³⁶

Z oddielu Lipa sa vyčlenila samostatná partizánska jednotka, v ktorej boli sovietski a maďarskí príslušníci. Po vyčlenení prijala názov Oddiel Kirov. Veliteľom oddielu bol

33 GOLEMA, Andrej. *Osobitná partizánska brigáda „Gottwald“...*, s. 120.

34 Poručík Boris Kuprianov bol členom posádky sovietskeho bombardovacieho lietadla, ktoré sa pri prelete asi 180 sovietskych lietadiel ponad územie okresu 17. septembra 1944 o 23, 50 hod. zrútilo na horu Marmoň v katastri obce Chmelnica. Posádka tohto lietadla v počte 4 mužov vyskočila z lietadla s padákmi. Pilot lietadla Evgenij Ivanovič Archipov vyskočil tak nešťastne, že pri výskoku z padajúceho lietadla mu odtrhlo ruku v predlaktí a s padákom zostal visieť na 30 m vysokom strome. Dokázal uvoľniť si popruhy, avšak pri páde na zem si zlomil nohu. Prvú pomoc ranenému poskytli občania z Matysovej. Na miesto havárie prišli nemeckí vojaci a príslušníci HS z Chmelnice. Antifašistom sa však podarilo ho zachrániť a dopraviť do Podsadku a odtiaľ do nemocnice v Kežmarku, odkiaľ sa mu 27. decembra 1944 podarilo ujsť. V Kežmarku za pomoci ilegálnych pracovníkov sa ukrýval až do príchodu Sovietskej armády. Pozri: ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Lubovňa, č. D1 780/44.; SNA Bratislava, f. Zbierky SNP; Pod vedením strany. Bratislava, 1959, s. 253.

35 PREČAN, Vilam. *SNP – Dokumenty...*, s. 1053.

36 GOLEMA, Andrej. *Osobitná partizánska brigáda „Gottwald“...*, s. 40.

P. I. Šiškalov, politickým komisárom P. P. Aristarchov a náčelníkom štábu Štarev.³⁷ Bola to menšia partizánska jednotka, ktorá uskutočňovala samostatné operácie a pôsobila v zostave Osobitnej partizánskej skupiny Gottwald. Oddiel operoval v Čergovskom pohorí, v okolí Minčola. Sídlo oddielu bolo v Livovskej Hute. Výdatnú pomoc oddielu poskytovali občania Čirču, Obručného, Ruskej Vole, Kyjova a Šarišského Jastrabia. Starali sa o zásobovanie, podávali správy a zúčastňovali sa bojových operácií.³⁸ Oddiel Lipa vykonával aktívnu partizánsku činnosť až do svojho spojenia s jednotkami Sovietskej armády 22. januára 1945. Po sporení jeho príslušníci boli odvelení do Bardejova, kde bol oddiel 27. januára 1945 rozpustený. Sovietski príslušníci oddielu boli začlenení k útvarom 38. armády.³⁹

Ďalšou partizánskou skupinou, ktorá určitý čas operovala na území okresu, bola skupina majora Anatolija Kovalenku-Belova. Oddiel prekročil poľsko-slovenskú hranicu v priestore Lupkovského priesmyku 3. augusta 1944. Bol to špeciálny partizánsky oddiel, ktorý mal pre postupujúcu sovietsku armádu plniť spravodajské úlohy. V tyle nepriateľa v priestore Sanok – Medzilaborce – Snina – Humenné – Sabinov – Bardejov – Kežmarok – Spišská Belá – Zakopané – Nový Targ mal pre velenie 1. ukrajinského frontu získavať správy o úlohách a pohyboch nemeckej armády, jej zložení, obranných zariadeniach a morálnej hodnote.⁴⁰ Oddiel mal priame rádiové spojenie so spravodajským oddelením 1. ukrajinského frontu. Za neustáleho prenasledovania koncom septembra 1944 sa presúval na západ. Začiatkom októbra 1944 prešiel ponad obec Kyjov, prekročil železničnú trať Prešov – Orlov neďaleko Pustého Poľa za pomoci sprievodcu Juraja Šutaka a presunul sa do Čiernej hory v Levočskom pohorí. Počas pôsobenia v Levočských horách s oddielom nadviazal spojenie Štefan Rybovič z Jakubian, ktorý sa stal spojkou oddielu. S pomocou Š. Ryboviča a ďalších ilegálnych pracovníkov v Jakubianoch sa podarilo pre oddiel zabezpečiť potraviny. Keď Nemci začali v októbri 1944 vyčisťovacie akcie proti partizánom, oddiel opustil Levočské hory. Príslušníci oddielu prekročili rieku Poprad po moste pri Nižných Ružbachoch, kde zlikvidovali nemeckú stráž a zviazli boj s nemeckým vojskom ubytovaným v obci spolu s veliteľom kapitánom Kohlom a presunuli sa na slovensko-poľské pohraničie. Pri akcii v Lendaku 27. októbra 1944 bol oddiel Nemkou Scholtzovou zo Slovenskej Vsi prezradený a nemeckým vojskom prepadnutý. V boji padlo 13 príslušníkov oddielu.⁴¹ Neskôr oddiel dostal rozkaz presunúť sa do lesov Radzieowy na základňu partizánskej brigády Čapajev. Dňa 24. novembra 1944 nemecké jednotky začali útok z Piwnicznej cez Obiedzu na Javoroky za súčinnosti letectva, ktoré bombardovalo základňu. V tejto situácii sa oddiel rozišiel s brigádou Čapajev a presunul sa na kótu 1211 – Subaň, kde v tom čase táborila partizánska brigáda pplk. I. Zolotara. Po dvoch dňoch sa oddiel presunul na kótu 1070 neďaleko Zolotarovej brigády. Keďže útoky nepriateľa, ktorý 3. decembra 1944 bombardoval Subaň, neprestávali, Ukrajinský štáb partizánskeho hnutia v Kyjeve vydal rozkaz, aby sa partizánsky oddiel Belov-Kovalenko oddelil od brigády pplk. I. Zolotara, presunul sa na iné miesto a operoval samostatne.⁴² Dňa 25. januára 1945 pri obci Veľký Lipník sa oddiel spojil

37 *Prjaševčina*, 22. apríla 1945.

38 *Prjaševčina*, 22. apríla 1945.

39 GOLEMA, Andrej. *Osobitná partizánska brigáda „Gottwald“...*, s. 155.

40 BENČÍK, Antonín a kol. *Partizánske hnutie v Československu za druhé svetové války*. Praha : Naše vojsko, 1961, s. 171.

41 *Vlastivedný bulletin – príloha Podtatranských novín*, 1964, č. 42-43.

42 PITEĽ, Michal. *Boj o Beskydy*. Bratislava : Obzor, 1972, s. 256.

s postupujúcimi jednotkami Sovietskej armády.⁴³

Slovenským národným povstaním bola vážne ochromená činnosť štátneho aparátu aj na území okresu. Bezpečnostné pomery boli také narušené, že pre partizánske hnutie v Jakubianských horách sa museli žandári presťahovať do Starej Ľubovne. Na rozklad štátneho aparátu a najmä armády upozorňoval na porade poslancov Slovenského snemu z východného Slovenska, ktorej sa zúčastnil aj minister Gejza Fritz, aj poslanec Ján S. Vančo z Plavnice. Konštatoval, že „naša armáda je bez poriadku a disciplíny, že je veľmi zle vyzbrojená a že situácia Slovenska a svoju úlohu v ňom strašne špatne chápe...máme už malo času a keď si čím skôr nedáme veci do poriadku, bude zle, ba veľmi zle.“ V správe Predsedníctvu Slovenského snemu 14. novembra 1944 napísal, že hoci na túto skutočnosť upozorňoval, nič sa nerobilo, aby sa predišlo tomu, čo potom prišlo.⁴⁴ Úpadok prehlbovala neustále sa zhoršujúca hospodárska situácia v okrese. Prejavoval sa nedostatok potravinových článkov, obuvi, šatstva a absolútny nedostatok pohonných hmôt. Pre úplný nedostatok benzínu nebolo možné ani nemocných odtransportovať do najbližšej nemocnice. Ťažkú hospodársku situáciu potvrdzuje aj obvodný notár v Jarabine vo svojej správe z 24. októbra 1944, v ktorej uvádza: „Po stránke zásobovacej a zvlášť bezpečnostnej sú pomery neuspokojivé. Niet vôbec prídely práve teraz prepotrebnej obuvi, prídely múky, cukru a ostatných článkov životných je slabý alebo nijaký, čo vzbudzuje nespokojnosť a nedôveru ľudu a reptanie na úrady a štátnu správu. Ešte horšie sú pomery po stránke bezpečnostnej. Niet ochrany majetkov a ľudských životov, niet verejného poriadku. Pravidelné dochádzky žandárskych hliadok úplne vyvstali, niet zaistená bezpečnosť od cudzích živlov spoza hraníc, ktoré často prechádzajú hranice.“⁴⁵

Okresný náčelník v Starej Ľubovni vo výkaze potrieb uviedol, že niektoré obce sa dostali do absolútnych ťažkostí a pre chod obecného hospodárstva pre jednotlivé obce boli potrebné tieto finančné prostriedky: Hajtovka 12 530 korún, Hraničné 10 000 korún, Hromoš 29 680 korún, Kremná 10 000 korún, Malý Lipník 40 500 korún, Mníšek nad Popradom 10 000 korún, Plavnica 46 500 a Šambron 30 160 korún.⁴⁶

Na udržiavanie poriadku a očistenie okresu od partizánov prišla v septembri 1944 na hrad v Starej Ľubovni nemecká posádka na čele s gestapákom Mikolom Miščákom a do niektorých obcí – Podolínece, Hniezdne, Veľký Lipník, Hraničné boli umiestnené protipartizánske jednotky. Ďalšie protipartizánske jednotky boli dislokované v poľskom Żegiestove a v kúpeľoch Smerdžonka.⁴⁷ Začiatkom septembra 1944 na základe rozkazu veliteľa bezpečnostnej polície a bezpečnostnej služby BdS v Krakove bolo na územie východného Slovenska vyslané Zvláštne komando ZBV 27 – Einsatzkommando zur besonderen Verwendung 27 (EK ZbV 27) pod vedením SS-sturmbannführera Waltera Lišku (Od 28. októbra 1944 funkciu veliteľa zastával SS-obersturmbannführer dr. Karol Hermann Rabe).⁴⁸

43 BENČÍK, Antonín a kol. *Partizánske hnutie v Československu...*, s. 293.

44 PREČAN, Vilam. *SNP – Dokumenty...*, s. 794.

45 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, č. D1 16/1945.

46 ŠA PO, f. ŠŽŽ, č. 3710/44 prez.

47 ŠA PO, špecializované pracovisko ŠAL, f. KS T ľud, č. 27/45; č. Tl 29/46; č. 45/45; č. 46/45; č. 60/45.

48 STANISLAV, Ján. – MIČEV, Stanislav. Protizidovské represálie na Slovensku od septembra 1944 do apríla 1945. In *Tragédia slovenských Židov*. Banská Bystrica : DATEI, 1992, s. 232.

Jedným z centier príslušníkov EK ZbV 27 na východnom Slovensku bol aj hrad v Starej Ľubovni, kde sídlilo asi dvadsať jeho príslušníkov.⁴⁹ Hrad sa stal strediskom, odkiaľ Nemci spolu s členmi HS podnikali výpravy proti partizánom v okolí. Najčastejšie výpravy nemeckých protipartizánskych oddielov smerovali do Levočského pohoria – Jakubienských hôr a Orlovských hôr. Prax príslušníkov EK ZbV bola taká, že zadržaných buď na mieste likvidovali, alebo sústreďovali v Prešove, odkiaľ ich transportovali do koncentračných a zajateckých táborov. O osude zajatých a zaistených rozhodovali velitelia jednotlivých oporných bodov alebo veliteľ komanda. Pri protipartizánskej akcii v Jakubienských horách 26. septembra 1944 boli zastrelení pri obci Jakubany dvaja partizáni a ranený partizán Andrej Plavčaník z Čirča, ktorý bol zajatý a prevezený na Ľubovnianský hrad, odkiaľ sa mu podarilo utiecť.⁵⁰ Súčasťou protipartizánskych akcií bolo nariadenie okresného úradu z 29. septembra 1944, ktorým prikázal všetkým občanom opustiť pozemky a obydlia na vrchoch do 1. októbra 1944 a zdržiavať sa vo svojich stálych bydliskách v obci. Po tomto termíne mohli vojenské hliadky zastreliť každého, kto sa zdržiaval vo vrchoch.⁵¹

Nemecké veliteľstvo, aby dalo do poriadku správny aparát, zvolalo 29. septembra 1944 do Prešova poradu okresných náčelníkov. Úlohou konsolidovať štátnu správu bol poverený hlavný vojenský správny radca Mohlsen.⁵²

Zároveň slovenská vláda uskutočnila ďalšie opatrenia. Dňa 4. októbra 1944 na svojom zasadnutí menovala pre územie Šarišsko-zemplínskej župy vládneho zmocnenca Antona Sabola-Palku a uznesenia zo 6. októbra 1944 rozšírili jeho územnú príslušnosť aj na okresy Poprad, Kežmarok, Spišská Stará Ves, Starú Ľubovňu, Spišskú Novú Ves a Levoča. Funkciu poradcu pre veci nemeckej národnostnej skupiny bol poverený Dr. Ľudovít Dollmann, ktorému podliehali okresní poverenci. Za poverenca pre veci nemeckej národnosti pre okresy Kežmarok, Spišská Stará Ves a Stará Ľubovňa bol vládny poverencom v Prešove vymenovaný Adalbert Wanhoff /predtým Vaňo/, obvodný tajomník DP v Kežmarku.⁵³ Vládny poverenec mal vykonávať všetku právomoc a boli mu podriadené všetky štátne, bezpečnostné, hospodárske a finančné úrady. Jeho prvoradou úlohou bolo uskutočniť očistu štátneho aparátu od ľudí, ktorí sa aktívne zúčastnili národnooslobodzovacieho hnutia. Nemecké gestapo a EK ZbV 27 po príchode na územie okresu začalo intenzívne pátrať po ilegálnych antifašistických činiteľoch, najmä však sledilo po komunistoch. Dňa 14. októbra 1944 sa gestapu podarilo odhaliť spojenie podolínskej ilegálnej komunistickej strany s komunistom Jánom Grünermelom zo Spišskej Belej prostredníctvom konfidenta a udavača gestapa Vojtecha Frňocha, rotmajstra podolínskej posádky. Pod zámienkou, že je prenasledovaný, prišiel do bytu Antona Vlka v Podolínci s dvoma gestapákmi, o ktorých tvrdil, že sú partizáni, a žiadal o zavedenie k partizánom. Podarilo sa mu získať adresy niektorých ilegálnych pracovníkov, na základe ktorých gestapo spolu s Antonom Vlkom, členom ilegálnej KSS, zatklo Jozefa Hrica z Podolínce, Jána Grünermela zo Spišskej Belej a Jozefa Guroviča z Kežmarku. Všetci boli zaistení, uväznení v Kežmarku a neskôr

49 STANISLAV, Ján. – MIČEV, Stanislav. *Protizidovské represálie na Slovensku od septembra 1944 do apríla 1945...*, s. 216.

50 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, č. D1 743/1944.

51 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, č. D1 742/44.

52 PREČAN, Viliam. *SNP – Dokumenty...*, s. 593.

53 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, č. D1 1860/44, č. 986/44.

odtransportovaní do koncentračného tábora v Ravensbrücku a odtiaľ do Sachsenhausenu, kde J. Grünermel, J. Gurovič a J. Hric zahynuli.⁵⁴

Zvýšená aktivita partizánov znepokojovala Nemcov, ktorí stále častejšie uskutočňovali trestné výpravy. Tieto trestné expedície podnikalo gestapo s protipartizánskymi jednotkami a nemeckou domobranou – HS. Protipartizánskych akcií sa zúčastňoval najmä HS z Hniezdneho, kde príslušníkov na tieto akcie organizoval veliteľ HS František Manheimer (pôvodným menom Montčko), v Podolínci veliteľ HS Dezider Signarovits.⁵⁵ Členov HS určených na protipartizánske akcie zhromaždili na veliteľstve HS v Kežmarku a prideliť k nemeckému vojsku, ktoré uskutočňovalo trestné výpravy. Mnohí príslušníci HS vykonávali pre nemecké gestapo a protipartizánske jednotky spravodajskú službu. Chodili po horách a zisťovali pobyt partizánov a Židov a podávali o tom Nemcom správy.

Jednu z najväčších protipartizánskych výprav uskutočnilo EK ZbV 27 v Starej Ľubovni s príslušníkmi HS 16. októbra 1944 v Jakubienských horách. Nemecké vojsko, ktoré prišlo do Jakubian, viedol Ľudovít Montčko. Nemci postupovali proti prúdu rieky Jakubianky do horského masívu Jakubienských hôr k vrchu Schotárka, kde sa výprava rozdelila na dve skupiny. Jednu skupinu viedol Jozef Krivoňák a druhú Popík. Pri postupe horským terénom narazila výprava na vrchu Schotárka na skupinu Židov zo Starej Ľubovne ukrývajúcich sa v domkoch (majdanoch), ktoré sa nachádzali na vrchu a zastrelili Jozefa Hechta zo Starej Ľubovne pokúšajúceho sa o útek a ďalšie tri osoby neznámej totožnosti, ktoré Nemci potom spálili. Pri tejto trestnej expedícii bolo na vrchu Schotárka chytených asi 30 osôb. Medzi nimi Mária Hechtová (manželka zastreleného Jozefa Hechta), Eduard Bardoš, riaditeľ Meštianskej školy v Starej Ľubovni, Arthur Hercz z Plavnice, Viliam Herz s manželkou, Antónia Köhnová, matka Eugena Köhna, lekárnik v Starej Ľubovni a jeho sestra Helena, Leo Müller, majiteľ píly v Podolínci, Zoltán Morgenbesser, majiteľ likéry v Starej Ľubovni a jeho manželka a ďalší Židia. Ostatných Židov odviezli na hrad v Starej Ľubovni. Časť z nich bola popravená na hrade. Ostatných transportovali do koncentračných táborov.⁵⁶ Aby zamedzili ďalšiemu pobytu partizánov, spálili všetky senníky jakubienskych občanov. Na zneškodnenie partizánov a znemožnenie záškodníckej činnosti boli zamerané razie, ktoré nariadila uskutočňovať ÚŠB každý týždeň. Do týchto akcií mali byť zapojené všetky zložky štátneho aparátu, HG a FS.

V dôsledku vývoja vojnových udalostí na území východného Slovenska vláda podnikla urýchlene opatrenia na odsun obyvateľstva. Na svojom zasadnutí 5. decembra 1944 určila na území Slovenska evakuačné pásma, z ktorého obyvateľstvo malo byť evakuované do priestoru Oravy a okresov Liptovský Mikuláš a Ružomberok.⁵⁷ Vláda sa zároveň uzniesla nariadiť dobrovoľnú evakuáciu v okresoch Stará Ľubovňa a v Šarišsko-zemplínskej župe tam, kde nebola nariadená a uskutočnená nútená evakuácia a schválila nariadenie zachytiť všetkých zbrane schopných mužov vo veku od 16 do 60 rokov.⁵⁸

54 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. OLS Levoča, č. 66/46.

55 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. OLS Levoča, č. 26/48, č. 11/46.

56 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. OLS Levoča, č. 9/46.; ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, č. D1 734/44.

57 SNA Bratislava, f. Ministerstvo hospodárstva, sekret. 1944, š. 706.

58 ŠA PO, f. ŠZŽ, č. 3815/44 prez.

Obyvateľstvo okresu nariadenie o evakuácii do určeného priestoru nerešpektovalo a v tých obciach, kde ho nemecké jednotky chceli násilne evakuovať, sa ukrylo v lesoch, kde vyčkalo príchod Sovietskej armády. S ustupujúcim nemeckým vojskom evakuovalo iba obyvateľstvo nemeckej národnosti. Len napríklad z obce Hniezdne 20. januára 1945 evakuovalo 530 Nemcov, po ktorých zostalo 93 prázdnych domov.⁵⁹

// Resumé

Cieľom príspevku je prezentovať národnooslobodzovacie a protifašistické hnutie v okrese Stará Ľubovňa počas trvania Slovenskej republiky. Nosná časť príspevku sa venuje partizánskemu hnutiu počas Slovenského národného povstania – jeho organizácii, jednotlivým akciám a celkovým reakciám na činnosť jednotlivých oddielov či partizánskych skupín. Samozrejme, príspevok v úvode reflektuje utváranie a formovanie odboja v okrese a sleduje chronologicky jeho politický a spoločenský vývoj. Okrem toho poukazuje aj na vývoj nálad medzi miestnym nemeckým etnikom a na činnosť nemeckých jednotiek v okrese. Ide najmä o činnosť protipartizánskeho oddielu Einsatzkomando zur besonderen Verwendung 27, ktoré malo svoje sídlo v podhradí hradu Ľubovňa. Štúdia je vypracovaná na základe niekoľkoročného archívneho výskumu.

The goal of this article is to present national-liberational and anti-fascist movement in Stará Ľubovňa County during the period of the Slovak Republic. The core part of this article deals with a partisan movement in the Slovak National Uprising – its organization, particular events and general reactions to the activities of particular corps or partisan groups. Of course, the introduction reflects the creation and forming the rebellion in a county and chronologically follows its political and social development. In addition, it presents the development of tendencies among the German ethnicity and the activity of German troops in the county. It is mostly about the activity of anti-partisan corps EinsatzkomandozurbesonderenVerwendung 27 having its headquarters under the Ľubovňa castle. The study is based on the archive research executed for several years.

//////////
59 ŠA PO, p. SL, f. Obv. NV Hniezdne, č. 192/45 adm.

S. F. Lesnikovskij - veliteľ partizánskej brigády Čapajev

STRENK, MIKULÁŠ. CESTA K MOHYLÁM NEZARASTIE. STARÁ ĽUBOVŇA : OKRESNÝ VÝBOR SLOVENSKEHO ZVÄZU PROTIFAŠISTICKÝCH BOJOVNÍKOV, 2004.

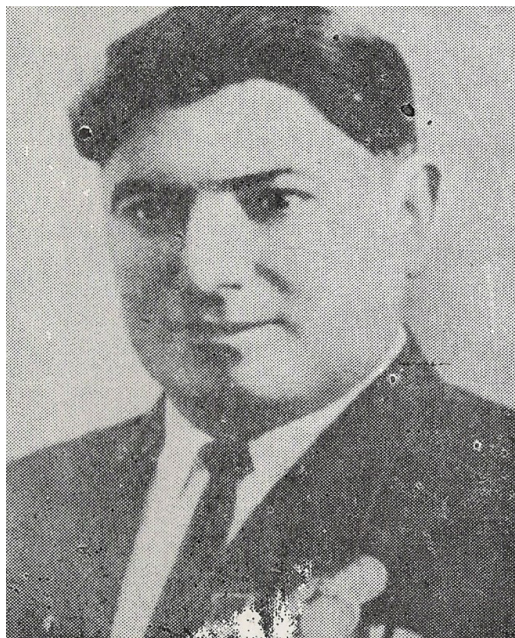
Šaša Tulešov - veliteľ partizánskeho oddielu Zora

STRENK, MIKULÁŠ. CESTA K MOHYLÁM NEZARASTIE. STARÁ ĽUBOVŇA : OKRESNÝ VÝBOR SLOVENSKEHO ZVÄZU PROTIFAŠISTICKÝCH BOJOVNÍKOV, 2004.

Brigáda plk. Zolotara

ARCHIV MUZEA OKRĘGOWEGO W NOWYM SĄCZU

V. A. Karasjov - Stepanov - veliteľ partizánskeho zväzku Alexander Nevský

STRENK, MIKULÁŠ. CESTA K MOHYLÁM NEZARASTIE. STARÁ LUBOVŇA : OKRESNÝ VÝBOR SLOVENSKEHO ZVÄZU PROTIFAŠISTICKÝCH BOJOVNÍKOV, 2004.

Vjačeslav Antonovič Kvitinský - veliteľ Osobitnej partizánskej brigády Gottwald

STRENK, MIKULÁŠ. CESTA K MOHYLÁM NEZARASTIE. STARÁ LUBOVŇA : OKRESNÝ VÝBOR SLOVENSKEHO ZVÄZU PROTIFAŠISTICKÝCH BOJOVNÍKOV, 2004.

3

Rok 1944 na severnom Spiši (so zameraním na bývalý okres Spišská Stará Ves)

Eduard Laincz

Cieľom môjho príspevku je poukázať na situáciu na územiach severného Spiša v prelomovom roku 1944, chronologicky podať vývoj partizánskeho hnutia na tomto území a pripomenúť aj na nárast činnosti rôznych skupín banditov, ktorí rabovali a ohrozovali životy miestnych obyvateľov.

Po vzniku Slovenského štátu v marci 1939 tvorili okres Spišská Stará Ves tieto obce: Reľov, Osturňa, Malá Franková, Veľká Franková, Spišské Hanušovce, Potok, Matiašovce, Zálesie (Gibel'), Havka, Spišská Stará Ves, Majere (Vyšné Šváby), Červený Kláštor (Nižné Šváby), Lysá nad Dunajcom (Kalenberg), Lechnica, Haligovce, Veľká Lesná (Rychvald), Veľký Lipník a Stráňany (Folvark). Ku nim sa koncom decembra 1939 opätovne navrátili (inkorporovali) aj obce a územia, ktoré boli v rokoch 1920 a 1938 pripojené k Poľsku. Išlo o obce Nová Belá, Fridman (s osadou Falštín), Krempachy, Tribš, Durštín, Čierna Hora, Jurgov, Repiská, Vyšné a Nižné Lapše, Nedeca, Kacvín, Lapšanka a Lesnica.

Po štyroch rokoch života v rámci samostatnej republiky sa začala v čoraz väčšej miere prejavovať určitá nespokojnosť voči režimu a jeho napojeniu na nacistické Nemecko, čoho následkom bol vznik a rozvoj ilegálneho hnutia na slovensko-poľskom pohraničí.¹ Rozmach protinemeckej činnosti bol zaznamenaný už od júla 1943. Najprv začali veľmi aktívne vystupovať poľskí partizáni. Situáciu nám vykresľuje situačná správa z druhej polovice roku 1943: „.... v blízkom pohraničí Generálneho Gubernátu bolo v poslednej dobe viac prípadov prepadnutia bezpečnostných orgánov a ich staníc ozbrojenými bandami, patrne partizánmi z radov civilného obyvateľstva (...) Vzmáha sa tu pašovanie, hlavne textil a potraviny.“²

Táto činnosť partizánskych skupín sa postupne preniesla aj na územie severného Spiša. Prvým zaznamenaným prípadom činnosti partizánov v okrese Spišská Stará Ves je prepad z 26. septembra 1943, keď sa o 23:15 hod. vlámali štyria ozbrojení muži do

1 BIEŇIEK, Józef. Przyjaciele z trudnych lat. In *Rocznik Sądecki, 1974-1977*, t. XV/XVI, s. 255-330.; BIEŇIEK, Józef. Spisz i Orawa w służbie Polski Podziemnej. In *Spisz i Orawa w 75. rocznicę porotu do Polski północnych części obu ziem*. Krakow : Secesja, 1995, s. 109-117.; RODÁK, Jozef. Spolupráca poľského hnutia odporu s protifašistickým odbojom na východnom Slovensku. In *Východoslovenská armáda a odboj*. Banská Bystrica : DATEI, 1992, s. 145-151.; OKĘCKI, Stanisław - JUCHNIEWICZ, Mieczysław. *Nie dzielity ich Tatry*. Warszawa : MON, 1983, s. 63-77.; FILAR, Alfons. *U podnóža Tat 1939 - 1945*. Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1985, s. 62-73.

2 Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA Bratislava), fond (ďalej f.) Ústredňa štátnej bezpečnosti 209 (ďalej ÚŠB), škatuľa (ďalej šk.) 755, číslo (ďalej č.) 556 prez./1943.

domu Jána Zigmunda z obce Krempachy, ukradli rádiový prijímač a pri odchode pohrozili domácim takto: „Ak sa do 6:00 hod ráno odvážiš kričať alebo opustiť svoj dom, bez milosti Vás zastrelíme.“ Sám okradnutý takto opísal páchatel'ov: „mužovia hovorili po poľsky, traja boli oblečení v civilných šatách a jeden mal so sebou poľskú vojenskú blúzu. Je pravdepodobné, že sa jedná o poľských partizánov, ktorých podľa reči ľudí a podľa okolností, ktoré sa v poslednom čase vyskytujú, je na strane Gen. Gouvernementu veľa.“³ K ďalším takýmto prieskumným partizánskym prepacom možno zaradiť aj akciu partizánov v Novej Belej. Dňa 8. októbra 1943 sa vo večerných hodinách objavili v obci traja muži oblečení v starých ruských uniformách. Vošli do domu Andreja Kaľatu, kde sa akurát nachádzal aj jeho sused Dominik Klukošovský, a žiadali jesť a niečo zafajčiť. Muži sa zdržali pätnásť minút a zisťovali, kde je najbližšia žandárska stanica, rádiový prijímač a koľko je žandárov v Novej Belej. Andrej Kaľata takto zhodnotil svojich nečakaných návštevníkov: „Podľa môjho úsudku mohli to byť utečenci z nemeckých zajateckých táborov, alebo partizáni, jesto na strane G. Gouvernementu, pri štátnej hranici, hodne.“⁴ Táto prvotná činnosť partizánov ešte bola poznačená nedostatkom zbraní, a preto podnikali skôr len prieskumné výpravy, vďaka ktorým chceli prípadne nadviazať kontakt s ilegálnymi pracovníkmi v niektorých obciach Zamaguria.

Na druhej strane prvým prípadom činnosti potulujúcich sa ozbrojených a asociálnych bánd bol prepád v Haligovciach. Odohral sa 2. novembra 1943 asi o 23:00 hodine, keď sa objavila na samote Špirky v Haligovciach 6-členná skupina Poliakov. Títo banditi okradli miestnych obyvateľov o peniaze, šatstvo a obuv. Jedného z domácich pred odchodom fyzicky napadli a ostatným sa vyhrožovali zabitím a vypálením ich príbytkov. Pri vyšetovaní pôvodu týchto banditov sa zistilo, že išlo o obyvateľov neďalekej Sczawnice, ktorí boli hľadaní pre rôznu trestnú činnosť a skrývali sa v lesoch pohraničia.⁵

Aktivizácia poľských bánd a zločineckých oddielov priamo súvisela aj so znižovaním nemeckých pohraničných stráží v Generálnom Gubernáte, a to pre situáciu na frontoch 2. svetovej vojny a strate veľkého množstva nemeckých vojakov. Práve to vyhovovalo bandám, ktoré prichádzali na územie Spiša rabovať a okrádať miestnych obyvateľov. Táto ich činnosť bola však v roku 1943 ešte v zárodkoch a diala sa len sporadicky.

Obavy miestneho obyvateľstva z budúcnosti výstižne zaznamenáva situačné hlásenie okresného náčelníka v Trstenej z decembra 1943, ktoré sa ale hodí aj pre obce severného Spiša: „Nálada obyvateľstva sa nezmenila, obyvateľstvo túžobne očakáva koniec vojny. Najmä goralí v inkorporovanom území sú zvedaví, že kam budú patriť. Títo majú obavu, že pri skončení vojny budú obťažovaní hordami z Generálneho Gubernátu. Všeobecná hospodárska situácia ostala nezmenená...“⁶

Situácia na území severného Spiša tak bola na začiatku roku 1944 pokojná. Pohraničné incidenty alebo prepadnutia partizánmi sa v poslednom čase nekonali.

³ Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Poprad (ďalej ŠA PO, pracovisko Archív Poprad), f. Okresný úrad Spišská Stará Ves (ďalej Ú Spišská Stará Ves), šk. 1, z. č. D1/154/44.

⁴ ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, z. č. D1/154/44.

⁵ ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. D1/195/44.

⁶ LACKO, Martin. Situačné hlásenia zo slovenských okresov za december 1943. In *Historické rozhľady III*, 2006, roč. 36, s. 362.

Príčinou ich nečinnosti bolo jednak veľké množstvo snehu v tomto kraji a na druhej strane aj posilnenie nemeckého pohraničného veliteľstva. Dokonca v neďalekom meste Zakopane bolo umiestnené nemecké vojenské veliteľstvo.⁷

Po stránke poľnohospodárskej bola situácia veľmi zlá, pretože rok 1943 bol poznačený veľmi slabou úrodou jačmeňa, ovsa a zemiakov. To znamenalo, že obyvateľstvo si muselo na sadenie kúpiť zemiaky, čo predstavovalo ďalšie výdavky. Čo sa týka zásobovania, to bolo na dobrej úrovni. Potraviny pre každodenný život boli do dedín pravidelne dovážané a následne predávané.⁸ V priebehu ďalších mesiacov sa však prejavil nedostatok niektorých potravín a materiálov, ako mlieka, umelých tukov, klinčov, obuvi atď.⁹

Partizánske skupiny svoju činnosť v roku 1944 začali prepadosť nemeckej žandárskej stanice v Ochotnici, ktorá ležala asi 15 – 20 km od Fridmana. Tento prepadosť sa stal 20. februára, keď 100 až 120 partizánov spustilo paľbu na stanicu. Po útoku sa partizáni stiahli opätovne do hôr. Členovia nemeckej stanice o tomto incidente informovali oddelenie finančnej stráže v Novej Belej a požiadali ich o koordináciu s ostatnými oddeleniami finančných stráží a žandárskych staníc na inkorporovanom území pri sprísnení kontroly hraníc Slovenskej republiky.¹⁰

Žandárska stanica v Jurgove získala v júni 1944 správy od nemeckých pohraničných orgánov, že v lesoch v okolí Nového Targu sa potulujú tlupy Poliakov vykonávajúci rôznu záškodnícku činnosť. Títo Poliáci sa skrývali pred Nemcami, lebo nechceli byť transportovaní na prácu do Nemecka. Na základe spomenutých správ, pretože hrozila možná aktivita týchto tlúp aj na inkorporovanom území, bola žandárska stanica v Jurgove posilnená štyrmi príslušníkmi asistenčnej jednotky z Kežmarku.¹¹

V júli 1944 bola medzi obyvateľmi určitá nervozita ohľadom približovania sa vojnového frontu k územiu Slovenskej republiky. Podľa hlásenia z Jurgova postupne odišli všetci nemeckí civilní obyvatelia z pohraničných obcí Generálneho Gubernátu. Ostali tu len nemeckí vojaci, rovnako sa pripravujúci na odchod. Tento fakt pozitívne vnímali poľskí obyvatelia oslavujúci odchod tak nemeckých civilistov, ako aj vojakov. Na slovenskej strane boli obyvatelia naopak znepokojení tým, že už dva týždne bolo počuť za hranicami v Generálnom Gubernáte delostreleckú paľbu.¹² Po hospodárskej stránke však miestne obyvateľstvo mohlo byť celkom spokojné. Úroda zemiakov a obilia sa ukazovala veľmi sľubne. Trávy bolo dosť, akurát v posledných dňoch nepretržite pršalo, následkom čoho zhnilo mnoho sena. Na druhej strane pozitívnu správou bolo, že klesla cena dobytká.¹³

V druhej polovici roku 1944 sa partizánske hnutie v pohraničnej oblasti už naplno

7 Štátny archív v Prešove, špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči (ďalej ŠA PO, špecializované pracovisko SAL), f. Okresné žandárske veliteľstvo v Kežmarku (ďalej OŽV Kežmarok), šk. 1, č. 68/1944.

8 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. OŽV Kežmarok, šk. 1, č. 68/1944.

9 LACKO, Martin. *Situačné hlásenia okresných náčelníkov január – august 1944*. Trnava : Vydavateľstvo Michala Vaška Prešov, 2005, s. 127.

10 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. j. 34 dôv./44.

11 SNA Bratislava, f. ÚŠB, šk. 755, č. D1 – 555/44.

12 SNA Bratislava, f. ÚŠB, šk. 755, č. D1 – 555/44.

13 LACKO, Martin. *Situačné hlásenia okresných náčelníkov január – august 1944...*, s. 246.

prejavovalo a aj zmienky o činnosti partizánov v nasledujúcom období sa objavovali v rôznych dobových dokumentoch a správach žandárskych staníc.

Už 2. júla 1944 prišlo k prepadnutiu Ondreja Dobáka, príslušníka oddelenia finančnej stráže v Lesnici, štyrmi partizánmi v lese. Mali záujem hlavne o nejaké zbrane, keďže však O. Dobák pri sebe zbraň nemal, prišiel o svoju obuv a šatstvo v hodnote 5000 Ks. Prepustili ho so slovami: „*Môžeš byť rád, že sme Ťa nezastrelili a až dostaneme guľomety, prideme k Vám!*“ Išlo o partizánov v rôznych uniformách, ktorí hovorili po poľsky, rusky a slovensky.¹⁴

Na základe partizánskych prepadov v okolitých oblastiach sa 2. júla 1944 Okresný úrad v Spišskej Starej Vsi obrátil na veliteľstvo delostreleckého pluku 12 v Kežmarku s požiadavkou o vojenskú asistenciu na zosilnenie miestnych oddelení Finančnej stráže. Okresný náčelník v závere konštatoval: „*Toto je potrebné na zabezpečenie žiaducej bezpečnosti, keďže v budúcnosti podobné prípady môžu sa opakovať.*“¹⁵ Na rozkaz Veliteľstva pozemného vojska v Banskej Bystrici vyslala náhradná batéria delostreleckého pluku 12 v Kežmarku vojenskú asistenciu v sile jedného dôstojníka a tridsiatich mužov ozbrojených guľometmi na posilnenie pohraničnej finančnej stráže v okrese Spišská Stará Ves. Velením bol poverený por. del. v zál. František Klučarovský. Náklady na chod jednotky na tomto území boli hradené zo štátnych prostriedkov vojenskej správy. Vojenská asistencia sa rozdelila na štyri družstvá a vykonávala službu na pohraničí podľa situácie a potreby.¹⁶ Jedno družstvo v sile šiestich mužov a jedného guľometu posilnilo oddelenie finančnej stráže v Nedeci. V Lesnici 12 mužov a 1 guľomet. V Smerdžonke to bolo 6 mužov a 1 guľomet a rovnako tak aj v Spišskej Starej Vsi.¹⁷

Toto rozhodnutie oddeleniu finančnej stráže v Lesnici pomohlo, pretože onedlho prišlo k ďalšiemu pokusu o prepad. V noci z 13. na 14. júla 1944 sa pokúsili partizáni zaútočiť na kasárne finančnej stráže. Prišlo však k prestrelke, partizáni sa stiahli naspäť do lesov a prípadné nebezpečenstvo krádeže a odzbrojenia posádky tak bolo zažehnané.¹⁸

Pred koncom júla sa situácia v Generálnom Gubernáte vyhrotila, keď 25. júla 1944 poľské obyvateľstvo vyvolalo roztržku s nemeckými vojakmi v Novom Targu, následkom ktorej boli zastrelení traja nemeckí vojaci.¹⁹ V tejto situácii schválila slovenská vláda 1. augusta 1944 na svojom zasadnutí návrh ministra národnej obrany generála Ferdinanda Čatloša na vyhlásenie operačného pásma na území Šariško-zemplínskej župy, v okresoch Stará Ľubovňa, Kežmarok a Spišská Stará Ves. Po týchto opatreniach vydal generál A. Malár 11. augusta nariadenie o mimoriadnych pomeroch na území Šariško-zemplínskej župy, okresov Stará Ľubovňa a Spišská Stará Ves. Situáciu však veľmi neovplyvnilo ani vyhlásenie

14 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. j. 189 dôv./1944.

15 Vojenský historický archív Bratislava (ďalej VHA Bratislava), f. Ministerstva národnej obrany – Spisy dôverné (ďalej MNO – D), šk. 425, č. D2/491/1944.

16 VHA Bratislava, f. MNO – D, šk. 425, č. 16.502 dôv. – 1944.; č. D1/491/1944.

17 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. D1/491/1944.

18 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. j. 201 dôv./1944.

19 SNA Bratislava, f. ÚŠB, šk. 755, č. D1 – 555/44.

stanného práva z 12. augusta na celom území republiky,²⁰ keďže aj napriek viacerým opatreniam slovenskej vlády, armádnych orgánov a lokálnych úradov partizánske hnutie naďalej silnelo. Rovnako sa množili aj jednotlivé prepady staníc, úradov a domov v obciach okresu a dochádzalo už aj k trestaniu a prvým perzekúciám predstaviteľov a zástancov štátneho režimu.

Prvý takýto prípad sa stal v noci na 15. augusta, keď partizáni prepadli oddelenie finančnej stráže v Novej Belej. Hliadka bola napadnutá asi 20 mužmi²¹ z partizánskej čaty, ktorí vnikli do budovy finančnej stráže a odniesli si odtiaľ všetky zbrane. Následne prepadli aj byty ostatných zamestnancov a odobrali im taktiež zbrane. Keď odzbrojili všetkých prítomných, odišli do blízkych lesov v Generálnom Gubernáte. Škoda vzniknutá prepadom bola vyčíslená na sumu 16 153 Ks.²²

Ďalší prepád sa uskutočnil v noci 22. augusta, keď bola prepadnutá žandárska stanica vo Fridmane asi 80 partizánmi. Násilím vnikli do objektu a prepadli tak nič netušiacich spiacich príslušníkov stanice, ktorých oslepili reflektormi a následne odzbrojili. Partizáni pobrali všetky zbrane a výstroj na stanici. Potom sa pobrali smerom do obce. Škoda sa odhadovala na sumu okolo 18 000 Ks.²³ V tú istú noc prepadla druhá skupina partizánov v počte asi 60 – 70 mužov aj oddelenie finančnej stráže vo Fridmane, a tiež súkromné byty ženatých príslušníkov stanice. Podobne ako pri prvom prípade im išlo hlavne o odcudzenie zbraní a výstrojov. Škoda bola odhadnutá asi na 15 500 Ks. Celková škoda, ktorú utrpela žandárska a finančná správa v obci Fridman, tak bola asi 33 500 Ks.²⁴ Na základe vykonaného vyšetrovania sa zistilo, že partizáni prišli do Fridmanu z obce Debno, ktorá leží v Generálnom Gubernáte. Po príchode do obce sa banda partizánov rozdelila na dve skupiny, ktoré neskôr vykonali prepady oboch staníc. Po prepade odišli partizáni smerom na obec Krempachy, odkiaľ odišli za hranicu do lesa zvaného „*Les Harklovský*“²⁵

Nasledujúci deň bol prepadnutý veľkostatok vo Falštíne, ktorý patril k obci Fridman. Neznámi muži v počte okolo 300 mužov, prišli o 22:00 hodine z oboch strán v trojstupoch k miestnemu salašu, odkiaľ zobrali 29 kusov hovädzieho dobytká, vedro na dojenie a handru, cez ktorú sa cedilo mlieko. Tento dobytok chceli prehnáť cez rieku Dunajec do Generálneho Gubernátu smerom k obci Maniowy. Dobytok sa im splašil a menšie množstvo sa vrátilo späť do stajní. V skutočnosti sa im cez rieku podarilo napokon prehnáť 23 kusov dobytká. Škoda vzniknutá krádežou bola približne 100 000 – 110 000 Ks.²⁶ Tento prepád bol

20 PAŽÚR, Štefan. *Protifašistický odboj na východnom Slovensku*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1974, s. 131-133.; PAŽUROVÁ, Helena. *Východoslovenská armáda*. Banská Bystrica : Múzeum Slovenského národného povstania, 2012, s. 227.

21 Podľa hlásenia žandárskej stanice vo Fridmane počet partizánov bol okolo 35 – 40 mužov. Pozri: ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. Štátne zastupiteľstvo Levoča (ďalej ŠTZ Levoča), šk. 274, signatúra (ďalej s.) 1362/1944, č. j. 862/1944.

22 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. 22/dôv. 1944.; č. 201 dôv./44.; ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. ŠTZ Levoča, šk. 274, s. 1362/1944, č. j. 862/1944.; JABLONICKÝ, Jozef. *Povstanie bez legiend*. Bratislava : Vydavateľstvo Obzor, 1990, s. 88.

23 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. ŠTZ Levoča, šk. 274, s. 1363/1944, č. j. 877/44.

24 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. 217 dôv./44.

25 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. ŠTZ Levoča, šk. 274, s. 1363/1944, č. j. 877/44.; ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. 217 dôv./44.; ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. 191/1944.

26 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. 221 dôv./44.; ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. ŠTZ Levoča, šk. 274, s. 1360/1944, č. j. 885/44.

pôvodne pripisovaný partizánom, pravdou však je, že za krádežou dobytku boli občania obce Maniowy, z ľavej strany Dunajca, ktorí si neskôr tento dobytok rozdelili medzi sebou.²⁷

Na základe týchto prepádov okresný náčelník v Spišskej Starej Vsi požiadal 24. augusta 1944 ÚŠB, aby bola na všetky pohraničné žandárske stanice a oddelenia finančnej stráže poslaná posila vojakov v počte 300 – 400 mužov, pretože príslušníci staníc nie sú schopní vhodne čeliť proti prepadom partizánov.²⁸

Zaujímavá bola reakcia miestneho obyvateľstva na udalosti posledných augustových dní: „Podľa fridmanského a novobelanského prípadu ľud až s posmechom oceňuje naše bezpečnostné a pohraničné orgány, ako by boli bezmocné, čím strácajú svoju autoritu jednak tieto orgány a tiež administratívne úrady slovenské.“²⁹

Prezídium ministerstva vnútra vyzvalo 26. augusta všetky okresné úrady na Slovensku, aby činnosti partizánov venovali zvýšenú pozornosť. Podľa inštrukcií sa mali okresné žandárske veliteľstvá po zistení miesta pobytu väčšieho množstva partizánov postarať o ich zneškodnenie. Ak to bolo potrebné, okresný žandársky veliteľ si mal vyžiadať vojenskú asistenciu od veliteľa najbližšej posádky. Po vykonaní protipartizánskych akcií mali byť výsledky tejto činnosti nahlásené na ÚŠB v Bratislave.³⁰

Vyvrcholením ilegálnej činnosti na Slovensku bolo Slovenské národné povstanie (SNP), ktorého začiatok sa datuje na 29. augusta 1944. Aj keď okres Spišská Stará Ves nebol priamo súčasťou povstaleckého územia (bolo to hlavne územie stredného Slovenska), stal sa operačným priestorom nemeckých okupačných vojsk, ktoré tadiaľto prechádzali smerom na Kežmarok a Poprad. Preto aj tu v rámci viacerých partizánskych oddielov prebiehala intenzívna partizánska činnosť. Po tom, čo bola 3. septembra 1944 odzbrojená najbližšia vojenská posádka v Podolínci, zostali partizánske skupiny a miestni ilegálni pracovníci jedinou ozbrojenou protinacistickou silou v regióne. Títo pokračovali v partizánskom boji až do spojenia s jednotkami Červenej armády.

V okrese Spišská Stará Ves tak možno lokalizovať tri oblasti partizánskej a odbojovej činnosti:

1. Išlo o severozápadnú časť okresu, čiže o prinavrátene obce severného Spiša. Tu pôsobila najmä brigáda podplukovníka Ivana Zolotara³¹, ktorá operovala na južnej časti Poľska, v okolí Noweho Sącza a Noweho Targu. Ďalej to bol 1. pluk podhalských strelcov (1. Pluk Strelców Podhalańskich). Jeho súčasťou bol 4. prápor pod vedením kapitána Juliana Zapału „Lamparta“. Práve on veľmi aktívne pôsobil na tomto území. Podobne aj oddiel partizána „Wichra“, poručík „Zawisza“, „Łazika“ a majora Adama Stabrawu „Borowy“. Ilegálni pracovníci mali centrum pôsobnosti hlavne v Nižných Lapšach a Durštine.³²

27 BRINČKA, Ján. Z dejín Falštiny. In *Almanach Slováci v Poľsku X. Krakov* : Spolok Slovákov v Poľsku, 2004, s. 73.

28 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. D1/645/1944.

29 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. 118 prez./1944.

30 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. 155a - 26 /8 - 1/1944.

31 ZOLOTAR, Ivan. Wspomnienie o towarzyszach broni. In *Rocznik Sądecki*, 1965, t. VI., s. 232-242.

32 FILAR, Alfons. *Bohaterowie zielonych granic*. Warszawa : Wydawnictwo Książka i Wiedza, 1974, s. 244-247.; ZIELIŃSKI, Jan. Spisz i Orawa

2. Podobným centrom odbojovej činnosti sa stala aj Malá Franková, pod ktorú spadala stredná časť Zamaguria. Tu bol hlavný organizátor docent právnickej fakulty Karol Rebro. Ten zvolal tesne pred vypuknutím SNP tajnú poradu v dome poslanca Slovenského snemu a rodáka z Malej Frankovej Pavla Čarnogurského, ktorý tiež aktívne pomáhal partizánom. Na porade sa zúčastnili aj ilegálni pracovníci zo Spišskej Starej Vsi Gustáv Vavrovič (okresný žandársky veliteľ), Ján Nevlazla, Ján Miškovič a Štefan Tabak, počas ktorej boli informovaní o blížiacom sa národnom ozbrojenom povstaní. Vytvorila sa tak odbojová skupina, v ktorej pôsobili aj ľudia z okolitých dedín. Táto odbojová skupina vyhotovila letáky vyzývajúce civilné obyvateľstvo k pomoci partizánom jedlom a odevom, ktoré po Zamagurí rozniesla mládež. Domov sa neskôr vrátili aj niektorí vojaci, ktorí ušli z armády a zapojili sa do odboja. Boli to rodáci Štefan Knutelský a Stanislav Baňkos.³³ Táto skupina zahrňovala aj okolité dediny ako Osturňa, Havka, Matiašovce, Spišské Hanušovce či Reľov. Napríklad obyvatelia Reľova, Jakub a František Marhefka pomohli v týchto ťažkých časoch, napriek ohrozeniu vlastného života ranenému ruskému partizánovi.³⁴

3. Poslednou oblasťou bolo územie na východe okresu. Tieto obce boli napojené na partizánske oddiely a ilegálnych pracovníkov, ktorí pôsobili aj na území okresu Stará Ľubovňa. Boli to najmä brigáda Čapajev pod velením S. F. Lesniskovského, partizánsky zväzok Alexander Nevský pod velením V. A. Karasjova-Stepanova, jednotka pod vedením N. Prokopiuka, M. Szukajeva, L. Berenstajna a špeciálny prieskumný partizánsky oddiel mjr. Belova-Kovalenku (jeho súčasťou bolo 18 československých vojakov).³⁵ Činnosť partizánov prebiehala vo viacerých obciach okresu, pri ktorých okrem rôznych prepádov prišlo aj k viacerým ozbrojeným konfliktom s nemeckými vojakmi. Okrem toho hlavnou úlohou partizánov bola aj rôzna záškodnícka činnosť – vyhadzovanie mostov na cestách, mínovanie ciest, rušenie spojenia a ničenie telefónnych stĺpov a pretrhávanie vedenia. Pri týchto činnostiach im často pomáhali aj miestni ilegálni pracovníci, najmä poskytovaním potravín, odevu a informácií o nemeckých jednotkách v okrese. Bola to väčšina obyvateľov obcí Veľká Lesná, Lesnica a Haligovce. Vo Veľkom Lipníku veľmi aktívne vystupovali ilegálni pracovníci ako Michal Porada, Michal Juršák, Vasil Demčák, Vasil Lichvár, Michal Šuga a iní. V obci Stráňany to boli najmä Ivan Vavrinčík, Štefan Kuzmiak, Ján Kuzmiak, Mikuláš Mosorjak a Peter Dubaj.³⁶

K širšiemu rozvoju partizánskej činnosti na severnom Spiši však neprišlo z viacerých príčin. Keďže to bolo prevažne hraničné pásmo, v zamagurských obciach bola pomerne hustá sieť oddelení finančnej stráže, colných úradov a žandárskych staníc. Ďalším faktorom bolo pôsobenie nemeckých jednotiek na tomto území, ktoré boli ubytované prevažne v miestnych školách. V Novej Belej obsadila nemecká jednotka školu už 20. septembra 1944

in latach 1918 – 1945. In *Podhale w czasie okupacji 1939 – 1945*. Warszawa : 1977, s. 121-123.; WDOWIAK, Wojciech. *Wojna i okupacja w Piwnicznej i na Sądecczyźnie*. Piwniczna-Zdrój : Towarzystwo Miłośników Piwnicznej, 2010, s. 178-220.; BIENIEK, Józef. Z dziejów ruchu oporu w ziemi sądeckiej. In *Rocznik Sądecki*, 1965, t. VI., s. 159-183.; BIENIEK, Józef. Spisz i Orawa w służbie Polski Podziemnej. In *Spisz i Orawa w 75. rocznicę porotu do Polski północnych części obu ziem*. Krakow : Secesja, 1995, s. 109-117.

33 Archív mestského úradu Spišská Stará Ves, Kronika mesta Spišská Stará Ves do roku 1945, s. 200-206.; MAJERIKOVÁ-MOLITORIS, Milica. *Malá Franková 1611 – 2011*. Malá Franková : Obecny úrad Malá Franková, 2011, s. 22.

34 ŠTEFAŇÁK, Ondrej. *Reľov a Hágý v premenách času*. Reľov, 2009, s. 77-79.

35 WDOWIAK, Wojciech. *Wojna i okupacja w Piwnicznej i na Sądecczyźnie...*, s. 222-230.; STREŇK, Mikuláš. *Cesta k mohylám nezarastie*. Stará Ľubovňa : Okresny výbor Slovenského Zväzu protifašistických bojovníkov, 2003 – 2004, s. 80-84.

36 STREŇK, Mikuláš. *Cesta k mohylám nezarastie...*, s. 25-29.

a zotrvala tam až do 20. januára 1945. Podobne aj v Tribši sa zdržiavala nemecká jednotka na miestnej škole od 15. novembra 1944 až do prechodu frontu.³⁷ Podobne aj v školskej budove v Malej Frankovej bolo ubytovaných niekoľko nemeckých vojakov, ktorí mali bojovať proti partizánom.³⁸ Naopak vo Fridmane bol ubytovaný 45-členný oddiel nemeckých vojakov v miestnom kaštieli. Tento oddiel mladých nemeckých vojakov bol osobitne vyškolený na boj s partizánmi. Nemecký oddiel odišiel, až keď sa v januári 1945 približovali k týmto obciam vojská ZSSR.³⁹ Od septembra 1944 v okrese pôsobili aj 2 nemecké protipartizánske jednotky, ktoré mali sídlo v kúpeľoch Smerdžonka a v obci Veľký Lipník.⁴⁰ S týmito jednotkami často sympatizovali aj niektorí obyvatelia obcí s prevládajúcim nemeckým obyvateľstvom – Nižné Šváby, Vyšné Šváby a Kalenberg. Posledným dôvodom bola aj slabo rozvinutá sieť ilegálnych pracovníkov, ktorí ani nemali skúsenosti s ilegálnou prácou.

Partizánske hnutie napriek týmto prekážkam pokračovalo vo svojej činnosti aj po začatí SNP. Išlo prevažne o poľských, ruských a slovenských partizánov. Keďže aj naďalej potrebovali výzbroj a zbrane, pokračovali v prepadávaní žandárskych staníc a kasární finančných stráží. Najprv 13. septembra 1944 prepadli oddelenie finančnej stráže a vojenskú posilu v Stráňanoch. Vďaka výhodnému terénu sa im podarilo odzbrojiť hliadku a preniknúť do kasární, kde ukoristili veľké množstvo vojenskej techniky. Podobne tak na druhý deň prepadli Finančnú stráž v Lesnici. Využili neprítomnosť vojenskej posily a odzbrojili najprv hliadku a potom aj ďalších príslušníkov finančnej stráže. Pri tejto akcii partizáni zabavili vojenský a zdravotnícky materiál. Išlo o sovietskych partizánov.⁴¹

Ozbrojení poľskí partizáni prepadli 22. septembra o 22:30 hodine aj oddelenie Finančnej stráže a Colný úrad v Nedeci. Z prepadu si odniesli všetky zbrane zo staníc, výstroj a súkromné veci zamestnancov (šatstvo, bielizeň, obuv, vlnené prikrývky a pod.). Celková škoda prepadnutia bola vyčíslená na sumu 42 921,45 Ks. Po vyrabovaní oddelenia finančnej stráže tri pešie čaty zobrali jej príslušníkov ako rukojemníkov a vybrali sa prepadnúť oddelenie finančnej stráže v Spišskej Starej Vsi. Títo rukojemníci mali požiadať kolegov zo Spišskej Starej Vsi, aby otvorili dvere stanice. Na prekvapenie partizánov príslušníci oddelenia finančnej stráže v Spišskej Starej Vsi odpovedali na ich výzvu strelbou. Keď sa k paľbe pridali aj hliadky zo žandárskej stanice Spišská Stará Ves, veliteľ partizánov poručík „Šivy“ nariadil stiahnuť sa. Partizáni následne prebrodili hraničnú rieku Dunajec a odišli do lesov na území Generálneho Gubernátu.⁴²

Prepadnutia a odzbrojovania oddielov Finančných stráží alebo Žandárskych staníc na území severného Spiša mal v období od 1. augusta do 11. novembra 1944 na starosti partizánsky oddiel kpt. Juliana Zapaťu „Lamparta“. Pripisuje sa mu odzbrojenie Finančnej stráže v Novej Belej (15. 8. 1944), Žandárskej stanice vo Fridmane (22. 8. 1944), Finančnej

37 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. Školský Inšpektorát v Kežmarku (ďalej ŠI Kežmarok), šk. 28, z. č. 1148/1945.

38 MAJERIKOVÁ-MOLITORIS, Milica. *Malá Franková...*, s. 22.

39 BRINČKA, Ján. Z dejín Fridmana. In *Almanach Slováci v Poľsku X*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2004, s. 15.

40 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. Žandárska stanica Stará Lubovňa (ďalej ŽS Stará Lubovňa), šk.1, inv. č. 2, Pamätník 1919 – 1947, s. 38-39.; TÓTH, Dezider. *Tragédia slovenských Židov*. Banská Bystrica : DATEI, s. 216.; HALAJ, Dušan. *Fašistické represálie na Slovensku*. Bratislava : Obzor, 1990, s. 70.

41 MURCKO, Michal. *Okres Stará Lubovňa v rokoch 1938 – 1945*. Prešov : VOMA, 2001, s. 75-76.

42 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. ŠTZ Levoča, šk. 274, s. 1421/1944, č. j. 853/44.

stráže a Colného úradu v Nedeci (22. 9. 1944) a následne aj pokus o prepád Finančnej stráže v Spišskej Starej Vsi.⁴³

Koniec septembra bol poznačený ďalším prepadom. V noci z 30. septembra na 1. októbra bolo asi 60-člennou poľskou ozbrojenou lúpežnou bandou prepadnuté oddelenie finančnej stráže v Novej Belej. Banditi žiadali od príslušníkov stanice najmä zbrane, ktorých na stanici už nebolo veľa, keďže ešte v auguste stanicu prepadli partizáni. Po odzbrojení príslušníkov sa banditi rozdelili na skupiny po 4 – 5 mužov a vybrali sa do dediny rabovať. U civilného obyvateľstva odcudzili rôzne šatstvo, potraviny, dva kone, konské postroje, vozy, štyri ošípané a rôzne drobnosti. Táto poľská banda kradla a nakladala na vozy všetko, čo videla. Celková škoda na vyrabovaní obce Nová Bela bola 106 291, 40 Ks. Po vyšetrovaní sa zistilo, že išlo o lúpežnú bandu zloženú z obyvateľov pohraničných obcí Generálneho Gubernátu (Gronków, Bialka, Waksmund, Ostrowsko, Groń). Pri prepade sa členovia bandy takto vyhrážali obyvateľom Novej Belej: „*Skurvy syni spišiací naši otcovia a rodiny už 3 roky nemajú čo jesť a Vy si tu žijete ako v raji, všetko vám vyrabujeme.*“ Po prepade odišli banditi aj s ukradnutými vozmi do lesov Generálneho Gubernátu.⁴⁴

V októbri sa partizánom podaril aj jeden husársky kúsok, keď 10. októbra zničili nemecké osobné auto pri Haligovciach. Zajatý bol nemecký dôstojník, šofér a staviteľ Plachý. V aute sa našli aj plány k opevneniu cestného prechodu Mníšek nad Popradom – Stará Ľubovňa.⁴⁵ K ďalším prepadom a rabovaniam prišlo v obci Lesnica, ktorú 18. októbra prepadlo asi 70 partizánov. Najprv navštívili oddelenie finančnej stráže, kde zabavili 2 rádiá, výzbroj a výstroj a následne vyrabovali aj dva obchody, odkiaľ zobrali rôzne potraviny a predmety.⁴⁶

Na území severného Spiša sa objavili aj slovenskí partizáni. Najprv 19. októbra v Haligovciach sa v dome Jozefa Špirku zastavili traja partizáni, ktorí si vypýtali najesť a dožadovali sa informácií o nemeckých vojakoch.⁴⁷ Boli oblečení v uniforme slovenskej armády a všetci mali automatické pištole ruského pôvodu. Slovenskí partizáni prišli aj do osady Falštín pri Fridmane. Išlo o skupinu desiatich ozbrojených slovenských vojakov, ktorí utiekli od slovenských jednotiek na východnom Slovensku a neskôr sa pridali k poľským a ruským partizánom. Objavili sa 23. októbra u miestnej učiteľky a najprv zisťovali, kde sa nachádzajú Nemci a žandári. Následne vošli do domu Jakuba Milaniaka, kde sa najedli a donútili ho, aby ich previedol cez les do Nedece a ukázal im cestu na Kacvín. Keďže J. Milaniak sa bál ohrozenia života, doviedol ich do lesa nad Nedecu a ukázal im požadovanú cestu. Partizáni mu po ceste povedali, že utiekli od poľských partizánov a chcú sa dostať k slovenským partizánom do okolia Ružomberka. Milaniak sa následne vrátil do Falštína a partizáni pokračovali ďalej.⁴⁸

43 ZIELIŃSKI, Jan. Spisz i Orawa w latach 1918 – 1945..., s. 121-122.; KOWALCZYK, Julian. Spisz podczas II wojny światowej i w pierwszych latach powojennych. In *Terra Scepusiensis*. Levoča - Wrocław : Kłāstorisko n. o., 2003, s. 917-918.

44 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. ŠTZ Levoča, šk. 274, s. 1472/1944, č. j. 909/44.

45 STREŇK, Mikuláš. *Cesta k mohylám nezarastie...*, s. 122.

46 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. D1/772/1944.

47 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. 301 dôv./1944.

48 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. 265 dôv./1944.

V lese pri obci Jezersko prišlo 25. októbra aj k prepadu žandárskej hliadky ozbrojenými partizánmi, ktorí im zobrali výzbroj, výstroj a ich odev. Okrem toho zrekvirovali 2 gazdov s vozmi a koňmi. Partizáni prechádzali dedinou a na vozy postupne nakladali rôzne potraviny, ktoré odcudzili miestnym obyvateľom. Po odchode z obce, žandárov zobrali so sebou ako rukojemníkov smerom na Ždiar a ďalej do lesov Spišskej Magury. Podľa žandárov bolo v lesoch veľké množstvo partizánov, ktorých počet odhadovali asi na 400 mužov. Po niekoľkohodinovom pochode potraviny z vozov vyložili a gazdov s vozmi a so žandármi prepustili naspäť do Jezerska.⁴⁹

Dva dni pred koncom októbra sa uskutočnilo v obci Durštín ďalšie prepadnutie. V tomto prípade išlo opäť o rabovanie poľských obyvateľov. Ozbrojená tlupa asi 8 – 10 mužov prišla do Durštína o 17:00 hodine a využila tak moment, keď väčšina obyvateľov bola v kostole na bohoslužbe. Banditi sa tak rozdelili a zaradom rabovali po dedine. V domoch sa niekde nachádzali iba ženy a malé deti, ktoré prinútili so zbraňou mlčať. Po rabovaní zasa odišli smerom k poľským lesom. Celková škoda, ktorú utrpeli občania, bola 14 534 Ks. Banditi kradli uteráky, plátno, látku, topánky a iné drobnosti, ktoré našli v domácnostiach. Zaujímavosťou bol popis ozbrojených banditov: „*Jeden bol uniforme slovenského dôstojníka, ktorého oslovovali pán veliteľ a bol ozbrojený bubienkovým revolverom zn. „Štajer“, raže 9 mm, bol asi 172 cm vysoký, štíhlejšieho postavy, asi 26 ročný. Ďalší boli 20-26 ročný, 168-170 cm vysokí a ozbrojení boli loveckými puškami, oblečení mali čierne kožené nohavice „bunky“, baganče a ovinovačky, krátke kožené kabáty, čiapky mali ako slovenskí Gardisti, dvaja mali čierne nepremokavé gumové plášte a rozprávali poľskou rečou.*“⁵⁰

Tieto prepady inkorporovaných obcí boli vykonávané poľským obyvateľstvom, ktoré sa snažilo pôsobiť ako poľskí alebo dokonca ako slovenskí partizáni. Tým sa snažili zakamuflovať fakt, že v týchto djedenvoch prípadoch (prepady v Novej Belej a Durštíne) v skutočnosti nešlo o získanie zbraní a výstrojov pre boj proti nemeckým jednotkám, ale iba o rabovanie miestneho slovenského obyvateľstva. Vo väčšom meradle to dokazuje správanie najmä pri prepade dediny Nová Bela (30. 9. – 1. 10. 1944), keď sa poľskí zločinci dokonca vyhrážali miestnemu obyvateľstvu. Tieto prepady poľských ozbrojených bánd v roku 1944 môžeme označiť za prvé perzekučné zásahy proti obyvateľom obcí severného Spiša, na ktoré naviazala perzekučná činnosť partizánskeho oddielu „*Blyskawica*“ vedeného Józefom Kurašom „*Ogień*“ po opätovnom pričlenení tohto územia v máji 1945 k Poľsku.

Koniec októbra bol poznačený veľkou aktivitou ozbrojených bánd v oblasti obcí Rychvald – Haligovce – Veľký Lipník – Lesnica. Najprv 28. októbra prišla asi 30-členná ozbrojená tlupa banditov do Lesnice, kde začali rabovať u miestnych obyvateľov. Okrem toho ukradli povoz, kde naložili rôzne potraviny a veci a odišli z dediny. Ešte v ten istý deň okolo 23:00 hodiny sa objavili aj v obci Haligovce, kde vyrabovali 27 domov a s odcudzenými vecami odišli smerom k hraniciam. Na druhý deň banditi ukradli za obcou Lesnica aj pasúcu sa kravu. Nasledujúci deň, t. j. 30. októbra, sa vrátili znovu do Haligoviec, kde však miestny obyvateľ Vojtech Bjalončík zatrubil na poplach a preľaknutí banditi sa rozutekali do priľahlých lesov.⁵¹ Následne sa nemecká protipartizánska jednotka zo Smerďžonky vybrala smerom na Veľký Lipník povozom proti týmto banditom. Po ceste však boli napadnutí a strhla

49 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. 795/1944.

50 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. ŠTZ Levoča, šk. 275, s. 1554/1944, č. j. 953/44.; ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. 266 dôv./1944.

51 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. 320 dôv./1944.

sa prestrelka. Pri tejto prestrelke boli poranení 3 nemeckí vojaci, z ktorých dvaja neskôr podľahli zraneniam. Napriek tomu nemecká jednotka dvoch banditov zajala a zobrala so sebou. Po prestrelke prišlo na miesto nemecké pancierové vozidlo s 20 nemeckými vojakmi, ktoré sa vybralo prenasledovať banditov. Tým sa podarilo utiecť do okolitých lesov. Na hraniciach s Generálnym Gubernátom prišlo neskôr k ďalšej prestrelke, následkom ktorej boli zastrelení štyria členovia tejto bandy.⁵² Vo večerných hodinách 31. októbra vyrabovali banditi aj obec Rychvald, kde sa im podarilo od miestnych obyvateľov vymaniť rôzne potraviny a so zbraňami dokonca ohrozovali aj miestneho starostu. Neskôr utiekli do blízkych lesov, kde mali už vybudované rôzne prechody.⁵³ Proti týmto banditom zasiahla nemecká protipartizánska jednotka z Veľkého Lipníka. Medzi obcami Haligovce a Veľký Lipník prišlo k prestrelke, kde prišli o život dvaja banditi. Banditov však nikto z miestnych a ani okolitých dedín nepoznal a neboli preto identifikovaní.⁵⁴

Situáciu a postavenie miestneho obyvateľstva skomplikovala na jeseň aj značná neúroda. Výrazne sa to prejavilo v nedostatku niektorých potravín ako strukoviny a zemiaky. Problémy boli aj so zásobovaním, keďže chýbala najmä múka, nafta a petrolej. Väčšina obyvateľov okresu bola v tejto situácii nútená nemeckou armádou ku kopaniu zákopov v oblasti Nová Belá – Tribš – Vyšné Lapše – Nižné Lapše – Osturňa. Budovať opevnenie proti približujúcej sa Červenej armáde mali povinnosť najmä muži, medzi robotníkmi sa však niekedy objavili aj ženy.⁵⁵

K ďalším lúpežným prepadnutiam prišlo v obci Folčvark (dnešné Stráňany). Najprv boli 3. novembra 1944 tlupou banditov okradnutí viacerí obyvatelia obce,⁵⁶ o tri dni neskôr obec opäťovne prepadlo asi 20 ozbrojených banditov. Tí sa vlámali do obchodu a hostinca Petra Ladižinského, ukradli mu rôzne potraviny a liehoviny, ktoré neskôr naložili na voz a odišli do lesov smerom na Generálny Gubernát.⁵⁷

Dňa 26. novembra sa objavili 10 banditi v obci Veľký Lipník. Od miestneho obyvateľa si vypýtali jesť a následne ho žiadali, aby im ukázal cestu lesom smerom do Generálneho Gubernátu. Ten im však utiekol a upozornil nemeckú protipartizánsku jednotku, ktorá bola umiestnená vo Veľkom Lipníku. Strhla sa prestrelka, ale banditom sa podarilo ujsť do priľahlých lesov. Civilné obyvateľstvo bolo následkom toho prepadu značne vystrašené z možnosti ďalších prepadov.⁵⁸ Podobne o mesiac neskôr dňa 21. decembra bola poľskými banditami prepadnutá aj obec Rychvald. Približne 100 banditov násilím vniklo do miestneho potravného družstva ulúpiac rôzne potraviny. Okrem toho rabovali aj v domoch miestnych obyvateľov, kde sa im podarilo ulúpiť ďalšie potraviny i hotovosť. Podľa výpovedí obyvateľov išlo o skupinu z Generálneho Gubernátu, ktorá už dlhšie ohrozovala obyvateľov severného Spiša.⁵⁹

52 ŠA PD, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. 311 dôv./1944.

53 ŠA PD, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. 313 dôv./1944.

54 ŠA PD, špecializované pracovisko SAL, f. ŠTZ Levoča, šk. 275, č. j. 838/1944.

55 BRINČKA, Ján. Osudy Jána Kutarňu. In *Almanach Slováci v Poľsku X. Krakov* : Spolok Slovákov v Poľsku, 2004, s. 32.; MAJERIKOVÁ-MOLITORIS, Milica-MAJERIKOVÁ, Ingrid. *Spišské Hanušovce (1313 – 2013)*. Spišské Hanušovce : GORALINGA, s. 16.

56 ŠA PD, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. 314 dôv./1944.

57 ŠA PD, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. 315 dôv./1944.

58 ŠA PD, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. 336 dôv./1944.

59 ŠA PD, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. 360 dôv./1944.

Situáciu na tomto území po potlačení povstania koncom októbra 1944 vykresľuje situačná správa spravodajského orgánu MNO z 22. decembra 1944, ktorú napísal stot. pech. František Podhorský takto: „Podľa správ získaných od našich bezpečnostných orgánov v tomto priestore, silná partizánska skupina /prípadne skupiny/ sa zdržujú v priestore Spišská Magura - a sev. ležiace pohraničie G. Gub. v lesných komplexoch (správne komplexoch – pozn. E. L.). Zdá sa, že v oblasti Horného Spiša sú shadzovaní do lesov parašutisti.“⁶⁰

S touto správou nemôžeme celkom súhlasiť. Hoci nevyklúčujeme, že na tomto území pôsobili na prelome roku 1944 aj partizáni, v skutočnosti sa tu intenzívnejšie rozmáhala činnosť rôznych ozbrojených lúpežných bánd zložených z poľského pohraničného obyvateľstva. Toto naše tvrdenie potvrdzuje aj prepád Veľkého Lipníka z 27. decembra 1944. Tlupa asi 40 banditov najprv odzbrojila miestnu žandársku stanicu, následne vyrabovali obidve krčmy v obci a aj ďalšie prevádzky (mlyn, trafikú a potravinové družstvo). Banditi po prepadoch odišli z obce smerom na Folčark.⁶¹

Región Zamaguria sa pre svoju pohraničnú polohu stal v rokoch 1943 – 1944 miestom, kde prichádzalo k bojom medzi nemeckými okupačnými silami a rôznymi partizánskymi skupinami. Najväčšiu intenzitu dosiahli tieto prepady a boje po vypuknutí SNP. Aj keď severný Spiš nebol integrálnou súčasťou povstaleckého územia, jeho obyvatelia, partizáni a vojaci prispeli v rámci svojich možností k boju proti nacizmu. Boli to práve miestni ľudia, ktorí mnohokrát svojou pomocou a odhodlanosťou prispeli k tomu, aby na slovensko-poľskom pohraničí mohlo prebiehať partizánske hnutie. Mementom tejto doby ostáva však pôsobenie rôznych poľských ozbrojených skupín, ktoré vyrabovali desiatky domov na severnom Spiši a svojou činnosťou po potlačení SNP ohrozovali životy miestnych obyvateľov.

// Resumé

Príspevok sa zaoberá bezpečnostnou situáciou v bývalom okrese Spišská Stará Ves v prelomovom roku 1944. V stručnej chronológii a na základe zachovaných archívnych prameňov prezentuje vývoj partizánskeho hnutia na tomto území i v blízkom okolí od septembra 1943 až do konca roku 1944. Boli to najmä akcie tu pôsobiacich ozbrojených skupín, vrátane činnosti rôznych banditov, ktorí sa vydávali za partizánov. Táto ich činnosť v negatívnej miere ovplyvnila aj život miestnych ľudí, ktorí sa stali terčom rabovania zločineckých a asociálnych skupín. Prepady a rabovania boli markantné hlavne po potlačení Slovenského národného povstania, keď boli ohrozené aj životy miestnych obyvateľov.

The article deals with the safety situation in a former county of Spišská Stará Ves in 1944. It presents the development of partisan movement in this region and its close vicinities from September 1943 until the end of 1944 in a short chronology based on the remaining archive resources. That was mostly about the operations of armed forces operating in this region including the activity of various bandits working as partisans. Their activity negatively influenced even the lives of local people being targeted for robberies of criminal and anti-social groups. Attacks and robberies took place predominantly after the oppression of the Slovak National Uprising as the lives of local people were threatened.

60 VHA Bratislava, f. 55, 55 – 25 – 5, č. 40/ Dôv. zprav.1944.

61 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. 362 dôv./1944.

Podplukovník Ivan Zolotar, ktorý velil partizánskej brigáde pôsobiacej v okolí Noweho Sącza a Noweho Targu

SÚKROMNÝ ARCHÍV AUTORA

Jan Wachala „Lazik“ (stojaci vpravo) - veliteľ poľského partizánskeho oddielu pôsobiaceho na slovensko-poľskom pohraničí.

GÓLIK, D. MASZ SYNÓW W LASACH, POLSKA... PODZIEMIE NIEPODLEGŁOŚCIOWE I OPÓR SPOŁECZNY NA SĄDECCZYNIE W LATACH 1945 - 1956. NOWY SĄCZ, 2014, S. 57.

1. Pluk podhalských strelcov - 4. prápor pod vedením kapitána Juliana Zapała „Lamparta“

ŁÓMNICKA-DULAK, W. - TALAR, A. PIWNICZNA I SĄDECCZYŃNA 1939-1945. PIWNICZNA-ZDRÓJ, 2010, S. 81.

**Pavol Čarnogurský v zime roku 1943
v Malej Frankovej.**

ČARNOGURSKÝ, P. *SÚBOJ S KOMUNIZMOM*.
BRATISLAVA : KALLIGRAM, 2013, S. 362.

**Poľskí partizáni, ktorí pôsobili
na Slovensku v roku 1944.**

ŁOMNICKA-DULAK, W. – TALAR, A. *PIWNICZNA
I SADECCZYŻNA 1939 – 1945. PIWNICZNA-ZDRÓJ*,
2010, S. 73.

Partizánsky oddiel AK „Wilk“ pri pochode smerom na Lesnicu v septembri 1944.

ŁOMNICKA-DULAK, W. – TALAR, A. *PIWNICZNA I SADECCZYŻNA 1939 – 1945. PIWNICZNA-ZDRÓJ*, 2010, S. 76.

2015

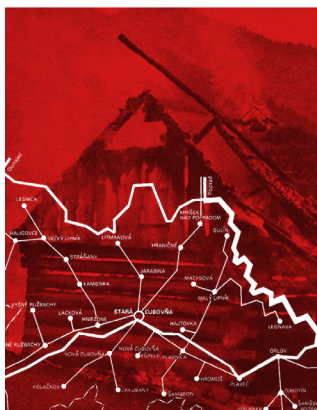
SNP

II. ročník odborného seminára
na hrade Ľubovňa pri príležitosti

**71. VÝROČIA SNP A 70. VÝROČIA
UKONČENIA 2. SVETOVEJ VOJNY**

28. AUGUSTA 2015 OD 9:00

Prechod frontu cez územie Slovenska v rokoch 1944-1945 a následná situácia

9:00 – 10:00

OTVORENIE SEMINÁRA

PhDr. Martin Lacko, PhD.: Slovensko medzi povstaním a prechodom frontu

PhDr. Michal Murcko, Dr.: Oslobodenie okresu Stará Ľubovňa

Mgr. Eduard Laincz: Prechod frontu cez územie okresu Spišská Stará Ves

10:00-10:30

Slávnostná prezentácia publikácie: Biografia a osobná
bibliografia historika PhDr. Michala Murcka, Dr.

10:30-11:00

Pietny akt pri pamätníku padlým, na 3. nádvorí hradu Ľubovňa.

SNP

1

Slovensko od porážky povstania do prechodu frontu (november 1944 – máj 1945)

Martin Lacko

Vypuknutím ozbrojeného povstania dňa 29. 8. 1944 sa vytvorila nevídaná situácia. Slovenská republika sa rozčesla na dva štátne celky. Okrem vlády v Bratislave, opretej o Nemecko, sa utvoril nový, vojnový štát s centrom v Banskej Bystrici, ktorý sa prihlásil k protihitlerovskej koalícii a vyhlásil sa za súčasť Československa.

Pod tlakom nemeckých vojsk sa povstalecký štátik scvrkával, až napokon po necelých dvoch mesiacoch 27. 10. 1944 definitívne zanikol. Situácia sa však už nikdy nedostala do stavu spred 29. augusta 1944. Jednak SR už nikdy neobnovila svoju suverenitu. Jej orgány (prezident, vláda, snem, okresy) síce jestvovali, no nezískali späť to, čo je pre výkon politiky podstatné – politickú moc. Pri nemeckých okupačných orgánoch boli skôr v roli štatistov a prosebníkov.

Okrem toho do slovenského územia sa práve v čase SNP zarezal východný front. Od 20. 9. 1944, keď sovietske vojská vstúpili do prvej slovenskej obce Kalinova, sa od severovýchodu krajiny začal vytvárať nový, politicky osobitný celok – obnovujúca sa ČSR. Tu však rozhodujúce slovo zohrávali nie slovenské, ale sovietske orgány. Proces prechodu frontu bol mimoriadne dlhý a krvavý. Trval od 20. 9. 1944 do 3. 5. 1945, keď oslobodzovacie vojská vstúpili do posledných kysuckých obcí Makov a Klokočov. Podnes nebol vyčíslený počet obetí prechodu frontu, ráta sa však na tisíce, nevraviac o dodatočných obetiach. Míny, ktoré kaličili nevinných ľudí, vybuchujú podnes...

Ak by sme teda brali do úvahy územie dnešného Slovenska v jeseni 1944, možno konštatovať, že bolo rozčesnuté až do troch štátnych celkov: skonávajúcu SR pod kontrolou Nemcov, obnovujúcu sa ČSR pod kontrolou Sovietov a napokon južné oblasti, ktoré boli vtedy súčasťou Maďarska.

Vráťme sa na územie samotnej SR. Nemeckej brannej moci po 27. októbri 1944 šlo už iba o to, aby rozbitým zvyškom povstaleckej armády zatarasila únikové cesty a čo najviac účastníkov pobrala do zajatia ako lacnú pracovnú silu. Do zajateckých, koncentračných, zaisťovacích či internačných táborov sa dostalo z dôvodu účasti v SNP a v dôsledku zaistenia asi 30 000 občanov SR. Časť zajatcov sa podarilo Tisovej vláde z Nemecka vymôcť a koncom roka 1944 „upratať“ do jednotiek obnovujúcej sa armády – Domobrany, či k 2. technickej divízii do Talianska, kde dočkali koniec vojny. Časť sa podarilo uvoľniť na opevňovacie práce. Domov zo zajatia sa nevrátilo vyše tisíc Slovákov, ktorí zahynuli na následky nepredstaviteľného strádania v závere vojny, najmä počas tzv. pochodov smrti.

Teror a jeho obeť

Ak do augusta 1944 nemali ríšske bezpečnostné orgány v SR právo kohokoľvek zatknúť, v septembri sa všetko zmenilo. Diplomatické servítiky šli bokom. Slovensko sa stalo dobytým územím.

Už krátko po príchode do krajiny si nacisti začali budovať sieť bezpečnostného aparátu. Jej základom sa stali tzv. pohotovostné skupiny H bezpečnostnej polície Sicherheitspolizei (SIPO) a spravodajskej služby SS Sicherheitsdienst (SD). Pohotovostná skupina H bola akosi predĺženou rukou Hlavného ríšskeho úradu pre bezpečnosť (RSHA), ktorá riadila celý bezpečnostný aparát. Bolo vytvorených päť represívnych, tzv. pohotovostných oddielov ZbV (zur besonderen Verwendung – na zvláštny účel). Na nižších úrovniach (okresov) si nemecká bezpečnosť zriadila tzv. oporné body (stützpunkte) či pobočné úradovne. Z jej radov sa formovali trestné oddiely, ktoré zasahovali či už samostatne, alebo za spoluúčasti s trestnými jednotkami SS. Napríklad Kommando ZbV 27, ktoré sídlilo v Prešove, má na svedomí 44 vypálených obcí a 36 masových hrobov spolu s temer 300 obeťami na území východného Slovenska. Práve k činnosti tohto komanda sa viažu známe tragédie východu, spomeňme tu len Tokajík či Vinné. Čo do formy vražd, azda najdrastickejšie masakre vykonali 21. januára 1945 v Kľaku 84 a v Ostrom Grúni, kde zabil naraz 148 obyvateľov vrátane detí.

Osobitné poľovačky nacistické orgány poriadali na zvyšky Židov. Prestali platiť akékoľvek výnimky. Približne 13 000 ich bolo deportovaných do Nemecka, do konca vojny v SR prežilo vďaka obetavým rodinám približne 10 000 Židov. Niekoľko stoviek ich bolo povraždených.

Počet obetí nacistických represálií na celom území dnešnej Slovenskej republiky vrátane Maďarmi okupovaného južného Slovenska sa odhaduje na asi 4 – 5 000 osôb.

Povedľa nacistických treba spomenúť i partizánske zločiny. Celkovo 187 obetí si vyžiadal masaker obyvateľov nemeckej obce Sklené 21. 9. 1944. Jeho aktérmi boli príslušníci 1. čsl. partizánskej brigády J. V. Stalina (veliteľ A. S. Jegorov). Otrasný masaker spôsobili i partizáni Novobanského oddielu (veliteľ Ján Zeman) brigády Za slobodu Slovanov na zadržaných obyvateľoch dedín Píla a Veľké Pole. Dňa 23. 9. 1944 ich asi tristo nahnali do dobytých vagónov v Žarnovici a v hermeticky uzavretých priestoroch vláčili do 27. októbra po kraji. Neprežilo 83 ľudí, vrátane žien. 62 občanov Kunešova pracujúcich pri Liptovskej Lúžnej postrieľali partizáni koncom októbra 1944. Vyše stovka ide na konto známeho veliteľa P. A. Velička či ďalších. Podľa posledných publikovaných výskumov partizáni povraždili dovedna asi dve tisíc osôb, občanov SR, ale aj cudzích štátnych príslušníkov.

Mnohé vraždy a násilnosti poslúžili i ako vhodná zámienka na následné represálie nacistov v duchu hesla „oko za oko, zub za zub“. Najmä obyvateľstvo podhorských obcí bolo koncom vojny v nezávideniahodnej situácii. Stávalo sa rukojemníkom dvoch vojnových strán, muselo plniť úplne protichodné príkazy partizánskych i nemeckých jednotiek. V opačnom prípade ľuďom hrozili najprísnejšie tresty.

Kriesenie ozbrojených zložiek SR

Postup sovietskych a rumunských vojsk územím Slovenska je dnes dobre známy a zmapovaný, ako historicky, tak aj pamäťovo (pomníky, ulice, verejné priestory). Najmä sovietske cintoríny sú u nás dlhodobo a s pietou udržiavané. Pozrime sa preto, čo sa dialo vnútri SR na území, ktoré zo západu drvil tlak nemeckej okupačnej moci a z východu zas postup frontu. Táto situácia v nej navodila stav, ktorý by sa dal zhrnúť do vety: 'Zachráň, čo môžeš'. Činitelia SR sa v prvom rade snažili vzkriesiť atribúty samostatného štátu, na prvom mieste vlastnú armádu, ktorú povstanie a nemecká okupácia prakticky zdevastovali. Štát začal znova povolávať brancov. Koncom roka 1944 mala Domobrana viac než 20 000 príslušníkov. Po mobilizácii desiatich odvodových ročníkov (1935 – 1944) v januári 1945 sa jej počet vyšplhal až na 40 000 mužov, z toho za hranicami asi 10 000. Útvary boli dislokované zväčša na území západného Slovenska, približne v trojuholníku Bratislava – Nitra – Trenčín, resp. Žilina. Domobrana bola len torzom niekdajšej armády, takpovediac bez výzbroje i generálov. Bez zbrane boli viac než dve tretiny jej príslušníkov; väčšina mužstva bola nasadená na opevňovacie práce.

Aktívnejšiu rolu než armáda mala zohrať obnovená Hlinkova garda. Na jej čelo sa 17. 9. 1944 dostal nový veliteľ Otomar Kubala. V kolektívnej pamäti ostali najviac rezonovať Pohotovostné oddiely HG či poľné roty HG, ktorým komunistická propaganda pripísala najrôznejšie zločiny. V skutočnosti masakrov po boku nemeckých jednotiek v Kremničke, Nemeckej či Krupine sa podľa doterajších výskumov zúčastnilo asi 50 príslušníkov, teda menej než 1% z celkového počtu ich príslušníkov.

PO HG mali skôr statickú funkciu na úrovni okresov (strážna, kontrolná služba). Výslovne pozitívnu úlohu zohrali PO HG napr. na Orave a Kysuciach, ktorých obyvateľstvo bolo prepadávané rôznymi bandami z územia Generálneho gubernátu. V čase, keď tu nefungovala ozbrojená štátna moc (armáda, žandárstvo, finančná stráž), boli jedinou formou účinnej ochrany životov obyvateľstva, ich majetkov a bezpečnosti. Podobne pozitívnu rolu zohral aj PO HG Prešov – jediný pohotovostný oddiel na východnom Slovensku.

Treba tiež poznamenať, že HG od jesene 1944 patrila už pod rezort obrany. Teda stratila svoj dobrovoľnícky charakter, väčšina mužov sa sem dostala na zvolávacie lístky, pod hrozbou trestov. Málo sa vie i o tom, že PO HG podobne ako Domobrana poskytli útočisko mnohým príslušníkom či sympatizantom odboja, bývalým zajatcom či zbehom z povstaleckej armády.

Odvliekanie obyvateľov do ZSSR

Smutným javom záveru vojny je aj masové odvliekanie slovenských občanov do ZSSR. Z verejne známych osobností možno uviesť predsedu Snemu SR Martina Sokola, predsedu Najvyššieho súdu SR Martina Mičuru, generálov Ferdinanda Čatloša a Jozefa Turanca, vyslanca SR v Maďarsku Jána Spišiaka, spisovateľa a čs. legionára Mikuláša Gaceka. Najstarším známym odvečeným bol 66-ročný Štefan Bornemisza zo Sabinova. Najviac deportácií sa viaže k obdobiu október 1944 – apríl 1945, keď Červená armáda obsadzovala územie Slovenska, no stretávame sa s nimi ešte i v jeseni 1945.

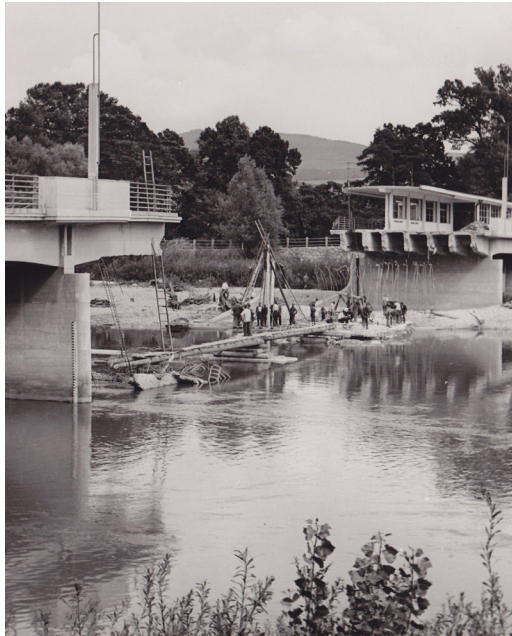
Presný počet odvečených nebol nikdy vyčíslený. Publikovaných bolo posiaľ vyše 6-tisíc mien, no konečné číslo bude zrejme niekoľkonásobne vyššie. Odvliekanie postihovalo od septembra 1944 najvýchodnejšiu provinciu bývalej ČSR, Podkarpatskú Rus, kde Sovietsi internovali takmer 30-tisíc civilistov. V tempe pokračovali aj na východnom Slovensku, zhruba po líniu Poprad – Rimavská Sobota. Najviac postihnuté boli juhovýchodné okresy, ktoré po roku 1938 patrili Maďarsku, a Spiš. Na strednom Slovensku sa s odvlekaním stretáme oveľa menej a na západnom len výnimočne. Osobitnou kategóriou je i osud troch tisíc príslušníkov 1. technickej divízie (predtým Rýchla divízia) odvečených do ZSSR z územia Maďarska.

Odvlečení boli zaradovaní ako do trestaneckých pracovných táborov (GULAG), tak i do táborov pre vojnových zajatcov (GUVPI). Bez ohľadu na motívy odvliekania možno deportácie pokladať za protiprávny akt, odporujúci ako medzinárodnému právu, tak aj zmluvám medzi čsl. exilovou vládou a ZSSR. Aj tieto udalosti patria do rámca tragickej histórie druhej svetovej vojny v našej krajine.

// Resumé

Obdobie od porážky Slovenského národného povstania (29. 8. 1944) do konca druhej svetovej vojny na Slovensku (3. 5. 1945) charakterizovali zdĺhavé frontové boje medzi nemeckou a maďarskou armádou na jednej, a sovietskou, rumunskou a čsl. armádou na strane druhej. Okrem bojov a obrovských ľudských či materiálnych strát dochádzalo aj k masovým represáliám voči civilistom, či už zo strany nemeckých bezpečnostných síl, alebo partizánov. Patrí preto medzi najkrvavejšie v našich dejinách.

The period of time since the defeat of the Slovak National Uprising (August 29th 1944) until the end of World War II in Slovakia (May 3rd 1945) characterized the time-consuming front battles between German and Hungarian armies on one side and Soviet, Romanian and Czechoslovak on the other one. Except for battles and huge human and material losses, the mass reprisals towards the civilians took place, either on the side of German security forces or partisans. Therefore it is one of the bloodiest events in our history.

**Zničený Kolonádový most v Piešťanoch,
1945**

SLOVENSKÝ NÁR. ARCHÍV, FOND STK

**Rafinéria Apollo v plameňoch
16. júna 1944**

SÚKROMNÝ ARCHÍV PHDR. MARTINA LACKA, PHD.

Sovieti pred hotelom Carlton v Bratislave, 1945

SÚKROMNÝ ARCHÍV PHDR. MARTINA LACKA, PHD.

2

Oslobodzovanie okresu Stará Ľubovňa

Michal Murcko

Oslobodzovanie Československa Červenou armádou prebiehalo v niekoľkých etapách. V prvej a druhej etape /september 1944 – marec 1945/ boli uskutočnené dve významné operácie, ktorými bolo oslobodené územie východného Slovenska po Liptovský Mikuláš. Hlavné veliteľstvo sovietskych vojsk začiatkom septembra 1944 schválilo plán operácií, ktorý predpokladal rýchle preniknutie sovietskej armády cez Poloninské Karpaty a poskytnutie priamej pomoci Slovenskému národnému povstaniu. Touto veľmi dôležitou úlohou útočiť cez Poloninské Karpaty bola poverená 38. armáda, ktorej velil generálplukovník K. S. Moskalenko a 1. gardová armáda na čele s generálplukovníkom A. A. Grečkom.¹

Operačný plán počítal s tým, že dve slovenské divízie rozmiestnené v priestore severovýchodného Slovenska uskutočnia v čase operácie z priestoru Stropkova stretný úder na sever a severovýchod, spoločne s partizánmi obsadia priesmyky v Karpatoch a umožnia rýchly postup sovietskych vojsk na územie Slovenska. Plán ofenzívy predpokladal do večera tretieho dňa oslobodiť Starú Ľubovňu a do konca piateho dňa dosiahnuť čiaru Stará Ľubovňa – Ľubotín – Sabinov – Prešov.²

Východoslovenské divízie nespĺnili svoju úlohu. Nemecká armádna skupina Heinrici uskutočnila akciu Kartoffelernte - Zber zemiakov, ktorou časť slovenských vojakov, nedostatočne pripravených na povstanie a dezorientovaných Malárovým prejavom v Slovenskom rozhlase, odzbrojila. Časť vojakov ušla do hôr a malá časť sa prebojovala na povstalecké územie. Východoslovenské divízie prestali existovať. Nemecké divízie zaujali obranné postavenie v Karpatoch, a tak sa zámer rýchleho postupu sovietskych vojsk na územie Slovenska nerealizoval. Z plánovanej päťdňovej ofenzívy stal sa niekoľkomesačný ťažký boj. Za nesmierne ťažkých podmienok a za cenu veľkých obetí 6. októbra 1944 príslušníci 1. československého armádneho zboru pod velením Ludvíka Svobodu spoločne so sovietskymi vojakmi prekročili štátnu hranicu v priestore Duklianskeho priesmyku a postupovali, prekonávajúc silný odpor nepriateľa, smerom na Prešov. Koncom októbra 1944 vojská 1. a 4. ukrajinského frontu prekonalí chrby východných Karpát a 30. novembra 1944 vojská 1. gardovej armády generálplukovníka A. A. Grečka a 18. armády prekročili rieku Ondavu. V tento deň hlavný stan vrchného veliteľstva vydal veliteľovi 4. ukrajinského frontu tento rozkaz: *„... ľavé krídlo a stred zostavy budú pokračovať v útoku s úlohou dosiahnuť najpozdnejšie 12. – 15. decembra 1944 čiaru Zborov – Bardejov – Prešov – Košice. Po splnení tejto úlohy pokračovať v útoku vo všeobecnom smere na Nowy Targ a časťou síl*

1 *Oslobodenie Československa*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1966, s. 314-315.

2 TVARŮŽEK, Břetislav a i. *Osвобоzení Československa Rudou armádou 1944/1945*. Díl I. Praha, 1965, s. 104.

ľavého krídla frontu smerom na Poprad.“³ Armádny generál I. J. Petrov predložil hlavnému stanu vrchného velenia 3. decembra 1944 návrhy vojenskej rady na realizáciu určeného rozkazu. V tomto návrhu, ktorý bol hlavným stanom schválený 3. decembra 1944, veliteľ 4. ukrajinského frontu v prvej etape operácie určoval všetkým armádam dosiahnuť čiaru Nowy Sącz – Stará Ľubovňa – Poprad.⁴ Podľa tejto smernice 1. gardová armáda mala so 6 divíziami prelomiť nepriateľskú obranu severozápadne od Humenného a postupovať ďalej na Starú Ľubovňu.⁵

Veliteľ 1. gardovej armády 15. januára 1945 rozkázal 11. a 107. streleckému zboru prelomiť nepriateľskú obranu v úseku Nižná Olšava – Valkov a pokračovať v útoku v smere Giraltovce – Raslavice – Ľubotín.⁶

Dňa 18. januára 1945 o 6. hod. ráno tieto zbory začali útok a 19. januára 1945 jednotky 107. streleckého zboru oslobodili metropolu Šariša – Prešov. Po oslobodení Prešova divízie 107. streleckého zboru generálporučíka D. V. Gordejeva útočili údolím Torysy medzi Čergovským a Levočským pohorím smerom na Sabinov – Lipany – Plaveč – Spišskú Starú Ves a Nowy Targ.⁷

11. strelecký zbor generálmajora M. I. Zaporožčenka, obchádzajúci horskú hradbu Čergovských hôr, postupoval severozápadným smerom na Bardejov a Krynicu. Po oslobodení Bardejova /20. januára 1945/ sa divíziám 11. streleckého zboru pre tvrdý odpor nepriateľa nepodarilo rozvinúť útok smerom na Lenartov a vo večerných hodinách sa zastavili pri obci Gerlachov.

Na prístupoch do údolia rieky Poprad sa divízie 11. a 107. streleckého zboru stretli s tvrdým odporom nepriateľa. Fašistické velenie vybudovalo v Karpatoch hlboký systém obrany a pre potreby organizovaného ústupu pripravilo aj komunikácie. Všetky mosty a významné komunikačné objekty boli vopred pripravené na zničenie a väčšina z nich bezprostredne pred ústupom nemeckých vojsk zvláštnymi deštrukčnými jednotkami bola aj zničená. Ako súčasť tohto obranného systému boli vybudované zákopy v smere Legnava – Starina – Údol – Plaveč – Kozelec – Bajerovce, protitankové priekopy a žienijné zátarasý na ceste Prešov – Stará Ľubovňa. Pokyny na budovanie opevnení obsahoval rozkaz hlavného veliteľa skupiny armád Severná Ukrajina. Rozkaz ukladal bezohľadne zohnať pracovné sily. Na jedného vojaka malo pripadať najmenej 20 civilných pracovníkov. V prílohe rozkazu bol aj návrh výzvy k obyvateľom tatranských pohraničných okresov⁸, aby sa podieľali na

3 GREČKO, A. Andrej. *Přes Karpaty*. Praha : Naše vojsko, 1971, s. 281.

4 GREČKO, A. Andrej. *Přes Karpaty...*, s. 283.

5 GREČKO, A. Andrej. *Přes Karpaty...*, s. 320.

6 GREČKO, A. Andrej. *Přes Karpaty...*, s. 333.

7 TVARŮŽEK, Břetislav a i. *Osvobození Československa...*, s. 323.

8 Text výzvy: „Obyvateľom slovenských tatranských pohraničných okresov. Neúprosny nepriateľ búcha na brány vašej krásnej vlasti. Nezmerateľný žiaľ a utrpenie by prišli na vás, ak by sa mu podarilo prelomiť múr, ktorý vaši statoční vojaci budujú na hranici. Je na vás, aby ste sa podporovali svojich krajanov, ktorí sú pripravení odraziť nepriateľa za cenu najväčšej obete – svojho života a zdravia. Pomôžte im svojou spoluprácou čo najviac posilniť val, ktorý budujú. Každá hruda, ktorú obrátite rýľom, chráni život a zdravie jedného statočného slovenského vojaka a napomáha odohnať nepriateľa od hraníc. Mužovia ženy slovenských tatranských pohraničných okresov! Dajte sa bez výnimky k dispozícii pre opevňovacie práce. Vo víťazstve svojich vojakov nájdete najkrajšiu odmenu za svoju prácu.“

opevňovacích prácach.⁹

Na vybudovanie týchto opevnení v jeseni 1944 prišli do jednotlivých obcí okresu nemecké zákopové jednotky. Rozkazom ministra národnej obrany Slovenskej republiky Štefana Haššika zo dňa 26. septembra 1944 do opevňovacích prác, ktoré budovala na Slovensku nemecká branná moc, bolo zapojené aj civilné obyvateľstvo. Zaisťovaním pracovných síl na opevňovacie práce podľa tohto rozkazu boli poverení okresní náčelníci, ktorí sa mali postarať o najjednoduchšie a najúčelnejšie povolávanie pracovných síl a ich odsun na pracovné miesto. Do práce museli byť zapojené bez výnimky všetky pracovné sily. Bezpečnostné orgány vykonávali v obciach kontrolu zapojenia sa obyvateľstva do opevňovacích prác a proti osobám, ktoré „bez zákonného dôvodu“ nenastúpili do práce, bolo zakročované podľa sankcií určených zákonom a okrem toho takéto osoby v prípade potreby boli brachiálnou mocou postavené do práce na úseku, pre ktorý po dohode so stavebnou správou bol zriadený dozor žandársky, vojenský či gardistický.¹⁰

Vzhľadom na nutnosť úloh na základe rozhodnutia MNO z 31. októbra 1944 a dohody MNO s ministerstvom školstva a národnej osvety bola do opevňovacích prác v uzavretých celkoch zapojená aj všetka mládež vo veku od 17 do 21 rokov bez ohľadu na to, či študovala alebo neštudovala. Rozkaz MNO vládnemu poverencovi v Prešove ukladal, aby povolaná mládež z okresov bezprostredne ohrozených frontom, najmä v okresoch Dobšiná, Spišská Nová Ves, Levoča a Stará Ľubovňa, bola bezprostredne umiestňovaná v táboroch mládeže. Takýto tábor mládeže, v ktorom bolo sústredených 250 príslušníkov Hlinkovej mládeže, bol vytvorený aj v Starej Ľubovni 20. novembra 1944.¹¹

Z hlásenia Okresného úradu v Starej Ľubovni sa dozvedáme, že v týždni od 26. novembra do 3. decembra 1933 na opevňovacie práce v úseku Legnava – Starina – Údol – Šambron – Kozelec bolo nasadených 14 980 pracovných síl. Podľa výkazu obvodného notárskeho úradu v Plavči z obcí tohto obvodu pracovalo v týždni od 15. októbra do 21. októbra 1944 3 389 pracovných síl.¹²

Okrem civilného obyvateľstva na budovanie obranných opevnení boli za neľudských podmienok nasadení aj vojnoví zajatci, ktorých Nemci sústredili v obciach Sulín, Legnava, Malý Lipník, Hajtovka, Údol, Plaveč, Orlov.¹³

Budovanie obranných postavení uľahčovala konfigurácia teréne, množstvo prírodných prekážok, najmä rieka Poprad a potoky tečúce proti smeru postupu sovietskych vojsk. Nepriateľ dôkladne využil na vybudovanie obranných postavení hornatý a zalesnený terén, ktorý poskytoval dobré možnosti na využitie palebných prostriedkov, uľahčoval budovanie jednotlivých ohnísk odporu a umožňoval dobre pozorovať postupujúce sovietske jednotky. Obrannú úlohu v tomto členitom teréne, pokrytom snehovou pokrývkou, uľahčovalo aj to, že sa mohli sústrediť na obranu úzkeho pásu údolia rieky Poprad, ktorým vedie

9 PREČAN, Vilém. *Dokumenty. Nemci a Slovensko*. Bratislava : Epoque, 1971, s. 130-131.

10 Štátny archív v Prešove (ďalej ŠA PO), f. ŠB, č. 3651/1944 prez.

11 ŠA PO, špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči, f. OLS Levoča.

12 ŠA PO, f. ŠB, č. 3651/1944 prez.; ŠA PO, f. ObNÚ Plaveč, č. D1195/1944.

13 ŠA PO, pracovisko Archív Stará Ľubovňa (ďalej ŠA PO, p. SL), f. Zbierka kroník, Kronika školy v Plavči, Orlove, Malom Lipníku.

cesta Prešov – Stará Ľubovňa. V tomto horskom, lesnatom a hrubou snehovou pokrývkou pokrytom teréne uskutočniť rozsiahlejší manéver nebolo možné. Avšak ani táto obranná línia a výhodné podmienky nedokázali zastaviť ofenzívu 11. a 107. streleckého zboru 1. gardovej armády.

Prvý prúd sovietskych jednotiek 271. streleckej divízie plukovníka I. F. Chomiča 11. streleckého zboru prichádzal smerom Obručné – Ruská Voľa – Čirč – Orlov. Ústup nemeckých vojsk týmto smerom začal 15. januára 1945. Dňom a nocou prechádzali cez obec Obručné a Ruská Voľa kolóny ustupujúcich hitlerovských vojsk. Boli to brutálni, vojnu uštvaní ľudia, ktorí od chudobných občanov brali, čo mohli.¹⁴ Pred ústupom 19. januára 1945 nemeckí míneri vyhodili do povetria koľajnice, mosty a telefónne stĺpy na železnici Čirč – Andrejovka – Orlov. Prvé predvoje sovietskych vojsk sa ukázali na kopci za kasárňou finančnej stráže dňa 21. januára 1945 na poludnie a po dvojhodinovom boji vstúpili do Obručného. Po oslobodení obce Obručné sovietske vojská začali delostreleckú paľbu v smere na Ruskú Voľu, kde Nemci nechali jednu rotu s guľometmi a mìnometmi, aby zdržovali postup Červenej armády. Za bojov začali horieť budovy v blízkej poľskej osade Leluchov a neskôr v Ruskej Voli. Hasiť požiar nebolo možné, lebo od Orlova strieľalo nemecké delostrelectvo. Len vďaka priaznivému vetru nevyhorela celá obec.¹⁵ O 16. hodine prišli sovietske tanky do obce Ruská Voľa.¹⁶ Nemci po ústupe z Ruskej Vole, chcúc zadržať postup sovietskych vojsk, zaujali obranné postavenie v Orlove pod Magurkou okolo kaplnky. V dôsledku rýchleho postupu sovietskych vojsk Nemcom hrozilo obklúčenie, preto v noci z 22. na 23. januára opustili okopy pri Orlove. Ráno 23. januára 1945 bez boja vstúpili sovietske jednotky do obce.¹⁷

161. strelecká divízia pod velením plukovníka N. A. Gerševiča a 129. strelecká divízia, ktorej velil T. U. Grinčenko, pri postupe v smere Lipany – Plaveč – Stará Ľubovňa sa 21. januára 1945 stretli s tvrdým odporom nepriateľa. Boje o dosiahnutie údolia rieky Poprad patria k najťažším úsekmi bojovej cesty 1. gardovej armády v priebehu Západokarpatskej operácie. Obranné boje viedla najprv 100. ľahká pešia divízia, ktorá bola vystriedaná 253. pešou divíziou a presunutá do Poľska. Obranných bojov sa zúčastnila aj maďarská pešia divízia. Tvrdý odpor týchto jednotiek súvisel s tým, že sa nemecké velenie snažilo zabezpečiť plynulý odchod svojich vojsk a nerušene uskutočniť preskupovanie svojich síl.

Generál A. A. Grečko po preskúmaní situácie 21. januára 1945 nariadil divíziám 107. streleckého zboru nasledujúci deň rozvinúť útok s maximálnou silou a po rozdrvení nepriateľa pri Lipanoch dosiahnuť do sklonku dňa Starú Ľubovňu.

129. a 161. strelecká divízia 107. streleckého zboru D. V. Gordejeva dňa 22. januára 1945 oslobodili obce Kyjov, Pusté Pole, Šarišské Jastrabie, Ďurkov, Vislanku, Ľubotín

14 „Brali všetko, čo im prišlo do rúk. Kravy, kone, stiepy, husi, obilie, slamu. Všetko to obyvateľstvo pod hrozbou nemeckých samopalov muselo dávať!...ako bandíti chodili z domu do domu, z pivnice do pivnice a kradli všetko, čo im bolo vhodné. Obec vyzerala ako po tatárskom vpáde.“ Takto zaznamenal ústup nemeckých vojsk v obci Ruská Voľa kronikár školy. In: ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika školy v Ruskej Voli.

15 Za bojov zhorelo 5 hospodárstiev so všetkými budovami a zariadením, zabitý bol 16-ročný chlapec a 2 boli ranení. Pozri: ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika školy v Ruskej Voli.

16 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika školy v Ruskej Voli.

17 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika obce Orlov.

a začali boj o Plaveč. Stanovenú úlohu v určenom termíne sa týmto divíziám nepodarilo realizovať, lebo postup zboru bol pri Plavči zastavený. Generál A. A. Grečko na pomoc 129. a 161. streleckej divízie zo zálohy zasadil 167. streleckú divíziu. Avšak ani tak sa nepodarilo zlomiť odpor nepriateľa. Na udržanie obrany v priestore Plavča otvárala sa sovietskym vojskám údolím Popradu cesta do podtatranskej oblasti, do Poľska a na Nowy Targ. Nemci západne od Plavča zasadili aj pomerne silné delostrelecké jednotky, ktoré boli umiestnené pri Údole v priestore Predná Hora pri Skalkách a v Šambrone. Dňa 21. januára 1945 Nemci vyhodili starý most a dedinu Plaveč zapálili na troch miestach. Obyvatelia Plavča zutekali do osady Pustovník.¹⁸ Leteckým prieskumom boli zistené nemecké delostrelecké postavenia pri Údole a v krátkom čase delostreleckou paľbou sovietskych jednotiek zničené. Ráno 23. januára 1945 boli Nemci za zákopov vyhnaní a obec Plaveč oslobodená. Počas bojov boli zabití 6 občania a mnohé rodiny po návrate do obce našli spálený celý svoj majetok. Pri požiari zhorelo 41 domov, 145 stodôl, 81 maštali s hospodárskymi zvieratami. V boji o obec padli traja sovietski vojaci.¹⁹ Tuhé boje sa odohrávali v priestore Kozelec – Hromoš. Fašistické jednotky začali obsadzovať obrannú líniu v priestore medzi Kozelcom a Hromošom 19. januára 1945. Po oslobodení Ďurkova a Vislanky postupovala časť sovietskych vojsk k osade Kozelec lesom z južnej strany a druhá časť smerom popod Hrnčiareň. Hlavný útok sovietskych vojsk na nemecké opevnenia sa začal 23. januára 1945 vo včasných ranných hodinách. Sovietskym vojskám sa podarilo zneškodniť drôtené zátarasý v priestore honu Kúty a dobyť nemecké opevnenia. V ťažkých bojoch o oslobodenie Kozelca a Hromoša padlo 27 sovietskych vojakov.²⁰

Tvrдый odpor kládli nemecké jednotky v priestore obce Šambron, kde umiestnili 16 diel a v noci z 22. na 23. januára 1945 začali prudkú delostreleckú strelbu v smere na Bajerovce. Na nemecké postavenia sovietska armáda začala paľbou z raketometov 23. januára o 11, 30 hod. V priebehu niekoľkých minút bola obec v plameňoch. Obyvatelia obce, aby si zachránili svoje životy, opustili s deťmi svoje domy i všetok majetok a hľadali úkryt v neďalekom lese Hajnica. Požiar a výbuchy mín ruinovali obec celú noc. Nemci opustili Šambron 23. januára 1945. Vracajúci sa obyvatelia Šambrona našli iba trosky spálenej obce. Dielo skazy bolo strašné. Požiar zničil 145 domov, 168 stodôl, 155 maštali, 140 sypaníc so všetkým zariadením a zásobami. Zabití boli siedmi Nemci a zranená jedna žena, ktorá svojim zraneniam podľahla.²¹

Po prelomení nepriateľskej línie Plaveč – Kozelec divízie 107. streleckého zboru pokračovali v oslobodzovaní ďalších obcí okresu. Dňa 23. januára 1945 bola oslobodená obec Údol a po prechode cez zamrznutú rieku Poprad vstúpila v predpoludňajších hodinách hliadka sovietskych prieskumníkov do obce Hajtovka. V nočných hodinách tohto dňa prvé hliadky Červenej armády prišli do obce Plavnice. Za nimi postupovali hlavné voje zboru dvoma smermi. Jeden prúd prichádzal od obce Plaveč a druhý od obce Šambron. Poslední nemeckí vojaci opustili obec 23. januára 1945 o 21. hodine večer a pred ústupom vyrabovali občanov, zničili pílu, mlyn, vyhodili do povetria mosty a poškodili niekoľko domov.²² Vo

18 ŠA PD, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika školy v Plavči.

19 ŠA PD, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika školy v Plavči.

20 Materiály Základnej školy Kozelec o oslobodení obce.

21 ŠA PD, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika obce Šambron.

22 ŠA PD, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika školy v Plavnici.

večerných hodinách 23. januára 1945 opúšťajú nemecké a maďarské jednotky obranné postavenie pri Legnave a Starine, z ktorých v predchádzajúcich dňoch viedli delostreleckú paľbu na postupujúce sovietske jednotky smerom na Muszynu. Nasledujúceho dňa /24. januára 1945/ v predpoludňajších hodinách prichádzajú cez zamrznutú rieku Poprad smerom od poľskej Andrzejovky vojská 11. streleckého zboru a oslobodzujú obec Legnavu, Starinu, Malý Lipník, Sulín, osadu Kače a Mníšek nad Popradom.²³

Posledné zvyšky ustupujúcich nemeckých vojsk začali 23. januára 1945 v Starej Ľubovni plieniť obchody, skladištia a súkromné domy. Podmínovaním bola ustupujúcimi nemeckými jednotkami zničená miestna elektráreň, mlyn, most cez rieku Poprad a rieku Jakubianku, poštové telefónne a telegrafné zariadenia, zapálená píla a sklad dreva. Po vydrancovaní mesta zvyšky nemeckého vojska opustili mesto okolo polnoci 23. januára 1945. Prvé hliadky Červenej armády došli do Starej Ľubovne 24. januára 1945 v ranných hodinách. Prvým veliteľom mesta sa stal kapitán Červenej armády Demjanov, ktorý rozpustil poradný zbor vládneho komisára a utvorený bol miestny národný výbor.²⁴

Nemecké vojská po opustení Starej Ľubovne ustúpili na čiaru Jarabina – Kamienka – Veľký Lipník a kládli odpor zadnými vojnami s podporou dvoch až troch delostreleckých batérií. Hlavné sily 129. gardovej streleckej divízie útočili pozdĺž cesty Kamienka – Veľký Lipník. Prechodom cez zamrznutú rieku Poprad a cez drevený most Pod Kovancom, ktorý ostal nezničený, pokračovali hlavné sily 129. gardovej streleckej divízie v prenasledovaní nepriateľa. V predpoludňajších hodinách vstúpili sovietski vojaci do obce Jarabina. Po príchode vojakov do obce Nemci začali z Kamienky delostreleckú paľbu, ktorú usmerňoval nemecký vojak ukrytý v požiarnej zbrojnici v Jarabine. Pri delostreleckej paľbe zahynul sovietsky vojak, 2 občania Jarabiny, poškodené a zničené boli rodinné domy, hospodárske budovy a zabitú hospodárske zvieratá.²⁵ Vo večerných hodinách 24. januára 1945 tromi smermi preniká Červená armáda do obce Hniezdne. Nemecké vojská zaujali palebné postavenie pri cintoríne a na Bergu. Obranu obce zabezpečovali 5 ťažkými tankami na hlavnej ceste pri križovatke do obce Forbasy. Aby spomalili napredovanie sovietskych jednotiek, zapálili dva rady stodôl stojacich na dolnom konci obce. Zastaviť postup Červenej armády sa im nepodarilo a aby sa nedostali do zajatia, museli ustúpiť.²⁶

Ďalším postupom sovietskych vojsk 25. januára 1945 ráno bola oslobodená obec Nižné Ružbáchy, z ktorej predpoludním po ceste prišla sovietska hliadka v počte 16 vojakov do Vyšných Ružbách.²⁷ Ďalšie sily 129. gardovej streleckej divízie – 320. gardový strelecký pluk pod velením Andreja Petroviča Fokina postupoval na Novú Ľubovňu. Chcel obísť brániace sa nepriateľské jednotky smerom na Veľký Lipník, ktorý Nemci urputne bránili,

23 Keď sa front približoval k obci Mníšek nad Popradom, obyvatelia osady Kače vyslali svojho zástupcu Pavla Žifčáka cez zamrznutú Poprad na poľskú stranu, aby prvým hliadkam postupujúcej Sovietskej armády oznámil, že nemeckého vojska v obci niet. Tým zamedzil prípadnú strelbu zo strany Sovietskej armády a umožnil ľahší prechod sovietskym vojskám na československé územie. Pozri: *Pamätná kniha NV v dvojiročníci 1947 – 1948*, s. 224.

24 Prvými príslušníkmi Sovietskej armády, ktorí vstúpili do mesta, boli: leitenant Žigulin, staršina Achmedikov, starší seržant Smirnov, starší seržant Zimkovič, mladší seržant Novochothenko a vojaci Polamarček, Gubenko a Ševel. In *ŠA PO*, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa.

25 *ŠA PO*, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika obce Jarabina.; *ŠA PO*, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika školy v Jarabine.

26 Kronika obce Hniezdne.

27 Slovenský národný archív Bratislava (ďalej SNA), f. Zbierky SNP.

aby mohli stiahnuť svoje sily na sever. Veliteľ pluku v smere predpokladaného postupu vyslal jazdecký a peší prieskum, aby zistil prostriedky a sily nepriateľských oddielov a ich obranné postavenia. Po prieskume začala bojovú činnosť strelecká rota, posilnená batériou kanónov a čatou mínometov. Pred Kolačkovom narazila na krycie sily nepriateľa, lebo hlavné sily už ustúpili smerom na Lomničku a Podolínec. Veliteľ pluku sa rozhodol obísť obec hlavnými silami z juhu a vpadnúť nepriateľským vojom do tyla. V priebehu troch hodín 3. strelecký prápor s batériou kanónov obišiel v ťažkom horskom lesnatom teréne obec Kolačkov. V priestore obce zadné voje nepriateľa boli rozprášené a zničené. V boji zahynulo 7 Nemcov a jeden sovietsky poručík.²⁸ Na čiare kót 765 – 933 sa nepriateľ za podpory troch batérií postavil predsunutému oddielu na silný odpor. Aby udržal svoje postavenie a nepustil postupujúce sovietske vojská do priestoru Podolínca, nasadil do boja prápor pechoty. Delostrelecká paľba na Kolačkov trvala 12 hodín. Po prieskume a upresnení palebných postavení nepriateľa a po krátkej delostreleckej paľbe 25. januára 1945 o 1. hodine v noci pluk začal útok smerom na Lomničku. Nemci nočný útok nečakali, boli vyhnaní zo svojich postavení a po citelných stratách ustupovali smerom na Podolínec. O 2. hodine vstúpili príslušníci 320. gardového streleckého pluku do obce Lomnička, ktorá až na niekoľko slovenských rodín zostala prázdna. Nemecké obyvateľstvo evakovalo v niekoľkých etapách s ustupujúcimi nemeckými vojskami.²⁹

Po rozdrvení nepriateľa pri Lomničke pokračoval 320. gardový strelecký pluk v prenasledovaní nepriateľa smerom na Podolínec s cieľom odrezať Nemcom ústupovú cestu. V sťažených podmienkach bez možnosti použitia tankov obchvatným manévrom v ranných hodinách 25. januára 1945 dobyl dôležitý komunikačný uzol Podolínec. Pri oslobodzovaní Podolínca Červená armáda ukoristila od ustupujúcich nemeckých jednotiek niekoľko skladov so strelivom, potravinami a ďalším vojnovým materiálom. Nemci pred ústupom zničili miestnu pílu, zapálili železničnú stanicu a železničné vagóny s obilím, ktoré stáli na trati Podolínec – Toporec.³⁰

Prelomením nepriateľskej obrannej línie Kamienka – Veľký Lipník, oslobodením Kamienky 25. januára 1945 a Veľkého Lipníka, jednotky 107. streleckého zboru prekonali 26. januára silný odpor nepriateľa, ktorý zorganizoval na západných brehoch Dunajca pri Spišskej Starej Vsi. Po zahnaní nemeckých jednotiek 27. januára 1945 prekročili jednotky zboru slovensko-poľské územie v smere na Nowy Targ. Bojová činnosť 1. gardovej armády sa tak presunula dočasne na územie Poľska.³¹ Oslobodením okresu Stará Ľubovňa Červenou armádou bolo v okrese ukončené obdobie hrdinského zápasu proti nacizmu.

28 GREČKO, A. Andrej. *Přes Karpaty...*, s. 220.; *Pamätná kniha NV v dvojročnici 1947 – 1948*, s. 220.; ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika školy v Kolačkove.

29 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika školy v Lomničke.

30 ŠA PO, p. SL, f. Okresný národný výbor Stará Ľubovňa I., č. 274/1945 prez.; *Podolínsky život*, 1965, č. 1.

31 TVARŮŽEK, Břetislav a i. *Osvobození Československa...*, s. .

// Resumé

Cieľom príspevku je chronologicky prezentovať postup Červenej armády v procese oslobodzovania územia východného Slovenska, a to najmä okresu Stará Ľubovňa v januári 1945. Pred samotným pôsobením Červenej armády na území okresu sledujeme aj pomery v okrese po potlačení Slovenského národného povstania, a to predovšetkým budovanie obranných postavení pre nemeckú armádu. Tú muselo vykonávať nedobrovoľne miestne obyvateľstvo, často aj ženy a deti. Hlavnú časť štúdie tvorí opis bojových akcií a postupu Červenej armády cez územie okresu Stará Ľubovňa až po jej prechod do okresu Spišská Stará Ves. Na viacerých miestach prišlo k ostrým a tragickým stretom, a to hlavne pri obciach Plaveč, Kozelec, Hromoš, Šambron, Hniezdne či Kolačkov. Veríme, že príspevok prispeje k odkrytiu ďalších podrobností z regionálnej histórie okresu Stará Ľubovňa.

The goal of this article is chronologically present the progress of the Red Army in the process of liberation of Eastern Slovakia territory, predominantly the county of Stará Ľubovňa in January 1945. We follow the tendencies after the oppression of the Slovak National Uprising, such as building defense positions for the German army, before the activities of the Red Army in the county. It had to be involuntarily done by local people, even women, and children. The main part of the study consists of the description of battle operations and the progress of the Red Army through the territory of Stará Ľubovňa County up to the transition to Spišská Stará Ves County. There were many violent and tragic clashes in many places, mostly near the villages of Plaveč, Kozelec, Hromoš, Šambron, Hniezdne or Kolačkov. We believe that this article can help to discover other details from the regional history of Stará Ľubovňa County.

Armádný generál Ivan J. Petrov

STRENK, MIKULÁŠ. CESTA K MOHYLÁM
NEZARASTIE. STARÁ LUBOVŇA : OKRESNÝ VÝBOR
SLOVENSKEHO ZVÄZU PROTIFAŠISTICKÝCH
BOJOVNÍKOV, 2004.

Generálporučík D. V. Gordejov

ARCHÍV LUBOVNIANSKEHO MÚZEA
- HRADU V STAREJ LUBOVNI

Červená armáda v zápale boja

ARCHÍV LUBOVNIANSKEHO MÚZEA - HRADU V STAREJ LUBOVNI

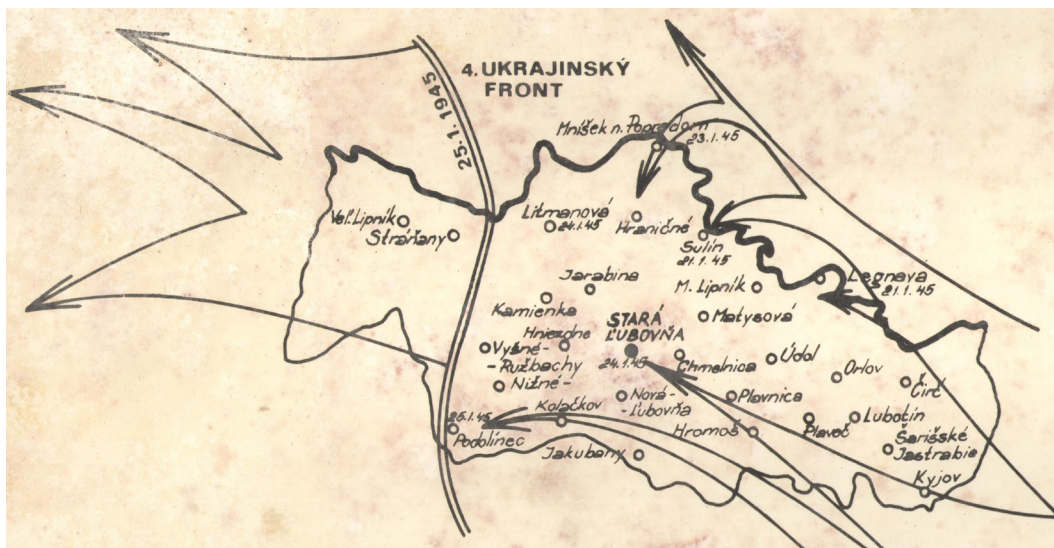
Plukovník A. P. Fokin - veliteľ 320. gardového streleckého pluku

STREK, MIKULÁŠ. CESTA K MOHYLÁM NEZARASTIE. STARÁ LUBOVŇA : OKRESNÝ VÝBOR SLOVENSKEHO ZVÄZU PROTIFAŠISTICKÝCH BOJOVNÍKOV, 2004.

Pohľad na časť obce Šambron po prechode frontu

ARCHÍV LUBOVNIANSKEHO MÚZEA - HRADU V STAREJ LUBOVNI

Dobová ilustrácia znázorňujúca prechod frontu cez okres Stará Ľubovňa

ARCHÍV LUBOVNIANSKEHO MÚZEA - HRADU V STAREJ LUBOVNI

Pohľad na Starú Ľubovňu v 40. rokoch

ARCHÍV ĽUBOVNIANSKEHO MÚZEA – HRADU V STAREJ ĽUBOVNI

3

Prechod frontu cez územie okresu Spišská Stará Ves

Eduard Laincz

Situácia po potlačení Slovenského národného povstania nebola ani na Zamagurí jednoduchá. Postavenie miestneho obyvateľstva na jeseň ešte viac skomplikovala aj značná neúroda. Výrazne sa to prejavilo v nedostatku niektorých potravín, ako strukoviny či zemiaky. Problémy boli aj so zásobovaním, a tak chýbala najmä múka, nafta a petrolej. Od októbra bola väčšina obyvateľov okresu, podobne ako v okrese Stará Ľubovňa, nútená nemeckou armádou ku kopaniu zákopov na línii Nová Belá – Tribš – Vyšné Lapše – Nižné Lapše – Osturňa. Budovať opevnenie proti približujúcej sa Červenej armáde mali povinnosť obyvatelia okresu Spišská Stará Ves od 17 do 60 rokov mužského a ženského pohlavia. Najprv sa kopalo hlavne v okolí dediny Vyšné Lapše, takže obyvateľstvo bolo niekedy ubytované v Lapšanke alebo priamo vo Vyšných Lapšiach.¹

Kvôli vývoju vojenských pomerov sa dňa 5. decembra na zasadnutí slovenskej vlády začlenili okresy Stará Ľubovňa, Sabinov, Prešov a Spišská Stará Ves do druhého evakuačného pásma. Obyvateľstvo malo byť evakuované do priestoru Oravy, okolia Liptovského Mikuláša a Ružomberku. Každý dospelý človek mohol so sebou zobrať balík s potravinami a šatstvom do maximálnej hmotnosti 60 kg. Ostatný majetok musel zanechať každý, tam kde žil. Obyvatelia však tieto výzvy neposlúchli a radšej sa ukryli v okolitých lesoch a vyčkali na prechádzajúcu sovietsku armádu. V rámci evakuácie väčšina nemeckého obyvateľstva z obcí Nižné Šváby (Červený Kláštor), Vyšné Šváby (Majere) a Kahlenberg (Lysá nad Dunajcom) odišla ku koncu roka a v priebehu januára 1945 a transportom sa evakuovala spoločne s ustupujúcim nemeckým vojskom smerom na západ.² Išlo najmä o nemecké jednotky, ktoré boli ubytované prevažne v ľudových školách. V Novej Belej nemecká jednotka obsadila školu už 20. septembra 1944 a zotrvala tam až do 20. januára 1945. Podobne aj v Tribši sa zdržiavala nemecká jednotka na miestnej škole od 15. novembra 1944 až do prechodu frontu³ a v Malej Frankovej bolo ubytovaných niekoľko nemeckých vojakov, ktorí mali bojovať proti partizánom.⁴ Taktiež vo Fridmane bol ubytovaný osobitný 45-členný oddiel

¹ Štátny archív Prešov, pracovisko Archív Stará Ľubovňa (ďalej ŠA PO, p. SL), Zbierka kroník, Kronika obce Stráňany.; BRINČKA, Ján. Osudy Jána Kutariňa. In *Almanach Slováci v Poľsku X. Krakov* : Spolok Slovákov v Poľsku, 2004, s. 32.; MAJERIKOVÁ-MOLITORIS, Milica – MAJERIKOVÁ, Ingrid. *Spišské Hanušovce (1313 – 2013)*. Spišské Hanušovce : Goringa, s. 16.

² K dobrovoľnej evakuácii nemeckého obyvateľstva prichádzalo už od konca októbra. Pozri: ŠA PO, p. SL, f. Okresný úrad Stará Ľubovňa, šk. 27, č. D3-175/1/44.; MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1938 – 1945*. Prešov : Voma, 2001, s. 100-101.; PAŽUR, Štefan. *Protifašistický odboj na východnom Slovensku*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1974, s. 187-188.

³ ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. Školský Inšpektorát v Kežmarku, šk. 28, z. č. 1148/1945.

⁴ MAJERIKOVÁ-MOLITORIS, Milica. *Malá Franková (1611 – 2011)*. Malá Franková : Obecný úrad Malá Franková, 2011, s. 22.

nemeckých vojakov v miestnom kaštieli. Tento oddiel mladých nemeckých vojakov bol osobitne vyškolený na boj s partizánmi. Keď sa v januári 1945 už približovali k týmto obciam vojská ZSSR, nemecký oddiel odišiel.⁵ Od septembra 1944 v okrese pôsobili aj dve nemecké protipartizánske jednotky, ktoré mali sídlo v kúpeľoch Smerdžonka a v obci Veľký Lipník.⁶

Situáciu na tomto území ku koncu roku vykresľuje situačná správa spravodajského orgánu MNO z 22. decembra 1944, ktorú napísal stot. pech. František Podhorský takto: „Podľa zpráw získaných od našich bezpečnostných orgánov v tomto priestore, silná partizánska skupina /prípadne skupiny/ sa zdržujú v priestore Spišská Magura- a sev. ležiace pohraničie G. Gub. v lesných komplexoch (správne komplexoch – pozn. E. L.). Zdá sa, že v oblasti Horného Spiša sú shadzovaní do lesov parašutisti.“⁷

S touto správou nemôžeme celkom súhlasiť. Hoci nevyklúčujeme, že na tomto území pôsobili na prelome roku 1944 aj partizáni, v skutočnosti sa tu intenzívnejšie rozmáhala hlavne činnosť rôznych ozbrojených lúpežných bánd zložených z poľského pohraničného obyvateľstva, ktorí sa snažili pôsobiť ako poľskí alebo dokonca slovenskí partizáni. Tým sa snažili zakamuflovať fakt, že pri ich akciách v skutočnosti nešlo o získanie zbraní a výstrojov pre boj proti nemeckým jednotkám, ale iba o rabovanie miestneho slovenského obyvateľstva.⁸ Na prelome rokov 1944 a 1945 máme zmapované tri takéto prípady. Dňa 21. decembra 1944 bola poľskými banditmi prepadnutá obec Richvald. Približne 100 banditov násilím vniklo do miestneho potravného družstva, kde ukradli rôzne potraviny. Okrem toho rabovali aj v domoch miestnych obyvateľov, ktorým rovnako ukradli potraviny a dokonca i hotovosť. Podľa výpovedí obyvateľov išlo o skupinu z Generálneho Gubernátu, ktorá už dlhšie ohrozovala obyvateľov severného Spiša.⁹ Podobný prepád sa stal aj vo Veľkom Lipníku z 27. decembra 1944, kde tlupa asi 40 banditov najprv odzbrojila miestnu žandársku stanicu, následne vyrabovala obidve krčmy v obci a aj ďalšie prevádzky (mlyn, trafiku a potravinové družstvo). Banditi po prepadoch odišli z obce smerom na Folvark (dnešné Stráňany).¹⁰ V tejto činnosti ozbrojených banditov sa pokračovalo ešte začiatkom januára 1945, keď bolo vykradnuté Potravné družstvo v Kacvíne. Ozbrojení poľskí banditi v počte 30 mužov prišli na saniach ťahaných koňom až k družstvu. Zabúchali na dvere, ktoré im otvoril vedúci družstva Ondrej Ševčík, pretože očakával možných zákazníkov. V tom desiati banditi vtrhli do obchodu a zatiaľ čo mieril zbraňou na vedúceho družstva jeden bandita, druhý pretrhol telefónne drôty. Ostatní zatiaľ vynášali všetok tovar na pripravené sane pred družstvom. Okrem tovaru ukradli banditi aj peňažnú hotovosť 1250 Ks. Po prepade odišli banditi smerom na Veľkú Frankovú. Celková škoda bola 39.130.65 Ks. Na tomto prepade sú zaujímavé dve skutočnosti. Prvou je, že dcéra vedúceho spísala zoznam tovaru, ktorí

5 BRINČKA, Ján. Z dejín Fridmana. In *Almanach Slováci v Poľsku X*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2004, s. 15.; KAMIŇSKI, K. Marek. *Polsko – Czechosłowackie stosunki polityczne 1945 – 1948*. Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1990, s. 55.

6 ŠA PO, špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči (ďalej špecializované pracovisko SAL), f. Žandárska stanica Stará Ľubovňa, šk. 1, inv. č. 2, Pamätník 1919 – 1947, s. 38-39.; TÓTH, Dezider. *Tragédia slovenských Židov*. Banská Bystrica : DATEI, s. 216.; HALAJ, Dušan. *Fašistické represálie na Slovensku*. Bratislava : Obzor, 1990, s. 70.

7 Vojenský historický archív Bratislava (ďalej VHA Bratislava), f. 55, 55 – 25 – 5, č. 40/ Dôv. zprav.1944.

8 LAINCZ, Eduard. Bezpečnostná situácia v bývalom okrese Spišská Stará Ves v roku 1944. In *Almanach Slováci v Poľsku XIV*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 201, s. 115-157.

9 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. 360 dôv./1944.

10 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ Spišská Stará Ves, šk. 1, č. 360 dôv./1944.

ukradli banditi, a pred odchodom ho podpísal veliteľ banditov. Druhá zvláštnosť tohto prepadu bola, že banditi rozprávali po poľsky, no miestami sa snažili rozprávať po slovensky, česky alebo rusky. Toto ich správanie opätovne potvrdzuje našu teóriu o snahe ozbrojených poľských banditov z pohraničných obcí Generálneho Gubernátu zakamuflovať tieto svoje lúpežné prepadnutia tým, že sa tvárili ako slovenskí alebo poľskí partizáni. Predpokladáme dokonca, že svojim odchodom po skončení rabovania tohto družstva smerom na slovenskú obec Veľká Franková chceli vedúceho družstva a jeho dcéru mylne presvedčiť, že sú z územia Slovenska. Bolo to posledné známe rabovanie lúpežných bánd na Zamagurí pred prechodom frontu.¹¹

Samotný prechod frontu cez územie Slovenskej republiky prebiehal vo viacerých etapách v rámci Západokarpatskej akcie. Pod velením generála Ivana J. Petrova túto akciu vykonávali na území severného Spiša vojská 4. Ukrajinského frontu od 25. do 29. januára 1945. Išlo konkrétne o 1. Gardovú armádu na čele s generálplukovníkom Andrejom A. Grečkom, pod ktorú patril 11. a 107. strelecký zbor. Po oslobodení Prešova (19. januára) divízie 107. streleckého zboru pod vedením generálporučíka D. V. Gordejova útočili údolím Torysy smerom na pásmo Sabinov – Lipany – Plaveč – Spišská Stará Ves – Nowy Targ.¹² K tuhým bojom prišlo na viacerých miestach okresu Stará Ľubovňa, avšak vojskám Červenej armády sa podarilo postupne od východu obsadiť celý okres. Tento proces prebiehal od 21. januára. Po tom, čo sa nemecké vojská 23. januára stiahli zo Starej Ľubovne, obsadili líniu Jarabina – Kamienka – Veľký Lipník. Divízia dostala rozkaz útočiť s dvoma plukmi na Nemcov pozdĺž hradskej cesty na Kamienku. Smerom na Novú Ľubovňu pod velením Andreja P. Fokina postupoval 320. gardový strelecký pluk, posila 129. gardovej streleckej divízie. Tento pluk bol charakteristický znalosťou bojov v horskom teréne a obchádzaním nepriateľa. Aj tu vznikla myšlienka obísť nemecké vojská cez Novú Ľubovňu, Podolíniec smerom na Veľký Lipník. Po tuhých bojoch sa pomaly podarilo vytlačiť nemecké vojská z Kolačkova, Lomničky a Podolínce. K prelomeniu línie Kamienka – Veľký Lipník prišlo 25. januára, aj napriek nedokončenému manévru s prekvapením nepriateľských vojsk od Veľkého Lipníka. Jednotky 107. streleckého zboru ešte v ten deň oslobodili obec Stráňany, z ktorej poslední nemeckí vojaci ustúpili 24. januára o 23. hodine, po tom čo vyhodili do povetria všetky mosty a poškodili telefónne vedenia. Toho istého dňa sovietske lietadlo spustilo na miestnu krčmu bombu, čím poškodilo celú jej strechu. Prvé sovietske hliadky prišli do obce 25. januára o 7. hodine ráno. V obecnej kronike je o ich príchode takýto zápis: „*najprv prišli do obce ruské hliadky, a za nima sa hrnuli ohromne množstva vojska, aut, a povozkov vyzeralo to tak ako keď by mravenisko rozkopali, mostky pod dvoma hodinami už boli hotové, ľudia ktoré bývali po bunkeroch opúšťali bunkery...*“ V obci však už na druhý deň prišlo k miernemu vytriezveniu, keď kronikár ďalej zaznamenáva: „*.... obec bola 3 krát viacej preplnená ako Nemcami, a okrem hovädzieho dobytku tiež brali všetko čo len im pod ruky prišlo ešte aj ženské šaty, kone vymieňali za dobrého ostavili hoc jakého kaliku, krmili z koňami čo dopadli a s ľuďmi sa pogrubuansky zaobchádzali že vraj ,My vás prišli osvoboditi davaj vsjo što maješ tobi nenada ničoho bo ty doma sidiš´, našli sa medzi nimi aj statoční ľudia čo nič nebrali a keď niečo potrebovali, tak pýtali od majiteľa a zaplatili za to.*“¹³ Toho dňa boli oslobodené aj susedné dediny – Lesnica a Veľký Lipník. V nasledujúci deň sa podarilo oslobodiť postupne aj Haligovce, keď sa podarilo vytlačiť nemecké vojská.

11 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. Štátne zastupiteľstvo Levoča, šk. 277, s. 179/1945, č. j. 14/45.

12 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1938 - 1945...*, s. 104.

13 ŠA PO, p. SL, Zbierka kroník, Kronika obce Stráňany.

Tie boli v obci už dva dni a svoj tábor mali v miestnej ľudovej škole. Ešte pred vytlačení podmiňovali mosty a odpálili telefónne stĺpy. Poslední vojaci stihli utiecť 26. januára o 3. hodine ráno a už o hodinu neskôr sa v obci ukázali sovietski vojaci, ktorí tak bez bojov oslobodili obec.¹⁴ Nasledujúci deň bola ešte oslobodená susedná dedina Richvald (Veľká Lesná), kde počas prestrelky v lokalite Pustovec padli aj dvaja sovietski vojaci.¹⁵

Pred príchodom sovietskych vojsk sa zintenzívnila činnosť nemeckej protipartizánskej jednotky v Smerdžonke pod vedením nemeckého dôstojníka Pehlmana a niektorých obyvateľov obcí Nižné Šváby, Vyšné Šváby a Kahlenberg, ktorých viedol nemecký učiteľ Július Loisch. Dôstojník Pehlmann sa ešte týždeň pred prechodom frontu pokúšal v okrese odvieť miestnych mužov do pracovných táborov. Jeho zámer však 26. januára prekazil príchod Červenej armády do týchto dedín. Počas bojov utrpel aj starobylý stredoveký kláštor kartuziánov, ktorého strechy boli značne poškodené. V ten deň ešte prešiel front cez obec Lechnica.¹⁶

Piatok 26. januára sa v Spišskej Starej Vsi objavili aj jednotky 1. maďarskej armády, ktoré mali pomôcť nemeckej 253. pešej divízii a delostrelectvu proti postupujúcim jednotkám Červenej armády.¹⁷ Keďže hladina rieky Dunajec bola zamrznutá, nemecké vojská vytvorili silné opevnenie na jeho západných brehoch pri Spišskej Starej Vsi. Napriek tomu sa podarilo jednotkám 107. streleckého zboru (pod velením generálporučíka D. V. Gordejeva) spolu so 167. a 161. streleckou divíziou (pod velením generálmajora R. U. Gruačenka) prekonať silný odpor nepriateľa a vytlačiť ho. O 2. hodine ráno privítali sovietskych vojakov zástupcovia mesta Jozef Mravčák a Pavol Slosiarik.¹⁸ Oslobodenie administratívneho centra Zamaguria bol uvedený aj v rozkaze vrchného veliteľa maršala Sovietskeho zväzu J. V. Stalina, č. 260 zo dňa 27. januára 1945, v ktorom potvrdil svoje veliteľské poďakovanie vojenským útvarom za obdivuhodnú bojovú činnosť. Dokonca v Moskve vypálili z 224 diel dvadsať oslavných sálv na počesť vojakov Červenej armády, ktorí sa zaslúžili o oslobodenie Spišskej Starej Vsi.¹⁹ Počas bojov o oslobodenie Spišskej Starej Vsi padli štyria sovietski, siedmi nemeckí a maďarskí vojaci, ktorí boli pochovaní na tamojšom cintoríne v hromadnom hrobe.²⁰ Následne jedna časť Červenej armády sústredila svoj útok v smere na Spišskú Maguru, kde sa im v nasledujúcich dňoch od 27. do 29. januára podarilo postupne oslobodiť dediny Havku, Matiašovce, Zálesie, Spišské Hanušovce, Jezersko, Veľká a Malú Frankovú, Osturňu (27. januára), Reľov a Hágy (29. januára).²¹ Pri ústupe nemeckých vojsk cez Hágy bol zničený most. Nemci pri tom použili 80 kilogramovú nálož, vďaka čomu boli pri následnom výbuchu okrem mostu poškodené aj okolité domy a hospodárske budovy. Dočasný most bol postavený až na jeseň 1945 sovietskymi vojakmi.²²

14 ŠA PO, p. SL, Zbierka kroník, Kronika ľudovej školy Haligovciach 1918 – 1945.

15 ŠA PO, p. SL, Zbierka kroník, Kronika obce Veľká Lesná.

16 ŠA PO, p. SL, Zbierka kroník, Kronika obce Veľká Lesná.

17 ŠA PO, p. SL, Zbierka kroník, Kronika obce Veľká Lesná.

18 Archív Mestského úradu Spišská Stará Ves, Kronika Spišskej Starej Vsi do roku 1945, s. 209.

19 MANIAK, Marcel. *Oslobodenie*. Kežmarok : Jadro, 2015, s. 10-13.

20 MANIAK, Marcel. *Padli za našu slobodu*. Kežmarok : Jadro, 2013, s. 9-27.

21 MANIAK, Marcel. *Oslobodenie...*, s. 10.; ŠTEFAŇAK, Ondrej. *Reľov a Hágy v premenách času*. Reľov : Obecný úrad, 2009, s. 79-81.

22 ŠTEFAŇAK, Ondrej. *Reľov a Hágy v premenách času...*, s. 80.

Nemecké vojsko muselo ustúpiť zo Spišskej Starej Vsi smerom na Nowy Targ a to v dvoch smeroch. V prvom smere cez Nedecu, Nižné a Vyšné Lapše, kde v dôsledku prestrelky so sovietskou armádou vyhorela viac ako polovica obce. Boje trvali tri dni a Nemci využili práve tie zákopy, ktoré museli od októbra 1944 vykopávať miestni ľudia. V tejto situácii boli obyvatelia obce nútení utiecť zo svojich príbytkov a zachrániť si tak holý život. Následkom stretu oboch nepriateľských vojsk vyhorelo 75 gazdovstiev, často s vybavením a živým inventárom.²³ Druhý smer ústupu nemeckého vojska bol cez poľské dediny Maniowy, Dębno a Harklowu. Keďže pri obci Łopuszna nezadržali útok sovietskej armády, museli napokon ustúpiť smerom až na Nowy Targ. Napriek tomu, že nemeckí vojaci vyhodili do povetria mosty pri Nedeckom zámku a v Dębne, sovietske tanky prešli bez problémov po zamrznutej rieke Dunajec. K ďalším bojom prišlo až pri Nowom Targu, ktoré trvali do 29. januára, keď prišlo k oslobodeniu samotného mesta a následne aj neďalekého mesta Zakopané. Sovietske vojská sa neskôr presunuli na územie Oravy, kde sa postup zastavil na línii Chyžné – Nižná Lipnica a tu boje prebiehali takmer ďalších 9 týždňov.²⁴

Obdobie po prechode frontu je spojené so snahou lokálnych orgánov o skorú nápravu škôd spôsobených odchodom nemeckých a prechodom sovietskych vojakov. Tejto obnove malo pomôcť zakladanie slovenských národných výborov, ktoré vznikali na prelome januára a februára 1945. V Spišskej Starej Vsi bol založený 31. januára revolučný Okresný národný výbor. Predsedom sa stal Ján Kovalčík, tajomníkom Ján Vavrinčík, prvým podpredsedom Ján Klórus a druhým Pavol Čarnogurský. V jednotlivých dedinách okresu sa tak národné výbory stali centrami ľudovej moci a verejnej správy. Podobne z vojakov, ktorí sa vrátili z frontu, sa vytvárali slovenské milície. Ich hlavnou úlohou bola ochrana miestneho obyvateľstva pred rôznymi lúpežnými bandami. Okrem toho, že sa obnovila pôsobnosť policajných staníc a hraničných stráží, bola založená aj Národná bezpečnosť, ktorá mala stanice v Spišskej Starej Vsi, Veľkej Frankovej a Veľkom Lipníku. Stav jej príslušníkov však bol veľmi nízky, keďže obyvateľstvo pohraničia bolo ohrozované poľskými banditmi. Situácia sa zlepšila až na konci roku, keď bolo obsadené miesto veliteľa stanice NB v Spišskej Starej Vsi a miesto okresného veliteľa.²⁵

Na prelome januára a februára sa vo viacerých dedinách na Zamagurí vyskytla aj epidémia brušného týfusu, na ktorú ochorelo veľa ľudí a niekoľkí jej aj podľahli. Veľkú pomoc poskytol Jan Rejas, lekár židovského pôvodu. Okrem toho sa následkom prechodu frontu vyskytol hlavne u detí aj svrab.²⁶ Situáciu obyvateľstva zhoršovali aj hospodárske podmienky a problémy v zásobovaní. Okresy na severe Slovenska boli už od augusta 1944 bez prísunu zásob. Bolo potrebné sa postarať o dávky múky, tuku, šatstva, obuvi, mäsa, mydla, cukru a iných každodenných potrieb. Taktiež pily a mlyny boli vo väčšine prípadov poškodené alebo úplne zničené. Obyvateľstvo tak stratilo ďalšiu možnosť obživy. Prechod frontu zastihol najmä obec Vyšné Lapše, ktorá bola skoro úplne zničená a jej obyvatelia

23 MOLITORIS-MAJERIKOVÁ, Milica. *Vojna po vojne. Severný Spiš a horná Orava v rokoch 1945 – 1947*. Banská Bystrica-Krakov : Univerzita Mateja Bela-Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 25.

24 BRINČKA, Ján. *Z dejín Fridmana...*, s. 15-16.; KWIEK, Julian. *Z dziejów mniejszości słowackiej na Spiszu i Orawie w latach 1945 – 1947*. Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2002, s. 7.

25 MAJERIKOVÁ, Milica. Príspevok k povojnovým perzekúciám Slovákov na severnom Spiši a hornej Orave. In *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2008, s. 140.; BRINČKA, Ján. *Z dejín Fridmana...*, s. 16.; Archív Mestského úradu Spišská Stará Ves, Kronika Spišskej Starej Vsi do roku 1945, s. 209.

26 ŠA PD, p. SL, Zbierka kroník, Kronika ľudovej školy Haligovciach 1918 – 1945.; BRINČKA, Ján. *Z dejín Fridmana...*, s. 16.

nemali kde bývať.²⁷

Dôležitou úlohou v počiatkoch národných výborov bolo pomáhať sovietskej armáde a 1. česko-slovenskému armádneho zboru. Pomoc bola nielen formou ubytovania vojakov, zásobovania, ale aj pri preprave vojnového materiálu. Do tejto činnosti sa zapojili viaceré obce okresu. Ich obyvatelia často museli so svojimi povozmi prepravovať na frontovú líniu potraviny, strelivo a iný vojenský materiál pre Červenú armádu. Domov sa často vrátili až po 2 týždňoch.²⁸

Po prechode frontu sa začalo vo februári aj s mobilizáciou do 1. česko-slovenského armádneho zboru, ktorý pomáhal Červej armáde pri oslobodzovaní územia Slovenska. Nastúpiť do činnejšej vojenskej služby museli dôstojníci, rotmajstri a poddôstojníci v zálohe z ročníka 1900 a mladší. Taktiež aj mužstvo v zálohe ročníka 1915 a mladší. Povolani vojaci z okresu sa hlásili prezenčnej komisii v Levoči. Mobilizácia z okresu pokračovala aj koncom marca a začiatkom apríla, keď boli povolani vojaci ročníkov 1900 – 1936.²⁹

S obavami boli sledované aj poľské aktivity, ktoré chceli opätovne pripojiť územie severného Spiša k Poľsku. Avšak miestne obyvateľstvo sporného pohraničného územia naznačilo, že sa chce pripojiť po vojne k Československej republike. Napriek tejto ich snahe krakovský vojvoda Kazimierz Pasenkiewicz už 15. februára 1945 nariadil starostovi Nového Targu Karolovi Chlipatovi zaviesť na tomto území poľskú administratívu. Táto ich snaha sa nepodarila, pretože na odpor sa postavila práve obnovená slovenská pohraničná stráž a žandárstvo, ktoré malo aj podporu miestneho obyvateľstva. Proti zavedeniu poľskej správy bol aj sovietsky veliteľ, ktorý riešenie hraničných sporov odkladal na obdobie po vojne.³⁰

Ďalšou akciou na tomto území bola snaha zástupcu šéfa Okresného úradu Verejnej bezpečnosti (Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego) Józefa Kuraša zriadiť v okrese Nový Targ občiansku milíciu (Milicja Obywatelska, ďalej MO). Jednu takú mal zriadiť v obci Nižné Lapše, kam Kuraš poslal svoju pravú ruku Jana Srala s oddielom MO. Ich cieľom nebolo len zriadenie novej stanice, ale aj začatie rekvirácie dobytku, ošípaných a oviec miestneho obyvateľstva. Proti tomuto sa postavilo obyvateľstvo a príslušníci MO boli zadržani slovenskou políciou a odvedeni na stanicu v Spišskej Starej Vsi. Táto iniciatíva Jozefa Kuraša sa stala 14. februára 1945.³¹ Bol to prvý kontakt J. Kuraša „Ogňa“ a jeho ľudí po prechode frontu so slovenským obyvateľstvom na severnom Spiši.

Vo februári 1945 sa uskutočnil na tomto spornom území aj neoficiálny plebiscit, ktorý sa konal prostredníctvom Alojza Miškoviča v spolupráci so sovietskymi vojenskými zložkami. V tomto plebiscite sa takmer 98% obyvateľstva osvedčilo za pripojenie k Československej republike. Tieto výsledky plebiscitu boli predložené československou

27 MOLITORIS-MAJERIKOVÁ, Milica. *Vojna po vojne. Severný Spiš a horná Orava v rokoch 1945 – 1947...*, s. 34-35.

28 BRINČKA, Ján. *Z dejín Fridmana...*, s. 16.

29 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 – 1948...*, s. 31-32.

30 KWIEK, Julian. *Z dziejów mniejszości słowackiej na Spiszu i Orawe w latach 1945 – 1957...*, s. 15.

31 MOLITORIS, Ludomír. Postoj Józefa Kuraša „Ogňa“ ku slovenskej národnostnej menšine na Spiši a Orave v rokoch 1945 – 1947. In *Nepokojná hranica*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2010, s. 166.

vládou neskôr aj na konferencii v Moskve.³² Na základe výsledkov neoficiálneho plebiscitu velenie 4. ukrajinského frontu Červenej armády 28. apríla 1945 rozhodlo, aby toto územie bolo až do rozhodnutia mierovej konferencie ponechané v československej správe.³³

Napriek tomu dňa 18. februára 45 poľských milicionárov obsadilo Lesnicu, ktorá bola v roku 1938 na krátky čas anektovaná Poľskom. Avšak príslušníkom finančnej stráže sa túto skupinu podarilo vytlačiť. No už 5. marca opätovne prišlo do obce 30 milicionárov, ktorí najprv odzbrojili stanicu finančnej stráže a do zajatia zobrali 10 civilných obyvateľov. Po viacerých rokovaniach prednostu Inšpektorátu finančnej stráže v Spišskej Starej Vsi a okresného žandárskeho veliteľa s poľskou stranou sa podarilo zajatcov prepustiť a mohli sa vrátiť domov. Poľskí milicionári však odmietli opustiť územie Lesnice. V obci Poliari strhávali československé zástavy, vyvážali do Poľska produkty, vyvesovali poľské zástavy a vyhrážali sa obyvateľom, že územie Spiša až po Poprad obsadia poľské vojská.³⁴ Podobné ťažkosti s násilným a neoprávneným nastoľovaním poľskej správy na území severného Spiša mali na konci februára a začiatku marca aj v obciach Jurgov a Nižné Lapše. Proti pokusom zaviesť poľskú administratívu sa konala v Jurgove vzbura, keď sa postavila československá milícia podporovaná 200 až 300 civilnými osobami proti poľskej.³⁵ Na tento otvorený nesúhlas Jurgova s poľskou správou reagovala 24. marca 1945 Gminna Rada Narodowa w Bukowinie Tatrzańskej, ktorá vydala Rezolúciu o vysťahovaní slovenského obyvateľstva na národnom princípe. Všetci Slováci mali dobrovoľne opustiť tieto dediny a v prípade odporu mali byť násilne vysídlení. Situácia na pohraničí bola tak naďalej nepokojná a obyvateľstvo so slovenským povedomím bolo zastrášané aj formou takýchto rezolúcií.³⁶ Obyvateľstvo tak žilo aj v ďalšom období v strachu. Celý tento pohraničný spor sa vyriešil už o niekoľko mesiacov, avšak následky tohto katastrofálneho rozhodnutia miestni obyvatelia intenzívne pociťovali až do roku 1947 a čiastočne aj do súčasnosti.

V dnešnej stredoeurópskej historiografii prebieha medzi historikmi diskusia o oprávnenosti označenia prechodu Červenej armády cez naše územie pojmom „Oslobodenie Slovenska (resp. Česko-Slovenska)“. Napriek tejto polemike môžeme objektívne zhodnotiť prechod Červenej armády ako oslobodenie nášho územia od nemeckého okupačného vojska, ktoré tu aktívne pôsobilo od roku 1944.

32 SNA Bratislava, f. Alojz Miškovič, šk. 1, inv. č. 1, Životopis Alojza Miškoviča, s. 4.; BIELOVODSKÝ, Andrej. *Severné hranice Slovenska*. Bratislava : Ústredná správa Slov. ligy, 1946, s. 21.

33 ŠTAIGL, Ján. Bezpečnostná situácia v pohraničných oblastiach Oravy a Spiša v rokoch 1945 – 1947. In *Susedstvo v čase prelomových zmien*. Bratislava : Prodamama s. r. o., 2009, s. 75-76.

34 Archiv Ministerstva zahraničných vecí Praha, f. Zastupitelský úřad Varšava, šk. 106, zložka 40.

35 MOLITORIS-MAJERIKOVÁ, Milica. *Vojna po vojne. Severný Spiš a horná Orava v rokoch 1945 – 1947...*, s. 31.

36 MOLITORIS-MAJERIKOVÁ, Milica. *Vojna po vojne. Severný Spiš a horná Orava v rokoch 1945 – 1947...*, s. 31-34.

// Resumé

Cieľom príspevku je chronologicky prezentovať prechod frontu cez územie okresu Spišská Stará Ves koncom januára 1945. V úvode poukazujeme na pomery na konci roku 1944, čiže po potlačení Slovenského národného povstania. Zameriavame sa na postavenie a nálady miestneho obyvateľstva, ale všímame si aj lokalizáciu a pôsobenie nemeckých jednotiek na severe Spiša. Samotný prechod frontu cez územie Slovenskej republiky prebiehal vo viacerých etapách v rámci Západokarpatskej akcie. Pod velením generála Ivana J. Petrova túto akciu vykonávali na území severného Spiša vojská 4. ukrajinského frontu od 25. do 29. januára 1945. V tieto dni prišlo k viacerým bojom medzi vojakmi ustupujúcej nemeckej armády a vojakmi Červenej armády. Tento postup sledujeme na základe archívneho výskumu, odbornej literatúry a dobových zápisov z obecných kroník. Súčasťou príspevku je aj analýza pomerov po samotnom prechode frontu. Zameriavame sa na zmapovanie činnosti lokálnych orgánov, ktoré sa snažili o nápravu škôd a rýchle upokojenie pomerov na oslobodenom území.

The aim of this article is chronologically present the transition of a front through the territory of Spišská Stará Ves County at the end of January 1945. The introduction presents the circumstances at the end of 1944, after oppressing the Slovak National Uprising. We focus on the uprising itself and tendencies of local inhabitants, but we also notice the localization and activity of German troops in Northern Spiš. The front transition itself through the territory of the Slovak Republic was done in several stages within the West Carpathian operation. This operation was executed under the command of General Ivan J. Petrov by the army of the 4th Ukrainian front in the territory of Northern Spiš from January 25th to 29th 1945. There were more battles between the soldiers of retreating German troops and soldiers of the Red Army these days. We follow this process based on the archive research, professional literature and contemporary registry in local chronicles. The part of this article consists also of the analysis of situation right after the front transition. We focus on the research of the local authorities' activity striving to repair the damages and a quick calming the situation down in an exempt territory.

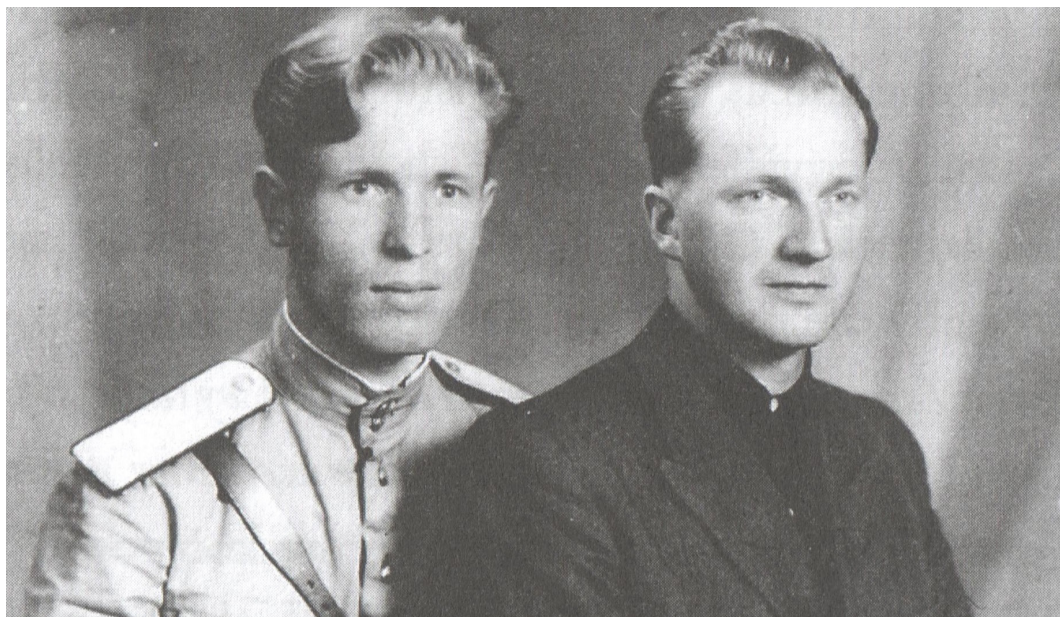
**Veliteľ 1. gardovej armády A. A. Grečko
s dôstojníkmi štábu**

ARCHÍV LUBOVNIANSKEHO MÚZEA
- HRADU V STAREJ LUBOVNI

**Vodca ozbrojenej skupiny Blyskawica
Józef Kuraś Ogień**

IPN KRAKOW

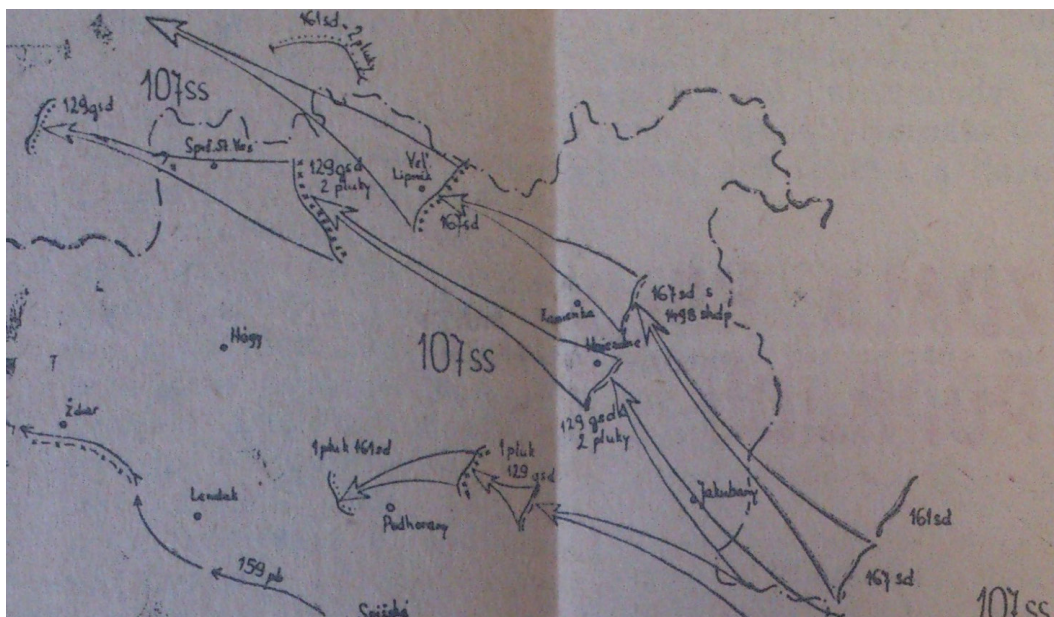
Predseda MNV v Jurgove Ladislav Kudzbel so sovietskym dôstojníkom Charitonovom

ARCHÍV SPOLKU SLOVÁKOV V POĽSKU KRAKOV

Vojská 4. ukrajinského frontu

ARCHÍV LUBOVNIANSKEHO MÚZEA – HRADU V STAREJ LUBOVNI

Dobový náčrt znázorňujúci prechod frontu cez severný Spiš

ARCHÍV LUBOVNIANSKEHO MÚZEA – HRADU V STAREJ LUBOVNI

2016

III. ROČNÍK ODBORNÉHO SEMINÁRA PRI PRÍLEŽITOSTI 72. VÝROČIA SNP

Vybrané aspekty z dejín severného Spiša
a Slovenskej republiky v rokoch

1944-1948

Odborný seminár venovaný pamiatke PhDr. Michala Murcka, Dr.

26. augusta 2016 od 09:00 hod.

09:00 – 12:00 hod.

OTVORENIE SEMINÁRA

PhDr. Ľudomír Molitoris

(Spolok Slovákov v Poľsku); Slováci z Poľska v protifašistickom odboji

Mgr. Matej Beranek

(SNM-MŽK-Múzeum holokaustu v Seredi); Prenasledovanie Židov po potlačení Slovenského národného povstania

PhDr. Martin Lacko, PhD.

(Ústav pamäti národa v Bratislave); Odvliekanie občanov zo Slovenska do ZSSR 1944 – 1945

Mgr. Eduard Laincz

(Ľubovnianske múzeum-hrad v Starej Ľubovni); Od prechodu frontu po február 1948 (Situácia v Starej Ľubovni v rokoch 1945-1948)

PhDr. Milica Majeríková – Molitoris, PhD.

(Spolok Slovákov v Poľsku); Postavenie slovenského obyvateľstva na k Poľsku pripojených územiach severného Spiša v rokoch 1945-1947

DISKUSIA

12:00 – 12:30 hod.

Odovzdávanie ocenenia in memoriam PhDr. Michalovi Murckovi, Dr. zástupcami Oblastného výboru SZPB Stará Ľubovňa

12:30 – 13:00 hod.

Pietny akt pri pamätníku padlým na 3. nádvorí hradu Ľubovňa

Nezisková organizácia
Michala Štrenka

WWW.HRADLUBOVNA.SK | ZMENA PROGRAMU VYHRADENÁ.

1

Slováci žijúci v Poľsku a ich účasť na protifašistickom odboji v rokoch 1939 - 1945

Ľudomír Molitoris

Problematika účasti Slovákov v Poľsku na protifašistickom odboji v rokoch 1939 – 45 je v súčasnosti preskúmaná len čiastočne. Ide najmä o účasť obyvateľstva, poľských občanov slovenskej národnosti, ktorí žili na územiach severného Spiša a hornej Oravy, ktoré boli pripojené k Poľsku na základe rozhodnutia konferencie veľvyslancov v Spa 28. júla 1920.¹

Väčšina literatúry, ktorá sa danou problematikou zaoberá, sa týka najmä Légie Čechov a Slovákov,² ktorá po rozpade Česko-Slovenska začala vznikať v Krakove,³ kde v čase od 15. marca 1939 do 1. septembra 1939 postupne emigrovalo z Čiech a Slovenska cca 3000 vojakov a civilistov, medzi ktorými bolo 40% Slovákov,⁴ čo znamená, že ich bolo približne 1200 osôb.⁵ Pomerne dobre známa je už aj problematika účasti Slovákov žijúcich vo Varšave vo Varšavskom povstaní,⁶ ktorá bola viac popularizovaná po odhalení pamätníka

1 Na základe predmetného rozhodnutia k Poľsku bolo pripojených 14 oravských obcí: Chyžné, Jablonka, Pekelník, časť Dolnej Lipnice, Horná Lipnica, Horná Zubrica, Dolná Zubrica, Podvlnk, Oravka, Srdie, Harkabuz, Bukovina-Podsklie, Suchá Hora a Hladovka (dve posledné obce boli už v 1921 vrátené Československu výmenou za časť Dolnej Lipnice na základe dohôd špeciálnej Komisie Konferencie veľvyslancov pre stanovenie hranice, čo bolo učené rozhodnutím zo dňa 11. februára 1924). Na Spiši bolo k Poľsku pripojených 14 obcí (aj keď v literatúre sa udáva 13, osada Falštín je vymenúvaná spolu s Fridmanom: Jurgov, Repiska, Čierna Hora, Tribš, Lapšanka, Vyšné Lapše, Nižné Lapše, Nedeca, Kacvín, Fridman s osadou Falštín, Krempachy, Nová Belá a Durštín. Hospodárske otázky oddelených území boli regulované v poľsko-slovenskej zmluve podpísanej v Krakove 6. mája 1924.

2 SZOTA, Wiesław. Z dziejów Legionu Czechosłowackiego w Polsce. In *Polsko-czechosłowackie braterstwo broni w II wojnie światowej 1939-1945*. Warszawa, 1960.; KOMORNICKI, Stefan. Legion Czechów i Słowaków. In *Za Wolność i Lud*, 21. VI. 1989.; SVOBODA, Ludvík. *Cestami života, zv. I*. Praha: Naše vojsko, 1971.; KUPLIŃSKI, Jerzy. Z dziejów wychodźstwa czechosłowackiego w Polsce po zaborze Czechosłowacji roku 1939. In *Studia z dziejów ZSRR i Europy środkowej*, Tom X., 1974.; BERGHAUZEN, Janusz. *Stosunki polsko-słowackie (1938-1947)*. In *Przegląd historyczny*, Tom LXVI., 1975, Zesz. 3, s. 411–441.; ORLIK, Zygmunt. Losy czechosłowackich uchodźców wojskowych w Polsce w 1939 r. In *Wojskowy Przegląd Historyczny*, 1976, č. 4.

3 V dejinách československej armády známa ako Poľská légia. OKĘCKI, Stanisław – JUCHNIEWICZ, Mieczysław. *Nie dzielity ich Tatry*. Warszawa: Wydawnictwo MON, 1983, s. 36.

4 BERGHAUZEN, Janusz. *Stosunki polsko-słowackie (1938-1947)*..., s. 420.

5 BERGHAUZEN, Janusz. *Stosunki polsko-słowackie (1938-1947)*..., s. 419.

6 CIAĞWA, Józef – SZPERNOGA, Jan. *Słowacy w Powstaniu Warszawskim*. 2. vyd. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2004.; ORLOF, Ewa. Účasť Slovákov vo Varšavskom povstaní. In *Varšavské povstanie a Slovenské národné povstanie – podrobnosti a rozdiely*. Banská Bystrica: Múzeum SNP Banská Bystrica, 2009.

na Czerniakove vo Varšave 4. septembra 2002.⁷ Pomerne slabo preskúmanou je však účasť Slovákov, bývalých poľských občanov slovenskej národnosti, ktorí žili na inkorporovaných územiach severného Spiša a hornej Oravy, v Slovenskom národnom povstaní a hlavne to, kam týchto účastníkov zaradila slovenská a poľská vedecká spisba. Upozornil na to Juraj Marušiak v štúdií *Polacy w Słowackim Powstaniu Narodowym*.⁸ Absolútne však doteraz nebola preskúmaná účasť Slovákov z týchto území v obrannej vojne v septembri 1939, kde títo poľskí občania slovenskej národnosti bojovali v poľských uniformách. Ešte iným príkladom protifašistického odboja Slovákov, ktorí žili na inkorporovanom území, bola podpora ilegálnych zložiek poľského podzemia, najmä utečencov z Poľska, kuriérov a židovského obyvateľstva, ktoré sa na území severného Spiša ukrývalo.

Légia Čechov a Slovákov v Poľsku 1939

Ako sme už spomenuli, problematika Légie Čechov a Slovákov v Poľsku je pomerne dobre rozpracovaná. Vyplýva to zo záujmu o túto tému tak poľskej, ako aj českej a slovenskej politickej reprezentácie a podpory s akou sa utečenci z Čiech a Slovenska v Poľsku stretli. Poskytli im ju viaceré osobnosti Krakova a najmä aktivisti Poľskej socialistickej strany. K najvýznamnejším osobnostiam vtedajšieho Krakova, ktoré sa zapojili do podpornej akcie spojenej so zaistením ubytovania pre utečencov boli prof. Tadeusz Lehr-Spławiński, rektor Jagelovskej univerzity a prof. Wacław Szumowski, dekan Lekárskej fakulty JU, ktorý sa zaslúžil najmä o pomoc v oblasti zdravotnej starostlivosti. Pri obvodnom robotníckom výbore Poľskej socialistickej strany bol vytvorený Výbor podpory utečencov – robotníkov z Československa,⁹ ktorý viedli známi krakovskí socialistickí činitelia Emil Bobrowski a Dr. Zygmunt Klemensiewicz. Do podpory sa zapojili viaceré krakovské organizácie, najmä však Správa odborového zväzu železničiarov. Ako zaujímavosť treba uviesť, že jedno zo zberných stredísk pre utečencov bolo zorganizované v Dome železničiarov na św. Filipa č. 6, oproti súčasnému sídlu Spolku Slovákov v Poľsku.¹⁰

Iniciatíva vytvorenia československej brannej moci na území krakovského vojvodstva v podobe Vojenskej skupiny, podporená československým konzulom v Krakove Vladimírom Znojenským 30. apríla 1939, sa stretla s negatívnym postojom Vojvodského úradu v Krakove, ktorý vyzval konzulát, aby od akcie upustil a všemožne brzdil pokusy vytvorenia na svojom území česko-slovenskej vojenskej brannej moci.¹¹ Bolo to iste spojené s tým, že Poľsko ako jeden z prvých štátov uznalo I. Slovenskú republiku a bolo spočiatku vedené úplne inými politickými záujmami diplomacie Józefa Becka, orientovanej na Maďarsko.

Napriek začiatočným neúspechom vojenská skupina získala súhlas poľskej

7 Nachádza sa pri križovatke ulíc: Czerniakowskiej, Wilanowskiej a Okrąg. Je tam umiestnený nápis: *Ku cti hrdinským vojakom čaty 535. Štátnej armády bojujúcim vo Varšavskom povstaní na uliciach Czerniakowa od 1. augusta do 23. septembra 1944 pod vedením por. Miroslava Iringha „Stanka“ v 1. rote práporu „TUR“ zoskupenia „Krysa“*. Pozri: ŠPERNOGA, Ján. Pamätník slovenským povstalcem. In *Život*, 2002, č. 10, s. 6-7.

8 MARUŠIAK, Juraj. *Polacy w Słowackim Powstaniu Narodowy*. In *Stosunki polsko-słowackie w I połowie XX wieku*. Wrocław : IPN, 2006, s. 103.

9 OKĘCKI, Stanisław. – JUCHNIEWICZ, Mieczysław. *Nie dzieliły ich Tatry...*, s. 33.

10 OKĘCKI, Stanisław. – JUCHNIEWICZ, Mieczysław. *Nie dzieliły ich Tatry...*, s. 35. Ďalšími strediskami, v ktorých boli umiestňovaní utečenci boli: Robotnícky dom na ul. Smótki 9, Správa odborového zväzu na ul. Warszawskiej č. 15 a turistická ubytovňa na Oleandrach v Krakove.

11 OKĘCKI, Stanisław. – JUCHNIEWICZ, Mieczysław. *Nie dzieliły ich Tatry...*, s. 33.

armády a od 20. júna 1939 začala vytváranie vojenského tábora, ktorý vznikol pod Krakovom v obci Bronowice Małe (v súčasnosti je to miestna časť Krakova). Jej veliteľom sa stal podplukovník Ludvík Svoboda. V auguste 1939, keď počet utečencov dosiahol 3000 osôb, 2000 vojakov a civilistov, bolo cez Gdyniu prepravených do Francúzska (bol medzi nimi aj bývalý vyslanec ČSR vo Varšave Juraj Slávik, ktorý emigroval do USA). Ostávajúci vojaci vojenskej skupiny boli po zákroku ppluk. L. Svobodu, (cca 700 osôb) prevezení na cvičenia do Leśnej pri Baranowiczach, čo sa udialo v predvečer nemeckého útoku na Poľsko. V Bronowiciach Malých ich ostalo len 200, ako náhradný oddiel. Légia Čechov a Slovákov bola formálne zriadená až dekrétom poľského prezidenta Ignaca Moścického 3. septembra 1939 už po útoku Hitlera a jej veliteľom bol menovaný gen. Lev Prchala.¹²

Treba taktiež spomenúť, že medzi utečencami bolo taktiež 93 príslušníkov československých leteckých síl a taktiež 8 letcov z Leteckého pluku v Piešťanoch (letka 64), ktorí utekli do Poľska na 4 stíhačkách (Avia B-534 a tri Letov Š-328).¹³

Légia Čechov a Slovákov do septembrových bojov však výraznejšie nezasiahla, lebo už 3. septembra 1939 sa Krakov stal oblasťou bojov. Začal sa jej odsun na východ smerom na Tarnów s cieľom doraziť do hlavného tábora v Leśnej, čo sa napokon nepodarilo, lebo počas chaotického ústupu poľskej armády bol bronovický náhradný oddiel rozbitý na viaceré drobné skupinky, ktoré spolu s ostatnými poľskými jednotkami prekročili hranice Rumunska, kde boli internovaní. Spolu s nimi ušiel aj gen. Prchala.¹⁴ Hlavné sily Légie, ktorým velil ppluk. Ludvík Svoboda, ktoré sa nachádzali v tábore v Leśnej, začali 11. septembra 1939 ustupovať smerom na Tarnopol. V obci Hłuboczek Wielki počas útoku nemeckých bombardérov protiletecká obrana légie zostrelila jedno nemecké lietadlo a jedno poškodila. V dôsledku bombardovania však niekoľkí legionári zahynuli a viacerí boli ranení.¹⁵ Útok Sovietskeho zväzu na Poľsko 17. septembra 1939 zastihol Légii Čechov a Slovákov na územiach bývalých východných poľských vojvodstiev na pomedzí súčasnej západnej Ukrajiny a západného Bieloruska. Na základe rokovaní medzi ppluk. Pavlom Rybalkom, neskorším maršalom Sovietskeho zväzu, a ppluk. L. Svobodom bola internovaná sovietskou armádou, čo sa uskutočnilo v noci z 18. na 19. septembra 1939. Časť vojakov légie našla neskôr svoje útočisko na Volyni, v oblasti Českého Kvasilova,¹⁶ v prostredí tamojších českých kolonistov. V priebehu roku 1940 sovietske úrady súhlasili s odsunom časti týchto vojakov na Blízky východ. Na území Sovietskeho zväzu ostalo asi 100 osôb, v rámci tohto 27 dôstojníkov, ktorí sa stali základom pre vznik prvého česko-slovenského samostatného poľného práporu a následne I. samostatného československého armádneho zboru v ZSSR.

Pokiaľ ide o účasť ďalších Slovákov, dobrovoľníkov, ktorí sa prihlásili do narýchlo formovaných poľských vojenských obranných jednotiek, treba spomenúť, že počas obrany

12 OKĘCKI, Stanisław - JUCHNIEWICZ, Mieczysław. *Nie dzieliły ich Tatry...*, s. 37.

13 Okęcki a Juchniewicz uvádzajú mená štyroch z nich: por. Šandor, por. Štepanék, desiatnik Ján Lazar a desiatnik Slováč. OKĘCKI, Stanisław. - JUCHNIEWICZ, Mieczysław. *Nie dzieliły ich Tatry...*, s. 38.

ŠIMUNIČ, Pavol. Slovenská armáda a začiatky vojenského odboja (marec – august 1939). In *Ružomerská vzbura 1939*. Ružomberok : Okresný výbor Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov v Ružomberku, 2000, s. 32. Uvádza nasledovné mená: des. J. Hrala, čat. L. Ivanič, des. J. Lazar, čat. F. Knotek, des. I. Gablech, des. J. Rehák, des. J. Káňa, slob. R. Valach.

14 OKĘCKI, Stanisław - JUCHNIEWICZ, Mieczysław. *Nie dzieliły ich Tatry...*, s. 36.

15 ORLIK, Zygmunt. *Losy czechosłowackich uchodźców...*, s. 407.

16 Kwasitów Czeski, gmina (obec) Równe, powiat (okres) Równe, volynské vojvodstvo medzivojnovj PR.

Varšavy 3. septembra 1939 zahynul Stanislav Iringh, otec neskoršieho veliteľa 535. čaty Slovákov Krajinskej armády (*Armia Krajowa*, ďalej AK), Miroslava Iringha, ktorý sa taktiež zúčastnil obrany Varšavy.¹⁷

Slováci z hornej Oravy a severného Spiša v poľskej armáde v septembri 1939

V porovnaní s Légiou Čechov a Slovákov v Poľsku úplný význam a rozsah mala účasť Slovákov žijúcich v Poľsku, ktorí od 28. júla 1920 žili na územiach hornej Oravy a severného Spiša, v obrannej vojne v septembri 1939. Táto téma sa do dnešného dňa nedočkala žiadneho širšieho spracovania aj keď do poľských jednotiek bolo v auguste 1939 mobilizovaných od 2 do 3-tisíc poľských občanov slovenskej národnosti, teda dvoj až trojnásobok počtu účastníkov légie.

Jediné odvolanie, aké sme doteraz našli v slovenskej vedeckej spisbe, je krátka poznámka tykajúca sa zriadenia koncentračného tábora pre zajatcov – Slovákov z Poľska v Ružomberku, ktorých však autor priamo vôbec nepomenúva, že ide o Slovákov žijúcich v Poľsku, ale píše o nich ako o „budúcich našich občanoch“.¹⁸ Ide o prácu Igora Baku *Slovenská republika a nacistická agresia proti Poľsku*, v ktorej tento autor nepodčiarkol fakt, že Slováci z neskoršie inkorporovaných území severného Spiša o hornej Oravy na Poľsko neútočili, ale ho bránili, a viacerí z nich pri obrane Poľska aj zahynuli. Do súčasnosti však nevznikla žiadna štúdia, ktorá by zahrňovala presnejšie údaje. V tejto štúdii sa preto pokúsime tieto udalosti rekonštruovať, a to jednak na základe slovenských a poľských archívnych dokladov, jednak na základe časopiseckých správ publikovaných v krajanskom časopise *Život a životopisných údajov*, ktoré sa nachádzajú v archíve Spolku Slovákov v Poľsku.

Čo sa týka oblasti hornej Oravy, v Slovenskom národnom archíve vo fonde Ministerstva vnútra sa nám zachovala pomerne rozsiahla správa, 7 stranový odpis hlásenia z 20. septembra 1939 – *Hlásenie o koncentračnom tábore zajatcov – Slovákov z Poľska*¹⁹ vyhotovené veliteľom tohto tábora pre potreby Hlavného veliteľstva Hlinkovej gardy. Z predmetnej správy sa dozvedáme, že tábor bol zriadený 4. septembra 1939 z rozkazu veliteľa Hlinkovej gardy v Ružomberku Jozefa Lichardusa na základe jeho dohody s nemeckým vojenským veliteľom v tomto meste. Veliteľom tábora bol menovaný nadporučík Arpád Lucinkiewicz a hospodárskym správcom brat Lapitka. Do tábora, ktorý sa nachádzal na Podhore č. 13 v Ružomberku, v mestskom majeri, bolo prijatých:

- 4. septembra 1939 – 272 mužov a 1 žena,
- 5. septembra 1939 – 262 mužov,
- 8. septembra 1939 – 16 mužov.

17 BUKALSKA, Patrycja. Pytania Mirostawa Iringha. In *Tygodnik Powszechny* z 7. 8. 2005. Dostupné na internete: <http://tygodnik2003-2007.onet.pl/1547,1240075,0,357508,dzial.html>

18 BAKA, Igor. *Slovenská republika a nacistická agresia proti Poľsku*. Bratislava : Vojenský historický ústav Bratislava, 2006, s. 167.

19 Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA Bratislava), fond Ministerstva vnútra (ďalej f. MV), Hlásenie o koncentračnom tábore zajatcov – Slovákov z Poľska, škatuľa (ďalej šk.) 23, č. 20133.

Celkovo bolo doňho prijatých 551 osôb. Na základe vyšetrovania bolo zistené, že 7 osôb je poľskej národnosti, 6 je židovskej národnosti a 1 osoba, ktorej miestna príslušnosť bola určená ako Ružomberok, bola chytená na úteku, s cieľom vstúpiť do spomínanej Légie Čechov a Slovákov v Poľsku. Z celkového počtu zajatcov pochádzajúcich z Poľska bolo Slovákov 537, 6 poľskej národnosti a 6 židovskej národnosti. Podľa jednotlivých obcí bol tento stav nasledovný:²⁰

Obec:	Slováci	Poliaci	Židia
Chyžné	2 + 1 mŕtvy civilista		
Jablonka	23		1
Malá Lipnica	2		
Veľká Lipnica	5		
Oravka	72	2	3
Horná Zubrica	2		
Dolná Zubrica	2		
Podvlk	148 + 1 žena	3	2
Pekelník	268 + 1 mŕtvy	1	
Podsrnie	1		
Bukovina- Podsklie	12		
	537 + 1 žena + 2 mŕtvi	6	6

V súpise *Hlášení o koncentračnom tábore zajatcov – Slovákov z Poľska* sú, pravdepodobne omylom, uvedené aj Spytkowice, ktoré nepatria do inkorporovaného územia hornej Oravy. Odtiaľ boli zajaté dve osoby, jedna poľskej a jedna židovskej národnosti.

Správa veliteľa tábora nezahrňuje iné údaje, na základe ktorých by sa dalo zistiť, v akej vojenskej jednotke títo Slováci bojovali, za akých podmienok boli zajatí či boli ranení a pod. Neuvádza taktiež mená zajatých. Výnimkou sú dva prípady – Ján Smiech z Pekelníka, ranený do brucha, ktorý zomrel v ružomerskej nemocnici a Babel Butora, civilista z Chyžného, ktorý zomrel na žalúdočný vred.²¹ Obaja mŕtvi boli pochovaní na cintoríne v Ružomberku. Isté zaujímavé informácie by sa dali zistiť štúdiom vyšetrovacích spisov, ktoré boli vykonané v Ružomberku priamo po zajatí týchto Slovákov. Do dnešného dňa sa nám však nepodarilo zistiť, či sa predmetné spisy zachovali a kde sa nachádzajú. Po ukončení spomínaného vyšetrovania bolo prijaté rozhodnutie o prepustení Slovákov z hornej Oravy, ktorí boli následne v dňoch od 10., 11. a 13. septembra rozvezení do jednotlivých obcí.²²

////////////////////////////////////

20 SNA Bratislava, f. MV, šk. 23, č. 20133, Hlášení o koncentračnom tábore zajatcov – Slovákov z Poľska, s. 5.

21 SNA Bratislava, f. MV, šk. 23, č. 20133, Hlášení o koncentračnom tábore zajatcov – Slovákov z Poľska, s. 5.

22 Dňa 10. 9. 1939 bolo na sedemnástich nákladných autách odvezených 412 zajatcov z obcí: Chyžné, Jablonka, Malá a Veľká Lipnica, Horná a Dolná Zubrica, Oravka, Podvlk a Pekelník; 11. 9. 1939 na 3 bolo nákladných autách odvezených 97 zajatcov z obcí: Pekelník, Bukovina-Podsklie a 13. 9. 1939 boli odvezení 48 bývalí poľskí vojaci slovenskej národnosti a 7 poľskej národnosti. Zajatci židovskej národnosti boli odvezení do nemeckých koncentračných táborov. In SNA Bratislava, f. MV, šk. 23, č. 20133, Hlášení o koncentračnom tábore zajatcov – Slovákov z Poľska, s. 4.

V koncentračnom tábore v Ružomberku boli internovaní takmer výlučne Slováci z neskorších inkorporovaných oravských obcí (boli medzi nimi 6 Poliáci a 6 Židia, ktorí žili na inkorporovanom území a boli uväznení spolu so Slovákami), nebol tam zadržaný žiaden obyvateľ z neskoršie inkorporovaného územia severného Spiša, z územia ktorého taktiež boli mobilizovaní záložníci slovenskej národnosti na základ mobilizácie z 25. augusta 1939.

O tom, že nie všetci poľskí občania slovenskej národnosti boli odvezení do koncentračného tábora v Ružomberku, sa dozvedáme zo spomienok iného Slováka z Poľska – Jakuba Palucha z Krempách,²³ ktorý bol spolu s ostatnými deviatimi záložníkmi slovenskej národnosti z tejto spišskej obce 25. augusta 1939 mobilizovaný do poľskej armády a nastúpil do jednotky v Novom Sączu, kde sa ako desiatnik stal 2. septembra 1939 veliteľom obrany tohto mesta. Poveril ho tým kpt. Czerwiński, ktorý už 2. septembra 1939 opustil zvolaných záložníkov a ušiel na východ.

Dňa 5. septembra 1939 bol Nový Sącz obklúčený a rota, ktorej velil Jakub Paluch, sa 9. septembra dostala do zajatia a bola odvezená do Gánoviec na Spiši. Počas obrany Nového Sączu zahynul jeden Slováč z Čiernej Hory, pravdepodobne Ján Milon.²⁴ V zajatí, už na Slovensku, boli všetci zajatci vypočúvaní a boli spísané ich údaje. Všetci zajatci z Krempách prehlásili, že sú slovenskej národnosti.²⁵ Po niekoľkých dňoch boli prevezení do zajateckého tábora Stalag XVII. A Kaisersteinbruch v Rakúsku, kde stretli ďalších Slovákov z hornej Oravy, v počte 32. Boli to prví zajatci prijatí do tohto tábora, ktorí taktiež prehlásili, že sú slovenskej národnosti. Do poľskej armády boli taktiež povolani viacerí obyvatelia ostatných obcí severného Spiša. Zo žiadosti Žandárskej dočasnej stanice v Jurgove z 13. novembra 1939 sa dozvedáme, že do tohto dňa sa nevrátili domov a pravdepodobne sa nachádzajú v nemeckých koncentračných táboroch 10 obyvatelia Jurgova, 8 Slováci,²⁶ dvaja Poliáci²⁷ a tri sestry – opatrovatelky slovenskej národnosti,²⁸ z Repísk²⁹ 8 občania slovenskej národnosti

23 PALUCH, Jakub. Ako Spišiáci bránili Novy Sącz (Spomienky Jakuba Palucha). In *Život*, 2009, č. 9, s. 24–25.

24 Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Poprad (ďalej ŠA PO, pracovisko Archív Poprad), f. Okresný úrad v Kežmarku (ďalej OÚ-K), šk. 44, č. 1722/1939 prez. Meno tohto krajana je spomínané v liste Žandárskej dočasnej stanice v Jurgove, okres Kežmarok, č. jedn. 116 dôv./39.

25 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ-K, šk. 44, č. 1722/1939 prez. Jakub Paluch – č. domu 91, Valent Paluch – č. domu 131, Valent Kovalčík – č. domu 136, Vojtech Krištofek – č. domu 147, Jozef Paciga – č. domu 86, Valent Žigmund – č. domu 26, František Švec – č. domu 59, Valent Žigmund – č. domu 66, Ján Lorencovič – č. domu 23 a Jakub Bizub – č. domu 118, ktorí od roku 1947 patrili v Krempachoch ku zakladateľom Spolku Čechov a Slovákov.

26 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ-K, šk. 44, č. 1722/1939 prez. Plučinský Valentín – č. domu 75, Plučinský Ignac – č. domu 108, Gomboš Jozef – č. domu 145, Tibor Jozef – domu 48, Vojtas Šebastian – č. domu 12, Čongva Ondrej – č. domu 36, Vojtas Ján (narodený 22. 6. 1914 v Jurgove) – č. domu 110, Vojtas – Jozef č. domu 110,

27 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ-K, šk. 44, č. 1722/1939 prez. Pluciński Ondrej – č. domu 85 a Pluciński Jan – č. domu 85, pochádzajúci z Jurgova, učiteľ v Javorine.

28 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ-K, šk. 44, č. 1722/1939 prez. Mária Chovancová, Kristína Chovancová a Karolína Tiborivá – ktoré boli rehoňými sestrami a pracovali ako opatrovatelky v poľských vojenských nemocniciach a evakovali sa na východ, kde sa dostali do časti Poľska, ktorú obsadil Sovietsky zväz.

29 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ-K, šk. 44, č. 1722/1939 prez. Malec Jozef – č. domu 80, Buc Ján – pochádzajúci z Repísk a žijúci pred vojnu vo Varšave, Sarna Ján – č. domu 93, Madeja Vojtech – č. domu 59, Mačičák Ján – č. domu 90, Džadoň Ondrej – č. domu 94, Jurgovian Jakub – č. domu 63 a Tomáš Ján – č. domu 58.

a z obce Čierna Hora 13 Slováci³⁰ – jeden z nich Ján Milon zahynul. Medzi účastníkmi poľskej obrannej vojny v septembri 1939 bol aj ešte žijúci 101-ročný Sebastián Milan,³¹ Slováč z Čiernej Hory na Spiši, ktorý spolu so svojou jednotkou kapituloval na príkaz veliteľa majora Mariana Serafiniuka až pri lokalite Las Janowski za Lvovom 20. septembra 1939.³² Sebastián Milan sa cez vojnu angažoval v ilegálnej akcii pašovania múky, cukru a ďalších potravín pre obyvateľov Nového Targu, pričom dokonca pomáhal svokrovi „Ognia“³³ – Polaczekovi z Nového Targu.³⁴ Iný Slováč z Jurgova Ján Vojtas, narodený 17. februára 1908, došiel s ustupujúcou poľskou armádou taktiež k Lvovu, kde jeho spolubojovníkov zajali. On sám sa zachránil tým, že sa ukryl v kapustnísku a prezlečený za žobráka sa vrátil do Jurgova.³⁵

Zo spomienok Jána Molitorisa z Kacvína sa zasa dozvedáme, že septembrovej kampane sa zúčastnili celkovo 11 krajanov z tejto obce,³⁶ traja z nich – Vojtech Šiškovič, Gregor Špernoga, Valent Reznický (dostal sa do zajatia v Zigenheim) boli uväznení v nemeckých zajateckých táboroch³⁷ a Ján Bigos zahynul pri Lvove.³⁸ Do poľskej armády boli v auguste 1939 mobilizovaní aj ďalší Slováci zo severného Spiša. V Nižných Lapšoch v polovici augusta vznikol samostatný vojenský oddiel, v ktorom boli viacerí Slováci. Sídlil v Ľudovom dome v Nižných Lapšoch a jeho veliteľom bol dôstojník z povolania por. Siwek.³⁹ Pri prvej prestrelke už 1. septembra bol jeden vojak tohto oddielu ranený⁴⁰ a jedna žena zahynula. Vzhľadom na to, že oddiel bol vyzbrojený výhradne puškami, už 2. septembra 1939 začal s ústupom na východ cez Maniowy, Lubań, Dolnú Ochotnicu do Kamienice, kde ho pričlenili k inej vojenskej jednotke. Do tohto nižňolapšanského oddielu bol mobilizovaný

30 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. OÚ-K, šk. 44, č. 1722/1939 prez. Václav Šebastián – č. domu 10, Václav Ondrej – č. domu 130, Džadoň Jozef – č. domu 142, Džadoň Ján – č. domu 142, Koššuth Ján – č. domu 95, Mlynarčík Jozef – č. domu 97, Milon Jozef – č. domu 89, Heldak Jozef – č. domu 58, Milon Michal – č. domu 75, Heldak František – č. domu 61, Milon Ján – č. domu 15, (v dokumente sa hovorí, že podľa dosľuchu bol na vojne zabitý, možno ide práve o Slováka, ktorý zahynul pri Novom Sonczi – pozri poznámku č. 23) a Kiernožiak Ondrej – č. domu 50.

31 Narodil sa v Čiernej Hore 26. augusta 2010.

32 DEREN, Bolesław. *Józef Kuraś „Ogień” – partyzant Podhala*. Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2000, s. 25.

33 Sebastiána Milana Józef Kuraś „Ogień” sa snažil po vojne zastrelíť. Ústav pamäti národa v Bratislave (ďalej ÚPN Bratislava), Nahrávka spomienok Sebastiána Milana z Čiernej Hory zo 7. 8. 2008.

34 Ústav pamäti národa v Bratislave (ďalej ÚPN Bratislava), Nahrávka spomienok Sebastiána Milana z Čiernej Hory zo 7. 8. 2008.

35 BRYJA, Ján. Pol života v Tatrách. In *Život*, 2000, č. 7, s. 6.

36 Spomienky Jána Molitorisa z Kacvína z 15. 8. 2001, Archív Spolku Slovákov v Poľsku v Krakove (ďalej A SSP Krakov), Vojtech Šiškovič (dostal sa taktiež do zajatia), Gregor Špernoga (dostal sa taktiež do zajatia), Valent Reznický (dostal sa taktiež do zajatia), Michal Molitoris, Michal Galovič, Vojtech Galovič, Vojtech Caban, Vojtech Molitoris, Václav Pokanský, Andrej Bonk.

37 BRYJA, Ján. Svedok dvoch storočí. In *Život*, 2000, č. 2, s. 10. Valent Reznický bol do poľskej armády povolaný ako prvý z Kacvína. Dňa 6. augusta 1939 bol povolaný na šesťtyždňové cvičenie do Nového Sącza, kde ho zastihla vojna a odkiaľ bol odvelený na front. Do nemeckého zajatia sa dostal pri Przemysli, následne bol uväznený v zajateckom tábore pri Tarnowe, vyvezený do zajateckého tábora Zigenheim, kde bol uväznený tri týždne a neskôr 6 týždňov pracoval u nemeckého roľníka. Následne bol pravdepodobne na zárok slovenských úradov prepustený.

38 MOLITORIS, Ludomír. Ako Spišiaci bránili Novy Sącz (Spomienky Jakuba Palucha). In *Život*, 2009, č. 9, s. 24.

39 BRINČKA, Ján. Z dejín Fridmana (3). In *Život*, 2000, č. 2, s. 9.

40 BRINČKA, Ján. Z dejín Fridmana (3)..., s. 9. Do nemocnice v Novom Targu ho odviezol Slováč z Fridmana Ján Pavlík.

poddôstojník v zálohe čatár Filip Prelich z Fridmana.⁴¹ V auguste 1939 boli mobilizovaní aj ďalší Slováci z Fridmana: Valent Iglár, ktorý po porážke poľskej armády bol internovaný v Maďarsku a slovenským úradom bol odovzdaný 20. apríla 1940 a odvezený domov,⁴² 24. augusta bol taktiež mobilizovaný Jozef Brinčka, obuvník z Fridmana, ktorý sa domov vrátil v decembri 1939;⁴³ Jozef Hlaváč, čatár, ranený pri obrane mesta Źółkwia, vrátil sa domov peši po porážke poľskej armády.⁴⁴ Z Nedece sa septembrovej kampane zúčastnil ako telefonista pešieho pluku Ján Lukuš, ktorý od 22. septembra 1939 do 20. decembra 1939 bol v nemeckom zajatí.⁴⁵ Z Falštína bol mobilizovaný Štefan Horničák.⁴⁶ V poľskej armáde v septembri 1939 bojovali aj ďalší Slováci: František Brodovský⁴⁷ a Ján Lapšanský z Novej Belej.⁴⁸ Počet zistených Slovákov z neskorších inkorporovaných území, ktorí bojovali v poľskej armáde v septembri 1939 uvádza nasledujúca tabuľka:

Obec	Meno a priezvisko	Bojisko	Miesto zadržania	Počet vojakov	Ženy	Iní	Mŕtvi
Orava							
	Oravci	Horná Orava	Ružomberok	537			2
	Oravci		Stalag XVII. A Kaiserstainbruch v Rakúsku	32			
Dolná Lipnica			Ľvov		1		
Spiš							

41 BRINČKA, Ján. Z dejín Fridmana (3)..., s. 9. Pri ústupe oddielu sa taktiež angažoval Michal Prelich, otec čatára Filipa.

42 Životopis Františka Iglára z Fridmana, narodeného 2. februára 1913 vo Fridmane, napísaný 6. mája 1945 v súvislosti s vyvolením za člena Miestneho národného výboru vo Fridmane. ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. Okresný národný výbor (ďalej ONV) Spišská Stará Ves, Voľby do Miestnych národných výborov (ďalej MNV) 1945, šk. 22.

43 Životopis Jozef Brinčka z Fridmana, narodeného 28. marca 1911 vo Fridmane, napísaný 6. mája 1945 v súvislosti s vyvolením za člena Miestneho národného výboru vo Fridmane. ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. ONV Spišská Stará Ves, Voľby do MNV 1945, šk. 22.

44 Životopis Jozef Hlaváča z Fridmana, narodeného 8. januára 1913 vo Fridmane, napísaný 6. mája 1945 v súvislosti s nástupom do práce referenta v Miestnom národnom výbore vo Fridmane. ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. ONV Spišská Stará Ves, Voľby do MNV 1945, šk. 22.

45 Miestny národný výbor v Nedeči. Osobný list Jána Lukaša, narodeného 14. decembra 1907 v Nedeči, vyhotovený 6. mája 1945 v súvislosti s vyvolením za člena Miestneho národného výboru v Nedeči. ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. ONV Spišská Stará Ves, Voľby do MNV 1945, šk. 22.

46 Životopis Štefana Horničáka, narodeného 12. decembra 1910 vo Falštíne, napísaný 6. mája 1945 v súvislosti s vyvolením za člena Miestneho národného výboru vo Fridmane. ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. ONV Spišská Stará Ves, Voľby do MNV 1945, šk. 22.

47 Rodinný archív Františka Brodovského z Novej Belej. Poľská vojenská knižka otca Františka, Sériá B č. 062334, vyhotovená poľskou Vojenskou správou v Novom Targu (WKU) 10. decembra 1959, s anotáciami poľských vojenských úradov, že do poľskej armády bol mobilizovaný 10. augusta 1939, do Hraničnej stráže a ako vojak poľskej armády bol vyvezený do zajateckého tábora v Nemecku pri Strasburgu. Odkiaľ bol prepustený 23. decembra 1939.

48 MOLITORIS, Ludomír. Postoj Józefa Kuraša „Ognia“ ku slovenskej národnostnej menšine na Spiši a Orave v rokoch 1945 – 1947. In *Nepokojná hranica*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2010, s. 173.

Krempachy		Novy Sącz	Stalag XVII. A Kaiserstainbruch v Rakúsku	10			
	Jakub Paluch – č. domu 91						
	Valent Paluch – č. domu 131						
	Valent Kovaččík – č. domu 136						
	Vojtech Krištofek – č. domu 147						
	Jozef Paciga – č. domu 86						
	Valent Žigmund – č. domu 26						
	František Švec – č. domu 59						
	Valent Žigmund – č. domu 66						
	Ján Lorencovič – č. domu 23						
	Jakub Bizub – č. domu 118						
Jurgov		Neznáme		11			
	Pľučinský Valentín – č. domu 75						
	Pľučinský Ignac – č. domu 108						
	Gomboš Jozef – č. domu 145						
	Tibor Jozef – domu 48						
	Vojtas Šebestian – č. domu 12						
	Čongva Ondrej – č. domu 36						
	Vojtas Ján (nar. 22. 6. 1914 v Jurgove) – č. domu 110						
	Vojtas – Jozef č. domu 110						
	Mária Chovancová				1		

	Kristína Chovan- cová				1		
	Karolína Tiborivá				1		
Čierna Hora	Sebastián Milan + 11	Nový Sonč - Lvov	peši	13			
	Václav Šebastián – č. domu 10						
	Václav Ondrej – č. domu 130						
	Džadoň Jozef – č. domu 142						
	Džadoň Ján – č. domu 142						
	Koššuth Ján – č. domu 95						
	Mlynarčík Jozef – č. domu 97						
	Milon Jozef – č. domu 89						
	Heldak Jozef – č. domu 58						
	Milon Michal – č. domu 75						
	Heldak František – č. domu 61						
	Milon Ján – č. domu 15	zahy- nul pri Novom Sonczi					1
	Kiernožiak Ondrej – č. domu 50						
Repíska	8 +			9			
	Malec Jozef – č. domu 80, nar. 31. 5. 1914 v Re- piskách						
	Buc Ján – pochádzajúci z Repísk a žijúci pred vojnou vo Varšave, nar. 7. 12. 1914 v Repiskách						

	Sarna Ján – č. domu 93, nar. 20. 4. 1912 v Repiskách						
	Madeja Vojtech – č. domu 59, nar. 6. 5. 1905 v Repiskách						
	Mačičák Ján – č. domu 90, nar. 14. 10. 1911 v Repiskách						
	Džadoň Ondrej – č. domu 94, nar. 27. 11. 1911 v Repiskách						
	Jurgovian Jakub – č. domu 63, nar. 4. 1. 1911 v Repiskách						
	Tomáš Ján – č. domu 58						
Kacvín	Vojtech Šiškovič		Tábor v Nemecku	11			
	Gregor Špernoga		Tábor v Nemecku				
	Valent Reznický		zajatia v Zigenheim				
	Michal Molitoris						
	Michal Galovič						
	Vojtech Galovič						
	Vojtech Caban						
	Vojtech Molitoris						
	Václav Pukanský						
	Andrej Bonk)						
	Ján Bigos		Zahynul pri Ľvove				1
Fridman	Filip Prelich	Nižne Lapše – Kamienica		6			
	Michal Prelich	Nižne Lapše – Kamienica					

	Ján Pavlík	Nižne Lapše – Kamienica					
	Františka Iglára, 2. 2. 1913		Maďarsko				
	Juzef Hlavač,	Žótkwia – ranený pri obrane mesta	ranený prišiel domov				
	Jozef Brinčka, 28. 3. 1911		Vrátil sa v decembri				
Falštín	Štefan Horničák, 12.12.1910		vrátil sa v októbri 1939	1			
Nová Belá	František Brodovský		Tábor pri Štrasburgu	2			
	Ján Lapšanský						
Nedeca	Ján Lukuš		od 22. septembra 1939 do 20. decembra 1939 zajatý v Nemeckom tábore	1			
Nižné Lapše	Jozef Gemza *			3			1
	Jozef Nálepka *						1
	Stanislav Haber *						1
Iné oblasti							
Varšava	Stanislav Iringh		Zahynul vo Varšave 3.9.1939	1			1
Spolu:				637	4		8

* Archiwum Akt Nowych, f. Towarzystwo Spoleczno- Kulturalne Czechów i Słowaków w Polsce. Soznám rodičov padnutých synov i invalidov 3, s. 98.

Ako sme už povedali, o účasti poľských občanov slovenskej národnosti z neskorších inkorporovaných území na obrane Poľska v roku 1939 neexistuje žiadna literatúra. V poľskej vedeckej spisbe v poslednom období vychádzajúcej najmä z radov historikov z IPN (poľská obdoba ÚPN) sa toto obyvateľstvo často činí zodpovedným za útok I. Slovenskej republiky na Poľsko, pričom táto skutočnosť má byť odôvodnením opodstatnenosti ich rabovania

v neskoršom povojnovom období⁴⁹ poľskými partizánskymi skupinami,⁵⁰ aj keď ako vyplýva z vyššie uvedených skutočností, krajanovia – Slováci z týchto území bojovali na začiatku vojny na poľskej strane, brániac Poľsko.

Slovenské národné povstanie

Pokiaľ ide o účasť Slovákov inkorporovaných území v SNP, stretávame sa s obdobným javom, ktorý má však ešte trochu inú podobu. Nemôžeme pritom povedať, že k danej problematike nie je literatúra. O Slovenskom národnom povstaní je rozsiahla literatúra, SNP sa dočkalo obrovského množstva monografií a má dokonca vlastné muzeálne pracovisko – Múzeum SNP v Banskej Bystrici. Účasť Slovákov žijúcich v Poľsku v SNP však naďalej nie je dostatočne preskúmaná. Presvedčili sme sa o tom počas výstavy zorganizovanej vo Varšave v auguste 2009 pod názvom 1944 Naše povstania.⁵¹ Na súpise Poliakov v Slovenskom národnom povstaní, umiestnenom na jednom z hlavných výstavných panelov, sme medzi 59 údajnými poľskými účastníkmi SNP našli 17 Slovákov z inkorporovaného územia severného Spiša a hornej Oravy, vojakov 2. československej paradesantnej brigády sformovanej v ZSSR zo slovenských zajatcov a dezertérov dvoch divízií (rýchlej a záložnickej) vyslaných na východný front, ktorí boli v noci z 5. na 6. októbra 1944 zhradení na letisko Tri duby. Týchto zarátal Stanislav Majewski medzi Poliakov, aj keď oni samotní sa k poľskej národnosti nikdy nehlásili a celý svoj povojnový život bojovali za práva Slovákov v Poľsku a boli aktívni v krajanskom hnutí. Ide o nasledovné mená: Ignác Gribáč z Podvlka, František Svietlak „Bógdaj“ a František Karkoška z Malej Lipnice, Silvester Moš z Krempách, Ferdinand Ďurčák a Viktor Mišinec z Hornej Zubrice, Ignác Fedor a Ignác Gribáč z Podvlka, Vladislav Karvacka z Bukoviny-Podsklia, Eugen Rapač zo Srnia, Viktor Kucek a Alojz Skočik z Veľkej Lipnice, František Grabarčík, Eugen Kott a Vendelín Kulaviak z Dolnej Zubrice, Štefan Kubacka, Valent Molitoris a Ján Vavrošek z Kacvína.⁵² Týchto Slovákov poľská literatúra sústavne zarátava medzi Poliakov. Na súpise S. Majevského sa nachádza meno ešte jedného Slováka z Poľska Andreja Vojtasa z Jurgova, ktorý slúžil na povstaleckom letisku *Tri duby*.⁵³

SNP sa taktiež zúčastnila jedna žena z Hornej Oravy Vilma Mastellová z Nižnej Lipnice,⁵⁴ ktorá bola mobilizovaná pravdepodobne ako členka ošetrovateľského tímu a bola zajatá vo Ľvove, odkiaľ ju NKVD odoslalo do práce v Omskej oblasti, kde sa vydala za československého občana. Následne pricestovala za manželom do Buzuluk, kde ju zastihla správa o vzniku 2. československej samostatnej paradesantnej brigády v Jefremove,

49 A SSP Krakov, f. ROPWiM, List tajomníka Rady ochrany pamäti, bojísk a mučenía Poľskej republiky Andrzeja Przewoźnika z 16. marca 2007 č. R-I-S/18/1147/2007.; MOLITORIS, Ludomír. Postoj Józefa Kurasia „Ogña“..., s. 171.

50 KORKUĆ, Maciej. Stowacki udział w wojnie. Okupacja polskiego Spisza i Orawu. In *Podhale. Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*. Kraków : IPN, 2010, č. 1-2, s. 28-29.

51 Vernisáž sa konala 20. augusta 2009 a výstavu zorganizovali: Historické múzeum hl. mesta Varšavy, Slovenský inštitút vo Varšave, Múzeum Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici a Múzeum Varšavského povstania vo Varšave.

52 Obaja zahynuli v SNP a sú pochovaní na povstaleckom cintoríne pri Liptovskom Mikuláši.

53 A SSP Krakov, f. Odbojáři 15, fotografia tabule zhotovená L. Molitorisom.

54 Narodená 15. októbra 1915 v Nižnej Lipnici (v súčasnosti Veľká Lipnica). Jej rodičia boli Karol a Johana, rod. Janovjaková, boli slovenskej národnosti. Zvyšok života strávila s druhým manželom Erichom Kafkom v Jihlave, kde je i pochovaná.

do ktorej sa prihlásila⁵⁵ a v októbri 1944 bola s ňou prepravená na pomoc SNP.⁵⁶ Spolu s ostatnými príslušníkmi bola letecky prepravená na povstalecké lietadlo Tri duby a bola zaradená do delostreleckej roty. Po zatlačení povstania do hôr a po úplnom potlačení SNP sa jej podarilo dostať domov, kde bola 15. 1. 1945 zatknutá, prevezená do nemeckého zajatia a po ukončení vojny sa vrátila do novoformujúcej sa 2. československej samostatnej paradasantnej brigády formujúcej sa v Kežmarku.⁵⁷

Napriek tomu, že krajanovia Slováci žijúci v Poľsku sú vo vedeckej spisbe zatratúvaní medzi Poliakov, poľské úrady ich z národnostných dôvodov odmietli prijať do odbojárskej organizácie a udeliť im prislúchajúce odbojárske výsady a boli dokonca považovaní za „slovenských fašistov“.⁵⁸ Poukazovali sme na to už viackrát v regionálnej publicistike v polemike s Tadeuszem Lubiejewskim,⁵⁹ týkajúcej sa počtu Poliakov v SNP či v článku „*Polacy w Powstaniu Stowackim*“.⁶⁰ Veľmi nás preto prekvapuje, že po takmer štvrtstoročí počas výstavy Naše Povstania – Slováci vo Varšavskom povstaní – Poliaci v Slovenskom národnom povstaní, zorganizovanej v 2010 roku vo Varšave pod záštitou slovenského veľvyslanca v Poľsku, boli títo Slováci z inkorporovaných území naďalej uvedení ako Poliaci.⁶¹

Podľa doposiaľ nájdených archívnych záznamov Spolku Slovákov v Poľsku v bojoch v rámci SNP bojovalo 33⁶² slovenských občanov z inkorporovaných území hornej Oravy a 26⁶³ z inkorporovaného územia severného Spiša, ktorí sa po 20. máji 1945 po odovzdaní týchto území Poľsku znova stali občanmi Poľska, aj keď v tom čase niektorí boli ešte v nemeckých zajateckých táboroch a vracajúc sa domov neprichádzali už na Slovensko, ale znova do Poľska. V SNP a v oslobodzovacích bojoch na Slovensku iste bojovali aj ďalší Slováci z inkorporovaných území. Zoznam partizánov, príslušníkov 2. paradasantnej brigády v ZSSR, ktorí sa zúčastnili SNP z územia Spiša zahrňuje dokonca až 38 mien.⁶⁴ V SNP bojoval taktiež Alojz Štec⁶⁵ z Jablonky, ktorý v záznamoch Spolku Slovákov v Poľsku nie je uvedený.

Tento problém si zaiste vyžaduje ďalšiu hlbšiu analýzu, lebo tieto údaje sú obmedzené výhradne na meno a priezvisko.

V bojoch počas SNP zahynuli nasledovní Slováci z Poľska: Valent Molitoris a Ján

55 Dostupná na internete: <http://www.zeny-bojujici.cz/seznam/zeny-v-cs-jednotkach-v-sssr>.

56 KAMENÍK, Václav. Ženy z pomocnej roty NP ve 2. čs. paradasantní brigádě. In *Historický kalejdoskop*. 5/2012 z 24. 1. 2012, s. 1.

57 KAMENÍK, Václav. Parabrigáda na pomoc SNP. In *Historický kalejdoskop*. 4/2012 z 10. 1. 2012 s. 1.

58 A SSP Krakov, f. Odbojami 15. List Andreja Kuceka z Veľkej Lipnice z 9. júna 1981.

59 LUBIEJEWSKI, Tadeusz. Polacy w Powstaniu Warszawskim. In *Dunajec* z 24. 8. 1986.

60 MOLITORIS, Ludomír. „Polacy w Powstaniu Stowackim“. In *Dunajec* z 24. 9. 1986.

61 A SSP Krakov, f. Odbojári 15, fotografia tabule zhotovená L. Molitorisom. Pod súpisom sa nachádzal nasledovný podpis v poľštine a slovenčine: *Zoznam zistených Poliakov – účastníkov SNP vypracovaný S. Majewskim*.

62 A SSP Krakov, f. Odbojári 15. Zoznam protifašistických odbojárov z Oravy, okr. Nový Targ.; Do SNP sa usilovali pripojiť aj Štefan Jendráščák z Podsklia, zajatý pri Ružomberku a vyvezený do zajateckého tábora Mühlberg/Elbe – Stammlager IV B, zajatecké č. 297 896 a Ján Kubacka z Hornej Zubrice, ranený do nôh a taktiež vyvezený do Nemecka. In *Život*, 2007, č. 11, s. 6-7.

63 A SSP Krakov, f. Odbojári 15. Zoznam odbojárov zo Spiša, okr. Nový Targ.

64 ŠA PD, pracovisko Archív Poprad, f. Okresný národný výbor v Kežmarku (ďalej ONV Kežmarok), 2383/1984, šk. 172.

65 Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči, f. Komitét utečencov, kr. 6 (foto: 1014). Narodený 20. jún 1920 v Jablonke, bojoval v okolí Malížiny, okr. L. Mikuláš – veliteľ roty kpt. Kvetinský. 29. 10. 1944 zajatý Nemcami a vyvezený do Nemecka, vrátil sa 8. 5. 1945.

Vavrošek z Kacvina,⁶⁶ Alojz Gavenda z Novej Belej,⁶⁷ ktorí sú pochovaní na cintoríne v Liptovskom Mikuláši; Michal Kapolka z Nedece,⁶⁸ Alojz Vontorčík z Malej Lipnice,⁶⁹ Jozef Reščák, Andrej Madeja, František Jašentek, Ján Pirhala – všetci z Nedece a Ján Pavlík z Fridmana.⁷⁰ Celkovo podľa doterajších prameňov môžeme konštatovať, že SNP sa zúčastnilo 70 Slovákov z Poľska, z ktorých 10 zahynulo. Zdá sa preto, že treba znova prehodnotiť doterajšie práce týkajúce sa tejto problematiky a kritickejšie analyzovať doterajšie závery. Doterajší názor Mieczysława Juchniewicza,⁷¹ že v SNP bojovalo až cca 300 Poliakov neobstojí. Škoda, že diskusia venovaná tejto problematike začatá Jurajom Marušiakom⁷² v 2006 nenašla pokračovanie počas medzinárodnej vedeckej konferencie Varšavské povstanie a Slovenské národné povstanie – paralely a rozdiely a v rovnomennom konferenčnom zborníku.⁷³

Spomenúť treba taktiež, že do 1. československého armádneho zboru, ktorý operoval v blízkosti Spiša a Oravy, boli v polovici marca 1945 povolani ďalší Slováci zo Spiša – podľa menného súpisu vyhotoveného Komitétom pre utečencov Spiša a Oravy to bolo 58 mužov.⁷⁴ Podľa archívnych záznamov Spolku Slovákov v Poľsku vyhotovených pre potreby poľských úradov⁷⁵ boli vtedy mobilizovaní ešte ďalší 16 Slováci z inkorporovaného územia Spiša a 12 Slováci z inkorporovaného územia Oravy.⁷⁶ Celkovo podľa doterajších prameňov je to 86 Slovákov z Poľska, ktorí sa podieľali na oslobodzovaní Československa.

Slováci vo Varšavskom povstaní

Účasť Slovákov vo Varšavskom povstaní je už v Poľsku, ako sme spomenuli, viacmenej známou témou odboja Slovákov v Poľsku. Vo Varšavskom múzeu Varšavského povstania je stala expozícia venovaná Slovákom, ktorí v čase II. svetovej vojny žili vo Varšave.

66 Oba sú pochovaní na vojenskom cintoríne Háj Nicovô pri Liptovskom Mikuláši. V súpise S. Majewského je Ján Vavrošek uvedený ako Jan Wawrzacz. V zozname padlých vojakov a partizánov, ktorí padli alebo boli popravení v rokoch 1939 – 1945 a sú pochovaní na území okresov Kežmarok a Poprad Ján Vavrošek – príslušník 1. československého armádneho zboru v ZSSR, narodený 13. 5. 1915 v Kacvine (Poľsko), zomrel na následky zranení 2. 4. 1945 v 1. československej odsunovej nemocnici vo Vyšných Hágoch, pochovaný na vojenskom cintoríne v Štôle. Dostupné na internete: <http://www.oslobodenie.wbl.sk/Zoznam-padlych.html>

67 LACKO, Martin. K otázke vojnových obetí a štátno-politickej spoľahlivosti vojakov z inkorporovaných obcí na Orave a Spiši v rokoch 1941 – 1945. In *Nepokojná hranica*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2010, s. 117. Padol 22. 4. 1945 v boji, Vrútky.

68 LACKO, Martin. K otázke vojnových obetí..., s. 117. Padol 31. 8. 1944, Poprad-Veľká. Dostupné na internete: <http://www.oslobodenie.wbl.sk/Zoznam-padlych.html> – Michal Kapolka, partizán, narodený 26. 9. 1917 v Nedeci (Poľsko), padol 31. 8. 1944 pri Veľkej (mestská časť Popradu), pochovaný na cintoríne v Poprade – Veľkej v spoločnom hrobe.

69 LACKO, Martin. K otázke vojnových obetí..., s. 117. Partizán. Podľa stránky: <http://www.oslobodenie.wbl.sk/Zoznam-padlych.html> – Vontorčík Alojz, desiatnik – príslušník 1. československého armádneho zboru v ZSSR, narodený 20. 6. 1921 vo Vyšnej Lipnici (Poľsko), zahynul pri havárii lietadla 9. 10. 1944 na Zadnom Gerlachu vo Vysokých Tatrách, pochovaný na cintoríne v Gerlachove.

70 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. ONV Kežmarok, 2383/1984, šk. 172.

71 JUCHNIEWICZ, Mieczyslaw. Polityczne i wojskowe aspekty Słowackiego Powstania Narodowego. In *Za wolność i lud*, 1975, č. 2, s. 432-434.

72 MARUŠIAK, Juraj. Polacy w Słowackim Powstaniu Narodowym..., s. 103.

73 ADAMCZYK, Jacek. Slovenské národné povstanie v poľskej historiografii a kultúre 1948 – 1989. In *Varšavské povstanie a Slovenské národné povstanie – podrobnosti a rozdiely*. Banská Bystrica : Múzeum SNP v Banskej Bystrici, 2009, s. 126.

74 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. ONV Kežmarok, 2383/1984, šk. 172.

75 A SSP Krakov, f. Odbojáři 15. Zoznam odbojárov zo Spiša, okr. Nový Targ.

76 A SSP Krakov, f. Odbojari 15. Zoznam protifašistických odbojárov z Oravy, okr. Nový Targ.

Boli to potomkovia starej drotárskej emigrácie, 78 slovenských rodín,⁷⁷ z ktorých sa časť zapojila do protifašistického odboja a vytvorila vo Varšave Slovenský národný komitét, do čela ktorého sa postavil Miroslav Iringh „Stanko“. Miroslav Iringh bol jedným zo zakladateľov ilegálneho vojenského oddielu – samostatnej čaty v rámci AK, ktorá dostala číslo 535 a bola jedinou inonárodnou čatou vo Varšavskom povstaní. Veliteľom čaty bol Miroslav Iringh, jeho zástupcom Adam Chalupec, čata mala vlastnú zástavu a opasky so slovenskými národnými farbami. Členmi čaty boli taktiež 6 Gruzínci, 3 Maďari, 1 Čech, 1 Ukrajinec a Poliaci, Slovákov bolo 28.⁷⁸ Po vypuknutí povstania 1. augusta 1944 sa 535. čata Slovákov zúčastnila bojov na Czerniakove, kde 51,⁷⁹ viac ako dve tretiny z jej stavu pôvodného 65,⁸⁰ osôb zahynulo. Bojov sa aktívne zúčastňovala do 19. septembra 1944 a keď sa jej stav znížil na 11 vojakov, z toho 9 ťažko ranených, boli prepravení na pravý breh Visly, ktorý bol už oslobodený Červenou armádou.⁸¹ Miroslav Iringh v liste adresovanom Januszovi Berghauzenovi z 11. januára 1965 uvádza, že Varšavského povstania sa zúčastnilo 100 Slovákov, ktorí bojovali ako vojaci, spojky, kolportéri,⁸² lebo nie všetci boli členmi čaty 535. V okolí Varšavskej polytechniky bojovali ďalší 25 Slováci, dezertéri z maďarskej armády.

Ilegálny odboj a podpora kuriérom

V poľskej literatúre sa pomerne veľa napísalo o poľských kuriéroch, ktorí po vypuknutí 2. svetovej vojny putovali cez Slovensko pomerne často taktiež cez inkorporované územia Spiša a Oravy do Maďarska. O podpore slovenského obyvateľstva tohto územia sa akosi naďalej mlčí. Veľmi výstižne túto situáciu charakterizoval známy poľský etnograf Antoni Kroh z Nového Sącza v publikácii *Tatry i Podhale*⁸³ „...*Prevádzanie ľudí do Maďarska a kuriérska služba by sa nedala ani len uskutočniť bez spolupráce so Slováckmi. Po vojne im za to nebolo poďakované, lebo kto by to mal urobiť; kuriéri taktiež radšej mlčali o svojej minulosti. Prvé oficiálne pokusy ocenenia účasti susedov z južných svahov Tatier do poľského ozbrojeného odboja sa uskutočnili až po šesťdesiatich rokoch. A aj to len pološeptom...*“ (preklad LM).⁸⁴

Medzi hádam najvýznamnejších Slovákov zo severného Spiša, ktorí pomáhali poľskému ilegálnemu podzemiu, patril Pavol Bizub a jeho syn Jakub z Tribša, ktorí v januári 1940 pomohli previesť na západ manželku premiéra poľskej emigračnej vlády v Londýne Helenu Sikorskú a ich dcéru Zofiu.⁸⁵

77 A SSP Krakov, f. Odbojari 15. Zoznam protifašistických odbojárů z Oravy, okr. Nový Targ., s. 10.

78 A SSP Krakov, f. Odbojari 15. Zoznam protifašistických odbojárů z Oravy, okr. Nový Targ., s. 18

79 A SSP Krakov, f. Odbojari 15. Zoznam protifašistických odbojárů z Oravy, okr. Nový Targ., s. 21-22.

80 A SSP Krakov, f. Odbojari 15. Zoznam protifašistických odbojárů z Oravy, okr. Nový Targ., s. 13-14.

81 IRINGH, Miroslav. Pluton 535 AK – Stowaków. In: *Oddział Ochota PTTK*. Warszawa, 1983, s. 18.

82 Citované podľa: ORLOF, Ewa. Účasť Slovákov vo Varšavskom podstan. In *Varšavské povstanie a Slovenské národné povstanie – podrobnosti a rozdiely*. Banská Bystrica : Múzeum SNP v Banskej Bystrici, 2009, s. 118.

83 KROH, Antoni. *Tatry i Podhale*. Wrocław : Wydawnictwo Dolnośląskie, 2002.

84 KROH, Antoni. *Tatry i Podhale...*, s. 236.

85 KOWALCZYK, Julian. Spisz podczas II wojny światowej i w pierwszych latach powojennych. In *Terra Scepusiensis*. Levoča – Wrocław - Kláštorisko : Slovensko-poľská komisia humanitných vied Ministerstva školstva SR a Ministerstva národnej výchovy a športu PR - Centrum Badań Śląskoznawczych i Bohemistycznych Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003, s. 917. Pavol Bizub, brat Valenta, člena American Liberation Committee for Spiš and Orava, ktorý protestoval proti prenasledovaniu Slovákov na Spiši a Orave a najmä proti uväzneniu poľskou štátnou

K úplne neznámym alebo takmer neznámym kapitolám podpory poľských utečencov patrí taktiež pomoc miestnej slovenskej štátnej správy, ktorá napomáhala poľskému podzemiu. Potvrdzujú to viaceré publikácie, no najmä kniha Józefa Bienka *Droga wiodła przez Spisz*,⁸⁶ podľa ktorej s poľským odbojom spolupracovali viacerí funkcionári slovenskej štátnej správy okresu Spišská Stará Ves. J. Bieniek na základe relácie Antoniny Pajor, Zbigniewa Rysia a Dominika a Stanisławy Stankovcov spomína: Andreja Lofaja, notára vo Fridmane, Zoltana Didiča, notára v Nedeci, Petra Uhera, notára v Nižných Lapšoch, Imra Kozáka, notára vo Vyšných Lapšoch a dokonca aj okresného náčelníka v Spišskej Starej Vsi Vojtecha Lostofera.⁸⁷ S poľským podzemím spolupracoval taktiež člen pohraničnej stráže na hornej Orave Vojtech Kollárik.⁸⁸

Záverom musíme konštatovať, že Slováci, ktorí v rokoch 1939 – 1945 žili na inkorporovaných územiach, sa v pomerne veľkom počte zapojili do protifašistického odboja, viacerí z nich boli v tomto odboji ranení a niektorí aj zahynuli. Bránili Poľsko v septembri 1939, bojovali vo Varšavskom povstaní, bojovali v SNP a taktiež v oslobodzovacích bojoch od januára do mája 1945 a ich zásluhy v tomto zápase nielenže neboli doteraz širšie spracované, ale sú využívané pre propagáciu odboja, s ktorým sa nikdy nestotožňovali a vždy podčiarkovali svoju slovenskú národnú príslušnosť. Náš príspevok, ktorý nevyčerpáva celú túto veľmi komplikovanú problematiku, je pokusom upraviť doteraz nesprávne opakované názory.

// Resumé

Príspevok sa venuje doteraz málo pertraktovanej téme účasti Slovákov v Poľsku na bojiskách druhej svetovej vojny v rokoch 1939 – 1945. Prináša takmer neznáme fakty o účasti poľských občanov slovenskej národnosti, ktorí žili na inkorporovaných územiach severného Spiša a hornej Oravy v poľskej armáde a septembrovej kampani 1939, v Slovenskom národnom povstaní či ilegálnom odboji a podpore kuriérov, ale taktiež stručné informácie o už viac-menej spracovaných témach ako Légia Čechov a Slovákov v Poľsku a Slováci vo Varšavskom povstaní.

The article deals with the topic of the participation of Slovaks in Poland at the battlefields of the World War II in 1939 – 1945 that has not been presented so much. It brings almost unknown facts about the participation of Polish inhabitants of Slovak nationality who lived in integrated territories of Northern Spiš and Upper Orava in Polish army and the September campaign in 1939, in the Slovak National Uprising or illegal rebellion and the support of couriers, as well as brief information on the topics such as the Legions of Czechs and Slovaks in Poland and Slovaks in Warsaw Uprising.

bezpečnosťou kňaza Františka Móša, farára Novej Belej a Krempách a spišského dekana, skončil veľmi tragicky. Dňa 24. januára 1946 bol zavraždený bandou „Ognia“.

86 BIENIEK, Józef. *Droga wiodła przez Spisz*. Nowy Sącz : Sądecka Oficyna Wydawnicza Wojewódzkiego Ośrodka Kultury, 1986, s. 8-12, s. 20.

87 BIENIEK, Józef. *Droga wiodła przez Spisz...*, s. 8-12, s. 20.

88 OKĘCKI, Stanisław. *Cudzoziemcy w polskim ruchu oporu 1939 – 45*. Warszawa : Wydawnictwo Interpress, 1975, s. 109-114.

2

Prenasledovanie Židov na Slovensku po vypuknutí Slovenského národného povstania

Matej Beránek

Slovenský štát bol nedemokratickým režimom, ktorý od svojho vzniku diskriminoval a prenasledoval rôzne skupiny, hlavne Židov. Vznikol za určitých podmienok, okolností a dôvodov, už na začiatku deklarovali jeho poprední predstavitelia, kto zosobňoval tzv. nepriateľov štátu. Hlavné slovo pri formovaní a budovaní štátu mala Hlinkova slovenská ľudová strana (HSĽS),¹ ktorá sa kreovala v čase prvej Československej republiky a bola známa svojím autonomistickým programom a otvoreným antisemitizmom.

Vlna antisemitizmu sa rozmohla už po vyhlásení autonómie slovenského územia dňa 6. októbra 1938. Nemajetní Židia a Židia bez štátnej príslušnosti boli deportovaní na územie južného Slovenska, ktoré obsadzovala maďarská armáda po Viedenskej arbitráži. Pripravoval sa zákon o tzv. *Riešení židovskej otázky*, ktorý bol realizovaný po vyhlásení samostatného štátu. Od toho momentu boli Židia na Slovensku postupne vyradovaní z verejného, hospodárskeho a kultúrneho života. Do popredia sa dostávali radikáli z HSĽS, ktorí chceli na Slovensku presadiť zásady národného socializmu (nacizmu). Celý proces vyvrcholil deportáciami židovského obyvateľstva na nacistami okupované územie Poľska. Dve tretiny židovského obyvateľstva bolo vyvezených za hranice republiky a väčšina z nich bola na tomto území zavraždená.

Po realizácii transportov v roku 1942 sa situácia upokojila, i keď radikáli volali po ich obnovení. Udalosti nabrali nový rozmer po vypuknutí SNP 29. augusta 1944. Slovensko bolo obsadené nemeckou armádou, ktorá povstanie postupne potlačila. Situácia po vypuknutí povstania sa preniesla do dvoch rovín: jedna sa týkala vyhlásení popredných činiteľov slovenského štátu, vrátane prezidenta Jozefa Tisa a druhú predstavovali nacistické represálie na slovenskom území. Predstavitelia ľudáckeho režimu obviňovali zo zosnovania povstania Židov, bolševikov, Čechov, Čechoslovákov či exilovú vládu v Londýne. V dobovej tlači vyzývali obyvateľstvo, aby zatočili s partizánskou čeliadkou. Popritom sem prichádzali aj špeciálne jednotky, ktoré mali definitívne vyriešiť židovskú otázku. Jedným z nástrojov na jeho realizáciu bolo zriadenie koncentračného tábora v Seredi, odkiaľ boli obnovené deportácie Židov. Táboru v tom čase velil Alois Brunner, ktorý bol blízkym spolupracovníkom jedného zo strojcov holokaustu v Európe Adolfa Eichmanna. Okrem toho dochádzalo na slovenskom území k mnohým zločinom proti ľudskosti, ako príklad slúžia miesta masových

1 HSĽS vznikla z pôvodnej Slovenskej ľudovej strany, ktorá vznikla ešte pred vypuknutím prvej svetovej vojny. Patrila k trom ideovým smerom slovenskej politiky, z ktorých sa vytvorili moderné politické strany (konzervatívny, liberárno-pokrokový a katolícko-klerikálny). Počas existencie 1. ČSR si zmenila svoj názov na Hlinkovu Slovenskú ľudovú stranu a patrila k najúspešnejším politickým stranám na slovenskom území.

popráv v Kremničke a Nemeckej. Zločiny sa odohrali už priamo na našom území a boli za ne zodpovední príslušníci Pohotovostných oddielov Hlinkových gárd (POHG).

Situácia na Slovensku pred vypuknutím SNP

Udalosti sa pre židovskú komunitu nevyvíjali dobre od prijatia Mníchovskej dohody 29. septembra 1938. Prvá Československá republika, v ktorej sa mohla táto komunita slobodne rozvíjať a dokonca hlásiť k židovskej národnosti, prestala existovať. Dňa 6. októbra 1938 bola vyhlásená autonómia slovenského územia, čo znamenalo deštrukciu demokratického zriadenia a postupné zavedenie systému jednej strany a začiatok prenasledovania Židov na Slovensku. Eduard Nižňanský upozorňuje na dôležitú skutočnosť, že už v tomto období boli Židia perzekvovaní. K zásahom proti židovskému obyvateľstvu zaradil obmedzenia v náboženskom živote, deportácie Židov, ktoré organizovala slovenská autonómna vláda na čele s Jozefom Tisom, hospodárske zásahy (zákaz nedeľného predaja, kontrola a zásahy do živností, obmedzenia v niektorých slobodných povolaniach – notári, sudcovia, advokáti, príprava protižidovských zákonov či fyzické útoky na Židov. Jedno z krutých opatrení predstavovali deportácie v novembri 1938. Slovenská autonómna vláda tým reagovala na Viedenskú arbitráž, na základe ktorej musela odstúpiť južné územia Maďarsku. Zo Slovenska boli deportovaní predovšetkým nemajetní Židia či Židia bez štátnej príslušnosti k druhej ČSR. V konečnom dôsledku bolo deportovaných okolo 7500 Židov, ktorí museli žiť vo veľmi zlých podmienkach, než bolo toto nariadenie odvolané.²

Ďalším znakom autonómie bola príprava protižidovského zákonodarstva, Pavol Mešťan približuje začiatok príprav tzv. *Riešenia židovskej otázky*. Bola zriadená komisia, ktorá sa mala zaoberať prípravami protižidovskej legislatívy. Návrhy protižidovských zákonov mali zahŕňať predovšetkým obmedzenia Židov vo verejnom a ekonomickom živote.³ S ich realizáciou sa začalo až po vyhlásení slovenského štátu. Prvým opatrením proti Židom na slovenskom území bolo prijatie Vládneho nariadenia č. 63 o vymedzení pojmu Žid a usmernení počtu Židov v niektorých slobodných povolaniach zo dňa 18. apríla 1939. Nariadenie definovalo Žida na základe náboženského vierovyznania a obmedzovalo počty Židov v slobodných povolaniach (advokáti, notári či redaktori).⁴ Ďalej nasledovali vládne nariadenia o vylúčení Židov z verejných služieb (štátna správa, samospráva, atď.),⁵ zákaz vlastníť verejné lekárne a obmedzenie počtu židovských zamestnancov v lekárňach⁶ či usmernenie počtu Židov vo výkone lekárskej praxe.⁷ Všetkými týmito opatreniami postupne odoberali Židom na Slovensku ich základné práva. Prejavilo sa to tým, že židovskí advokáti, lekári, lekárnici, štátni zamestnanci a ďalší zo dňa na deň prišli o svoje zamestnania a o zdroj obživy. Predstavitelia slovenského štátu pokračovali naďalej v prijímaní opatrení

2 NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Politika antisemitizmu a holokaustu na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*. Banská Bystrica : Múzeum SNP, 2016, s. 37-45.

3 MEŠŤAN, Pavol. *Židia na Slovensku v rokoch 1939 – 1945*. Bratislava : SNM-Múzeum židovskej kultúry, 2015, s. 15-17.

4 Vládne nariadenie č. 63 zo dňa 18. apríla 1939 o vymedzení pojmu Žid a usmernení počtu Židov v niektorých slobodných povolaniach. In *Slovenský zákonník*. Roč. 1939, s. 77-79.

5 Vládne nariadenie č. 74 zo dňa 24. apríla 1939 o vylúčení židov z verejných služieb. In *Slovenský zákonník*. Roč. 1939, s. 88-89.

6 Vládne nariadenie č. 145 zo dňa 26. júna 1939 o vylúčení Židov z práv na verejné lekárne a o usmernení počtu židovských zamestnancov v lekárňach. In *Slovenský zákonník*. Roč. 1939, s. 285-287.

7 Vládne nariadenie zo dňa 25. júla 1939 o usmernení počtu Židov vo výkone lekárskej praxe. In *Slovenský zákonník*. Roč. 1939, s. 372-373.

a v roku 1940 sa zamerali na židovské majetky, resp. obchody, firmy, živnosti, domy alebo byty. Arizačným procesom prešla veľká časť židovského majetku do rúk arizátorov, ktorí si tieto majetky nárokovali.

Za vyvrcholenie protižidovskej politiky slovenského štátu možno označiť rokovania v Salzburgu v lete 1940, keď sa k moci dostali predstavitelia radikálneho krídla HSĽS. Historik Ivan Kamenec vzhľadom na nich napísal: „Výsledky salzburských rokovaní, napriek evidentnému posilneniu radikálov, boli však v podstate určitým dočasným kompromisom medzi súperiacimi táborami vnútri režimu. Pokiaľ však išlo o ďalší postup v riešení židovskej otázky, znamenali jednoznačné víťazstvo radikálne fašistického smeru so všetkými z toho vyplývajúcimi hospodárskymi, politickými a nakoniec aj morálnymi dôsledkami.“⁸ Rokovania znamenali personálne zmeny v slovenskej vláde, keď sa na kľúčové pozície dostali Vojtech Tuka (predseda vlády a minister zahraničných vecí) a Alexander Mach (minister vnútra). Ivan Kamenec ešte poznamenáva, že je dôležité si uvedomiť, že predstavitelia umierneného krídla sa od radikálov nelíšili odmietavým postojom k riešeniu židovského problému. Práve naopak, aj oni presadzovali jeho dôsledné riešenie už od jesene 1938 a radikálne riešenie tejto otázky predstavovalo kľúčovú podmienku, ktorá sa odzrkadlila na ďalších priaznivých slovensko-nemeckých vzťahoch.⁹ Obdobie po Salzburgu sa prejavilo v prijatí rasových protižidovských zákonov a represiiach vo forme budovania civilných pracovných táborov a stredísk, a napokon organizovania deportácií židovského obyvateľstva zo Slovenska.

Prijatím Vládneho nariadenia č. 198/1941 o právnom postavení Židov tzv. Židovského kódexu, došlo k zásadnej zmene, pretože pojem Žid sa určoval na základe rasového pôvodu. Zákon prakticky kopíroval norimberské rasové zákony z roku 1935, avšak možno povedať, že Židovský kódex bol obsiahlejší. Židia museli nosiť povinné židovské označenie (§ 8), nemali aktívne ani pasívne volebné právo (§12), nesmeli byť členmi HSĽS a pridružených organizácií (§13), bola zavedená pracovná povinnosť pre Židov vo veku od 16 do 60 rokov (§22), umožňoval vystahovanie Židov z určitých častí miest a obcí (§28) či zakazoval obývať určité časti obcí a miest, zakazoval návštevu kúpeľov, hostincov, kaviarní, výstav (§29) a množstvo ďalších obmedzení a zákazov. Židovský kódex obsahoval až 270 paragrafov a jeho prijatím boli Židia na Slovensku definitívne pripravení o ich základné ľudské a občianske práva.¹⁰ Posledný krok v *Riešení židovskej otázky na Slovensku* predstavovali deportácie. Cieľ vyvieť všetkých Židov za hranice Slovenska prezentovali mnohí predstavitelia slovenského štátu, vrátane ministra vnútra Alexandra Macha. Pred spustením deportácií vyšiel v denníku Hlinkovej gardy (Gardista) 19. marca 1942 článok s názvom *Posledná fáza riešenia židovskej otázky*. Alexander Mach v ňom uviedol: „*Dal som osobitné smernice, najmä pre poslednú fázu uskutočnenia programu v otázke židovskej. Tieto smernice a rozkazy splníme doslova! Nedajte sa mýliť poplachom a nepravdivými správami, ktoré by tu chcely vyvolať Židia. Maľujú si strašiaka a rozhorčujú sa.*“¹¹ Posledná fáza znamenala deportácie, ktoré sa odohrávali na pozadí omnoho väčšieho nacistického

8 KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragédie*. Bratislava : Archa, 1991, s. 181.

9 KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragédie...*, s. 180-183.

10 Vládne nariadenie č. 198 do dňa 9. septembra 1941 o právnom postavení Židov. In *Slovenský zákonník*. Roč. 1941, čiastka 52. s. 643-684.

11 Posledná fáza riešenia židovskej otázky. In *Gardista*, 19. marca 1942, roč. IV, číslo 64, s. 4.

plánu Konečného riešenia židovskej otázky v Európe.¹² Prvý transport prvej vlny deportácií odišiel 25. marca 1942 z Popradu. Celkovo bolo počas prvej vlny deportácií vyvezených viac ako 57 000 Židov, z ktorých väčšina neprežila. Historička Gila Fatranová uvádza, že až 99 % deportovaných z prvej vlny neprežilo.¹³

Reakcie na Slovenské národné povstanie

Vypuknutie SNP znamenalo zásadný obrat v ďalšom vývoji udalostí a ostro voči nemu vystupovali predstavitelia slovenského štátu a dobová tlač. V tomto prípade som sa sústredil predovšetkým na vyjadrenia v novinách Slováč a Gardista. Slováč bol tlačovým orgánom HSĽS a Gardista Hlinkovej gardy. Autori článkov útočili na povstanie, vinu za jeho zosnovanie dávali Židom, Čechom, Čechoslovákovi, boľševikom. Rovnako sa zamerali na činnosť partizánov na slovenskom území a o povstaní sa vyjadrovali ako o puči.

Denník Slováč bezprostredne po vypuknutí SNP citoval prejav prezidenta Jozefa Tisa, ktorý povstanie odsudzoval a súhlasil s príchodom nemeckých jednotiek na slovenské územie. Jozef Tiso reagoval na SNP slovami: „*I keď som už dlhé týždne s hrôzou sledoval diabolské počínanie tejto boľševickej bandy u nás, nemohol som sa odraziť od dosavadnej čiary slovenského vládnutia v duchu trpezlivej shovievavosti a lásky ku každému Slováčovi. Ale keď už čím ďalej, tým bezočivejšie pokračovala diabolská boľševická zloba vraždení Slováčov, v ničení slovenského majetku verejného a súkromného a naše sily sa dokázaly byť slabými k zdolaniu tejto pekelnej vriavy, dal som súhlas k tomu, aby náš veľký sused Veľkonemecká Ríša poslala na Slovensko vojenské jednotky k potlačeniu tohto beštiálneho šílenia rafinovaných agentov a sterorizovaných a zavedených, terorom alebo úplatou zlákaných jednotlivcov. Vyhlasujem, že príchod nemeckých jednotiek na Slovensko má jediný cieľ: zlikvidovať partizánsku čeliadku na Slovensku. Nemecké vojsko neprichádza Slovensko obsadiť, ale vrátiť Slovensku charakter národa pokojného, štátu slovenskému známku štátu usporiadanému a slovenskému pokojamilovnému človekovi vrátiť istotu života a majetku. Naše vojsko a každý statočný Slováč bude nemecké jednotky v tomto zámere podporovať, aby čím prv nadišla chvíľa, že si vydýchne každý Slováč v ovzduší pokojnej a poriadku žijúcej slovenskej občiny.*“¹⁴ Podobnými vyhláseniami priamo vyzýval k likvidácii povstaleckej armády, čiže hovoril o boji proti vlastnému obyvateľstvu. Nemecká armáda podľa neho na Slovensko musela prísť, lebo samotní Slováci si nevedeli poradiť

12 Nacistický plán Konečného riešenia židovskej otázky v Európe (Die Endlösung der Judenfrage in Europa) bol pripravovaný a vyvíjal sa aj v závislosti od situácie na jednotlivých vojnových frontoch. Postupne predstavitelia nacistického režimu zavádzali rôzne opatrenia voči Židom na dobytom území, Židov sústredili v gethách (predovšetkým dobyté územie Poľska), z ktorých boli neskôr deportovaní a zavraždení vo vyhladzovacích táboroch. S cieľným a systematickým vraždením sa začalo po útoku na Sovietsky zväz. Spoločne s armádou postupovali aj špeciálne jednotky vytvorené z príslušníkov Bezpečnostnej služby (SD), Tajnej polície (Gestapo), Kriminálnej polície (Kripo), či Poriadkovej polície (Ordnungspolizei). Známe boli pod názvom Einsatzgruppen, mali na starosti fyzickú likvidáciu ideologických nepriateľov nacistického Nemecka, za ktorých považovali predovšetkým Židov, komunistov, Rómov a partizánov. Dňa 20. januára 1942 sa stretli významní členovia Bezpečnostnej polície (SD) a zástupcovia jednotlivých inštitúcií nacistického Nemecka, aby prerokovali a rozhodli o Konečnom riešení židovskej otázky v Európe. Išlo predovšetkým o dojednanie spôsobu a logistického prevedenia celého procesu. Masové vraždenie na východe sa ukázalo ako neefektívne a ekonomicky náročné, preto sa rozhodli pre organizovanie transportov z celej Európy (vrátane Slovenska). Transporty smerovali do koncentračných a hlavne vyhladzovacích táborov, kde boli európski Židia masovo zavraždení v plynových komorách týchto táborov.

13 FATRANOVÁ, Gila. *Boj o prežitie*. Bratislava : SNM-Múzeum židovskej kultúry, 2007, s. 182-183, 327.

14 Vodca Dr. Jozef Tiso: Nemecké vojsko neprichádza Slovensko obsadiť. In *Slovák*, Roč. XXVI, č. 196, s. 1.

s partizánmi. Na nasledujúci deň reprodukoval denník Slováč názor Jozefa Tisu: „Vodca národa v plnej zodpovednosti za ďalší vývoj udalosti dal súhlas, aby jednotky nemeckej armády prišli nám na pomoc.“¹⁵

V slovných útokoch na povstalcov pokračovali aj v ďalšom článku v denníku Slováč. Šéf Úradu propagandy Tido J. Gašpar označil boj partizánov za besnenie, ktoré sa malo podobáť ich nízkej neľudskej povahe. Cieľ partizánov predstavovalo zničenie slobodného Slovenska, aby sa podľa neho znova dostalo do otroctva českých, židovských a niekoľkých slovenských reakcionárskych kapitalistov. Pre tento účel, ako tvrdí Gašpar, robili tajnú agitáciu, aby si získali robotníctvo, vojsko a študentstvo. Všetko označuje za demagógiu, agitáciu, výmysly českého a židovského mozgu volajúceho po obnovení bývalej ČSR a zničenie slovenského štátu.¹⁶ Obsah celého článku sa niesol vo veľmi útočnom tóne: „Cudzí násilníci, Česi a Židia a slovenskí boháči zavolali si bolševických partizánov na pomoc, aby im pomohli zotročiť slovenský národ. Pomocou zradných dôstojníkov už dlhší čas napomáhal to, aby naše hora zamorily bolševické bandy, ktoré im mali pomôcť zničiť náš slovenský štát, zničiť našu slobodu a uvrhnúť slovenský ľud pod hrôzovládu cudzích príživníkov a vykorisťovateľov. Že Česi, benešovci chceli nad nami zase vládnuť chápeme, že židia chceli znovu vyciaviť náš ľud, i to je jasné. Jasné je i to, že bolševici chceli tu zaviniť rozvrat, biedu a trápenie, lebo to je cesta, ktorou dobývajú svet.“¹⁷ V posledných mesiacoch existencie slovenského štátu sa naďalej šírila obraz nepriateľa slovenského národa, po 29. auguste 1944 sa intenzívnejšie zdôrazňoval. Bolo potrebné, aby sa vyvodila zodpovednosť, pre mnohých popredných činiteľov štátu bolo prekvapením, že povstanie vôbec vypuklo. Na rozdiel od iných krajín Slovensko obišli hrôzy vojny, avšak niektorí obyvatelia boli nespokojní s autoritatívnym spôsobom vládnutia.

V útoku na povstalcov pokračoval aj tlačový orgán Hlinkovej gardy Gardista. Dňa 6. septembra 1944 informoval o vytvorení novej slovenskej vlády na čele so Štefanom Tisom. V tomto čísle bola vyslovená požiadavka „o okamžitom vylúčení československých a slobodomurárskych živlov z nášho politického a hospodárskeho života. Pokým sa toto neuskutoční, umožňuje sa Židom možnosť styku s partizánmi a rozšírenie ich účasti na vzbure. Židia mohli takto beztrestne organizovať vzburu a naďalej ostávať na vedúcich miestach nášho hospodárskeho a verejného života. Je najvyšší čas vyvodiť z toho dôsledky a bezohľadne zakročiť proti všetkým rozvratným a vzbúreným živlom.“¹⁸ S vylučovaním Židov z politického, hospodárskeho a verejného života sa začalo ihneď po vyhlásení slovenského štátu. Článok mal u ľudí vzbudzovať dojem, že hlavnými vinníkmi povstania boli Židia, lebo stále zotrvali v dôležitých funkciách, čo vôbec nebola pravda. Rovnako možno pozorovať ďalšiu líniu propagandy slovenského štátu, ktorá bola vedená proti československému zahraničnému odboju, resp. proti hodnotám reprezentujúcich bývalú ČSR. Podľa Gardistu: „Nová vláda Dr. Štefana Tisu preberá svoje úlohy v najťažších časoch, aké kedy slovenský národ vo svojich dejinách prežíval. Náš národ neočakáva od novej vlády nijaký veľký politický program, ani nijaké bohaté plány, ale očakáva, že s najväčšou rozhodnosťou obnoví poriadok

¹⁵ Vodcova jasná reč. In *Slovák*, Roč. XXVI, č. 197, s. 1.

¹⁶ TIDO J. Gašpar: Odhalení zradcovia. In *Slovák*, Roč. XXVI., č. 199, s. 1.

¹⁷ TIDO J. Gašpar: Odhalení zradcovia. In *Slovák*, Roč. XXVI., č. 199, s. 1.

¹⁸ Nová slovenská vláda. In *Gardista*, 6. septembra 1944, roč. VI., číslo 196, s. 1.

a odstráni z verejného života tie živly, ktoré chcely národ zaviesť do záhuby.“¹⁹ Propaganda slovenského štátu zdôrazňovala rozdelenie slovenskej spoločnosti – my – slovenský národ a oni – neprispôsobivé živly, ktoré treba odstrániť z verejného života. Nebolo však vyslovené akým spôsobom, to sa ukázalo na konkrétnych prípadoch represálií na území slovenského štátu, ktoré neboli vykonané iba na Židoch.

Útoky na povstalcov pokračovali aj v ďalších číslach *Gardistu*. Článok *Nekompromisná očista!* zdôrazňoval očistu slovenského štátu od zradcov a politicky nespoľahlivých osôb. Rovnako mala byť obnovená činnosť Hlinkovej gardy, ktorá podľa článku predstavovala trň v oku pre všetkých Čechoslovákov a Židov.²⁰ O dva dni potom prišli noviny s článkami *Kto je na vine?* a *Spojenecká sberba*. Pre povstanie používali termín čechoslovácky puč, ku ktorým sa pridali Židia, bolševici a zahraniční partizáni. Taktiež sa vyzdvihovala vojenská pomoc nacistického Nemecka.²¹ Príchod nemeckých vojsk odôvodňovali tým, že „puč (pozn. SNP) bol vojenskej povahy a naše sily nestačili na jeho zdolanie, v poslednej chvíli bolo treba prijať pomoc Nemecka, ktorému pochopiteľne tiež záleží na tom, aby sa Slovensko a Slováci nestali obeťou jeho nepriateľov.“²² V útokoch na aktérov SNP pokračovali aj v ďalších článkoch a téme bola takmer vždy venovaná titulná stránka novín. Opäť tvrdili, že takzvaný oslobodzovací boj „vedie anonymná sberba cudzincov, Čechov, Židov, partizánov rozličných národností, kryjúcich naovonok svoju revoltu menami niekoľkých slovenských zradcov.“²³ Predstavitelia ľudáckeho režimu boli taktiež toho názoru, že hlavnú zodpovednosť za povstanie nenesú iba slovenskí partizáni, ale zahraniční. Partizánov označovali rôznymi dehonestujúcimi pomenovaniami (zberba, partizánska čeliadka) a povstanie bolo podľa nich iba obyčajným pučom proti režimu.

Represálie voči Židom na slovenskom území

Slovenské národné povstanie predstavovalo pre Berlín určité prekvapenie, i keď nacistické spravodajské služby upozorňovali na zhoršujúcu sa situáciu a aktivity odboja a partizánov na slovenskom území. Povstanie sa im nepodarilo odhaliť, no po jeho vypuknutí ho chcelo Nemecko potlačiť a situáciu na Slovensku stabilizovať. V neposlednom rade predstavovalo povstanie pre nacistický režim zámienku, ktorá bola potrebná pre dokončenie konečného riešenia židovskej otázky na tomto území. Pre tento účel bola vytvorená špeciálna jednotka Einsatzgruppe H Sicherheitspolizei und SD (Pohotovostná – operačná skupina H Bezpečnostnej polície a SD). Jej hlavnou úlohou bolo zaisťovanie Židov, podpora bojujúcich jednotiek pri potlačení povstania, spravodajská činnosť, zasahovanie do rôznych oblastí fungovania slovenského štátu.²⁴ Väčšina zo zaisťovaných Židov bola prevezená do koncentračného tábora v Seredi, odkiaľ boli deportovaní. Do rozsiahlej činnosti Einsatzgruppe H patrila aj likvidácia prenasledovaných skupín. Nevinné obeť odchádzali

19 Nová slovenská vláda. In *Gardista*, 6. septembra 1944, roč. VI., číslo 196, s. 1.

20 *Nekompromisná očista!* In *Gardista*, 10. september 1944, roč. VI., číslo 199, s. 1.

21 *Kto je na vine?* In *Gardista*, 12. september 1944, roč. VI., číslo 200, s. 1.; *Spojenecká sberba*. In *Gardista*, 12. september 1944, roč. VI., číslo 200, s. 1.

22 *Kto je na vine?* In *Gardista*, 12. september 1944, roč. VI., číslo 200, s. 1.

23 *Sami sa priznávajú*. In *Gardista*, 16. september 1944, roč. VI., číslo 204 s. 1.

24 ŠINDELÁŘOVÁ, Lenka. *Einsatzgruppe H. Působení operační skupiny H na Slovensku 1944/1945 a poválečné trestné stíhání jejich příslušníků*. Banská Bystrica : Múzeum SNP, 2015, s. 72-73.

na vopred určené miesta, kde boli krutým spôsobom povraždené. S touto jednotkou spolupracovali príslušníci Pohotovostných oddielov Hlinkovej gardy (POHG).

Historik Ivan Kamenec uvádza, že práve pohotovostné jednotky HG zohrali veľmi aktívnu úlohu pri zaisťovaní, deportovaní a celkovo perzekúcii zostávajúceho židovského obyvateľstva na území Slovenska. HG mala v tom období predstavovať asi jediný mocenský nástroj slovenského štátu. Príchod nemeckých vojsk a aktivita príslušníkov HG znamenala, že životy mnohých slovenských Židov sa ocitli v bezprostrednom ohrození života.²⁵ Základným cieľom POHG bola predovšetkým protipovstalecká činnosť, organizovanie represívnych akcií proti Židom a podporovateľom povstania. Pri týchto akciách úzko spolupracovali so spomínanými nemeckými jednotkami Bezpečnostnej polície a Bezpečnostnej služby, či armádou. Súčasťou denných rozkazov boli aj výchovné články, ktoré mali ideologický charakter a priamo vyzývali členov POHG k aktívnemu vystúpeniu proti povstaniu. V počiatočnej fáze existencie POHG nemecké vojenské velenie nechcelo tieto oddiely aktívne zapojiť do jednotlivých akcií. Gardistov využívali na strážnu službu, represívne akcie vykonávané v zázemí, kontrolu vlakov, legitimáciu podozrivých osôb či odovzdávanie týchto osôb Bezpečnostnej polícii SD. Samostatné akcie POHG boli prísne zakázané. Ich úloha sa zmenila v októbri 1944, keď sa začali aktívne zapájať do represívnych akcií. Priamo sa podieľali na masových popravách, ktoré sa uskutočnili na slovenskom území.²⁶ Lenka Šindelářová podotýka, že medzi septembrom 1944 až marcom 1945 bolo zavraždených viac ako 4000 osôb, veľkú časť z nich tvorili práve Židia. K organizovanému a systematickému vraždeniu došlo približne v októbri 1944, čiže po potlačení SNP. Väčšina obetí, vrátane tých židovských, boli zastrelení ranou do zátylku. Objavili sa aj iné spôsoby zabíjania (obesenie, ubitíe k smrti či dokonca upálenie a pochovanie zaživa). Obeťami sa stali Židia, Rómovia, partizáni (slovenskí, ale aj zahraniční), ľudia podporujúci povstalcov či bežní obyvatelia, ktorí ich údajne podporovali.²⁷

Počas tohto krutého obdobia sa udiali najväčšie prípady masových vražd v Kremničke a Nemeckej. V okolí Banskej Bystrice pôsobilo Einsatzkommando 14, ktoré spolupracovalo s príslušníkmi POHG. V rozpätí niekoľkých mesiacov sa spolupodieľali na vraždení nevinných obetí. Ako masový hrob slúžila protitanková priekopa, do ktorej boli obeť zviazané z bansko-bystrickej väznice. Obete vozili nákladnými autami na dané miesto, vraždenie prebiehalo v skorých ranných hodinách. Zaistené osoby si museli ľahnúť tvárou na zem. Pre prípad, aby nebolo možné telá identifikovať, im páchatelia týchto zločinov brali ich osobné dokumenty. Keď pristúpili k masovému hrobu, museli si kľaknúť a napokon boli zastrelení do tyla.²⁸ Počet zaistencov vo väznici Krajského súdu v Banskej Bystrici neustále narastal a väzením dokopy prešlo viac ako 2000 osôb, vrátane detí. Kapacita väznice bola teda niekoľkonásobne väčšia, rozhodlo sa o fyzickej likvidácii nelojálnych osôb. Pre masové vraždenie boli určené protitankové zákopy neďaleko obce Kremnička. Vraždenie prebiehalo od novembra 1944 až do februára 1945, k prvým popravám došlo 5. novembra 1944 a potom nasledovali ďalšie 20. novembra 1944, 12. decembra 1944, 5. januára 1945 a 19. februára 1945. Na popravách sa nezúčastnili len príslušníci Einsatzkomanda 14 a príslušníci

25 KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragédie...*, s. 272-273.

26 KÁRPÁTY, Vojtech. Pohotovostné oddiely Hlinkovej gardy 1944 – 1945 (Organizácia a aktivity). In *Vojenská história*, s. 47-50, s. 53, s. 55.

27 ŠINDELÁŘOVÁ, Lenka. *Einsatzgruppe H. Působení operační skupiny H na Slovensku 1944/1945 a poválečně...*, s. 114-116.

28 MIČEV, Stanislav – STANISLAV, Ján – RODÁK, Jozef – HALAJ, Dušan. *Fašistické represálie na Slovensku*. Bratislava : Obzor, 1990, s. 34.

5. roty POHG, ale aj členovia SD, SiPa, gestapa. Popravy prebiehali vždy podľa stanoveného scenára. V prvom rade boli obeť olúpené o cennosti (zlaté prstene, náušnice, náramky, hodinky či fotoaparáty), dokonca im vyberali zlaté zuby. Mnohí z príslušníkov POHG hovorili o tom, čo vykonali v priestoroch Kremničky. Dokopy bolo na tomto mieste povraždených 747 osôb, z toho 478 mužov, 211 žien a 58 detí. Veľkú časť tvorili najmä Židia. V Kremničke prišla o svoj život aj aktívna účastníčka SNP Chava Reiková, ktorá prišla na Slovensko bojovať ako zahraničná parašutistka. Zavraždili ju 20. novembra 1944.²⁹

K ďalším hromadným popravám došlo v Ráztockej doline, samotné vraždenie sa odohrávalo vo vápenke v Nemeckej v priebehu januára 1945. Vápenku vybrali pre vhodnejšie zahľadenie stôp a pre zamrznutú pôdu, do ktorej sa ťažko kopali masové hroby. Takýmto spôsobom uvažovali vykonávatelia týchto poprav, ktorých tvorili opäť členovia SiPa, SD, Einsatzkommando 14, gestapa a členov POHG z Považskej Bystrice.³⁰ Členovia POHG dokonca museli podpísať čestné prehlásenie, že nebudú o udalostiach v Nemeckej nikomu rozprávať. Prehlásenie znelo nasledovne: „*Obersturmführer SS Deffner ma dnes poučil o tom, že o akcii proti židom a nepriateľom slovenského štátu a národa, ktorá sa konala v spolupráci so Sicherheitspolizei a SD zo stanovišta Banská Bystrica v čase od 4. do 11. januára 1945 v priestore obce Nemecká a v ktorej som bol nasadený pri strážnych úlohách, nesmiem s nikým hovoriť. Bol som upozornený, že tento príkaz mlčanlivosti treba dodržiavať aj voči kamarátom, predstaveným a Nemcom. Bol som ďalej poučený, že následky tohto príkazu ponesiem sám.*“³¹ Napriek tomu, že podpísavali toto prehlásenie, mnohí z nich sa „pochválili“ s tým, čo vykonali v Ráztockej doline. Priebeh zabíjania bol podobný ako v prípade Kremničky, obeť priväzali na určené miesto, opäť odovzdali všetky cennosti a povyzliekali sa. Kľáčiace obeť strieľali do tyla a nakoniec hádzali do pece, v tom bol rozdiel medzi Nemeckou a Kremničkou. Dôkazy po zločine boli spálené v peci. Gardisti, ktorí sa na týchto hrôzostrašných udalostiach podieľali, využívali príležitosti na osobné obohatenie sa. Nezaujímal ich vek, ani pohlavie obetí, zavraždili dokonca iba niekoľkokomesačné malé dievčatko.³² V roku 1958 prebehol s nimi súdny proces, ktorý zmapoval Gavril Gryzlov v knihe *Gardistické inferno*. Je v nej vysvetlené, prečo si vybrali práve vápenku k hromadným popravám zaistených osôb. Vysvetlil to bývalý príslušník POHG Leo Bunta: „*Vápenka na hromadné popravy zaistených osôb bola vybraná z tohto dôvodu, aby po zavraždených osobách nezostalo ani stopy a aby všetky osoby, ktoré tam boli popravené mohli byť hneď aj spálené. Na druhej strane, aby boli zahľadené všetky stopy a zverstvá, ktoré gardisti napáchali v okolí Banskej Bystrice a aby celá vec sa nedostala na verejnosť. Celá táto akcia bola už vopred dobre premyslená.*“³³ Rovnako opísal, ako sa vzájomne zaviazali mlčanlivosťou: „*Na druhý deň ráno sme sa na ubytovni dohodli s Knapekom, Blahutom, Pekarom, Spišiakom, Kalivodom, Potrokom a mnou (Buntom), že každý z nás zastrelíme jednu osobu, aby sme boli všetci viazaní mlčanlivosťou. Dal som príkaz Potrokovovi, aby pristavil nákladné auto, že zaistené osoby odvezieme k žumpe, kde*

29 BARANOVÁ, Daniela. *Pred bránami pekla*. Banská Bystrica : Vidas, 1996. s. 7-58.

30 BARANOVÁ, Daniela. *Pred bránami pekla...*, s. 59-95.

31 GRYZLOV, Gavril. *Gardistické inferno : o zločinoch príslušníkov POHG : reportáže, proces, dokumenty*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958. obr. príl. [s. 12].

32 BARANOVÁ, Daniela. *Pred bránami pekla...*, s. 59-62.

33 GRYZLOV, Gavril. *Gardistické inferno : o zločinoch príslušníkov POHG : reportáže, proces, dokumenty*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958. obr. príl. [s. 12] Buntove výpovede o vápenke a vraždení pri žumpe.

ich povraždíme. Osoby sme do auta naložili s ktorými sme išli ja (Bunta), Potrok, Spišiak, Kalivoda, Pekar, Blahut a Knápek a prišli sme k žumpe. Ja som vystúpil z auta prvý a dal som príkaz, aby vystúpili všetci t.j. aj zaistné osoby. Viem, že jeden muž nechcel zostúpiť z auta, avšak čo s ním urobili to neviem, nakoľko ja som zobral 5 osôb, ktoré som odviezol do drevenej budy (strážnice) a tu som strážil osoby. Všetkých šesť osôb t.j. štyroch mužov a dve ženy sme tam povraždili a pohádzali do žumpy. Za tieto vraždy sme plne zodpovední všetci, tak ako sme tam boli.“³⁴

Koncentračný tábor v Seredi

Pracovný tábor pre Židov v Seredi začal fungovať na konci septembra 1941,³⁵ v roku 1942 popri funkcii pracovného tábora bol aj koncentračným strediskom, kde sústredili Židov a následne vypravovali transporty na okupované územie Poľska. Po vypuknutí SNP sa zmenil tábor na koncentračný. Brány tábora boli 30. augusta 1944 otvorené a Židia mohli z neho odísť. Situácia na konci augusta a začiatkom septembra v priestoroch tábora bola veľmi chaotická, dokazuje to aj obsiahla správa hlavného účtovníka tábora Kolomana Sekulu. V správe podrobne opísal odchod žandárskej posádky z tábora, ktorí „vyhlásili v tábore, že idú Nemci, aby sa Židia ratovali. Nastala panika, v ktorej Židia behom pol hodiny húfne utekali. Zdržoval som ich, spolu s bývalým vedúcim židovskej rady Pressburgerom, ktorý ostal v tábore a s ním ešte asi 15 Židov, aby ostali, ale nebolo nič platné. Sám som ostal na chvíľu bezradný, keďže už dopoludnia som počul, že v meste nastal tiež chaos. Potom som volal notársky úrad a žiadal o stráž, lebo pred táborom sa začínali shlukovať ľudia, vnikli do tábora bránou a cez plot a začali brať. Pri bráne sa nám podarilo ľudí zastaviť, ale cez ploty preskakovali ďalej. Na notárskom úrade pri telefóne sa mi hlásil prid. notár Krajčovič, ktorý mi oznámil, že vojenská hliadka za chvíľu príde. Táto asi okolo ôsmej aj prišla. Popozeral som dielne a zistil, že niektoré boly otvorené a z nich už niečo chýbalo. Pozatváral som ich, ktoré sa daly, poukazoval strážni na čo má dávať pozor a išiel spať.“³⁶ Napriek tomu v konfekčnej a angorskej dielni chýbali veci, druhá menovaná bola dokonca celá vyrabovaná. Sekulovi bolo povedané zo 14. oddelenia Ministerstva vnútra, aby začal s likvidáciou tábora. V praxi

34 GRYZLOV, Gavril. *Gardistické inferno : o zločinoch príslušníkov POHG : reportáže, proces, dokumenty* – odkaz 47.

35 Koncentračné stredisko a pracovný tábor pre Židov vznikol na konci septembra 1941 v nadväznosti na prijatie Židovského kódexu. Slovenská vláda zaviedla najskôr pracovnú povinnosť pre mladých židovských brancov, ktorí vojenskú službu absolvovali u VI. robotného práporu. Rovnako zamýšľala vytvoriť pracovné tábory pre civilné židovské obyvateľstvo. V auguste informoval Gardista o návšteve ministra vnútra Alexandra Macha v Seredi a v Novákoch. V článku sa písalo: „Zo Seredi nám telefonovali, že včera prišli do Seredi neočakávané hlavný veliteľ HG minister Mach. Minister vnútra Mach prezrel si v sereďskom chotári prípravu barakových táborov, kde má byť umiestnených vyše 3000 Židov. Na chýr, že minister Mach prišiel do Seredi, obyvateľstvo sa zhromaždilo vo veľkom počte, aby pozdravilo ministra Macha a poďakovalo mu za to, že dal rozkaz, aby v najbližšom čase všetci Židia bez výnimky boli vysťahovaní z mesta a daní do osobitných táborov.“ Židia sa musia vysťahovať zo slovenských miest. Sústreďovanie Židov v židovských táboroch. Minister Mach na cestách po Slovensku. In Gardista. 29. augusta 1941, Roč. III. č. 196, s. 3.

Podľa § 22 Židovského kódexu bola pracovná povinnosť určená všetkým Židom vo veku od 16 do 60 rokov. Do tábora tak boli sústredené celé rodiny. V marci 1942 sa tábor zmenil na koncentračné stredisko, z ktorého boli organizované transporty, celkovo odiaľ odišlo 8 transportov (3 veľké a 5 doplnujúcich transportov). Pracovné tábory a strediská podliehali Ministerstvu vnútra, tieto tábory strážili príslušníci HG, ktorí sa k väzneným Židom veľakrát správali tvrdo, verejne ich ponižovali a bili. Na jar 1944 ich vystriedali žandári, ktorí v tábore zotrvali až do vypuknutia SNP. Pozri bližšie: HLAVINKA, Ján – NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Pracovný a koncentračný tábor v Seredi 1941 – 1945*. Bratislava : Dokumentačné stredisko holokaustu, 2009.

36 SNA, f. Ministerstvo vnútra, škatuľa 581, č. 1472/44.

to znamenalo blokovanie bankových účtov, zaslanie pokladničných kníh a účtovníctva na ministerstvo a predaj živého inventáru tábora (kravy, svine, angorské králiky). Zmena nastala 1. septembra 1944, keď Sekulovi volali z Bratislavy a oznámili mu, že tábor zostáva. Následne cestoval do Bratislavy, aby zistil informácie o ďalšom fungovaní tábora, a takisto informoval o situácii v ňom. Dňa 2. septembra sa v ňom nachádzali prvé nemecké jednotky, ktoré tam však boli len dočasne. V správe sa písalo o udalostiach do 5. septembra 1944,³⁷ neskôr bol tábor reaktivovaný a plnil inú funkciu.

Tábor podliehal veleniu spomínanej Einsatzgruppe H, ktorá do tábora poslala jednotky SS. Seredský tábor bol vybraný predovšetkým pre samotný objekt a infraštruktúru. Počas prvých týždňov tábora velili dvaja SS Franz Knollmayer a Jozef Häckel, ktorí pochádzali z Bratislavy. Pod ich velením dochádzalo k vraždám, týraniam väzňov a znásilňovaniu. Mnohí z väzňov boli dobití na smrť.³⁸ Toto obdobie sa vyznačovalo nespútaným terorom. Jedna z dôležitých postáv židovskej náboženskej obce na Slovensku rabín Armín Frieder z Nového Mesta nad Váhom si do svojho denníka poznačil: *„Strel'ba sa ozývala dňom a nocou. Keď sa baraky uzavreli, esesáci hádzali do nich granáty, a keď sa otvorili, vošli a každého dnu dobili. Často vtrhli v noci do barakov a prikázali ženám, holým alebo oblečeným len v nočnej košeli odpochodovať k raportu, posmievali sa im a znásilňovali ich. Kruté a surové správanie esesáckych hrdlorezov bolo také strašné, že sa to nedá ani opísať. Mužov dehonestovali mučením a ženy ponižovaním a znásilnením.“*³⁹ O jednom z vtedajších veliteľov tábora napísal: *„Komisár seredského tábora bol dôstojník SS Knollmayer, známy ako beštiálny muž, povestný svojou krutosťou. Na jeho príkaz boli Židia bezcitne bití a podrobení všetkým možným formám mučenia. Každý, kto prišiel do tábora, bol orabovaný o cennosti a peniaze a potom kruto bitý. Zadržaní mali rany, modriny a zlomeniny na celom tele, ich tváre boli opuchnuté a oči boli čierne a modré. Po každom výsluchu opúšťali Židia miestnosti hrdlorezov SS ubití, opuchnutí a krvácajúci, pretože všetku vinu hádzali na nich. Policajná hodina bola o ôsmej večer a ak sa niekto oneskoril do svojej chatrče, bol nemilosrdne dobitý. Mnohí Židia boli zastrelení.“*⁴⁰

Mnohí židovskí väzni počas septembra 1944 trpeli. Za najkrutejšiu vec, ktorá sa odohrala v tomto období, možno považovať bartolomejskú noc. Tá sa udiala v noci z 23. na 24. septembra, všetci väzni boli zhromaždení na apel, kde im bolo prikázané, aby pochodovali do kruhu. Príslušníci SS mali nachystané biče a palice, ktorými ich bili. Mnohí z nich boli ťažko a ľahko zranení, niektorí boli počas trýznenia aj zavraždení.⁴¹ Preživší holokaustu pôvodom zo Slovenska Naftali Fürst sa dostal prvýkrát do seredského tábora v roku 1942. V tábore bol aj počas bartolomejskej noci. *„Jednu noc nás všetkých vyhnali na appelpplatz. Bolo nás niekoľko sto. Všetkých postavili do kruhu a museli sme utekať. Behalo sa dookola bez prestávky. Nemeckí strážnici a gardisti stáli rozostúpení na rôznych miestach a bili nás bičmi a palicami. Ľudia padali a kričali. Nikdy predtým som nič také nezažil. Ako sme tak utekali, vedľa mojej mamy sa objavil človek, ktorý mal na starosti práčovňu. Volal sa Pokorný.*

37 SNA, f. Ministerstvo vnútra, škatuľa 581, č. 1472/44.

38 HLAVINKA, Ján – Nižňanský, Eduard. *Pracovný a koncentračný tábor v Seredi 1941 – 1945...*, s. 102-103.

39 FRIEDER, Emanuel. *Z denníka mladého rabína*. Bratislava : SNM-oddelenie židovskej kultúry, 1993, s. 160.

40 FRIEDER, Emanuel. *Z denníka mladého rabína...*, s. 160.

41 HLAVINKA, Ján – Nižňanský, Eduard. *Pracovný a koncentračný tábor v Seredi 1941 – 1945...*, s. 103-104.; ŠINDELÁŘOVÁ, Lenka. *Einsatzgruppe H. Působení operační skupiny H na Slovensku 1944/1945...*, s. 91.

Povedal mojej mame: „Vyber deti a pod' za mnou.“ Z toho hrozného kruhu sme sa dostali do pracovne a tam sme sa ukrývali pár hodín, kým to besnenie neskončilo.“⁴² O udalostiach v tábore od septembra 1944 informovali aj svedkovia, ktorí vo svojich výpovediach pred krajským súdom len potvrdili, čo sa v tábore odohrávalo. Svedok Dezider Vesel vypovedal taktiež o bartolomejskej noci, za ktorú boli zodpovední Knollmayer a Häckel. Hovoril aj o ďalších vraždách, ktoré vykonávali jednotky SS. Koncom septembra 1944 do tábora prišiel Alois Brunner, ktorý prebral velenie a okamžite začal organizovať transporty z tábora.⁴³

Alois Brunner bol blízkym spolupracovníkom Adolfa Eichmanna. Eichmann bol hlavným organizátorom transportov Židov z Európy. Bol členom NSDAP a SS, po Anschlusse Rakúska sa stal členom Bezpečnostnej služby (SD – Sicherheitdienst) vo Viedni a pracoval vo Viedenskej centrále pre židovské vystahovanie (Reichszentrale für Jüdische Auswanderung), ktorú zakladal práve Eichmann. Už na začiatku druhej svetovej vojny organizoval deportácie Židov z Viedne a Moravy do Niska v Poľsku a v roku 1941 deportácie viedenských Židov do Generálneho gouvernementu. Eichmann ho považoval za odborníka na riešenie židovskej otázky, preto v čase, keď bolo rozhodnuté o Konečnom riešení židovskej otázky v Európe Brunnera poslal do Grécka a Francúzska. Vo Francúzsku velil tábore Drancy, ktorý sa nachádzal neďaleko Paríža. Jeho posledným pôsobiskom bolo práve Slovensko, kde prišiel v septembri 1944.⁴⁴ Armín Frieder charakterizoval Brunnera nasledovne: *„Kto bol tento Brunner, kto sa to snažil robiť si z nás bláznov? Masový vrah, ktorý už vymazal židovské komunity v mnohých krajinách a ktorého ruky boli poškrvnené krvou miliónov Židov. V reči mal vždy vybrané spôsoby, ale každé jeho slovo bolo úskočné. Všetky svoje skutky si dopredu naplánoval a ich jasným cieľom bolo vyhladenie všetkého, čo zostalo zo židovskej cirkvi. Naši lobisti sa ešte nestretli s takou lstivosťou, nechápali jeho úmysly, každého obalamutiť a všetko, čo povedal, bolo vykalkulované tak, aby odvieďlo pozornosť na inú koľaj a oklamalo nás.“⁴⁵* Hlavnú úlohu pre Brunnera predstavovalo definitívne vyriešenie židovskej otázky. Dve tretiny židovského obyvateľstva zo Slovenska bolo zlikvidovaných v nacistických koncentračných a vyhladzovacích táborech, kam boli deportovaní v roku 1942 slovenskou vládou. Zostávajúca jedna tretina mala byť taktiež deportovaná do týchto táborech, alebo priamo zavraždená na slovenskom území. Z koncentračného tábora v Seredi sa od konca septembra 1944 do konca marca 1945 organizovali transporty. Zo Serede odišlo od konca septembra 1944 do 31. marca 1945 celkom 11 transportov. Podľa svedectva N. Gregora odišli zo Serede tieto transporty:⁴⁶

Dátum odchodu transportu	Počet ľudí v transporte
1. transport – 30. 9. 1944	
2. transport – 3. 10. 1944	3770
3. transport – 10. 10. 1944	1882

////////////////////////////////////

42 Naftali Fürst. In *Edah* [online].

43 *Koncentračný tábor v Seredi*. Mestský výbor SZPB v Bratislave, marec 1987.

44 Brunner, Alois. In *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung europäischen Juden*. München : Piper Verlag GmbH, 1998. s. 244-245.

45 FRIEDER, Emanuel. *Z denníka mladého rabína...*, s. 161.

46 Zoznam transportov podľa svedectva N. Gregora sa nachádza v dokumente: *Koncentračný tábor v Seredi*. Mestský výbor SZPB v Bratislave, marec 1987.; Číslo 3770 je súčtom za prvé dva transporty, ktoré zo Serede odišli.

4. transport – 17. 10. 1944	862
5. transport – 12. 11. 1944	920
6. transport – 16. 11. 1944	782
7. transport – 3. 12. 1944	772
8. transport – 12. 12. 1944	944
9. transport – 16. 1. 1945	681
10. transport – 9. 3. 1945	549
11. transport – 31. 3. 1945	370
Spolu:	11 532

Po vypuknutí SNP, resp. v roku 1944 už mnohí slovenskí Židia vedeli, kam smerovali transporty z roku 1942. Preto sa mnohí obávali, aby sa nedostali do tábora Auschwitz-Birkenau. Pobyť v koncentračnom tábore v Seredi bol veľmi ťažký pre malé deti. E. K. (1932) spomína na veľmi smutné obdobie v tomto tábore: *„Stalo sa to, že ja a môj brat sme dostali týfus. Vtedy sa týfus nemohol liečiť antibiotikami, lebo neboli antibiotiká. My sme ležali veľmi chorí s vysokou horúčkou, a v tej dobe zobrali mojich rodičov do transportu do Nemecka. My sme chceli cestovať s nimi, ale nám povedali, že oni nás neberú, lebo my zaberieme miesto štyrom ľuďom - môj brat a ja, a že to je škoda, lebo my aj tak zomrieme. Takže mojich rodičov zobrali a tí sa už nevrátili. Ja a môj brat sme sa pomaly vyliečili z týfusu a nakoľko mňa tuto nepotrebovali, ja som bola dvanásťročná, poslali ma samú do Terezína.“*⁴⁷

Ďalšie dieťa v tábore bola Ch. S. (1936), ktorá sa zase dostala do koncentračného tábora Bergen-Belsen. Počas transportu bola spolu s ostatnými veľmi zmätená, pretože nevedeli, kde sa práve nachádzajú. *„Ako išiel vlak ďalej a ďalej sme počuli ako odopli vagóny, pridali vagóny, ale nemali sme pojem, nevedeli sme, kde sme. Po siedmej hodine večer sa zastavil vlak, otvorili sa dvere, lialo sa, dážď bol, zima bola, nemohli sme stáť na nohách, lebo keď človek dlho sedí a tí Nemci kričali „Rýchlo, rýchlo!“ psy štekali a moja mama s mojou tetou držali moju babičku, aby nepadla a my tri deti, čo sme boli moji bratrance a ja, sme sa držali, aby sme nestratili mamu a tetu, aby sme nezostali sami. Naháňali nás a my sme bežali a bežali a bežali.“*⁴⁸

A. S. (1927) bola odtransportovaná do Ravensbrücku, ktorý bol jedným z najväčších nacistických koncentračných táborov pre ženy. Podľa jej výpovede: *„tábor tvorilo 28 barakov. Do tých barakov sme boli nasťahovaní. Tie baraky boli také.. ešte sme len prišli a boli tam vši. Hygiena tam bola na veľmi nízkej úrovni. Ja som vtedy ešte bývala v baraku spolu s mojou mamičkou. Hneď skoro ráno pri svitaní nás vyhnali na appel. Tam sme sa postavili do radov a počítali nás tam. Niekedy aj do ôsmej ráno. Vtedy bol december. Niektorých zadelili do roboty. Niektorí sa len tak pohybovali po tábore. Ráno sme dostali šálku čiernej kávy a dva maličké krajce chleba. Cez deň to bolo inak. Išlo o to, čo sa komu ušlo.“*⁴⁹ Koncentračný tábor v Seredi fungoval až do 31. marca 1945, keď z neho odišiel posledný transport. Spolu s ním tábor opustil aj jeho veliteľ Alois Brunner, ktorému sa podarilo ujsť pred spravodlivosťou.

47 Výpoveď E. K. (1932). In *Archív Múzea holokaustu v Seredi*.

48 Výpoveď CH. S. (1936). In *Archív Múzea holokaustu v Seredi*.

49 Výpoveď A. S. (1927). In *Archív Múzea holokaustu v Seredi*.

Zhrnutie:

SNP predstavovalo odpor proti režimu slovenského štátu a ukázalo, že situácia na Slovensku nebola vôbec dobrá. Slovenský štát bol od začiatku satelitným štátom nacistického Nemecka, čo sa prejavilo vo výkone moci a v prenasledovaní rôznych národnostných, myšlienkových, náboženských a rasových skupín. Išlo predovšetkým o Židov žijúcich na tomto území. Po vyhlásení slovenského štátu boli Židia definovaní ako náboženská skupina a bolo im zakázané vykonávať určité povolania (advokáti, sudcovia, lekárnici, lekári). Neskôr boli na základe Židovského kódexu označení za príslušníkov rasy, na Slovensku sa tak presadili norimberské rasové zákony, ktoré presadzovali predovšetkým radikáli z HSĽS. Nakoniec v roku 1942 došlo k deportáciám židovského obyvateľstva zo Slovenska. Slovenská vláda ich organizovala dobrovoľne a poslala na istú smrť väčšinu z deportovaných.

Situácia sa po ukončení transportov upokojila a predstavitelia slovenského štátu naďalej vytvárali obraz pokojnej a ekonomicky prosperujúcej krajiny. Avšak SNP znamenalo zásadný obrat v jeho vývoji, pre mnohých predstaviteľov ľudáckeho režimu znamenalo ozbrojené povstanie obrovský šok. V príspevku, v ktorom som sa venoval prenasledovaniu Židov po vypuknutí SNP, som pozoroval dve roviny reakcií na povstanie.

Jednu predstavovala dobová propaganda, aký postoj zaujal k nemu prezident republiky a ako sa to prejavilo v dobovej tlači. Z jednotlivých reakcií bolo možné pozorovať, akým spôsobom denníky Slovák a Gardista vyvodzovali zodpovednosť za SNP. Obe noviny ostro vystupovali proti povstalcovi, ktorých označovali za partizánsku čeliadku a samotné povstanie nazývali pučom. Hlavnú zodpovednosť zaň niesli všetci tí, ktorých ešte predtým označovali za nepriateľov štátu, to znamená Židia, Česi (Čechoslováci), bolševici. Oni podľa nich povstanie zosnovali a na slovenské územie vzniesli nepokoj, strach, rabovanie, násilnosti a nakoniec aj smrť.

Druhú rovinu reakcií predstavovali už konkrétne represívne akcie vedené proti Židom a povstalcovi. Na Slovensko už od septembra 1944 prichádzali špeciálne nemecké jednotky, ktoré sa mali zaoberať židovskou otázkou. Tu však už nešlo o prijímanie zákonov alebo šírenie protižidovskej propagandy, ale o zatýkanie, vypočúvanie, sústredovanie do koncentračného tábora v Seredi, obnovenie deportácií a napokon aj vraždenie priamo na slovenskom území. Jednotlivé jednotky, ktoré tvorili Einsatzgruppe H boli zapojené do masových popráv v Kremničke, Nemeckej a na ďalších iných miestach. Na popravách aktívne participovali aj členovia POHG. Rovnako mali na starosti reaktivovanie bývalého pracovného tábora v Seredi, ktorý sa premenil v septembri 1944 na koncentračný tábor. Koncom septembra sa stal jeho veliteľom Alois Brunner, ktorý obnovil deportácie zo Slovenska. Podľa môjho názoru SNP ukázalo fatálnu kolaboráciu slovenského štátu s nacistickým režimom a ochotu niektorých ľudí participovať na zverstvách, ktoré sa tu odohrávali. Ich výsledkom boli mnohé nevinné obeť, vrátane malých detí, vypálené domovy a takmer úplné zmiznutie jednej komunity.

// Resumé

Židia boli počas tzv. slovenského štátu prenasledovaní a perzekvovaní. Od vyhlásenia slovenského štátu sa prijímala rozsiahla protižidovská legislatíva, Židia boli umiestňovaní do pracovných táborov a stredísk, boli terčom protižidovskej propagandy. Mnohí z nich nakoniec skončili v nacistických koncentračných a vyhladzovacích táboroch, kam odchádzali transporty v roku 1942, ktoré dobrovoľne organizovala slovenská vláda. Po vypuknutí Slovenského národného povstania (SNP) dňa 29. augusta 1944 sa v prenasledovaní pokračovalo. Povstanie vyvolalo negatívne reakcie u popredných predstaviteľov slovenského štátu a v dobovej tlači. Na Slovensko prichádzali nemecké špeciálne jednotky, ktoré mali definitívne vyriešiť židovskú otázku na tomto území. Pomáhali im aj pohotovostné oddiely Hlinkovej gardy. Cieľom príspevku je poukázať na situáciu, ktorá nastala po vypuknutí SNP a aké dôsledky z nej vyplývali pre židovskú komunitu. V príspevku chcem predovšetkým zdôrazniť skutočnosť, že medzi septembrom 1944 a marcom 1945 dochádzalo k zločinom proti ľudskosti priamo na slovenskom území. Obete netvorili iba Židia, ale aj partizáni, členovia ilegálneho odboja a mnohé iné nevinné obete, dokonca malé deti.

Jews were chased and persecuted during the Slovak State. The extensive anti-Jewish legislation has been adopted since the establishment of the Slovak State, Jews were placed into work camps and centers, they were a target for anti-Jewish propaganda. Many of them ended up in Nazi concentration and extermination camps where transports had been voluntarily organized by the Slovak government in 1942. After the beginning of the Slovak National Uprising (SNU) on August 29th 1944, the persecution continued. The uprising evoked negative reactions among the leader representatives of the Slovak State as well as in a contemporary press. German Special Forces were coming to Slovakia in order to solve a Jewish question in this territory. The emergency corpses of Hlinka's guard helped as well. The aim of this article is to present the situation following the beginning of the Slovak National Uprising and what consequences resulted for a Jewish community. First, in this article, I want to emphasize the fact that there have been many crimes oppressing the humanity directly in the Slovak territory between September 1944 and March 1945. The victims were not just Jews but even partisans, members of illegal revolt and many other innocent victims, even small children.

Adresa redakcie a administrácie Bratislava, Ulica Radobranská č. 12. Telefón redakcie a administrácie 6820, 6821, 6822, 2313, 3222, 2062. Veľké týždenné sa predávajú a kresťanské vydavateľstvo administrácie.

Prekladateľ Bratislava 27. Ka, Fouldská č. 27. Ka. Slovensko mesiac 27. Ka, Hviezdoslavská 81. Ka, polceľná 162. Ka, ročná 324. Ka. Pre Proletárstvo, Nemcko, Francúzsko, Madarsko ročná 306. Ka. Lat. vydania ročná 492. Ka.

Bratislava, vo štvrtok 31. augusta 1944

Zakladateľ a vedca † Andrej Hlinka

Číslo 196

Vodca Dr. Jozef Tiso:

Nemecké vojsko neprichádza Slovensko obsadiť

Prejav hlavy štátu o bolševických a partizánskych výčinoch na Slovensku

(U) Bratislava, 30. augusta.

Minister národnej obrany generál Čatoloz oznámil verejnosti slovenskej verejnosti, že nemecká armáda prichádza nám na pomoc do boja proti nepriateľovi, ktorý začína na území Slovenska vyvíjať čoraz väčšiu povážlivú činnosť, smerujúcu proti slobode nášho národa. Nepriateľský rozklad v západí tohto vyhlásenia pokladá za potrebné zdôrazniť, aby i najväčší rozvraciaci verejný slovenský mienanie, že nemecká armáda okupuje územie celého Slovenska. Emigranti v Londýne a v Moskve opíjajú sa nevhodnými lžami. Nie je potrebné vypracovávať tieto zprávy, lebo slovenská verejnosť si ich môže sama overiť. Vidí, kľádkať pochody nemecké vojská a kde v sa hľadí. Vlád tam, kde bolo potrebné, aby pomohli slovenskej armáde a aby čím skor zneškodnili záškodnícku činnosť partizánov.

Opätovne prichádzam spať na rozum a city všetkých Slovákov. V dvadsiatej hodine minú sa rozhodnúť, ako bude s nami ďalej. Ide o naše bytie i nebytie, o našu budúcnosť, o našu slobodu, o zabezpečenie práv národných, kultúrnych, o i steranie každodenného chleba. Tu si treba pripomenúť všetko to, čo nám slubuje na druhej strane náš nepriateľ a čo najmä dokazuje vo svojej rozvracajúcej činnosti. Je vraždí najväčších národných nástenstvá a ľudské, ničí veľké hodnoty národopredárske pri vyhadzovaní tunelov, ruských dopravci pod. S pľučnicami tréca komunisti. Že niektorí Slováci dali sa zlákať slubmi a hnali za dobrodružstvom, hľadajú späť tam, kde tečie krv, kde sa začína najväčšia ľudská zvrhlosť. Sú to tí ľudia, ktorých sme parolnovo, ktorým sme odobrákli, a ktorých sme mnoho ráz zatvorili. Dni nás nečelili celých päť rokov. Žili na úkor tých najšťastnejších ž čes pri prvých príležitosti odplácajú sa nám najšeršou zradou. Tu, prirodzene, nepomôže, nepomôže nič, len možná ruka. Preto ak na robia opatrenia rázu celcom ostreho, slovenská verejnosť nebude nimi prekvapená, ba čo viac, nepokojí sa. Na Slovensku poriadok musí byť za každú cenu. Nitraž je situácia taká, že bolo potrebné, aby aj nemecká armáda našla, lebo na území Slovenska stály aj také prípady, ktoré narúšali dobrý pomer nemecko-slovenský. Ak cudzí voľníci popri ničení slovenského majetku, pri krádežiach a pri vraždách i slovenských dedičných mestech odvíjali sa slobodní aj na nemeckých štátnych občanov, je nutné, aby tu prehovorili aj nemecké zbrane. Komunisti túto mizéria nepolitica i s tak výdrom polci, ako je pole vojenaké, vypĺňa z ochranej snuhy nemecko-slovenskej a z tradície priateľských vzťahov, ktoré tu vytvorili. Nie sme teda obdarení ž obdarení, ale na Slovensku sa robí poriadok! Hlasno sme privokovali, že tento poriadok bude treba udržať ž to aj vtedy, keď Slováci na to nestáli.

Emigranti v Londýne a v Moskve sa rozdufali a ustúpili na Slovensko sľuby do hĺbky zveria, než ako sa v skutočnosti odobrávajú. Želajú si, aby záškodnícké bandy prevládli nerovní slovenskí kři, aby nimi dovedli partizánov i partizáni i mŕtve ničili mosty, tunely a železnice, ako to dočlovek vyhlásila Moskva verejne večer pred 23. hod. Bolševici nám nedali

Ako vždy vo vzťahoch a pre národ na kľóditejších časoch, tak aj teraz s nie menšou vážnosťou zápal stanovisko k pobute situácii na Slovensku Vodca národa a prezident Slovenskej republiky Dr. Jozef Tiso. S ním súhlasí sme začali oznáma a každý Slováč po týchto Vodcových slovách má jasno o situácii na Slovensku a vieme, že bude sa vedieť podľa nich aj chovať.

Prejav Vodcu a prezidenta Republiky prinášame do slova:

Slováci, Slovinci!

Slovenská sloboda samostatnosti zrodila sa nepopulárneho prirodzeného práva slovenského národa na vlastný život. Z tohto jasného koreňa zrodila sa štátna samostatnosť smelá národ slovenského, aby sa on svojou príslušnosťou pracovitosti, statočnosťou a životnou jednotnosťou presadila pred svetovou verejnosťou vo svojej záležitosti na samostatný život. Len jasným a vysokokladným týmto hodnotám, ktoré národ slovenský spláňoval v štátnom samostatnom živote, možno dokať, že slovenský národ vybudoval si samostatný štátny život, ktorý mohu slovenskú vyvolávať žesť a uznatie vo svete a slovenskú ľudskosť ale doma slobodu národov, hospodársku a sociálnu životnú úroveň, dosiaľ slovenským ľuďom nikdy nedosiahnutú. Nebol to žiadne zárank ani náhoda, lebo také jasné záranky, ako je prirodzené právo, a také kľádne hodnoty, aké sa zapojilo do budovateľskej práce slovenskej, nemohli ani byť vytvorení, len poistmaný slovenský život, ale človek sa žesť každý Slováč a každý občan slovenského štátu.

Nesie na však svetom ťažko, že rodi sa nový život. Väčok alebo čiastočne zvuky tohto nového života dorážajú už i na nás na Slovensku. A čo je to za život, tento nový život, ktorého zvesťovali sa už v práci na Slovensku? Žitom peľia ovcia, čieva podľa kamarátstva, život podľa skúskov sa zraňuje. A tu, dŕmí moji, dober si všimáme tých spríevných zjavov nášho nového života. Kým slovenský život v samostatnom štáte splojno vyvíjal sa ž jasného, prirodzeného práva národa na svoj život a príchodná úroveň slovenského života bola výslednicou práce a statočnosti slovenskej, začal z toho sa rodiť, ako prichádza nový život na Slovensku.

Nevyjasnenosť pojmov a dohov, pozitívne podotru a zaslechnosť slovenských ľudí, predstierané dobroprajnosť voči Slovákom bol prvý príznak rozkladu na nového života. Do nevjasnenosti tohto

ani hlier na naše mosty, tunely a železnice. Neposkytli nám ani jednu pracovnú hodinu na vybudovanie týchto objektov. A predsa majú odvahu rúcať, toto všetko ničiť a rúcať. Ale to je ich práva podoba. Nevedia nič iné, ako šíriť žekazu a smrť, rozvrat a anarchiu, vykonávajú normálny život a potom na troskách a ní kri slávif orgie a omilievajú od smúpkave. To je ich postup a to je ich symbol vítzstva. Slováč však na toto nebol nikdy navrhý a nikdy na toto nepriateľ a najmä dnes, keď je nebezpečenstvo najvyššie, so všetkou rúznosťou odmietame všetky tieto pokusy o vyhlásenie a doštievanie slovensko na zrušenie situu silu všetkého národa. Odhodlani sme vykonať všetko, aby sme zachovali rozpravu a nedali sa sviest k nezrovnalým čínom. Neopomníme nemôžeť voči tým, ktorí dnes

ovradnili holiť sa zpráva, že Nemeck obsadzuji Slovensko, že zabili prezidenta, odvliekli vládu a prete bola pohotovosť vyzvať: „Slováci, poďte s nami proti Nemcom!“ A aby sa všetky dičoviny slovy slovenského človeka aktivovali, rozšírená bola poplašná zpráva: „Madrari sú vo všetkých prípadoch na postupe proti Slovensku. Slováč, pridružte sa k nám, chytajte zbraň na obranu Slovenska proti Madrari!“

Tak sa stalo, že profikanej tejto kľádke poľahali mnohí stotoční ľudia a dobrí Slováci nielen v armáde, ale i v radoch občianých obyvateľstva, ktorí nachytaní zvanými heslami alebo stereotizovanými drasťickými vystupovaním partizánov dostali sa do spoločnosti ľudí, ktorej oľavnosť spoznal až potom, keď sa už uviedolmi, že sú v hroznej protivie nielen so zákonnými štátnu, ale i so životnými záujmami slovenského národa.

My sme si hneď od začiatku boli vedovali toho, že naša sila je iba v našej statočnosť a pravocivosti a preto sme boli odhodlaní, že svoju budúcnosť národnú a štátnu udržíme tak, že budeme vzorni, pokojní a poriadku milujúci národ. Čo sa nám, keď Boh chvilu, po celých žesť rokov i darilo. A teraz príšli k nám zvestovatelia nového života a partizánskymi spoločnými miera slovenský národ, strieňajú slovenských ľudí, robotníkov, roľníkov, obchodníkov, úradníkov, katolíkov i evanjelíkov, ako v Brezne, politický exponevnych ľudí, jednotlivcov úplne všetkých. Do služieb svojej rafinovanej taktiky zapriahli smrodnu ľudskú spoločnosť a družstvo nezodolných rošičných chlapcov, aby pomocou týchto životov rozdeptali slovenský národ, sečrih nám s čelá známku statočnosť a poriadku národa a hltavovali nás značnou bezradnej luzy, zreľi pre bolševické peklo.

Keď som už dlhú týždeň s hrôzou sledoval diabolské počinanie tejto bolševickej hordy u nás, nemohol som sa odtrhnúť od dovedňujú činy slovenského vládnutia v duchu žreptajú škievovav

vo svojej zaslepenosti zašli až tak ďaleko, že nevedia, čo činia. Treťajaca ruka spríevodníci ich čosoro zastihne bez toho, aby sme sa na nich všli. Eštra sa sť om vo svojich predstávach a ilúziách kajali by sa k prošli by, ale iste budú nečoro. Dnes nemôjba ani na seba, ani na svoje rodiny, ani na svoje majetky. A môžu byť pravedčení, že každý, kto sa dal na tieto cesty, hrozou doplatí na tak ľacne hrdinstvo.

Vyzývame znova slovenskú verejnosť, aby sa nedala zlákať nikým a ničím, lebo ži dostaj čie nepočiti sme najvyššie tresty, pridú oni iste ži v takej alebo inakšej podobe, ak len nebudeme vedieť rozumne uvážať a podľa toho sa zorientovať. Počúvajte sa preto skľičiti nedajú a zavedenie nenáku čoru a porúčenie. Tí, žo padli do kľadu, budú poznamenaní navždy.

ati a ľásky ku každému Slováčovi. Ale keď už čim ďalej, tým bezovčiejšie pokračovala diabolská ofenzíva zloba vo vráždění Slováčkov, v ničení slovenského majetku verejného a súkromného a naše sily sa dokazujú byť slabými k zdolaniu tejto peknej vtravy, dal som súhlas k tomu, aby náš veľký mased Veľkonemcká Risa postala na Slovensko vojenská jednotka k polčieniu tohto beštinného šíania rafinovaných agentov a stereotizovaných a zavádzajúc, terorom alebo úplne ziskných jednotlivcov. Vyhlásenie, že príchod nemeckých jednotiek na Slovensko má jedny cieľ zlikvidovať partizánske čelidku na Slovensku. Nemecké vojsko neprichádza Slovensko obsadiť, ale vrátiť Slovensku charakter národa pokojného, štátu slovenského známku štátu esporiadčného a slovenského pobojanilovému človekovi vrátiť istotu života a majetku. Naše vojsko a každý statočný Slováč bude nemecké jednotky v tomto zámere podporovať, ži čim prv nadsilná čivila, ži sa výdčne zase každý Slováč v ozvedni pokojne a v poriadku žije svojej slovenskej otiny.

Abý som ale umožnil štátn sa zložiť čia na výsledkoch nášho vzoru i tým, ktorí sa z akýchkoľvek príčin pridali k partizánom, vyhlásim, že ak sa bezodkladne od partizánov odčlúňajú a vrátia sa na najbližšie vojensko alebo civilné úradu, kde súčasne odovzdajú aj zbrane, aby pokračovali v opustenej službe alebo práci, ktoré hvli partizánom opustili, ži im zabezpečíme veľkodňe odopustenie ich previnenia. Je to čin oca, ktorý veľkodňe zápl prijíma mŕtvočračného svojho sva a je to prejav slovenskej národnej pospolitosti, ktorí so slami ruzičkami a očami zápl svidera do svojho nárdia tých svojich povolenci, ktorí v slabé chvilí sa odčlúň od slovenského ročinného svätka. Tento záväzný zápl odopustenia rozvaku platí pre dôstojníkov, vojakov a civilov.

Toto odopustenie robim vo chvilí, keď sa protipartizánska vojenská akcia už začala a je v plnám prúde, a robim to preto, aby ochota na slovenských štátnych, ľásky na slovenských majetkoch, býlo čo najnepošíe. Kto čili slovenský, kto myslí a to počívne na život národa a štátu si všného, komu je vžná budúcnosť jeho, ten počívne máš hlas a bude sa držať svoj slovenskej čili tak, aby postihli žakov Slovenskej republiky, aby sa rídili náradčením slovenskej vlády, aby plni svoji slobodní povinnosť podľa úpravy priprávaného slovenského ministerstva.

Pre vojsko sú jedine smerodajné tie rozkazy, ktoré vydáva Hlavň velititeľ vojska z Bratislavy; kľádne tiež velititeľ v záležitosti slovenskom nemá práva vydávať ďalšie rozkazy mimo rozkazov Hlavňo vojenskej vlády v Bratislave.

Slováci, Slovinci!

Prezident Slovenskej republiky ži, hovoriť teraz k Vám a stojí rozhodne na velitelskom mieste, vláda Slovenskej republiky rídne výkon svojho povinnosť a keď každý Slováč a nemecký vojenský statočnosťou začne sa sv žo mien, dá Boh, ži sa v kľádno čim bud: na Slovensku znova pokoj a poriadok!

Článok Nemecké vojsko neprichádza Slovensko obsadiť z 31. augusta 1944, v ktorom prezident Jozef Tiso obhajuje príchod nemeckých vojsk na Slovensko.

SLOVÁK. 31. AUGUSTA 1944, ROČ. XXVI, Č. 196, S. 1

Žumpa na vojenskej strelnici, kde podľa výpovede Leona Buntu pred súdom príslušníci POHG zavraždili osem nevinných ľudí.

GRYZLOV, GAVRIL. GARDISTICKÉ INFERNO : O ZLOČINOCH PRÍSLUŠNÍKOV POHG : REPORTÁŽE, PROCES, DOKUMENTY. BRATISLAVA : SLOVENSKÉ VYDAVATEĽSTVO POLITICKEJ LITERATÚRY, 1958.

Fotografia vápenky v Nemeckej, kde sa odohrali hromadné popravý v priebehu januára 1945.

GRYZLOV, GAVRIL. GARDISTICKÉ INFERNO : O ZLOČINOCH PRÍSLUŠNÍKOV POHG : REPORTÁŽE, PROCES, DOKUMENTY. BRATISLAVA : SLOVENSKÉ VYDAVATEĽSTVO POLITICKEJ LITERATÚRY, 1958.

3

Odvliekanie obyvateľov Slovenska do ZSSR (1944 - 1945)

Martin Lacko

Odvliekanie občanov Slovenska resp. Československa do ZSSR patrí medzi najtragickejšie a súčasne najviac zamlčované kapitoly našich dejín. Ani dnes nie je akosi vôľa hovoriť a počúvať o tejto obrovskej tragédii. Ba dejiny druhej svetovej vojny sa v médiách a v politike v posledných rokoch akoby redukovali iba na tragédiu židovskej menšiny pričom utrpenie ostatných národov a etník sa obchádza, prípadne niektoré kategórie vojnových obetí nie je žiaduce spomínať vôbec (napr. obeť príslušníkov ozbrojených zložiek SR, obeť amerického a sovietskeho bombardovania a pod.).

Pokiaľ ide o násilné deportácie do ZSSR, neboli len špecifikom Slovenska. Diali sa i v iných, nám blízkych územiach, kam sovietska moc vstúpila (Poľsko, Maďarsko, Podkarpatská Rus či Rumunsko).

Začiatky deportácie súvisia s prenikaním sovietskych partizánskych skupín na územie SR v lete 1944. Prvými občanmi deportovanými do ZSSR boli generáli Ferdinand Čatloš a Jozef Turanec. Po dvojtýždňovom pobyte v partizánskom zajatí boli v noci z 13. na 14. septembra letecky prevezení do ZSSR, odkiaľ ich vrátili až v roku 1947. Z ďalších známych osobností možno uviesť predsedu Snemu SR Martina Sokola, predsedu Najvyššieho súdu SR Martina Mičuru, vyslanca SR v Maďarsku Jána Spišiaka, pričom posledne menovaní boli zapojení do československého odboja.

Najviac deportácií sa viaže k obdobiu október 1944 – apríl 1945, keď Červená armáda obsadzovala územie Slovenska, no stretávame sa s nimi i neskôr. Poslednou známou odvečenou osobou bol Stanislav Nurko z Michaloviec, ktorého zatkli príslušníci ŠtB 13. mája 1949 a následne odovzdali sovietskym orgánom. Svoj príbeh podal aj knižne.

Presný počet odvečených nebol nikdy vyčíslený. Menne zdokumentovaných (aj na internete) je posiaľ vyše šesťtisíc mien, no konečné číslo bude zrejme niekoľkonásobne vyššie. Keď v polovici 90. rokov, vtedy ešte jednotná organizácia politických väzňov – Konfederácia politických väzňov Slovenska – začala zisťovať počty odvečených, odhadla ich na približne 25-tisíc. Zástupca Slovenskej asociácie násilne odvečených (SANO) v roku 1996 konštatoval, že organizácia eviduje celkom 42-tisíc žiadostí o odškodnenie. V spomenutom vyššom čísle sú však s veľkou pravdepodobnosťou zahrnuté aj osoby odvečené do ZSSR, ako vojnoví zajatci, presnejšie ako príslušníci nejakej armády (maďarská, nemecká, slovenská). Kým civilné obyvateľstvo bolo zaraďované do trestaneckých pracovných táborov (GULAG), vojenské osoby spravidla do táborov pre vojnových zajatcov (GUVPI). Životné podmienky však boli v oboch táborových systémoch podobné už aj preto, že ZSSR neuznával medzinárodné vojnové konvencie.

Pokiaľ ide o regionálne rozdiely, masové odvliekanie postihovalo od septembra 1944 najvýchodnejšiu provinciu bývalej ČSR, Podkarpatskú Rus, kde Sovietsi internovali takmer 30-tisíc civilistov. V podobnom tempe pokračovali aj na východnom Slovensku, zhruba po líniu Poprad – Rimavská Sobota. Značne postihnuté boli aj juhovýchodné okresy, ktoré po roku 1938 patrili Maďarsku, a Spiš. Na strednom Slovensku sa s odvlekaním stretáme oveľa menej a na západnom len zriedka.

Uspokojivo nie je vyjasnená ani otázka motívov. Azda hlavným motívom odvliekania bola snaha zabezpečiť lacnú pracovnú silu pre potreby sovietskeho štátu. Medzi ďalšími motívmi historici vidia pomstu stredoeurópskym národom za ich antikomunistický postoj, snahu o elimináciu intelektuálnych kádrov stojacich v ceste pripravovanej bolševizácie ČSR či jednoducho zastrašenie alebo vytriestanie obyvateľstva.

Bez ohľadu na motívy je faktom, že s odvlčeným obyvateľstvom Sovietsi zaobchádzali brutálne. Množstvo deportovaných neprežilo ani transport tam. Viacerí pomrzli či pomreli hladom a smädom ešte pred vystúpením z vagóna. Situácia v táboroch bola neporovnateľná so situáciou napr. v československých väzniciach. Tu ľudia trpeli absolútnou podvýživou, katastrofálnou hygienickou a bezpečnostnou situáciou. Vystrájali tu zločinecké gangy s mafiánskymi praktikami. Na rozdiel napr. od slovenských vojakov deportovaných po odzbrojení Východoslovenskej armády či po porážke SNP do Nemecka v roku 1944, títo nemohli mať žiaden kontakt s domovom. Azda najhoršie bolo vedomie týchto odvlčených. Mnohí neboli nijako odsúdení, ba ani obžalovaní, a tak sa do konca života trápili otázkou: Prečo ja? Prečo práve ja? Za čo?

Hromadnú internáciu mužského obyvateľstva prevádzali neraz jednotky Červenej armády pod zámienkou rekonštrukčných prác. Okrem toho prebiehalo i osobitné vyhľadávanie občanov orgánmi NKVD a špeciálnymi oddielmi vojenskej kontrarozvedky SMERŠ. Sledili predovšetkým po bývalých emigrantoch, „triednych nepriateľoch“ či osobách podozrivých z „kontrarevolučnej“ činnosti. Odvliekali aj tých Rusov či Ukrajincov, ktorí už pred vojnou mali československé občianstvo, čím sovietske orgány znova hrubo pošliapali suverenitu ČSR, ktorú len krátko predtým, v decembri 1943, medzištátnou zmluvou uznali.

Zatýkané bolo obyvateľstvo nemeckej, maďarskej i slovenskej národnosti. Po stránke politickej najmä príslušníci Deutsche Partei, Magyar párt, HSLŠ, Hlinkovej gardy či Hlinkovej mládeže. Postihnutí boli i príslušníci ozbrojených zložiek. V transportoch na východ sa však rovnako ocitli aj nestraníci, ba i tí, čo Sovietov netrpezlivo očakávali a vítali ako osloboditeľov. Nachádzame tu aj príslušníkov československého odboja. Neraz sa však v transporte ocitli aj náhodní okoloidúci – zodpovední za transporty akoby potrebovali naplniť určenú kvótu. Presné štatistiky o politicko-sociálnom zložení i tu absentujú.

Väčšina zatknutí sa pravdepodobne realizovala na základe udaní. Tu boli aktívne miestne opory obnoveného čl. štátu (milície, národné výbory, komunisti, partizáni) no i praobyčajná ľudská závišť, nenávisť a pomstychtivosť, ktorú nemožno politicky nijako kategorizovať. Ukázaním prsta na konkrétneho človeka sa dotýčny ľahko zbavil starého nepriateľa či nepohodnej konkurencie.

Pokiaľ ide o sociálne zloženie postihnutých, boli tu roľníci i robotníci, značnú časť predstavovala inteligencia – učitelia, úradníci, živnostníci, lekári, štátni zamestnanci

i študenti.

Bez ohľadu na motívy odvliekania možno deportácie pokladať za protiprávny akt, odporujúci ako medzinárodnému právu, tak aj zmluvám medzi čsl. exilovou vládou a ZSSR. (Vstup Červenej armády na územie ČSR sa totiž politicky dlhodobo pripravoval na úrovni čsl. exilovej vlády a vlády ZSSR. Územie Slovenska sa vstupom sovietskych a čsl. vojsk automaticky včlenilo do obnovujúcej sa ČSR).

Časť odvečených bola repatriovaná priebežne, už od konca roku 1945, zvyšok až po Stalinovej smrti v roku 1953, poslední v roku 1956. Podľa údajov Slovenskej asociácie násilne odvečených (SANO) približne tretina odvečených v ZSSR zahynula, väčšia časť zomrela na následky už krátko po návrate do vlasti. Tí, čo prežili, sa už nemohli plne zaradiť do spoločnosti – nútený pobyt v ZSSR sa stal ich trvalou kádrovou vadou, teda prekážkou v osobnom a spoločenskom uplatnení. Museli tiež orgánom ŠtB podpísať sľub mlčanlivosti, že o svojich skúsenostiach nebudú nikomu hovoriť. To aj zo strachu o život svoj a životy svojich rodín dodržali.

Možno konštatovať, že ZSSR bol jediným štátom protihitlerovskej koalície, ktorý sa dopúšťal masového odvliekania obyvateľstva z Európy. Tieto zločiny neboli na rozdiel od zločinov nacistického Nemecka nikdy potrestané ani odsúdené. Už samotné informovanie či diskusia o nich by sa totiž chápali ako kritika ZSSR, čo bolo po roku 1945 absolútne neprípustné. Tisíckam ľudí, ktorí síce otrocké práce v ZSSR prežili, tak bolo znemožnené vydať svoje osobné svedectvo o prežitých útrapách. Aj to je jeden z dôvodov, že o tejto tragickej kapitole sa v našej spoločnosti vedelo a vie len málo.

Pokiaľ ide o Starú Ľubovňu, posiaľ menne zdokumentované je odvečenie 38 občanov zaistených 25. januára 1945. O dva dni boli odvezení cez Nowy Sącz do Sanoku. Odtiaľ boli 8. marca transportovaní do mestečka Bulamaš, gubernia Sverdlovsk. Išlo o mužov vo veku od 21 rokov po najstaršieho 51-ročného. Pokiaľ ide o profesijné zloženie, vyzeralo nasledovne:

úradníci – 17 osôb, t. j. (44%)
obchodníci – 8 (21%)
učitelia – 5 (13%)
rolníci – 5 (13%)
sudcovia – 1 (2, 6%)
lekári – 1 (2, 6%)
notári – 1 (2, 6%)

Viacerí zomreli už počas transportu, keďže v nákladných vagónoch trpeli ukrutnou zimou, hladom a smädom. Tí, čo prežili, sa mohli postupne vrátiť až v priebehu rokov 1946 a 1947.

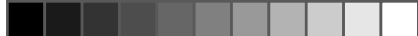
Pamätajme teda nielen na vojnové, ale aj na povojnové tragédie a množstvo vyhnaných nevinných ľudí. Nielen kvôli nim samotným, ich rodinám, ale aj kvôli našim deťom. Nedopusťme, aby po našej krajine šliapali čizmy cudzích vojsk a zabráňme, aby sa naša krajina dala vtiahnuť do nového zničujúceho vojnového konfliktu, ktorý, žiaľ, dnes pripravujú práve tie politické sily, ktoré sa radi oháňajú ľudskými právami a „šírením demokracie“...

// Resumé

Súčasťou dejín Slovenska v druhej svetovej vojne sú aj protiprávne deportácie obyvateľstva sovietskymi jednotkami do ZSSR. Presný počet odvečených nebol nikdy vyčíslený. Organizácie politických väzňov ho v 90. rokoch odhadovali na približne 25-tisíc osôb. Najviac postihnuté boli oblasti východného a južného Slovenska. Odvečení boli zaradovaní do táborov pre politických väzňov (GULAG) alebo pre vojnových zajatcov (GUVPI). Sovietsky zväz, resp. Rusko, odvečených nikdy neodškodnilo, ani sa za krivdy neospravedlnilo.

Illegal deportations of inhabitants by Soviet corps into USSR are also a part of the Slovak history in World War II. An exact number of the kidnapped ones has never been figured out. Organizations of political prisoners estimated the number of approximately 25,000 people in 1990s. The most affected areas were in Eastern and Southern Slovakia. The kidnapped were integrated into the camps for political prisoners (GULAGS) or war prisoners (GUVPI). The Soviet Union, or Russia, have never compensated the kidnapped, neither justified for their outrages.

Použité z filmu ÚPN s názvom Prežili sme gulag

4

Od prechodu frontu po február 1948 (Situácia v Starej Ľubovni v rokoch 1945 - 1948)

Eduard Laincz

Obdobie rokov 1945 – 1948 je spojené s obnovou Československej republiky, s utváraním národných výborov (ďalej NV) ako orgánov ľudovej moci a verejnej správy, ktorých prvou úlohou bolo odstránenie škôd spôsobených ustupujúcim nemeckým vojskom.¹

V Starej Ľubovni bol miestny národný výbor utvorený 25. januára 1945, keď veliteľ mesta kapitán Demjanov na druhý deň po oslobodení mesta rozpustil poradný zbor vládneho komisára. Predsedom utvoreného národného výboru sa stal Eduard Bardoš, podpredsedom Vojtech Nevrlý, zapisovateľom Cyril Kopsa a členmi Otto Černecký, Eugen Kohn, Peter Lorek, Róbert Pavlovský, Jozef Thiry a Jozef Fucker. Na porade národného výboru bolo rozhodnuté aj o utvorení Národnej stráže, ktorú mal zorganizovať učiteľ Ľudovít Pivovarčík.² O niekoľko dní došlo k zmene v zložení národného výboru. Dňa 9. februára 1945 bol podľa pokynov kapitána ČA Demjanova (veliteľa mesta) zvolený II. národný výbor v Starej Ľubovni. Predsedom novozvoleného národného výboru sa stal Otto Černecký, podpredsedom Róbert Pavlovský a členmi Peter Lorek, Jozef Thiry a Július Halaga.³

Vytváraním miestnych národných výborov súčasne prebiehal proces likvidácie starého štátneho aparátu – obecného zastupiteľstva, obecnej rady, starostu obce a notárskeho úradu. Nariadením povereníctva SNR bol zrušený aj okresný úrad, nahradil ho okresný národný výbor (ONV), namiesto okresného náčelníka na čele okresu stál predseda ONV, ktorý prevzal všetku moc nad okresom 27. januára 1945. Hneď po nástupe do funkcie predsedu ONV nariadil vo všetkých obciach založiť miestne národné výbory, ktoré mali prevziať úlohu starostu, všetok inventár a pokladnicu obce.⁴

Utváranie národných milícií v okrese nariadil ONV v Starej Ľubovni vyhláškou 27. januára 1945. Už 30. januára 1945 bola zriadená Národná stráž – milícia v Starej

1 Štátny archív Prešov, pracovisko Archív Stará Ľubovňa (ďalej ŠA PO, p. SL), f. ONV Stará Ľubovňa, šk. 57, č. 18021/1947.

2 Archív Ľubovnianskeho múzea, zápisnica z príležitosti utvorenia NV v Starej Ľubovni.; ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1945.; ŠA PO, p. SL, f. ONV Stará Ľubovňa, šk. 35, č. 762/1945.; MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 - 1948 (hospodárske, spoločenské a politické pomery)*. Prešov : Podnik výpočtovej techniky, 1997, s. 17-18.

3 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1945.

4 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 - 1948...*, s. 17-18.; ŠA PO, p. SL, f. ONV Stará Ľubovňa, šk. 35, č. 762/1945.

Ľubovní pod vedením okresného a miestneho veliteľa Ondreja Hvišča.⁵ Milícia mala zabezpečovať verejný poriadok, bezpečnosť civilného obyvateľstva v obci Stará Ľubovňa, strážiť významné budovy a plniť ďalšie úlohy. Národná milícia bola nariadením veliteľstva Národnej bezpečnosti pre východné Slovensko z 18. mája 1945 rozpustená a nahradená Národnou bezpečnosťou, keď do služby po preverení bolo prijatých 19 bývalých žandárov. Začalo sa tak s budovaním nového bezpečnostného aparátu v okrese.⁶

Dňa 10. apríla 1945 Povereníctvo SNR pre veci vnútorné vydalo smernice pre tvorenie národných výborov a ONV. Za členov NV nesmeli byť volení exponovaní príslušníci HSLŠ, HG, DP a ostatných fašistických organizácií a ich zložiek. Na základe týchto smerníc sa v Starej Ľubovni uskutočnili prvé voľby do MNV 26. mája 1945 formou verejného zhromaždenia. Predsedom sa stal Otto Černecký, I. podpredsedom Jozef Thiry, II. podpredsedom Vojtech Nevrlý a tajomníkom Dr. Selecký. Členmi výboru MNV sa stali títo 24 obyvatelia Starej Ľubovne: Otto Černecký, Jozef Thiry, Mikuláš Minčík, Róbert Pavlovský, Vojtech Nevrlý, Max Zavartkay, František Čanda, Karol Dlugolinský, Michal Bulko, Július Halaga, Ondrej Palicaj, Karol Didecký st., Karol Kaleta, Róbert Sarnecký, Július Dlugolinský, Mikuláš Pištej, Ján Zentko, Viktor Vojsovič, Peter Turek, František Vitko, Peter Lorek, Štefan Malina, Štefan Trella, Viktor Bilanovič.⁷ Výbor MNV bol zložený iba z členov dvoch politických strán, ktoré na Slovensku zostali aktívne: Komunistická strana Slovenska (KSS) a Demokratická strana (DS). V obci Stará Ľubovňa rozvíjala KSS svoju činnosť pod vedením tajomníka Mikuláša Semančíka a DS pod vedením Jozefa Horvátha.⁸ KSS mala v okrese celkovo 706 členov. Išlo najmä o starých členov strany, medzi ktorými bolo 371 robotníkov a 315 roľníkov.⁹ DS v roku 1945 mala 299 členov. Okrem volieb do MNV sa 14. júla 1945 konali v obci aj voľby do ONV na základe verejného hlasovania delegátov MNV. Predsedom ONV sa stal Jozef Horváth, podpredsedom Jozef Fucker a tajomníkom Eduard Haas. Pomer síl podľa politických strán bol takýto: 12 členov DS, 5 členov KSS a 1 bez straníckej príslušnosti.¹⁰

Po prechode frontu na základe rozhodnutia 4. ukrajinského frontu 9. februára 1945 vyhlásila SNR čiastočnú mobilizáciu do 1. česko-slovenského armádneho zboru, ktorý pomáhal Červenej armáde pri oslobodzovaní územia Slovenska. Nastúpiť do činne vojenskej služby museli dôstojníci, rotmajstri a poddôstojníci v zálohe z ročníka 1900 a mladší, mužstvo v zálohe ročníka 1915 a mladší. Povolání vojaci z okresu sa hlásili prezentačnej komisii v Levoči. Zo Starej Ľubovne bolo povolaných 65 obyvateľov. Mobilizácia z okresu pokračovala aj koncom marca a začiatkom apríla, keď boli povolaní vojaci ročníkov 1900 – 1936.¹¹

S jednotkami sovietskej armády prichádzali aj príslušníci tajnej polície NKVD,

5 ŠA PO, špecializované pracovisko ŠAL, f. ŽS Stará Ľubovňa, šk.1, inv. č. 2, Pamätník 1919 – 1947, s. 38.

6 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 – 1948...*, s. 26.

7 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1945.

8 V Starej Ľubovni mala DS v roku 1945 299 členov, z ktorých 142 bolo ženského pohlavia. Pozri: MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 – 1948...*, s. 61.

9 BRIŠKÁR, Juraj. K rozvoju národnej a demokratickej revolúcie na Spiši. In *Spiš – vlastivedný zborník, č. 3 – 4*. Spišská Nová Ves : Odbor kultúry ONV, 1973, s. 8.

10 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 – 1948...*, s. 22.

11 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 – 1948...*, s. 31-32.

ktorí sa na území okresu zameriavali na zatýkanie exponentov predchádzajúceho režimu. Na základe informácií z rôznych zdrojov a za pomoci domácich informátorov začali po svojom príchode zatýkať všetkých, ktorých označili za príslušníkov tzv. fašistických organizácií. Často dochádzalo k zatýkaniu na základe falošného obvinenia, či k tomu, že do transportov boli pribratí náhodní okoloidúci. Zo Starej Ľubovne bolo odvedených 38 občanov.¹² Zaistení boli 25. januára 1945 a o dva dni boli násilne odvedení cez Nowy Sącz do Sanoku. Odtiaľ boli 8. marca odtransportovaní do mestečka Bulamaš, gubernia Sverdlovsk, na území Sovietskeho zväzu. Išlo najmä o úradníkov, učiteľov a žandárov vo veku od najmladšieho 21-ročného po najstaršieho 51-ročného. V táboroch (gulagoch) museli vykonávať namáhavú prácu v neľudských podmienkach. Výsledkom úsilia československých orgánov o návrat odvedených bolo ich postupné prepúšťanie z táborov. V roku 1946 a 1947, po niekoľkých mesiacoch strávených v sovietskych táboroch nútených prác, sa tak mohli vrátiť aj obyvatelia Starej Ľubovne.¹³

Jednou z úloh Košického vládneho programu bolo potrestanie zradcov, kolaborantov a exponentov fašistického režimu. Uskutočnenie očisty verejného života ukladali národným výborom smernice SNR, ktorá 15. mája 1945 vydala nariadenie číslo 33/1945 o potrestaní fašistických zločincov, okupantov, zradcov a kolaborantov a o zriadení ľudového súdництва. Na základe tohto nariadenia SNR bol v okrese zriadený okresný ľudový súd a miestne ľudové súdy. Predsedu menovalo Povereníctvo SNR pre pravosúdie na návrh ONV a prísediach menoval ONV. Toto retribučné súdnictvo malo za cieľ odsúdiť vojnové zločiny, trestné činy spáchané na partizánoch, Židoch a malo z verejného života odsunúť osoby politicky aktívne v minulom režime. Často sa však stávalo, že dochádzalo k falošným obvineniam, udávaniu a osobnej pomste. Zaistených a vypočúvaných bolo viacero osôb z okresu, niektorí boli stíhaní na slobode.¹⁴

Okres Stará Ľubovňa sa po prechode frontu nachádzal v žalosťnom stave. Ustupujúce nemecké vojsko zničilo viacero kľúčových objektov a podnikov v obci. Vyrabované boli aj niektoré súkromné domy. Veľkou prekážkou pri obnove okresu boli zničené mosty a cesty, ktoré sťažovali spojenie s inými časťami Slovenska. Železničná trať Podolínec – Poprad bola značne poškodená, takže ju bolo potrebné najprv opraviť. Išlo najmä o železničný úsek Bušovce – Podolínec. Autobusová doprava bola nefunkčná, pretože v tomto období bol nedostatok dopravných prostriedkov. Prekážkou bola aj cesta Ľubotín – Stará Ľubovňa, ktorá bola zničená a neprejazdná. S obnovou sa začalo až koncom roku 1945 a intenzívne v roku 1946. Podobne nevyhovujúce bolo aj telefonické spojenie so sídlom okresu, pretože boli prerušené telefonické linky Stará Ľubovňa – Kežmarok a Stará Ľubovňa – Prešov. Pre nedostatočné spojenie v okrese bol problém aj s poštovými službami. Pošta prichádzala a odchádzala zo Starej Ľubovne iba trikrát za týždeň.¹⁵

Dôležitou úlohou v počiatkoch činnosti národného výboru bolo pomáhať Červenej armáde a 1. česko-slovenskému armádnemu zboru. Pomoc bola nielen formou

12 Štatistiky v archívnych prameňoch o počte odvedených sa rozchádzajú.

13 Archív Ľubovnianskeho múzea, správa p. Kováčovej o zaistených a odtransportovaných osobách ČA.; ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1945.; ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1946.

14 ŠA PO, p. SL, f. ONV Stará Ľubovňa, šk. 35, č. 8127/1946.; Konkrétne prípady, pozri: ŠA PO, špecializované pracovisko ŠAL, fond Okresný ľudový súd Stará Ľubovňa a fond Obžalobca Okresného ľudového súdu Stará Ľubovňa.

15 ŠA PO, p. SL, f. ONV Stará Ľubovňa, šk. 35, Memorandum ONV Stará Ľubovňa predsedovi Zboru poverenikov z 8.10.1946.

zásobovania, ale aj pri preprave vojnového materiálu.¹⁶ Po oslobodení okresu sa začalo aj s jeho rekonštrukciou. Do obnovy obce sa zapojilo samotné obyvateľstvo, keď podľa vyhlášky SNR z 12. februára 1945 ONV vyzvalo všetkých práceschopných obyvateľov k povinnej práci. Ich úlohou bolo participovať pri oprave ciest, mostov a pri odpratávaní snehu. Začiatkom marca MNV v Starej Ľubovni zmobilizovalo všetkých ľudí vo veku od 13 do 60 rokov na odpratávanie snehu na štátnej ceste Stará Ľubovňa – Mníšek nad Popradom. Postupne sa začalo aj s obnovou výroby v závodoch, ktoré sa nachádzali na území obce.¹⁷

Dňa 8. mája 1945 sa po piatich rokoch skončila 2. svetová vojna v Európe. V tomto krvavom konflikte na východnom fronte padli títo obyvatelia Starej Ľubovne: Žigmund Kučkovský (v roku 1941), František Orlovský (v roku 1943) a na území Československa František Benko (v roku 1944 v Michalovciach), Štefan Nemeč (pri Kostelci v roku 1945) a Michal Kučkovský (na Morave v marci 1945).¹⁸

Po oslobodení sa dostala do popredia aj otázka rusínsko-ukrajinského obyvateľstva, ktorému na základe manifestu SNR zo 4. februára 1945 boli uznané národné práva. Začiatkom marca (1. marca 1945) na zjazde v Ruskom dome v Prešove bola zvolená Ukrajinská národná rada Prjaševčiny (UNRP), orgán Rusínov-Ukrajincov. Ustanovujúce zasadnutie okresnej organizácie UNRP sa konalo v Starej Ľubovni 8. apríla 1945. Za predsedu Okresného výboru v Starej Ľubovni bol zvolený učiteľ Michal Lichvár. Delegáti nastolili okrem iného aj požiadavku zriadiť štátnu ruskú školu v Starej Ľubovni. Založený bol Zväz mládeže Karpát v okrese Stará Ľubovňa. Od 1. júla 1946 bol zriadený osvetový inšpektorát, ktorý uskutočňoval kultúrno-osvetovú činnosť medzi rusínsko-ukrajinským obyvateľstvom. Za osvetového inšpektora v Starej Ľubovni bol menovaný Ivan Vavrinčík. V nasledujúcich rokoch vyvíjal OV UNRP aktívnu činnosť, v rámci ktorej sa konali ďalšie zasadnutia organizácie. Po podpise československo-sovietskej zmluvy o opcii obyvateľov z 10. júla 1946 v Moskve sa začalo postupne s presídľovaním. Občania z okresu Stará Ľubovňa mali právo získať sovietske občianstvo a vystahovať sa do Sovietskeho zväzu. Túto možnosť využilo viacero rodín z celého okresu. Priamo zo Starej Ľubovne optovala do Sovietskeho zväzu iba jedna rodina. Niektorí optanti takouto cestou chceli vyriešiť svoje existenčné problémy. Po presťahovaní sa na územie Sovietskeho zväzu ich však čakalo sklamanie. Situácia rusínsko-ukrajinského obyvateľstva sa po roku 1948 mierne zmenila. Činnosť OV UNRP bola obmedzená už iba na kultúrno-osvetovú a neskôr v roku 1951 prestal výbor vykonávať svoju činnosť.¹⁹

Potrebné bolo vyriešiť aj postavenie občanov nemeckej národnosti, ktorí mali v okrese značné zastúpenie. Časť z nich evakovala s ustupujúcou nemeckou armádou na západ, časť však naďalej žila najmä v susedných obciach Starej Ľubovne. Osud nemeckých obyvateľov bol spečatený nariadeniami Košického vládneho programu a neskôr aj Postupimskou dohodou. Na základe toho, že nemecké obyvateľstvo počas Slovenskej republiky súhlasilo s nemeckým nacizmom, mnohí bojovali v rámci SS proti ZSSR, aktívne

16 ŠEVELA, Rudolf. Komunisti a povojnová obnova okresu. In *Cesty ku krajiemu začiatku*. Stará Ľubovňa : Okresné vlastivedné múzeum a Okresný výbor SZPB, 1989, s. 28-29.; MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 – 1948...*, s. 29.

17 ŠA PO, p. SL, f. ONV Stará Ľubovňa, šk. 57, č. 18021/1947.

18 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1945.

19 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 – 1948...*, s. 40-46.

vystupovali v Heimatschutze a zúčastňovali sa na akciách proti partizánom, bolo rozhodnuté o ich odsunutí z územia Československa. Ešte pred samotným odsunom boli nemeckí obyvatelia internovaní v pracovných tábora. V týchto tábora boli všetci obyvatelia, ktorí neboli zaistení za nejaký trestný čin. Takýto tábor bol zriadený aj v Starej Ľubovni a k 10. marcu 1945 sa v ňom nachádzalo 287 Nemcov. Z tohto počtu malo byť 68 osôb postavených pred Okresný ľudový súd. Tábory patrili pod Povereníctvo SNR pre veci vnútorné a zajatcov mohol MNV využiť pri prácach na obnove okresu. Ako odsunový tábor pre severné okresy slovenského územia (Kežmarok, Levoča, Spišská Nová Ves, Stará Ľubovňa) bol zriadený tábor v Poprade v kasárňach pod Gerlachom. Do 28. mája 1948 boli vytvorené zoznamy nemeckých obyvateľov v okrese, ktorí boli transportovaní zo Starej Ľubovne do tábora v Poprade. K 17. júlu 1946 bolo na odsun určených 20 Nemcov zo Starej Ľubovne. V roku 1946 bolo celkovo z okresu odsunutých 530 Nemcov, prevažne z Hniezdneho, Lomničky, Chmeľnice a Podolínca.²⁰

V marci 1946 došlo k zmenám na MNV v Starej Ľubovni. Novým predsedom sa stal Max Zavartkay, ktorý vystriedal Otta Černeckého. Za 1. podpredsedu bol zvolený František Vitko.²¹

Vyvrcholením politického života po skončení vojny boli parlamentné voľby v roku 1946. Národný front Čechov a Slovákov termín volieb určil na 26. mája. Volebné právo mali iba obyvatelia českej, slovenskej alebo inej slovanskej národnosti, ktorí žili na území republiky. Celý okres patril do 27. volebného kraja Prešov. Voľby sa vyznačovali ostrým bojom medzi DS a KSS. Tento boj prebiehal intenzívne aj v Starej Ľubovni. Vyvrcholením boli udalosti okolo osláv 1. mája 1946. Okresný sekretariát DS 13. apríla 1945 oznámil ONV, že bude 1. mája organizovať oslavy na námestí v Starej Ľubovni. Na druhej strane žiadosť KSS o uskutočnenie osláv na tom istom mieste bola zamietnutá. Nepodarilo sa ani dosiahnuť kompromis o usporiadanie osláv na námestí spoločne oboma stranami. Napriek dlhým rokovaniam medzi KSS a Jozefom Horváthom naďalej platil výmer o zákaze usporiadania osláv KSS. Dňa 1. mája sa na námestí zhromažďilo okolo 4000 ľudí, medzi ktorými boli aj zástupcovia oboch strán. Po bohoslužbách sa konal sprievod mestom. Predseda ONV chcel pomocou NB zabrániť vystúpeniu rečníkov KSS pred ľudom. Napriek tomu oslavy otvoril okresný tajomník KSS Mikuláš Semančík a prehovoril aj oblastný tajomník KSS Ľudovít Medveď z Prešova. Predseda ONV počas rečenia tajomníka KSS vyzval príslušníkov NB, aby ho stiahli z tribúny. Tí však tento príkaz odmietli vykonať. Jozef Horváth pre svoje útoky proti KSS bol davom prepadnutý a zbitý. Za prekročenie právomoci predsedu ONV za to, že nedemokratickým postupom zámerne konal proti uzneseniu SNR o usporiadaní osláv, bol Jozef Horváth Povereníctvom SNR pre veci vnútorné 3. mája 1946 odvolaný z funkcie predsedu ONV. Jozef Horváth sa odmietal vzdať funkcie a na zasadnutí Rady ONV, v ktorom mali prevahu členovia DS, 11. mája 1946 dosiahol, že Rada ONV vo svojom uznesení nielen odsúdila verejné zhromaždenie komunistov, ale odmietla vziať na vedomie aj výmer Povereníctva vnútra. Napriek tomu bol rozhodnutím Povereníctva SNR pre veci vnútorné 24. mája 1946 za nového predsedu vymenovaný vtedajší podpredseda Ing. Rudolf Ševela. Vyvrcholením útokov na KSS v Starej Ľubovni bolo polozenie dvoch mín do pece v budove

20 SULÁČEK, Jozef. Povoynové roky 1945 – 1948. In *Dejiny Popradu*. Košice : ORIENS, 1998, s. 320-321.; MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 – 1948...*, s. 46-51.

21 ŠA PD, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1946.

Okresného sekretariátu KSS.²²

V mesiaci máj sa uskutočnilo viacero predvolebných zhromaždení v Starej Ľubovni a v niektorých ďalších dedinách okresu. Organizovali ich KSS, DS a tiež Strana práce.²³ Dňa 5. mája 1946 usporiadala KSS predvolebné zhromaždenie v Podolínci a v Starej Ľubovni, na ktorých sa zúčastnil vtedajší povereník sociálnej starostlivosti a ochrany práce, člen predsedníctva ÚV KSS Jozef Šoltész, tajomník ÚV KSS Edo Friš (rodák zo Starej Ľubovne) a Armošt Pšenička z Prešova. Po zhromaždení sa za účasti tajomníka ÚV KSS Eda Friša konala porada predstaviteľov všetkých politických strán v okrese, na ktorej zástupcovia všetkých strán odsúdili postup poslanca Jozefa Horvátha.²⁴

Dňa 19. mája 1946 usporiadal predvolebné zhromaždenie v Starej Ľubovni aj okresný sekretariát DS, na ktorom rečnil poslanec DS Pavol Pláňovský, profesor Viktor Zavacký z Prešova a poslanec Jozef Horváth. Na zhromaždení sa zúčastnilo asi 4 000 ľudí. Nechýbali ani alegorické vozy a krojované skupiny.²⁵

Vyvrcholením predvolebných kampaní boli voľby do Ústavodarného národného zhromaždenia 26. mája 1946. Kandidovali štyri strany: DS, KSS, Strana práce a Strana slobody. V okrese Stará Ľubovňa zvíťazila DS, ktorá z celkového počtu 11 504 hlasov získala 7 403 hlasov – 64,3%. Na druhom mieste bola KSS, ktorá získala 3 850 hlasov – 33,4%. V Starej Ľubovni volilo 1 152 obyvateľov, DS získala 1 004 hlasov a KSS 98 hlasov, Strana práce 36 hlasov a Strana slobody 9 hlasov.²⁶ Reakciou na výsledky volieb boli rôzne aktivity prívržencov bývalého ľudáckeho režimu v podobe letákov, spevu gardistických piesní či zvýšenej agresivity proti členom KSS.²⁷

Na základe výsledkov parlamentných volieb sa uskutočnila reorganizácia zloženia MNV a ONV. Ustanovujúca schôdza ONV v Starej Ľubovni sa uskutočnila 20. novembra 1946. ONV tvorilo 20 členov, z toho za DS bolo 13 a za KSS 7. Zvolený bol nový predseda ONV, podpredsedovia a Rada ONV, v ktorej mali zastúpenie 8 členovia DS a 3 KSS. Novým predsedom ONV sa stal učiteľ Ján Horváth, I. podpredsedom Ing. Rudolf Ševela a II. podpredsedom farár z Jakubian Samuel Sulovič.

Predsedom MNV v Starej Ľubovni sa opäť stal Max Zavartkay, podpredsedom Roman Šiška, II. podpredsedom Štefan Lukáč, kultúrnym referentom Viliam Kosakovský a obecným hospodárom Karol Kaleta. V 30-člennom MNV bolo za DS 27 členov, za KSS boli 2 členovia, za Stranu práce 1 člen.²⁸

22 ŠA PO, p. SL, f. ONV Stará Ľubovňa, šk. 35, článok *Demokrat, ktorý terorom a násilím chcel ovládnuť svet*; ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1946.; MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 – 1948...*, s. 64–65.

23 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1946.

24 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 – 1948...*, s. 64.

25 *Ozvena* 2, 1946, č. 23.

26 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1946.; POKRIVČÁK, Štefan. *Národné výbory a národnodemokratická revolúcia*. In *Cesty ku krajsiemu začiatku*. Stará Ľubovňa : Okresné vlastivedné múzeum a Okresný výbor SZPB, 1989, s. 35.

27 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 – 1948...*, s. 69–70.

28 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1946.; MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 – 1948...*, s. 70.

V roku 1946 sa pristúpilo k obnove mostu cez rieku Poprad, keďže starý most bol zničený ustupujúcim nemeckým vojskom. Po príchode Červenej armády bol provizórne obnovený, časom však už nevyhovoval. Preto sa pristúpilo k jeho rekonštrukcii a vybudovaný bol aj nový drevený most. Drevená konštrukcia mala vydržať 5 – 10 rokov, kým nebude nahradená železným mostom. Celkové náklady na výstavbu boli 4 000 000 Kčs a pracovalo na ňom 140 robotníkov.²⁹ Pri prechode frontu bola zničená aj elektrárňa a hoci sa podarilo vystavať novú, pre nedostatok vodných zdrojov nevyhovovala. Miestna elektrická sieť tak bola od 10. februára 1946 napojená na Východoslovenské elektrárne.³⁰

Začiatok roka 1947 bol poznačený zvýšenou aktivitou DS v okrese. Dňa 17. marca 1947 sa konalo zasadnutie Okresného výboru DS, na ktorom sa rokovalo o činnosti strany a riešili sa aj organizačné otázky. Hodnotiaco-informačnú správu o činnosti DS v okrese predniesol okresný tajomník Jozef Kočvara. Na porade boli za okres Stará Ľubovňa do oblastného výboru DS zvolení Alexej Pečarka a Jozef Hadrava. Ďalšie zasadnutie DS sa konalo 9. mája 1947 v telocvični meštianskej školy v Starej Ľubovni. Na tejto okresnej členskej schôdzi DS sa zúčastnil aj minister dopravy Dr. Ivan Pietor, poslanci DS Jozef Pláňovský, Jozef Horváth a oblastný tajomník DS v Prešove Š. Poljak.³¹

V priebehu roka sa konflikty medzi KSS a DS prehlbovali. Koniec roka 1947 je v okrese charakterizovaný oslabovaním postavenia DS a na druhej strane vzrastajúcou aktivitou KSS.

V roku 1947 sa začal realizovať dvojročný budovateľský plán, v rámci ktorého mal byť vybudovaný v obci okresný dom pre umiestnenie ONV, nový kultúrny dom a vodovod. Začalo sa aj so stavebnou aktivitou v súkromnej réžii majiteľov, v rámci ktorej v tomto roku vyrástli v obci 4 nové poschodové rodinné domy (vedľa budovy ľudovej školy).³²

V okrese sa vo zvýšenej miere aktivizovali organizácie KSS. Demisia nekomunistických ministrov, vládna kríza a celková napätá situácia v republike mala svoju odozvu aj v okrese Stará Ľubovňa. Obyvatelia boli dezorientovaní a ich obavy zvyšovali aj správy o ozbrojených nepokojoch v Brne, Bratislave a Prahe. V okrese sa na niektorých miestach uskutočnili aj zhromaždenia DS, ktoré boli zamerané proti činnosti KSS. Na základe výzvy K. Gottwalda na Staromestskom námestí v Prahe utvárať akčné výbory ako orgány obrozeného Národného frontu vo februári 1948 sa začali v niektorých obciach okresu vytvárať akčné výbory Národného frontu. V Starej Ľubovni bol Okresný akčný výbor utvorený 21. februára 1948, na čele ktorého bol predseda Ivan Bakoš. Podpredsedami sa stali Peter Lorek, Rudolf Ševela a tajomníkom Ladislav Schneider. Založený bol aj Miestny akčný výbor, ktorého predsedom sa stal Jozef Hermel, podpredsedom Ján Koval a tajomníkom Zoltán Mayer.³³

Prijatím demisie ministrov prezidentom Edvardom Benešom a utvorením novej

29 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1946.

30 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1946.

31 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1947.; MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 – 1948*, s. 71.

32 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1947.

33 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1948.

vlády nastalo v okrese všeobecné uvoľnenie. V rámci Demokratickej strany došlo k rozsiahlej reorganizácii členskej základne a viacerí vedúcich činiteľov sa svojich miest vzdalo alebo boli odvolaní. Kľúčové pozície v spoločnosti prevzali členovia KSS.

Poľnohospodárstvo po roku 1945

Život obyvateľov severného Spiša odpradáva bol spojený s poľnohospodárstvom. Nebolo to inak ani po roku 1945. Keďže priemysel nebol rozvinutý, práve roľníctvo bolo nielen najčastejším povoláním, ale aj živiteľom obyvateľov Starej Ľubovne. Poľnohospodárska výroba bola ovplyvňovaná predovšetkým prírodnými faktormi – geologickým podložíom, reliéfom krajiny, kvalitou pôdy, klimatickými podmienkami a vodnými pomermi. Na život roľníkov mali bezprostredný vplyv aj politické zmeny a prevraty.

Situácia v poľnohospodárstve po potlačení Slovenského národného povstania nebola priaznivá, pretože boli narušené jesenné poľnohospodárske práce. Prechod frontu obmedzil zase jarne práce a následkom bojových operácií oboch vojnových táborov bola na niektorých miestach zdevastovaná pôda, zničené viaceré hospodárske budovy a pobité hospodárske zvieratá. Negatívny vplyv na stabilizáciu poľnohospodárstva v obciach s nemeckým obyvateľstvom mala evakuácia nemeckého obyvateľstva, ktoré často patrilo k výkonným spišským roľníckym rodinám. Na základe nariadení Predsedníctva SNR číslo 4/1945 Zb. n. z 27. februára 1945 sa uskutočnila konfiškácia pôdy Nemcov, Maďarov a zradcov a nepriateľov slovenského národa. Ďalšie úpravy boli prijaté v apríli v rámci Košického vládneho programu. S riešením nemeckej otázky bola spojená aj pozemková reforma. Na opustené majetky po nemeckých obyvateľoch boli presídľovaní obyvatelia z obcí okresu, ktorí žili v hmotnej núdzi následkom vojny a prechodu frontu. Nariadenie Predsedníctva SNR číslo 4/1945 Zb. n. o konfiškácii a parcelácii pôdy po Nemcoch, Maďaroch a nepriateľoch štátu sa dotýkalo aj majetku grófa Jána Zamoyského,³⁴ o ktorý mali záujem najmä obyvatelia Podsadku. ONV však celý jeho majetok, išlo o 180 katastrálnych jutár, prenajalo za 20 000 Kčs ročne Róbertovi Pavlovskému.³⁵ Tento proces pozemkovej reformy sa však samotnej Starej Ľubovne dotkol len čiastočne.³⁶

Jednotný zväz slovenských roľníkov

Dôležitú úlohu pri priebehu pozemkovej reformy mal Jednotný zväz slovenských roľníkov (JZSR). Prvá schôdza predsedov Miestneho odboru JZSR okresu Stará Ľubovňa sa uskutočnila 7. októbra 1946. Okresné združenie JZSR organizačne patrilo do štvrtej oblastnej organizácie v Spišskej Novej Vsi. Okrem JZSR na území okresu pôsobila od 28. júna 1945 aj Roľnícka komora, ktorá mala svoje sídlo v Kežmarku. Napokon uzákonením JZSR z 10. júla 1947 ako vrcholnej organizácie slovenského roľníctva Roľnícka komora a jej oblastné úradovne prestali pôsobiť. Po prijatí tohto zákona sa tak JZSR stal jediným zástupcom slovenských roľníkov.³⁷

34 Ján Zamoyski svoj majetok opustil v roku 1944 a po vojne sa zdržiaval v Španielsku a Francúzsku.

35 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 – 1948...*, s. 54–57.

36 Podrobnejšie o pozemkovej reforme v okrese Stará Ľubovňa pozri: MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 – 1948...*, s. 52–59.

37 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 – 1948...*, s. 57–59.

Ďalším akútnym problémom povojnového obdobia bolo zásobovanie a nedostatok materiálnych a potravinových článkov. Išlo najmä o múku, cukor, soľ, petrolej, obuv a šatstvo. Situácia sa najprv riešila zásielkami UNRRY (Správa Spojených národov pre pomoc a obnovu), vďaka ktorým sa do 30. decembra 1945 dostalo do okresu 15 balíkov šatstva. Poverenictvo SNR pridelo na výživu a zásobovanie okresu do 30. septembra 1945 spolu 9021 kg slaniny, 2263 kg masla, 1333 debien konzerv, 2 debny rybičiek konzerv, 2150 vajec a 1 sud sušeného mlieka. Do Československa prúdilo aj obilie zo Sovietskeho zväzu. Zásoby prerozdeleni úrady MNV. V niektorých obciach, napr. MNV v Starej Ľubovni, v júli 1945 rozdelilo 10 652 kg múky a 905 kg cukru, v októbri 1945 252 kg podrážkového remeňa a 3700 litrov petroleja a vo februári 1946 sa prerozdeleno medzi obyvateľov 4880 litrov petroleja. Situácia v roku 1946 sa výrazne zlepšila, menšie nedostatky boli hlavne v dodávke obuvi a šatstva. Dostatočné boli dodávky múky, cukru a základných potravinových potrieb obyvateľstva. Zásobovaniu obyvateľstva okresu pomohla aj veľmi dobrá úroda v roku 1946. Naďalej však boli drahé najmä látky a textilie, ktoré bolo veľmi ťažko dostať.³⁸

Pri nedostatku potravín si obyvateľstvo vypomáhalo pestovaním vlastnej zeleniny a chovom domácich zvierat. Základným hospodárskym odvetím v okrese aj naďalej bolo poľnohospodárstvo charakterizované zaostalosťou, nízkym stupňom mechanizácie a strojovej vybavenosti hospodárstiev. Nízky stupeň mechanizácie povojnového poľnohospodárstva okresu dokumentuje skutočnosť, že v celom okrese Stará Ľubovňa boli iba dva traktory, jeden traktorový pluh, jedna traktorová kosačka a tri sadiace stroje.

Z celkového počtu 22 845 obyvateľov v okrese bolo až 16 258 zamestnaných práve v poľnohospodárstve. V povojnovom období prišlo k rozšíreniu plôch osevu pšenice, jačmeňa, ovsu a poklesli plochy zemiakov a raže.³⁹ Pre potreby poľnohospodárstva bolo nutné pôdu odmiňovať a odstrániť prípadné výbušniny, ktoré v okrese zanechala ustupujúca nemecká armáda. Na túto prácu bola určená odmiňovacia skupina Poprad, zložená z 15 vojakov, ktorých viedol pri realizácii tejto ťažkej úlohy nadporučík Ľudovít Slavkay.⁴⁰

Situáciu v poľnohospodárstve v okrese na prelome rokov 1946 – 1947 skomplikovala veľmi tuhá zima. Následne plodiny poškodilo sucho a krupobitie, ktoré postihlo okres v roku 1947 a zničilo tak očakávanú úrodu. Tieto katastrofy najťažšie doľahli na postavenie drobných roľníkov. Pomocnú ruku im podalo Ministerstvo poľnohospodárstva v Prahe pridelením finančnej pomoci obciam okresu. Priamo Starej Ľubovni bola pridelená čiastka 76 000 Kčs z celkovej sumy 790 391 Kčs určenej pre okres. Táto finančná podpora však nebola dostačujúca a naďalej pretrvávali problémy so zásobovaním.⁴¹

V roku 1948 postihla okres ďalšia veľká neúroda zapríčinená nepriaznivým počasím. Pre výdatné dažde v júni a júli bola slabá úroda zemiakov. Obec poškodili aj krupobitia a veľká povodeň. Polia boli zanesené štrkom a hrádze na rieke Poprad boli poškodené.

38 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 – 1948...*, s. 6.; ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1946.; HANZAL, Slavomír. K niektorým otázkam košického obdobia našej národnej a demokratickej revolúcie. In *Nové Obzory*, č. 11, Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1970, s. 181.

39 *Štatistická príručka Slovenska 1947*. Bratislava: Štátny plánovací a štatistický úrad, 1947, s. 140-141.

40 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 – 1948...*, s. 29.

41 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1947.; MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 – 1948...*, s. 15.

Povodeň dosiahla väčšiu mohutnosť ako v roku 1933. Napriek týmto problémom museli roľníci odovzdať na verejné zásobovanie 45 q pšenice, 20 q žita, 24 q jačmeňa, 180 q ovsu, 80 q sena, 100 q slamy, ďalej vajíčka, bravčové a hovädzie mäso. Zlé počasie a neúroda pokračovali aj v nasledujúcom roku. Veľké dažde a následné záplavy zničili najmä úrodu zemiakov. Pre neúrodu poľnohospodárskych plodín roľníci nemohli odovzdať predpísané kontingenty potravín.⁴²

Zmena v postavení roľníkov nastala po februári 1948, keď sa začalo združstevňovanie roľníckej malovýroby.

Priemysel a hospodársky život v Starej Ľubovni po roku 1945

Zaostalosť okresu po skončení 2. svetovej vojny sa markantne prejavila práve v oblasti priemyslu. Do roku 1945 mala priemyselná činnosť živnostenský charakter. Za predchádzajúcich režimov bol Staroľubovniansky okres odstrkovaný a na poli výstavby a komplexného hospodárskeho rozvoja okresu sa vykonalo len veľmi málo. Vzniklo tu niekoľko menších závodov, ktoré však boli prechodom frontu poškodené a zničené. Hoci boli postupne obnovené a dané do prevádzky, pracovala v nich iba nepatrná časť obyvateľstva. Pre celkový vývoj priemyslu v okrese boli dôležité a podstatné tri podniky: píla Jozef Müller a spol. v Podolínci, mestská parná píla Josef Dobrovolný a synovia v Starej Ľubovni a píla v Hniezdom. Okrem toho svoju činnosť postupne rozvíjali aj ďalšie malé prevádzky (píly, tehelne, liehovary atď.). Väčšina z nich však bola ustupujúcou nemeckou armádou zničená alebo značne poškodená.⁴³ Podľa údajov Štátneho plánovacieho a štatistického úradu v Bratislave bolo na východnom Slovensku v tomto období celkom 177 podnikov, v ktorých pracovalo 17 508 zamestnancov. Na území okresu Stará Ľubovňa sa k 30. decembru 1945 nachádzalo 7 závodov so 74 zamestnancami.⁴⁴ Po obnove pôvodného priemyslu začiatkom roku 1947 svoju činnosť v okrese rozvíjalo naďalej 7 podnikov, v ktorých pracovalo už 208 robotníkov. Okrem závodov drevárskeho priemyslu (tvorili ho prevažne píly) a priemyslu kameňa a zeminy, priemyselnú činnosť predstavovali drobné súkromné remeslá a živnosti. Ich výroba bola väčšinou menších rozmerov.⁴⁵

Drobné súkromné remeslá a prevádzky boli buď postupne začleňované do podnikov miestneho priemyslu, alebo niektoré boli likvidované.⁴⁶ Priemyselná výroba sa v povojnovom období začala postupne rozvíjať aj v iných odvetviach. Pre rozvoj hospodárstva Starej Ľubovne bol markantným najmä vznik nových závodov, komunálnych výrobní a podnikov. Celkový hospodársky vývoj dopĺňali aj prevádzky, ktoré boli po roku 1948 znárodnené.

42 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1948.

43 ŠA PO, p. SL, f. ONV Stará Ľubovňa, šk. 57, č. 18021/1947.

44 URBAN, Michal. Stav priemyslu v hospodárstve východného Slovenska v rokoch 1945 – 1946. In *Nové obzory* č. 28, Košice : Východoslovenské vydavateľstvo 1986, s. 59.; KUBUŠ, Martin. *Hospodárska situácia na východnom Slovensku v rokoch 1944 – 1945 (Vojnové škody na obydliach, komunikáciách a priemysle)*. Dostupné na internete: <<http://druhasvetova.sk/view.php?navezvclanku=hospodarska-situacia-na-vychodnom-slovensku-v-rokoch-1944-1945-vojnove-skody-na-obydliach-komunikaciach-a-priemysle&cistoclanek=2010070005>>

45 *Štatistická príručka Slovenska...*, s. 184.

46 ŠA PO, p. SL, f. ONV Stará Ľubovňa, MH 598/1951.

Školstvo v Starej Ľubovni po roku 1945

Napriek rôznym zmenám v spoločnosti po roku 1945 aj naďalej pokračoval rozvoj školstva v Starej Ľubovni. Existujúce školské zariadenia boli v nových podmienkach postupne pretransformované, ale vzniklo aj viacero nových základných a stredných škôl.

Slovenská národná rada (SNR) už v období Slovenského národného povstania (SNP) nariadením číslo 5/1944 Zb. n. SNR zo 6. septembra 1944 poštátnila všetky školy na Slovensku (od detských opatrovní až po vysoké školy) a zamestnancov na školách vyhlásila za štátnych zamestnancov.⁴⁷ Nariadenie SNR sa však hneď nemohlo realizovať, keďže povstalecké územie obsadilo nemecké vojsko. S reformami v školstve sa začalo až v roku 1945.

Predškolské zariadenia boli po roku 1945 budované na základe už existujúcich detských opatrovní. Stará detská opatrovňa bola zoštátnená a jej názov sa zmenil na Štátnu slovenskú detskú opatrovňu. Rozšírila sa na dvojtriednu a umiestnená bola na mieste bývalej židovskej školy v Blayerovom dome. Ako opatrovateľky tam pôsobili Helena Kuliráková a Alžbeta Macková.⁴⁸ V roku 1947 sa opatrovňa nachádzala na Masarykovom námestí v budove č. 6. Riaditeľkou sa stala Alžbeta Macková a ako výpomocná opatrovateľka pôsobila Mária Mišková.⁴⁹ Okrem opatrovne v Starej Ľubovni existovali aj detské opatrovne v Hniezdnom a Podolínci.⁵⁰ Prudký rozvoj materských škôl v okrese nastal po roku 1948.

V školskom roku 1945/1946 pokračovala vo výučbe v Starej Ľubovni Štátna slovenská ľudová škola na Popradskej ulici. Pôsobili v nej títo učitelia: Ladislav Schneider, Lívia Grunová, Helena Kočkovská, Anna Macková a Emília Turáková, náboženstvo učil farár Ján Kušnír a gréckokatolícky farár Jozef Sirko. Od 1. februára pri výučbe náboženstva vypomáhal aj kaplán Ladislav Vrábel.⁵¹ V roku 1946 bola škola pri 1. ročníku rozšírená o jednu pobočnú postupnú triedu. V učiteľskom zbore Helenu Kočkovskú a Annu Mackovú nahradili Adolf Dlugolinský a Zdenka Watrysová a do školy sa z územia ZSSR vrátil bývalý učiteľ Štefan Krajger.⁵²

Pre slovenské školy okresu Spišská Stará Ves a Stará Ľubovňa bol ustanovený školský inšpektor Ladislav Schneider (riaditeľ ľud. školy) so sídlom v Spišskej Starej Vsi. Ten však funkciu neprijal a menovaný bol nakoniec učiteľ Klórus zo Spišskej Starej Vsi. Pre rusínske školy bol na funkciu inšpektora ustanovený Ivan Varinčík so sídlom v Starej Ľubovni.⁵³

V škole sa zorganizoval aj dorast Československého Červeného kríža (ČK), ktorý mal 140 členov. V roku 1946 bolo Divízii ČK v Bratislave vďaka členským poplatkom odvedených

//////
47 Zbierka nariadení SNR 1944, nariadenie č. 5/1944.

48 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1946.

49 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1947.

50 JACENÍKOVÁ, Terézia. *Predškolské zariadenia v okrese Stará Ľubovňa*. Diplomová práca, 1978, s. 25.

51 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika ľudovej školy Stará Ľubovňa.

52 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika ľudovej školy Stará Ľubovňa.

53 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1946.

140 Kčs a Dorastovému odboru na škole 139 Kčs. Tieto peniaze boli uložené na vkladnú knižku Dorastového fondu v Roľníckej vzájomnej pokladni v Starej Ľubovni. Dôverníčkou spolku bola učiteľka E. Turáková.⁵⁴

V školskom roku 1946/47 sa na škole vyskytla epidémia osýpok a škola musela byť od 17. do 29. septembra 1946 zatvorená. Na základe výnosu PŠO v Bratislave bola v roku 1947 na škole založená školská zdravotná služba. Pre všetkých žiakov boli vystavené zdravotné záznamy a lekárka školskej zdravotnej služby Dr. Š. Grünvaldová uskutočnila zdravotné prehliadky všetkých žiakov školy. Na školskú zdravotnú službu bol poukázaný príspevok žiactva vo výške 2040 Kčs.

Na zlepšenie životnej úrovne žiakov prispievali aj rôzne spolky. Napríklad Riaditeľstvo divízie ČK v Bratislave zaslalo pre žiakov školy z daru Dorastu Amerického ČK 8 balíkov darčiekov, Okresná starostlivosť o mládež v Starej Ľubovni pridela škole 8 kg rybacieho tuku, ktorý sa žiakom rozdával denne po jednej lyžičke. Okrem toho v rámci ošacovacej akcie ošatila 20 žiakov, ktorí dostali nové topánky za 4080 Kčs. Pre stravovaciu akciu bolo určených 12 000 Kčs. Riaditeľstvo divízie ČK v Bratislave vyčlenilo z daru Kanadského dorastu 15 kg kakaa a 142 kg bielej múky. Od 3. marca 1947 prebiehala na škole stravovacia akcia. Každý deň sa v škole stravovalo 114 žiakov. Stravovacia akcia trvala do konca mája, kým sa nevyčerpali prídely. Okresná starostlivosť o mládež darovala škole od UNRRY 174 ovocných konzerv.

Rozpočet školy na rok 1947 bol 111 351 Kčs, z ktorého sa opravili viaceré budovy a podarilo sa rozšíriť aj jej vybavenie. PŠO v Bratislave pre školu objednalo v Považských strojárňach, n. p. Považská Bystrica, 2 nové sťahovacie tabule a 20 ks vešiakov. Za 13 997,90 Kčs sa uskutočnila aj oprava umývadiel, záchodov, vodovodu a za 1500 Kčs namontovalo nové osvetlenie školy.⁵⁵

V školskom roku 1947/48 mala Štátna slovenská ľudová škola v Starej Ľubovni 5 tried. V učiteľskom zbore pôsobili: riaditeľ L. Schneider, Š. Krajger, A. Dlugolinský, Antónia Horváthová (rod. Sábtorová), Zdenka Wotryová (rod. Pribylová), Emília Turáková, Lívia Grunová (rod. Wildfeuerová).⁵⁶ Škola sa na základe výnosu PŠO zo dňa 21. júla 1947 rozšírila o II. B triedu, takže od 1. septembra 1947 boli na škole 2 paralelné II. triedy a 2 paralelné I. triedy.⁵⁷

Rok 1948 sa stal medzníkom vo vývoji školstva aj v Starej Ľubovni. Doterajšia Štátna slovenská ľudová škola bola podľa zákona číslo 95/1948 Zb., ktorý nadobudol platnosť 1. septembra 1948, premenená na 5-triednu národnú školu s 2 pobočnými triedami. Umiestnená bola v novostavbe bývalej štátnej národnej školy na Popradskej ulici. Začala sa tak nová etapa v histórii školy.⁵⁸

54 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika ľudovej školy Stará Ľubovňa.

55 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika ľudovej školy Stará Ľubovňa.

56 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1947.

57 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika ľudovej školy Stará Ľubovňa.

58 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika ľudovej školy Stará Ľubovňa.

Formu vyššieho vzdelania a možnosť pripraviť sa na ďalšie štúdium na strednej škole poskytovala v Starej Ľubovni po roku 1945 Štátna obvodná meštianska škola. Tá od 1. septembra 1945 bola poštátnená a zmenila názov na Štátna meštianska škola. Jej riaditeľom bol Vladimír Vozáry. Začiatkom školského roka 1945/1946 bola zriadená aj meštianska škola s vyučovacím jazykom ruským. Jej vedením bol dočasne poverený odborný učiteľ Jozef Chudík. Dve triedy boli umiestnené improvizovane v budove Štátnej meštianskej školy. Rozhodnutím Povereníctva školstva a osvetu v Bratislave boli obe meštianky spojené pod jednu správu s tým, že dve triedy s ruským vyučovacím jazykom boli pripojené k meštianskej škole ako pobočné. Pristúpilo sa k oprave budovy školy, technické oddelenie ONV na tento účel poukázalo 90 000 Kčs.⁵⁹

Dňa 1. mája 1946 došlo k zmene vo funkcii riaditeľa. Dovtedajší riaditeľ školy Vladimír Vozáry bol poverený funkciou osvetového inšpektora pre okres Gelnica. Namiesto neho riaditeľskú funkciu dočasne prevzal odborný učiteľ Ján Hanula.⁶⁰ V školskom roku 1946/47 mala škola 7 tried. Na škole v tomto školskom roku pôsobili títo učitelia: Ján Hanula, Viliam Kosakovský, Zuzana Fedorová, Magdaléna Milly, Ján Horváth, Ján Kollárik, František Turák, Gabriel Dlugolinský a Anna Macková. V trojtriednej ruskej meštianskej škole ako učitelia pôsobili Peter Lichvár a Helena Vavrinčíková.⁶¹

Tri triedy s vyučovacím ruským jazykom boli zaradené pod správu Ukrajinského školského inšpektorátu v Sabinove. Bolo im pridelené nové zariadenie do 3 učební. Tri tabule, katedry a 90 lavíc zhotovili firmy Kačur a spol. Stará Ľubovňa a Fr. Gajdoš Sabinov. Avšak naďalej pretrval nedostatok miest pre výučbu v ruskej meštianskej škole, pretože počet žiakov bol v školskom roku 1946/47 154. Oproti tomu Štátnu meštiansku školu so slovenským vyučovacím jazykom navštevovalo 268 žiakov. Pre veľký počet žiakov bola preto zriadená aj dočasná tretia trieda.⁶²

V školskom roku 1947/48 sa pri meštianke organizoval aj jednoročný kurz. V meštianke, v budove na Popradskej ulici č. 376/31, vtedy pôsobili títo učitelia: riaditeľ Ján Hanula, Viliam Kosakovský, Ján Kollárik, František Turák, Ján Horváth, Helena Petrigallová, Magda Milly, Zuzana Fedorová (rod. Horevajová), Margita Jolana Nimsehová; na ruskej Alexander Remeš, Mikuláš Firc, Deodória Prekopová, Helena Vavrinčíková, Ivan Kmeč, Mária Fircová (rod. Grofiková). K zmenám v učiteľskom zbore došlo po februárových udalostiach v roku 1948, keď boli premiestnení Ján Horváth, Ján Kollárik, Magda Milly a na ich miesto prišli dočasne Gabriela Košíková a Alojzia Dindová.⁶³

V rámci mimoškolskej činnosti sa v rokoch 1945 – 1948 uskutočnilo viacero kultúrnych akcií. Napríklad v roku 1945 za réžie učiteľa Viliama Kosakovského a riaditeľa V. Vozáryho sa žiaci predstavili divadelnou hrou Matka vlast', ktorej čistý výnos sa venoval na podporu chudobných žiakov na školský výlet. Počas školského roka žiaci a učitelia pripravili

59 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika meštianskej školy Stará Ľubovňa.

60 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika meštianskej školy Stará Ľubovňa.

61 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1946.

62 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika meštianskej školy Stará Ľubovňa.

63 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1947.; ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika meštianskej školy Stará Ľubovňa.

a realizovali viacero slávnostných podujatí, akadémií a kultúrnych večerov (8. 11. pietny večerok, zhodnotenie diela POH; 26. 3. divadelné predstavenie Pane, zostaň s nami; 7. 3. slávnostná akadémia miestnych škôl; 3. a 4. 5. divadelné predstavenie Matka; 7. 6. divadelné predstavenie Jedným sničkom anjeličkom). Okrem toho učitelia v apríli a máji prednášali na kurze slovenčiny, ktorý organizovala Miestna osvetová rada. Neskôr boli v rámci školského roka organizované týždne: vzornej práce na škole, striezlivosti, čsl.-poľského priateľstva, dni čsl.-rumunského priateľstva a týždeň detskej radosti.⁶⁴

Meštianka bola v roku 1948 pretvorená na 4-triednu strednú školu. Škola mala sídlo v bývalej Štátnej meštianskej škole na Popradskej ulici a zahrňovala žiakov z obcí Stará Ľubovňa, Nová Ľubovňa, Podsadak a Chmeľnica. Poverený riadením školy bol učiteľ Ján Hanula.⁶⁵

Odborné a učňovské školy mali v Starej Ľubovni svoju tradíciu už od roku 1928. Avšak oficiálne boli tieto školy prvýkrát začlenené do výchovného a vzdelávacieho systému až prijatím nariadení SNR č. 5/1944 a 34/1945 Zb. n. V rokoch 1945 – 1948 v Živnostenskej škole pokračovacej študovali 13 žiaci v odboroch maliar, strojný zámočník, obchodník, elektromontér, krajčír, obuvník, mlynár, holič a cukrár. Škola pôsobila v budove Štátnej meštianskej školy. Neskôr bola jej nástupcom Učňovská škola miestneho hospodárstva, kde si mohli žiaci vybrať 2 alebo 3-ročné študijné odbory.⁶⁶

Zdravotníctvo v Starej Ľubovni po roku 1945

Zdravotníctvo v okrese Stará Ľubovňa bolo po roku 1945 sústredené v dvoch mestách: v Starej Ľubovni a v Podolínci. V Starej Ľubovni pôsobila iba obvodná lekárka MUDr. Šarlota Grünwaldová a v Podolínci bol tiež iba jeden lekár MUDr. Ján Rajec. V Starej Ľubovni neskôr pribudli ďalší dvaja lekári – MUDr. J. Hrnčírik a MUDr. J. Moščovič. Ich pracovné povinnosti však boli veľmi veľké, preto sa často stávalo, že pre vyčerpanosť bol v službe iba jeden lekár. Okres bol bez nemocnice a nemocničné ošetrovanie poskytovali najbližšie nemocnice v Kežmarku, Spišskej Sobotě, Levoči alebo v Prešove. Na prevezenie chorých však okres nemal k dispozícii ani jedno sanitné auto. K 1. januáru 1947 okrem uvedených troch lekárov v celom okrese pôsobil iba jeden zubný technik, 20 pôrodných asistentiek, z ktorých 10 bolo diplomovaných, a 3 lekárni.⁶⁷ Po odchode MUDr. Moščoviča nastúpil do služby MUDr. Tibor Bednarčík. Prvé sanitné vozidlo na prevoz a návštevu pacientov bolo do Starej Ľubovne dodané v novembri 1947. Šoférom toho vozidla sa stal Pavol Lukáč, ktorý bol začlenený do Československého Červeného kríža (ČSČK). Išlo o osobné auto značky Škoda 1101, za ktoré ONV zaplatilo 109 000 Kčs. Do konca roka najazdilo 963 km a za ten čas z nemocnice a do nej odviezlo 13 ľudí.⁶⁸

System zdravotníctva sa po oslobodení podstatne zmenil. Základy jeho prebudovania

64 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika meštianskej školy Stará Ľubovňa.

65 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika meštianskej školy Stará Ľubovňa.

66 ŠIDLLOVSKÁ, Daniela a kol. *SOU Levočská 40 Stará Ľubovňa 1942 – 2007*. Stará Ľubovňa, 2007, s. 6.

67 *Štatistická príručka Slovenska 1947*. Bratislava 1948, s. 356.

68 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1946.; Ľubovnianske múzeum – hrad, archívny materiál: ŽIAK, Rudolf. *Výskum zdravotníctva v okrese Stará Ľubovňa 1940 – 1983*. Vypracované 1983, s. 1, č. 1/86, 136.

boli položené v Košickom vládnom programe, avšak k zmene systému zdravotníctva došlo až po februári 1948, keď bolo zákonom zjednotené národné poistenie a zároveň boli znárodnené všetky liečebné a ošetrovacie ústavy, ako aj výroba a distribúcia liekov. V Starej Ľubovni bol 1. januára 1948 rozhodnutím Povereníctva zdravotníctva zriadený Ústav národného zdravia. Prvým riaditeľom sa stal MUDr. J. Hrnčírik a správcom Eduard Haas.⁶⁹

Po roku 1945 boli v okrese len 2 lekárne – jedna v Starej Ľubovni a druhá v Podolínci. Tieto lekárne boli ešte v súkromných rukách. Zmena nastala v roku 1948, keď boli všetky lekárne znárodnené. Prvým vedúcim lekárnikom po roku 1948 bol PhMr. Igor Mrva.⁷⁰

Cirkevný život po roku 1945

Po roku 1945 vo farnosti Stará Ľubovňa pôsobil pán farár Ján Kušnír. Aktívne v tomto období pracovali viaceré náboženské spolky: Katolícky kruh (predseda Ján Kušnír), Sdruženie katolíckej mládeže (predseda Jozef Jeleň), Spolok Karita (predseda Ján Kušnír), Sdruženie Mužského Božského srdca (predseda Ján Kušnír), Katolícka jednota žien (predsedníčka Helena Kočkovská).⁷¹ V roku 1946 bol do farnosti Stará Ľubovňa pridelený nový kaplán Ladislav Vrabeľ, ktorý mal pomáhať pri správe rozsiahlej farnosti a jej filiálok. Z toho roku sa zachoval aj údaj, že príjem kostola dosiahol sumu 28062 Kčs a na misie rehoľných sestier sa podarilo vyzbierať sumu 27 336 Kčs.⁷² Aj z toho vidno, že cirkevný život v povojnových rokoch bol veľmi aktívny a zúčastňovala sa na ňom väčšina obyvateľov Starej Ľubovne. V roku 1948 aj naďalej patrili pod farnosť Stará Ľubovňa filiálky Jarabina, Litmanová a Ľubovniansky hrad. V roku 1948 v Starej Ľubovni bolo 1796 rímskokatolíckych veriacich, 206 gréckokatolíckych, 3 pravoslávnych, 30 evanjelických, 31 židovských obyvateľov a 4 iného vyznania. Vo filiálke Jarabina bolo 65 rímskokatolíckych a 967 gréckokatolíckych veriacich. Podobne aj v Litmanovej mali veľkú prevahu gréckokatolícki veriaci, ktorých bolo 681 a rímskokatolíckych len 39. Pod filiálku na Ľubovnianskom hrade patrilo 37 rímskokatolíckych veriacich a 4 gréckokatolícki veriaci.⁷³

Rozvoj telovýchovy a športu v rokoch 1945 – 1948

Oslobodením Československa sa utvorili základné podmienky pre rozvoj telovýchovnej a športovej činnosti. V duchu Košického vládneho programu nariadením Slovenskej národnej rady (SNR) číslo 51/1945 boli zo dňa 23. mája 1945 rozpustené všetky telovýchovné organizácie a športové spolky viažuce sa k zakázaným politickým stranám a organizáciám.⁷⁴ Povolný bol iba Klub slovenských turistov a lyžiarov (KSTL) a Slovenská ústredná športová rada (SÚŠR) ako predstaviteľka slovenských športových zväzov.

69 ŠA PO, p. SL, f. ONV Stará Ľubovňa, 7. l. 1947 adm.

70 KMEČ, Štefan. *Premeny mesta Stará Ľubovňa*. Stará Ľubovňa : MsNV, 1984, s. 113.; LAJČÁKOVÁ, Anna. *25 rokov socialistického zdravotníctva v okrese Stará Ľubovňa*. Stará Ľubovňa : ONV, odbor kultúry, s. 34-35.; Archív Mestského úradu v Starej Ľubovni, Kronika mesta za roky 1976 – 80 – globálny zápis.

71 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1945.

72 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1946.

73 *Schematismus almae Dioecesis Scepusiensis pro anno a Christo nato MCMXLVIII. Ab erecta Sede Episcopali 172*. Ružomberok : Lev, 1948, s. 107.

74 Zbierka nariadení SNR 1945, nariadenie č. 51/1945.

Nariadením SNR číslo 66/1945 z 3. júla 1945 prevzal štát právomoc vo veciach telovýchovy – pri jej organizácii, vedení, dozore a starostlivosti o ňu. V rámci tejto právomoci bola všetka starostlivosť o telovýchovu na Slovensku po stránke organizačnej, výchovnej, výcvikovej a finančnej zverená Povereníctvu SNR pre školstvo a osvetu. V Starej Ľubovni v roku 1945 zostali iba dva športové kluby – Športový klub (ŠK) s predsedom Jozefom Horváthom a Turistický klub na čele s dočasne zastupujúcim predsedom Ladislavom Schneiderom.⁷⁵

Činnosť športového klubu (ŠK) podporoval bývalý predseda ONV Jozef Horváth, ktorému sa pre klub podarilo získať aj nejaké financie. Ďalšími podporovateľmi obnovy ŠK boli Východoslovenská stavebná spoločnosť; Firma Medna drevopriemysel; Firma Klouda a Mlináru, stavba železnice; Firma Welflik, stavba železnice; Firma Horal' Gňazdá; Zoltán Morgenbesser; Július Dlugolinský a Jozef Lomnitzer. Športový klub zastupovalo domáce futbalové mužstvo, ktoré hralo na majstrovstvách II. triedy. Domáce ihrisko mali v lokalite Vrbinky. ŠK hrával v tejto súťaži s mužstvami ako Ľubica, Hranovnica, Smokovec alebo Kežmarok. V roku 1946 v ŠK hrali prevažne títo hráči: František Benko, Adolf Dlugolinský, Ján Horváth, Jozef Horváth, Jozef Kollár, Ján Mátray, Ladislav Nemeč, Ladislav Pekárik, Pavol Smrek, Tomáš Sýkora, Ladislav Toporecz, Ján Vitkovský, Pavol Vitkovský.⁷⁶

Hneď v sezóne 1946/1947 sa ŠK Stará Ľubovňa podarilo obsadiť 1. miesto na majstrovstvách II. triedy. Následne po dvoch kvalifikačných zápasoch s Harichovcami postúpili do I. triedy majstrovstiev. Na jeseň bolo vďaka podpore miestnych občanov ihrisko ohradené dreveným plotom v sume 10.000 Kčs. Vďaka sponzorskému daru Zoltána Morgenbessera bola postavená drevená krytá tribúna.⁷⁷ Pre ďalší rozvoj futbalu v Starej Ľubovni sa v roku 1948 vystaval športový štadión v náklade 300.000 Kčs.⁷⁸ Práve toto povojnové obdobie prišlo rozvoju futbalu, keď sa v ďalších rokoch prebojoval do krajskej súťaže, v ktorej hralo 6 klubov z Prešovského kraja a 6 z Košického kraja.⁷⁹ Trénermi v tomto období boli MVDr. Neder (bývalý reprezentant ČSR vo futbale) a Oldo Cigánek. ŠK fungoval v tejto dobe na báze svojpomocnosti a vďaka rôznym miestnym sponzorom a dobrodincom. Celá telovýchovná a športová činnosť sa v neskoršom období organizovala v rámci športového spolku Sokol.

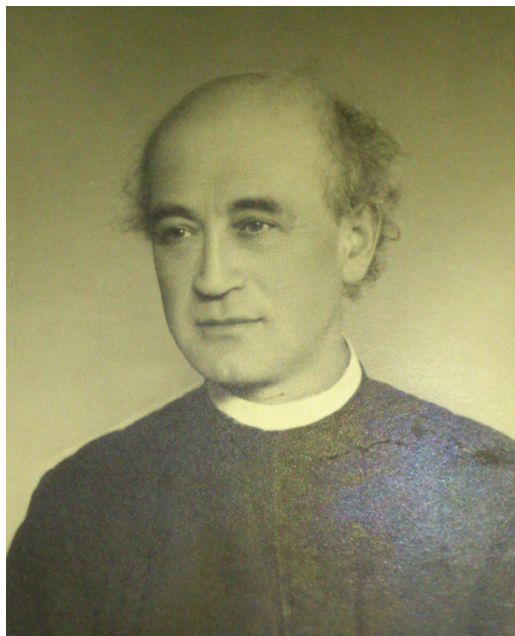
7575 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa, rok 1945.
76 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa, rok 1946.
77 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa, rok 1947.
78 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa, rok 1948.
79 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa, rok 1949.

// Resumé

Cieľom príspevku je prezentovať dynamické obdobie rokov 1945 – 1948 v Starej Ľubovni, ktoré bolo spojené s obnovou Československej republiky a utváraním národných výborov ako orgánov ľudovej moci a verejnej správy. Ich prvoradým cieľom v prvých mesiacoch roku 1945 bolo odstránenie škôd spôsobených ustupujúcim nemeckým vojskom. Chronologicky podávame informácie o spoločenskom a politickom vývoji v samotnej Starej Ľubovni, ale aj okrese v období po skončení druhej svetovej vojny. Okrem toho sa zameriavame na vývoj poľnohospodárstva, priemyslu, školstva, zdravotníctva, cirkevného života či rozvoj telovýchovy a športu v rokoch 1945 – 1948.

The goal of this article is to present a dynamic period from 1945 – 1948 in Stará Ľubovňa that has been related to the renewal of the Czechoslovak Republic and creation of national committees such as the authorities of people's power and public administration. Their primary goal was repairing the damages caused by retreating German army. We inform chronologically about social and political development in Stará Ľubovňa as well as the whole county after the end of World War II. In addition, we focus on the development of agriculture, industry, education, public health, religious life and sports in 1945 – 1948.

Ján Kušnir
- farár v Starej Ľubovni

ŠTÁTNY ARCHÍV V PREŠOVE,
PRACOVISKO ARCHÍV STARÁ ĽUBOVŇA

Karol Kaleta
- obecný hospodár v roku 1947

ŠTÁTNY ARCHÍV V PREŠOVE,
PRACOVISKO ARCHÍV STARÁ ĽUBOVŇA

Futbalový zápas domáceho športového klubu v lokalite Vrbinky

ŠTÁTNY ARCHÍV V PREŠOVE, PRACOVISKO ARCHÍV STARÁ ĽUBOVŇA

**Predseda Národného výboru
a riaditeľ meštianky Eduard Bardoš**

ARCHÍV LUBOVNIANSKEHO MÚZEA
- HRADU V STAREJ LUBOVNI

**Predseda ONV a predseda Demokratickej
strany Jozef Horváth**

ŠTÁTNY ARCHÍV V PREŠOVE,
PRACOVISKO ARCHÍV STARÁ LUBOVŇA

Nová školská budova Štátnej obvodnej meštianskej školy

ŠTÁTNY ARCHÍV V PREŠOVE, PRACOVISKO ARCHÍV STARÁ LUBOVŇA

**Predseda ONV v Starej Ľubovni
Ján Horváth**

ARCHÍV ĽUBOVNIANSKEHO MÚZEA
- HRADU V STAREJ ĽUBOVNI

**Vládny komisár v Starej Ľubovni
Otto Černecký**

ARCHÍV ĽUBOVNIANSKEHO MÚZEA
- HRADU V STAREJ ĽUBOVNI

Pamätné tablo členov ONV v Starej Ľubovni v roku 1948

ARCHÍV ĽUBOVNIANSKEHO MÚZEA - HRADU V STAREJ ĽUBOVNI

Zloženie ŠK v Starej Lubovni v roku 1946

ŠTÁTNY ARCHÍV V PREŠOVE, PRACOVISKO ARCHÍV STARÁ LUBOVŇA

Učiteľsky zbor Štátnej slovenskej ľudovej školy v Starej Lubovni

ŠTÁTNY ARCHÍV V PREŠOVE, PRACOVISKO ARCHÍV STARÁ LUBOVŇA

5

Postavenie slovenského obyvateľstva na k Poľsku pripojených územiach severného Spiša v rokoch 1945 – 1947

Milica Majeriková-Molitoris

Oblasti severného Spiša a hornej Oravy boli predmetom sporu medzi Československom a Poľskom už po skončení prvej svetovej vojny, keď takmer nikto nepredpokladal, že stanovenie severnej hranice slovenskej časti vtedajšej rodiacej sa Československej republiky sa stane jedným z neuralgických bodov hraničenia nového štátu. Problémy sa očakávali najmä pri stanovení južnej hranice, ktorá prakticky nikdy predtým neexistovala. Naproti tomu severná hranica nadobudla svoje kontúry postupne už v stredoveku a bola stáročia jednou z najstabilnejších hraníc v Európe. Vyriešenie tohto sporu rozhodnutím Veľvyslanskej rady mierovej konferencie z 28. júla 1920, na základe ktorého bolo pripojených 27 spišských a oravských obcí k Poľsku,¹ je jedným z kľúčových momentov pre ďalší vývoj i rozdielne chápanie povojnových udalostí na spomínanom území. Obyvateľstvo tu žijúce totiž už v tom čase poväčšine apriori odmietalo pričlenenie k Poľsku.² Situáciu ešte vystupňovala poľská medzivojnová národnostná politika, na základe ktorej Slováci z tohto územia neboli uznaní za národnostnú menšinu, ale len za „nevedomelých Poliakov“, čím im boli odobrané akékoľvek národnostné práva. Následne všetky proslovenské prejavy boli poľskou štátnou i cirkevnou správou potlačované a trestané.³ Keď pre Československo azda v najťažších časoch, po mníchovskej dohode v roku 1938, Poľsko vystúpilo s ďalšími územnými požiadavkami,⁴ stretli sa tieto požiadavky s veľmi negatívnym ohlasom nielen v dotknutých obciach, ale na celom území Slovenska. Napadnutie Poľska slovenskou armádou 1. septembra 1939 bolo preto na Slovensku prezentované a obyvateľstvom zväčša chápané ako „napravenie historickej krivdy“, či „oslobodenie Slovákov spod poľského jarma“. Na druhej strane poľské obyvateľstvo napadnuté Nemeckom vnímalo vstup

1 Išlo o spišské obce: Čierna hora, Durštín, Fridman s osadou Falštín, časť obce Jurgov, Kacvín, Krempachy, Lapšanka, Nedeca, Nižné Lapše, Nová Belá, Repiská, Tribš, Vyšné Lapše a oravské obce: Bukovina – Podsklie, Harkabúz, Chyžné, Jablonka, Malá Lipnica, Nižná Zubrica, Orávka, Pekelník, Podvlek, Srnie, časť obce Veľká Lipnica, Vyšná Zubrica, Suchá Hora, Hladovka. Československá i poľská strana sa voči tomuto rozhodnutiu odvolali. Spor sa rozšíril o tatranskú obec Javorina a prebiehal do roku 1924. Výsledkom bolo pričlenenie Suchej Hory a Hladovky k Československu, pričom Poľsku pripadol celý kataster obcí Veľká Lipnica a Jurgov.

2 Štátny archív v Prešove, špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči (ďalej ŠA PO, špecializované pracovisko ŠAL), fond Spišská župa (ďalej f. SŽ), Župan župy Spišskej (ďalej ŽŽS), Správa zo dňa 21. mája 1919, 326/1919 prez.; Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči, fond Oravská župa (ďalej f. OŽ), 1198/1920; 1121/1919.

3 Bližšie pozri: MAJERIKOVÁ, Milica. *Vojna o Spiš. Spiš v politike Poľska v medzivojnovom období v kontexte česko-slovensko-poľských vzťahov*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2007, s. 46-50.

4 Na základe týchto požiadaviek boli 1. decembra 1938 pripojené k Poľsku ďalšie slovenské obce Javorina, Lesnica, Suchá Hora, Hladovka a časti obcí Svrčinovec, Čierne a Skalité.

slovenských vojsk do týchto oblastí ako agresiu. Keď napokon Slovenská republika prevzala správu územia zabratého Poliakmi od roku 1920,⁵ bol tento akt vnímaný zo slovenskej strany ako „oslobodenie“ a z poľskej strany ako „okupácia“.

Situácia v oblasti severného Spiša a hornej Oravy začína nadobúdať nové rozmery od januára 1945, keď Červená armáda postupne obsadzovala tieto územia. Obyvatelia si po vzore iných slovenských obcí aj v týchto obciach zakladali miestne národné výbory (ďalej MNV). Z navrátilcov z frontu sa vytvárala slovenská milícia, ktorej hlavnou úlohou bola ochrana obyvateľstva pred rôznymi lúpežnými bandami.⁶ Týmito aktivitami miestne obyvateľstvo navonok vyjadrovalo svoju vôľu pripojiť sa k novej Československej republike (ďalej ČSR). Poľská strana však tieto postoje obyvateľstva nebrala do úvahy a 15. februára 1945 vydal krakovský vojvoda Kazimierz Pasenkiewicz nariadenie zaviesť v inkorporovaných oblastiach poľskú administratívu.⁷ Na základe toho sa pokúsila zriadiť stanice Milície Obywatelskiej (ďalej MO) v niektorých spišských a oravských obciach, napr. v Pekelníku, Jablonke, Jurgove a Nižných Lapšiach.⁸ Na zriaďovaní staníc MO sa podieľal aj Józef Kuraś, ktorý bol v tom čase súčasťou štátnych bezpečnostných zložiek, pričom vykonával funkciu zástupcu šéfa Okresného úradu Verejnej bezpečnosti (Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego – ďalej UB) v Novom Targu. Už 14. februára 1945 ním boli do Nižných Lápš vyslaní jeho ľudia, aby založili stanicu MO. Tí však po svojom príchode začali s rekviráciou dobytku slovenskému obyvateľstvu, ktorého prirodzenou reakciou bola obrana. Slovenská milícia ich zatkla a odvieďla na žandársku stanicu do Spišskej Starej Vsi.⁹ Taktiež ďalšie pokusy o zriaďovanie MO na inkorporovanom skončili neúspechom, pričom dochádzalo aj k ozbrojeným stretom medzi slovenskými a poľskými jednotkami, čo znepokojovalo sovietske jednotky, keďže sa im v tyle tvorili nové konfliktné ohniská. Preto sa rozhodli zistiť vôľu obyvateľstva. V tomto neoficiálnom plebiscite, uskutočnenom prostredníctvom sovietskych zložiek, takmer 98% obyvateľstva vyjadrilo súhlas so začlenením do ČSR.¹⁰ Velenie 4. ukrajinského frontu teda nakoniec rozhodlo, aby „sporné“ územie bolo až do rozhodnutia mierovej konferencie ponechané v československej štátnej správe.¹¹

Na základe smerníc vydaných SNR zo dňa 10. apríla 1945 č. 1576 – II./1945 boli v jednotlivých obciach zvolené nové miestne národné výbory (ďalej MNV)¹² a 11. apríla sa

5 Oficiálne bola táto inkorporácia potvrdená zmluvou medzi Nemeckou ríšou a Slovenskou republikou 21. novembra 1939 v Berlíne a ústavným zákonom 325/1939 Sl. z. zo dňa 22. decembra 1939.

6 SMONDEK, Marián. Z našich začiatkov... v Podvlku. In *Život – kultúrno-spoločenský časopis Slovákov v Poľsku*, november 2007, č. 11, s. 4–5.

7 KWIEK, Julian. *Z dziejów mniejszości słowackiej na Spiszu i Orawie w latach 1945 – 1957*. Kraków : Spolok Slovákov v Poľsku, 2002, s. 15.

8 KORUKUĆ, Maciej. *Zostańcie wierni tylko Polsce... Niepodległościowe oddziały partyzanckie w Krakowskiem (1944 – 1947)*. Kraków : Institut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2002, s. 260.

9 KOWALCZYK, Julian. Spisz podczas II. wojny światowej i w pierwszych latach powojennych. In GŁADKIEWICZ, R. – HOMZA, M. (zost.): *Terra Scepusiensis*. Levoča – Wrocław 2003, s. 919.; MOLITORIS, Ludomír. Społeczne uwarunkowania powstania Towarzystwa Czechów i Słowaków na Spiszu i Orawie. In MOLITORIS, Ludomír. (zost.): *Almanach Slováci v Poľsku VIII*. Kraków : Spolok Slovákov v Poľsku, 2001, s. 164.

10 BIELOVODSKÝ, Andrej. *Severné hranice Slovenska*. Bratislava : Ústredná správa Slovenskej ligy, 1946, s. 21.; MATIAŠOVSKÝ, Jozef. Pomôžte 30.000 Spiššiakom a Oravcom. In *Jednota* z 2. januára 1946, roč. 55, č. 2841.

11 ŠTAIGL, Ján. Bezpečnostná situácia v pohraničných oblastiach Oravy a Spiša v rokoch 1945 – 1947 (I). In *Život – kultúrno-spoločenský časopis Slovákov v Poľsku*, marec 2009, č. 3, s. 29.; KAMIŃSKI, K. Marek. *Polsko-Czechosłowackie stosunki polityczne 1945 – 1948*. Wařsawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1990, s. 55.

12 Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Poprad (ďalej ŠA PO, pracovisko Archív Poprad), fond Okresný národný výbor Spišská Stará Ves

tu uskutočnili odvody do československej armády.¹³ Obyvatelia spisovali petície, v ktorých vyjadrovali svoju vôľu žiť v ČSR.¹⁴ Podpisové hárky československej vláde a prezidentovi Edvardovi Benešovi odniesli do Košíc zástupcovia oravských obcí 7. apríla a spišských obcí 21. apríla 1945. Podľa spomienok jedného z účastníkov sa už vtedy Beneš vyjadril: „*Pánové, oběti jsou nutní, před oběťmi se skláníme.*“¹⁵ Bolo evidentné, že akékoľvek spochybnenie predmníchovských hraníc v oblasti Spiša a Oravy by zákonite viedlo k otvoreniu „tešínskej otázky“, o čo sa poľská strana už dlhší čas usilovala.¹⁶ Preto sa československá vláda snažila čo najrýchlejšie ustáliť predmníchovské hranice na Spiši a Orave, pričom takéto isté riešenie očakávala aj na Tešínsku. Už 5. mája bolo v Košiciach rozhodnuté o vrátení inkorporovaných území Poľsku.¹⁷ O štyri dni neskôr dal štátny tajomník na Ministerstve zahraničných vecí v Prahe Vladimír Clementis dispozíciu Predsedníctvu SNR, aby sa československé pohraničné orgány stiahli za predmníchovské hranice. Dňa 17. mája bol vyslaný mjr. Milan Polák ako delegát SNR a československej vlády pre odovzdanie spomenutých území poľskej vláde.¹⁸ Po rokovaní v Trstenej bol 20. mája podpísaný protokol ustanovujúci na Spiši a Orave predmníchovské hranice.¹⁹

Podpísanie protokolu vyvolalo veľké sklamanie. Ešte v ten istý deň sa v Jablonke za daždivého počasia zišlo 3 000 osôb, aby protestovalo proti pripojeniu k Poľsku.²⁰ Dňa 29. mája delegovaní zástupcovia spišských obcí zorganizovali v Spišskej Starej Vsi zhromaždenie, kde protestovali proti tomu, aby boli proti svojej vôli pripojení k cudziemu štátu – Poľsku.²¹ Negatívny postoj obyvateľstva a zlé skúsenosti so zriaďovaním poľskej štátnej správy v predchádzajúcom období viedli novotargského starostu Karola Chlipalu k tomu, že sa obrátil na krakovského vojvodu so žiadosťou o vyslanie vojska. Po niekoľkých žiadostiach mu vojvoda vyhovel a od polovice júna začalo obsadzovať bývalé inkorporované územia poľské vojsko. Do 17. júla bolo územie severného Spiša a do 14. augusta 1945 územie hornej Oravy obsadené poľským vojskom i poľskou štátnou správou. SNR boli rozpustené a na miesta obyvateľstvom zvolených slovenských starostov boli menované osoby poľskej národnosti.²² Prichádzajúce vojsko začalo s odzbrojovaním slovenských

(ďalej f. ONV SSV), Voľby do MNV 1945.

13 ANDRÁŠ, Matej. K povojnovým trápeniam Slovákov v Poľsku. In BAJANÍK, Stanislav – DENŤUROVÁ-TAPALAGOVÁ, Viera (zost.). *Slováci v zahraničí*. Martin : Matica slovenská, 2004, s. 77.

14 *Slovo ľudu Hornej Oravy a Spiša rodákom v Československu a svetovej verejnosti*. Zost. Komitét utečencov zo Spiša a Oravy. Bratislava, 1947, s. 26.

15 KUDZBEL, Ladislav. Spoločenské a sociálne pomery v Jurgove. In HORNÍK, Ján – MLYNÁRČIK, Alojz (zost.). *Štátna meštianska škola Jurgov 1941 – 1945 – 1995*. Spišská Nová Ves : Spišský dejepisný spolok, 1995, s. 103.

16 Bližšie pozri: KAMIŇSKI, K. Marek. *Polsko-Czechoslovakie stasunki...*, s. 54-73.

17 ŠTAIGL, Ján. Bezpečnostná situácia v pohraničných oblastiach Oravy a Spiša v rokoch 1945 – 1947 (I). In *Život – kultúrno-spoločenský časopis Slovákov v Poľsku*, marec 2009, č. 3, s. 29.

18 MELNÍKOVÁ, Marta – VRABCOVÁ, Eva. Utváranie severných hraníc Slovenska v 20. storočí. In *Slovenská archivistika*, 1996, roč. 31, č. 2, s. 23.

19 Archiwum Akt Nowych Varšava (ďalej AAN Varšava), f. Ministerstwo administracji Publicznej (ďalej MAP) Varšava, Protokol napísaný dňa 20. mája 1945 v Trstenej pri príležitosti rokovania o znovu uvedení hraníc medzi Slovenskom a Republikou poľskou na stav pred rozhodnutím v Mníchove, sign. 774.

20 KWIEK, Julian. *Z dziejów mniejszości słowackiej...*, s. 12.

21 *Slovo ľudu...*, s. 27.

22 KWIEK, Julian. *Z dziejów mniejszości słowackiej...*, s. 18.; BÍLEK, Jiří. Zajímavý dokument o situaci na slovensko-poľské hranici v oblasti

milícií a zriaďovaním poľských staníc MO. Keďže sa slovenské milície po odchode vojska stali jedinou formou obrany proti lúpežným prepadam, stretli sa tieto snahy so značnou nevôľou obyvateľstva. V Nedeci a Kacvine privítalo miestne obyvateľstvo vojsko hádzaním kameňov a nepriateľskými výkrikmi.²³ Napätá situácia bola aj v obciach hornej Oravy, kde napätie eskalovalo začiatkom júla 1945, keď došlo v oravskej obci Podvlk k ozbrojenému povstaniu.²⁴

Ďalšou iniciatívou, ktorá vyostriala antipoloľské postoje slovenského obyvateľstva, bola snaha zlikvidovať slovenské školstvo. Dňa 15. júna zaslal starosta Nového Targu spišským a oravským obciam prípis, aby sa všetci slovenskí učitelia bez výnimky vysťahovali do ČSR.²⁵ U miestnych obyvateľov to vyvolalo pobúrenie a prostredníctvom MNV zaslali starostovi list, v ktorom keďže sú Slováci žiadali, aby boli ponechané slovenské školy i slovenskí učitelia.²⁶ Nepriamou odpoveďou bol písomný rozkaz doručený každému učiteľovi 10. augusta, aby sa do troch dní vysťahoval. V prípade neuposlúchnutia učiteľovi hrozilo násilné vysídlenie.²⁷ V druhej polovici augusta tak tieto územia postupne opustilo 128 slovenských učiteľov.²⁸ Ich vysťahovanie bolo odôvodňované tým, že sú nositeľmi fašistickej ideológie a protipoloľsky zameraní,²⁹ avšak takáto paušalizácia absolútne nezodpovedala skutočnosti.³⁰ Navyše

Oravy a Spiše v lete roku 1945. In *Vojenská história*, 2001, roč. 5, č. 2, s. 82.

23 KWIEK, Julian. *Z dziejów mniejszości słowackiej...*, s. 13.

24 AAN Varšava, MAP Varšava, Protokół Komisji Międzyministerialnej z lipca 1945, sign. 774.; KWIEK, Julian. *Z dziejów mniejszości słowackiej...*, s. 94-97.

25 Archiwum Państwowe w Krakowie, pobočka Nowy Sącz – Spytkowice (ďalej AP Kr. Nowy Sącz – Spytkowice), f. Starostwo Powiatowe w Nowym Targu (ďalej SP Nowy Targ), List Wojewody Krakowskiego do Starosty Powiatowego w Nowym Targu z dnia 3.10.1945, sign. 31-1045-27.; ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, Osobný fond Michala Grigera (ďalej f. M. Grigera), List Miestnych národných výborov hornej Oravy starostovi Powiatu w Nowom Targu z 27.6.1945, šk. 11.; AMZV Praha, ZÚ Varšava, Nóta MZV č.69.326/II-2/46 zo 6.5.1946, zložka 41, šk. 106. V porovnaní so situáciou po inkorporácii v roku 1939 bola poľským učiteľom ponechaná možnosť zostať v Slovenskej republike. Napríklad učiteľ Michal Balara z Fridmanu, ktorý sa výrazne podieľal na polonizácii miestneho obyvateľstva po roku 1920, prežil vojnu ako učiteľ na Štátnej meštianskej škole v Spišskej Belej, či učiteľka poľskej národnosti Joanna Šilanová (rodená Ktosówna) vyučovala v rokoch 1939 – 1944 v Čiernej Hore. Pozri: GRIGER, Michal. *Výchova a vzdelávanie ľudu. In Štátna meštianska škola Jurgov...*, s. 63-65.

26 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. M. Grigera, List Miestnych národných výborov hornej Oravy starostovi Powiatu w Nowom Targu z 27. 6. 1945, šk. 11.

27 Archiv Ministerstva zahraničních věci Praha (ďalej AMZV Praha), f. Zastpitelský úřad (ďalej ZÚ) Varšava, Nóta MZV č.69.326/II-2/46 z 6.5.1946, zložka 41, šk. 106.

28 AP Kr. Nowy Sącz – Spytkowice, f. SP Nowy Targ, Odpowiedź Starosty Powiatowego w Nowym Targu na list Wojewody Krakowskiego z dnia 3.10.1945, sign. 31-1045-27.; Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči, pracovisko Archív Dolný Kubín, f. ONV Trstená, Zápisnica zo zasadnutia ONV dňa 8.8.1945, 1150/1945 prez., šk. 29.; ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. ONV Spišská Stará Ves, Situačná správa – hlásenie za mesiac august 1945, 58/1945 prez., šk. 22.; AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, Incidenty na Oravě a Spiši, zložka 31, šk. 92.; AP Kr. Nowy Sącz – Spytkowice, f. Akta gminy (ďalej AG) Bukowina Tatrzańska, Protokolarne odebranie inventarza szkolnego szkoly powszechnej w Jurgowie w dniu 10.8.1945, sign. 31-650-16; AP Kr. Nowy Sącz – Spytkowice, f. AG Bukowina Tatrzańska, Protokolarne odebranie inventarza szkolnego szkoly powszechnej w Czarnej Górze w dniu 13.8.1945, sign. 31-650-16.

29 AAN Varšava, f. MAP Varšava, Protokół Komisji Koordynacyjnej dla spraw Spisza i Orawy z 26.6.1946, sign. 774.

30 Napr. učiteľ v Orávke Ján Havranka sa zúčastnil SNP, pričom padol do nemeckého zajatia. In Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči, pracovisko Archív Dolný Kubín, f. ONV Trstená, Havranka Ján učiteľ – politická spoľahlivosť, 1182/1945 prez., šk. 29.

Učiteľ v Jablonke Miloš Borský bojoval v povstaní, bol zajatý, ale podarilo sa mu ujsť do Jablonky, kde sa stal tajomníkom MNV. In Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči, pracovisko Archív Dolný Kubín, f. ONV Trstená, Miloš Borský učiteľ – politická spoľahlivosť, 1193/1945 prez., šk. 29.

Učiteľka v Jablonke Magdaléna Pasovská pomáhala pri ošetrovaní vojakov na oslobodenom území. In Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči, pracovisko Archív Dolný Kubín, f. ONV Trstená, Magdaléna Pasovská učiteľka – politická spoľahlivosť, 1183/1945 prez., šk. 29.

v celom novotarskom okrese chýbalo až 180 učiteľských síl,³¹ avšak strach starostu zo slovenskej inteligencie bol väčší ako snaha zabezpečiť mládeži vzdelanie. V septembri 1945 pristúpila poľská strana k zriadeniu výlučne poľských škôl, ktorých hlavným cieľom malo byť „odslovačenie mládeže“.³² Clementis už v nóte zo 6. septembra upozorňoval, že zatiaľ čo „v Československej republike má poľská menšina zaručenú výchovu poľských detí v poľskom jazyku (...) slovenské školy nie sú pripustené a všade boli dosadení poľskí učitelia“.³³ Odmietavo sa k tejto skutočnosti postavilo aj obyvateľstvo a počas zápisov sa prihlásili do týchto vzdelávacích inštitúcií len deti poľskej národnosti.³⁴ Poľským orgánom sa navyše podarilo otvoriť sotva polovicu škôl – v septembri päť z deviatich na Spiši³⁵ a v októbri 21 z celkového počtu 35 škôl na Spiši a Orave.³⁶ Išlo pritom len o základné školy, materské a hospodárske školy i mešťianky v Jurgove a Jablonke ostali zatvorené.³⁷ Na sprevádzkovaných školách chýbalo až 78 učiteľov,³⁸ pričom tí, ktorí tu boli pridelení, často nemali potrebnú kvalifikáciu, ako napríklad v Nedeci, kde vyučoval bývalý dozorca väzňov.³⁹ Časť detí naďalej dochádzala do slovenských škôl v ČSR. Len v obvode školského inšpektorátu v Kežmarku v roku 1946 študovalo 99 žiakov zo severného Spiša.⁴⁰ Poľská strana sa im snažila v štúdiu zabrániť vyhrážkami a zaberaním priepustiek.⁴¹ V apríli 1947 poľské pohraničné orgány obmedzili prechod cez štátnu hranicu Nedeca – Kahlenberk (dnešná miestna časť Spišskej Starej Vsi – Lysá nad Dunajcom) na jednorazové priepustky a uznali len priepustky hospodárske. Opatrenie sa dotklo každodenne dochádzajúcich študentov, ktorým bol týmto po veľkonočných sviatkoch znemožnený návrat do slovenských škôl a museli štúdium prerušiť.⁴² Aj po podpísaní spojeneckej zmluvy a Dodatkového protokolu medzi ČSR a Republikou Poľskou 10. marca 1947, kde sa deklarovalo, že bude zaistená Poliakom v Československu a naopak Čechom a Slovákom v Poľsku v rámci zákonnosti a na základe vzájomnosti možnosť národnostného, politického, kultúrneho a hospodárskeho

31 AP Kr. Nowy Sącz - Spytkowice, f. SP Nowy Targ, Odpowiedź Starosty Powiatowego w Nowym Targu na list Wojewody Krakowskiego z dnia 15.10.1945, sign. 31-1045-27.

32 GAREK, Martin. Školstvo na území hornej Oravy v rokoch 1939 – 1945. In Život v Slovenskej republike. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov. Zv. 9. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2010, s. 229.

33 Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych (ďalej AMSZ) Varšava, Nóta MZV zo 6.9.1945, sign. 7-6/W-8/T-135.

34 Napr. v Jurgove 10 z celkového počtu 120 detí, v Nedeci 5 z 217 detí. In AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, Záznam spísaný s delegáciou hornospíškého obyvateľstva na MZV z 5.12.1945, zložka 12, šk. 92.

35 AP Kr. Nowy Sącz - Spytkowice, f. SP Nowy Targ, List Wojewody Krakowskiego do Starosty Powiatowego w Nowym Targu z dnia 3.10.1945, sign. 31-1045-27; AAN Varšava, f. MAP, Protokól Komisji do zbadania zajść i sytuacji narodowościowej na Spiszu z 26.9.1945, sign. 774.

36 AP Kr. Nowy Sącz - Spytkowice, f. SP Nowy Targ, Sytuacja polityczna 1945 – Tajne, Do Obywatela Wojewody (do własnych ręk) w Krakowie z 30.10.1945, sign. 31-1045-27.; Archiwum Państwowe (ďalej AP) Krakov, f. Urząd Wojewódzki Krakowski (ďalej UW Krakov), Do Obywatela Wojewody (do własnych ręk) w Krakowie z 23.10.1945, sign. UW II 3950.

37 AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, Formulace našich požadavků pro Slováky na Horním Spiši a Oravě 1947, zložka 2, šk. 107.

38 AP Kr. Nowy Sącz - Spytkowice, f. SP Nowy Targ, List Wojewody Krakowskiego do Starosty Powiatowego w Nowym Targu z dnia 3.10.1945, sign. 31-1045-27.; AAN Varšava, f. MAP Varšava, Protokól Komisji do zbadania zajść i sytuacji narodowościowej na Spiszu z 26.9.1945, sign. 774.

39 AMZV Praha, f. ZÚ Varšava, Nóta MZV č.69.326/II-2/46 z 6.5.1946, zložka 41, šk. 106.

40 ŠA PD, pracovisko Archív Poprad, fond Školský inšpektorát Kežmarok (ďalej f. ŠKI-K), 2925/1946.

41 ŠA PD, špecializované pracovisko SAL, f. M. Grigera, Zápisnice s Vojtechom Bucom a Andrejom Brijom z Jurgova z 28. 12. 1945; Jánom Miškovičom z Jurgova z 15. 1. 1946; Jánom Mlynarčíkom z Černej hory z 23. 1. 1946, k. 11.; Osobný archív JUDr. Mateja Andráša, Verbálna nóta č. 69.326/II-2/46 zo dňa 6. mája 1946 Vyslanectvu Poľskej republiky v Prahe.

42 ŠA PD, pracovisko Archív Poprad, f. ONV SSV, Situačná zpráva ONV SSV, Hlásenie za mesiac apríl 1947, 70/1947 prez.

rozvoja (školy, spolky, družstva...),⁴³ bolo zabezpečiť vyučovanie v slovenčine veľmi náročné. Napriek tomu, že vyše 90% obyvateľstva deklarovalo svoju slovenskú národnosť, v septembri 1947 poľské úrady prikrročili k otvoreniu len dvoch slovenských škôl, a to v Nižných Lapšiach na Spiši a v Jablonke na Orave. To bolo absolútne nedostačujúce, pretože aj napriek rôznym obštrukciám z poľskej strany⁴⁴ sa do slovenskej školy na Spiši prihlásilo 439 a na Orave 1272 žiakov. Preto už v polovici školského roku museli otvoriť ďalších 8 škôl (v Kacvine, Novej Belej, Podvlku, Chyžnom, Orávke, Nižnej Lipnici, Jablonke-Boroch a Vyšnej Zubrici). Keďže však všetci slovenskí učitelia boli vypovedaní, nastal problém s vyučovaním. Na slovenských školách tak začalo vyučovať 15 učiteľov čiastočne ovládajúcich slovenčinu, avšak vychovaných v medzivojnovom Poľsku a jednoznačne protislovensky zaujatých. Poľská strana spočiatku odmietala prijať učiteľov z ČSR, čo odôvodňovala tým, že nemôže pristúpiť na recipročné vyslanie učiteľov pre pár tisíc Slovákov na Spiši a Orave a pre vraj stotisíc Poliakov na Tešínsku. Preto uskutočnila jednomesačný (!) kurz v Krakove, na základe ktorého mali frekventanti vyučovať na slovenských školách.⁴⁵ Často sa tak stávalo, že žiaci ovládali slovenčinu lepšie ako učitelia.

Po odsune slovenských učiteľov pristúpila poľská strana k odsunu slovenských kňazov, ktorých označila za hlavných predstaviteľov antipoľskej agitácie na pričlenených územiach. Keďže však spišské a oravské farnosti spočiatku naďalej spadali pod Spišské biskupstvo a kňazov tak nebolo možné vysídliť, uchýlila sa poľská strana k zastrašovaniu. Dňa 13. októbra 1945 navštívili funkcionári UB kňazov v spišských obciach Nedeca, Kacvín, Tribš, Vyšné a Nižné Lapše. V káravom tóne im odporučili, aby v termíne 2 – 3 dní opustili poľské územie.⁴⁶ Pod vplyvom týchto vyhrážok sa ešte v októbri vysťahovalo 5 slovenských kňazov. Od 1. novembra 1945 prešlo 18 farností severného Spiša a hornej Oravy pod jurisdikciu krakovského arcibiskupstva,⁴⁷ ktoré zastávalo názor, že žiadni Slováci v týchto oblastiach neexistujú a slovenská národnosť bola vytvorená pod nemeckým vplyvom a po pripojení k Slovenskej republike.⁴⁸ Slovenskí kňazi, ktorí tu ešte pôsobili, dostali príkaz, aby opustili farnosti a vysťahovali sa do ČSR. Po neuposlušnosti bol 16. novembra 1945 zatknutý František Móš,⁴⁹ ktorý pôsobil v Novej Belej i iných spišských farnostiach už v medzivojnovom Poľsku. Bol obvinený z agitácie za pripojenie Spiša k Slovensku. Vyčítané mu bolo najmä publikovanie denníka, v ktorom opísal antipoľské nálady obyvateľstva spišských obcí pripojených k Poľsku po roku 1918. Tento denník vydala v roku 1944 Vedecká spoločnosť

43 Układ o przyjaźni i wzajemnej pomocy między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Czechosłowacką, podpisyany w Warszawie dnia 10. marca 1947 r. In: *Dziennik Ustaw* Nr. 7, Poz. 47, s. 168.

44 Obyvatelia o zápisoch nevedeli, prípadne si myslili, že ide o zápisy do poľskej školy, preto svoje deti nezapisovali. Pri zápise sa vyžadovalo predloženie krstného listu dieťaťa, za ktorý farári vyžadovali veľké poplatky, prípadne v inkriminovanom čase nikoho nepustili na faru alebo jednoducho z fary odišli. Ak prišiel žiak z veľkej diaľky s jedným rodičom, prikázali sa mu vrátiť a prísť s oboma rodičmi. In: *Osobný archív JUDr. Mateja Andráša, Politická správa konzulátu ČSR v Katoviciach č. 508/D/48 o situácii Slovákov v Poľsku z 19. novembra 1948* Ministerstvu zahraničných vecí v Prahe.

45 *Osobný archív JUDr. Mateja Andráša, Politická správa konzulátu ČSR v Katoviciach č. 508/D/48 o situácii Slovákov v Poľsku z 19. novembra 1948* Ministerstvu zahraničných vecí v Prahe.

46 KWIEK, Julian. *Z dziejów mniejszości słowackiej...*, s. 19.

47 CIAĞWA, Józef. *Kościół Krakowski a prawa językowe mniejszości słowackiej na Spiszu w latach 1920 – 2005*. In: *Cuius regio, eius religio? II. Publikacja po Zjeździe Historyków Państwa i Prawa Lublin, wrzesień 2006 r.* Lublin : KUL, 2008, s. 285-286.

48 CIAĞWA, Józef. *Kościół Krakowski...*, s. 290.

49 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. ONV SSV, Situačná zpráva ONV SSV expozitúre Povereníctva SNR pre vnútorné veci v Košiciach, Hlásenie za mesiac november 1945, 58/1945 prez.

pre zahraničných Slovákov v Bratislave pod názvom *Roky 1918 – 1939 na severnom Spiši*.⁵⁰ Následný súd v Krakove ho síce oslobodil, avšak po návrate do Novej Belej ho vyhostil nový kňaz Benedykt Kwaśny.⁵¹ Po svojom príchode do ČSR bol najskôr menovaný za správcu farnosti Nižná na Orave a neskôr v Podolínci, na ktoré však nenastúpil a do konca svojho života pôsobil na fare vo Veľkej Frankovej, ktorá bezprostredne hraničí s obcami severného Spiša. V spiško-oravských otázkach sa však už viac neangažoval.⁵²

Najneskôr v decembri všetci slovenskí kňazi opustili svoje pôsobiská,⁵³ a to vrátane rodákov z obcí severného Spiša a hornej Oravy.⁵⁴ Jediným Slovákom v cirkevnej správe zostal kaplán Ondrej Doranský, ktorý pôsobil vo Veľkej Lipnici a Chyžnom. Odtiaľ ho však presunuli do oblasti Žywca a v júli 1946 prinútili opustiť Poľsko.⁵⁵ Do uvoľnených farností boli postupne pridelovaní poľskí kňazi. V máji 1946 sa krakovský vojvoda obrátil s prosbou na Metropolitnú kúriu, aby obsadzovala spiško-oravské farnosti kňazmi – patriotmi, ktorých hlavnou úlohou bude boj so slovenským separatizmom a šovinizmom.⁵⁶ Prirodzeným výsledkom takejto politiky bolo stupňovanie národnostného napätia. Spory medzi poľskými kňazmi a slovenským obyvateľstvom sa vyhrotili v otázke kostolného spevu. Za slovenský spev v kostole boli Slováci bití, pokutovaní i väznení.⁵⁷ Aby v niektorých obciach vôbec mohli prevádzať omše v poľskom jazyku, dovážali Poliakov z okolitých dedín.⁵⁸ Kňazi sa od oltára Slovákom vyhrážali odvetnými opatreniami a niektorí začali prevádzať tzv. tiché omše.⁵⁹

50 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. M. Grigera, Oświadczenie Gromady Nowa Biata z 20. 11. 1945.

51 CIAĞWA, Józef. *Kościół Krakowski...*, s. 287.

52 Archív Biskupského úradu v Spišskej Kapitule (ďalej ABU SK), fond Osobné spisy (ďalej f. OS), č. 2, Protocollum status personalis sacerdotum dioecesis Scepusiensis. Tom I., s. 30-31.

53 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. ONV SSV, Situačná zpráva ONV SSV expozitúre Povereníctva SNR pre vnútorné veci v Košiciach, Hlásenie za mesiac december 1945, 58/1945 prez.

54 Osobný archív JUDr. Mateja Andráša, Verbálna nota č. 69.326/II-2/46 zo dňa 6. mája 1946 Veľvyslanectvu Poľskej republiky v Prahe. Tu opäť treba podotknúť, že po inkorporovaní Spiša a Oravy bola ponechaná kňazom možnosť zostať na území Slovenska, a to aj napriek tomu, že sa odmietli podriaďiť jurisdikcii Spišského biskupstva. Kňaz z Tribša Jan Wilhelm pôsobil ako duchovný v ženskom kláštore v Trenčíne, Józefa Świszta z Nedece prijal kláštor Minoritov v Bardejove, Józefa Długopolského z Fridmanu a Stanisława Wcisłaka z Nižných Lápiš zas kláštor františkánov v Sabinove. In CIAĞWA, Józef. *Kościół Krakowski...*, s. 282.; MATULA, Pavol. Postavenie poľských duchovných z pripojených území severného Spiša a Oravy v rokoch 1939 – 1945. In SOKOLOVIČ, Peter (zost.). *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VII*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2008, s. 408-409.

55 GAREK, Martin. Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945 – 1947. In *Almanach Slováci v Poľsku XI*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2007, s. 185.; SMONDEK, Marián. Z našich začiatkov... vo Veľkej Lipnici. In *Život – kultúrno-spoločenský časopis Slovákov v Poľsku*, september 2007, č. 9, s. 6.

56 KWIEK, Julian. *Z dziejów mniejszości słowackiej...*, s. 20.

57 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. M. Grigera, Školské a cirkevné pomery na Spiši a Orave v rokoch 1918 až 1946; Zápisnice s Vojtechom Bucom a Andrejom Brijom z Jurgova z 28. 12. 1945; Jakubom Rusnákom z Jurgova z 16. 1. 1946, Jánom Mlynarčíkom z Černej hory z 23. 1. 1946, k. 11.; KWIEK, Julian. *Z dziejów mniejszości słowackiej...*, s. 43.; JENDŽEJČÍKOVÁ, Agáta. Z našich začiatkov... v Kacvine. In *Život – kultúrno-spoločenský časopis Slovákov v Poľsku*, marec 2007, č. 3, s. 3.; JENDŽEJČÍKOVÁ, Agáta. Ako sme začínali... v Tribši. In *Život – kultúrno-spoločenský časopis Slovákov v Poľsku*, máj 2007, č. 5, s. 4.; SMONDEK, Marián. Z našich začiatkov... v Chyžnom. In *Život – kultúrno-spoločenský časopis Slovákov v Poľsku*, október 2007, č. 10, s. 4.

58 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. M. Grigera, Zápisnice s Jakubom Rusnákom z Jurgova z 16. 1. 1946; Ondrejom Vojtasom z Jurgova z 7. 2. 1946, k. 11.; SMONDEK, Marián. Z našich začiatkov... v Podvlku. In *Život – kultúrno-spoločenský časopis Slovákov v Poľsku*, november 2007, č. 11, s. 4.

59 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. ONV SSV, Situačná zpráva ONV SSV expozitúre Povereníctva SNR pre vnútorné veci v Košiciach, Hlásenie za mesiac december 1945, 58/1945 prez.; KWIEK, Julian. *Z dziejów mniejszości słowackiej...*, s. 64.

Kostol sa teda, bohužiaľ, nestal nástrojom zmierenia, ale násilnej polonizácie miestneho obyvateľstva.

Po zlikvidovaní slovenských milícií, vyhnaní učiteľov a kňazov ostalo slovenské obyvateľstvo na severnom Spiši a hornej Orave takmer bez akejkoľvek podpory a stávalo sa ľahkým terčom perzekúcií zo strany poľských štátnych orgánov, ako aj rôznych bánd pôsobiacich v podhaľanskom regióne, z ktorých sa najviac angažovali skupiny zastrešované ozbrojenou skupinou Józefa Kuraša, vystupujúceho pod pseudonymom „Ogień“. Tieto ozbrojené skupiny sa stavali do pozície protikomunistických a protifašistických bojovníkov, organizovali výpravy na územia severného Spiša a hornej Oravy, kde okrádali roľníkov, ktorí neboli ani komunistami, ani fašistami a jediným ich previnením bolo, že sa hlásili k slovenskej národnosti. Takmer každý deň boli z bývalého inkorporovaného územia hlásené krádeže dobytka, šatstva a jedla, ťažké zranenia či iné spôsoby šikanovania.⁶⁰ Pri krádežiach pritom nerobili rozdiely medzi civilným obyvateľstvom a štátnymi inštitúciami.⁶¹ Prepady boli poväčšine spojené s fyzickým násilím a xenofóbnym správaním. Výstižne o tom vypovedá prípad z Fridmanu z 31. mája 1946, keď približne stodvadsať mužov v poľských vojenských uniformách úplne vykradlo deväť tamojších Slovákov – roľníkov (Jána Pavlíka, Valentína Plevu, Štefana Gančára, Pavla Organiščáka, Andreja Gurčáka, Jozefa Organiščáka, Jozefa Kutarňu, Jána Brinčku a Vojtecha Dvornického), ktorým zobrali všetko šatstvo, obuv, potraviny, ošípané, kravy a kone. Všetkých, vrátane rodinných príslušníkov i žien nemilosrdne zbili pažbami pušiek za sprievodu nadávok: *Z k...y synu slovacky!* U Pavlíka, ktorého zbili tak, že sa nemohol niekoľko týždňov ani pohnúť, sa jasne vyslovili: *Ste obžalovaný, že ste Slováč, pre ktorú príčinu máme nariadené Vás úplne zničiť.*⁶²

Okrem naturálií požadovali od konkrétnych obyvateľov, prípadne i celých obcí vysoké sumy peňazí.⁶³ Počas svojho pôsobenia do februára 1947 uvalili na spišsko-oravské obce celkovo 120 kontribúcií.⁶⁴ Slováci sa tak dostávali do neriešiteľnej situácie, ak nezaplatili stali sa obeťami Kurašových násilností, ak zaplatili boli perzekvovaní oficiálnymi štátnymi poľskými orgánmi za podporu nelegálnych skupín.⁶⁵ Známý je prípad z Jurgova, na ktorý Ogień uvalil kontribúciu 200 000 zlotých. Funkcionári UB sa o tom dozvedeli a prišli do Jurgova žiadať tieto peniaze. Šoltýs v domnení, že ide o Ogniových ľudí im peniaze dal, na čo bol zatknutý a uväznený v Novom Targu.⁶⁶ Okrem toho niektorí členovia milícií spolupracovali s Kurašom, v noci sa zúčastňovali prepadov a cez deň „vyšetrovali“ vlastné zločiny.⁶⁷ Ogień

60 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. ONV SSV, Situačné zprávy ONV SSV expozitúre Povereníctva SNR pre vnútorné veci v Košiciach, Hlásenia za mesiace máj až september 1945, 58/1945 prez.

61 KORRUC, Maciej. *Zostańcie wierni...*, s. 424.

62 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. ONV SSV 1945 – 1946, Situačná zpráva Veliteľstvu desiatej pešej divízie v Košiciach, hlásenie zo 7. júna 1946, 66/1946 prez.; Instytut Pamięci Narodowej w Krakowie (ďalej IPN Krakow) 074/12, Akta kontrolne spraw, karta 199, t. 2, p. 4.

63 Pred prepadom obeť zvyčajne dostala výhražný list, v ktorom bola vyzvaná, aby na určené miesto priniesla určitú sumu peňazí. In ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. ONV SSV, Situačná zpráva ONV SSV Veliteľstvu 10. pešej divízie, oddelenie O.B.Z. v Košiciach, Hlásenie z 16. 10. 1946, 66/1945 prez.

64 STOMMA, Ludwik. Walka o „Ognia”. In *Polityka* z 26. 8. 2006, č. 34, s. 85.

65 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. ONV SSV 1945 – 1946, Situačná zpráva Veliteľstvu desiatej pešej divízie v Košiciach, hlásenie zo 16. októbra 1946, 66/1946 prez.

66 KWIEK, Julian. *Z dziejów mniejszości słowackiej...*, s. 46.

67 ŁĄTKA, S. Jerzy. *Bohater na nasze czasy?* Krakow : Spolok Slovákov v Poľsku, 2007, s. 80.; František Brodovský – obeť prepadu v Novej

taktiež vydával rozsudky o opustení územia Poľska a dokonca i rozsudky smrti. Napríklad v auguste 1946 doručili rozhodnutie o vysídlení Štefánii Tiborovej, Andrejovi Šoltýsovi a Veronike Šoltýsovej z Jurgova⁶⁸ „za spoluprácu so Slovenskom“. Išlo pritom o dve ženy, ktoré museli opustiť malé deti, pričom „s politikou sotva majú čo spoločného, len sa otvorene hlásia za Slovákov“.⁶⁹ S rozsudkom smrti prišiel Kuraš aj k Sebastianovi Milonovi z Čiernej Hory, ktorý s ním spoločne bojoval a bránil Poľsko v „septembrovej kampani 1939“ i neskôr v protifašistickom odboji.⁷⁰ Ogňovci sa smrťou len nevyhrážali, ale skutočne ľudí aj zabíjali. Podľa štatistík uvedených v Archíve Institutu Pamięci Narodowej v Krakove zavraždili až 340 osôb, z toho až 162 civilistov!⁷¹ Je potrebné tiež podotknúť, že toto číslo bude pravdepodobne vyššie, pretože nie všetky vraždy sú zaevidované.⁷² Čo sa týka obyvateľov slovenskej národnosti, na Spiši vieme s určitosťou o siedmich vraždách, a to: Jána Kovalčíka z Nižných Lápš (8. novembra 1945),⁷³ Pavla Bizuba z Tribša (24. januára 1946),⁷⁴ Jána Ščureka, Jozefa Chalúpku, Jána Kraka a Jána Lapšanského z Novej Belej (15. apríla 1946),⁷⁵ Michala Kužeľa z Nedece (12. novembra 1946).⁷⁶ Podľa interpelácie poslancov Demokratickej strany Lincéniho a Baláža na Ministerstve zahraničných vecí v Prahe zo dňa 11. júla 1946 však bolo už v tom čase 14 zavraždených, 214 ťažko zbitých, 566 väznených a 5 662 utečencov z územia severného Spiša a hornej Oravy.⁷⁷ Podobne podľa správy, ktorú po návšteve bývalých inkorporovaných území podal v mene *Oslobodzovacieho výboru pre Spiš a Oravu* v USA Jozef Matiašovský, bolo do 10. septembra 1946 zavraždených 14 Slovákov, niekoľko sto ťažko stýraných, väznených a okolo 6 000 utečencov. Okrem toho zistil, že takmer každá obec bola vydrancovaná a niektoré aj viackrát, pričom Slovákom odcudzili vyše sedemsto kráv, dvesto koní, štyristo ošípaných, dvesto oviec, veľké množstvo šiat, obuvi a potravín.⁷⁸ Informácie o týraní a vraždách potvrdzuje aj správa povereníka vnútra Mikuláša Ferjenčíka o situácii na Orave a Spiši z apríla 1947.⁷⁹

Belej. Osobná komunikácia. 2007 – 06 – 24. Krempachy.

68 IPN Krakov 06/1, Stare sprawy obiektowe 59/OB, Odpis Dzennika „Ognia“, s. 5, t. 25, šk. 183.

69 ŠTAIGL, Ján. Bezpečnostná situácia v pohraničných oblastiach Oravy a Spiša v rokoch 1945 – 1947 (4). In *Život – kultúrno-spoločenský časopis Slovákov v Poľsku*, jún 2009, č. 6 s. 28.

70 IPN Krakov 06/1, Stare sprawy obiektowe 59/OB, Odpis Dzennika „Ognia“, s. 6, t. 25, šk. 183.; MOLITORIS, Ludomír. *Spoteczne uwarunkowania...*, s. 171.

71 IPN Krakov 074/12, Charakterystyka Nr. 12 bandy „Ognia“ z 10. 1. 1975, s. 21, t. 9, p. 4.

72 Veľmi tragický prípad zavraždenia 4 Slovákov z Novej Belej 15. apríla 1946, ktorý vo svojej správe opísal JUDr. Andráš a na ktorý dodnes obyvatelia s hrôzou spomínajú, v tejto štatistike chýba.

73 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. Michala Grigera, Poľský Spiš a Zamagurie, Zovrubný prehľad pohanenia a rabovania občanov – Slovákov severného Spiša z 12. apríla 1946.

74 IPN Krakov 06/1, Stare sprawy obiektowe 59/OB, Materiały pomocnicze dot. historii bandy „Ognia“, s. 2 (160), t. 20, šk. 181.

75 Osobný archív JUDr. Mateja Andráša, Verbálna nóta č. 69.326/II-2/46 zo dňa 6. mája 1946 Vyslanectvu Poľskej republiky v Prahe.

76 IPN Krakov 0.61, Stare sprawy obiektowe 59/OB, Materiały pomocnicze dot. historii bandy „Ognia“, s. 37 (129), t. 20, šk. 181.; Pozri tiež: Stare sprawy obiektowe 59/OB, Odpis Dzennika „Ognia“, s. 4, t. 25, šk. 183.

77 GRIEGER, Michal. Spiš a Orava volajú po spravodlivosti. In *Čas*, 1946, roč. 3, č. 166, s. 1.

78 MATASOVSKY MATUSCHAK, Irene. *The Abandoned Ones. The Tragic Story of Slovakia's Spiš and Orava Regions 1919 – 1948*. DeRosa-Walsh, 2008, s. 42-45.; ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. M. Grigera, Poľský Spiš a Zamagurie, Správa Oslobodzovacieho výboru pre Spiš a Oravu z 10. septembra 1946.

79 ŠTAIGL, Ján. Bezpečnostná situácia v pohraničných oblastiach Oravy a Spiša v rokoch 1945 – 1947 (4). In *Život – kultúrno-spoločenský časopis Slovákov v Poľsku*, jún 2009, č. 6, s. 28.

V takejto situácii Slováci často zo strachu opúšťali svoje domovy a utekali do ČSR. Mnohí z nich si zachránili iba vlastný život a vo svojich bydliskách nechali hospodárstva, ktoré často boli po ich odchode vykradnuté.⁸⁰ Niektorí z nich po príchode podali svedecké výpovede o pomeroch v spišsko-oravských obciach. Z nich sa môžeme dozvedieť, že okrem lúpežných bánd sa slovenské obyvateľstvo stávalo predmetom perzekúcií aj zo strany poľských štátnych orgánov, najmä milicionárov MO. Treba však podotknúť, že sa stávali i prípady, keď boli udavačmi samotní Slováci, ktorí si takto medzi sebou vyrovnávali osobné účty.⁸¹ Postupy príslušníkov MO boli veľmi surové. Najčastejšie prišli Slovákov zatknúť v noci, keď ich v slabom oblečení a nedostatočnej obuvi odviekli na vojenskú strážnicu, kde ich potom uvrhli do zimných a mokrých pivníc. V týchto pivniciach, naplnených presakujúcou a v zime zmrznutou vodou, boli za protislovenských nadávok bití až do bezvedomia.⁸² Obyklými spôsobmi vyšetrovania bolo bitie obuškom, pažbami pušiek, opaskom, kyjakmi a povrazmi na dereši, surové kopanie, privretie prstov medzi dvere či posadenie na rozpálenú pec. Niekedy dokonca používali aj elektrinu. Dievčatá pri vyšetrovaní zobliekli zo šiat a niektorým rozkázali vykopať si hrob pod vojenským dozorom.⁸³ Obyvateľstvo slovenskej národnosti bolo okradané a pokutované vysokými pokutami, ktoré často vyrubovala poľská milícia pre seba.⁸⁴ Okrem násilia a národnostného útlaku boli Slováci vystavovaní aj hospodárskym represáliám. Na rozdiel od poľského obyvateľstva museli odvádzať vysoké kontingenty a dane, pričom však boli vylúčení z prídeltov. Počas domových prehliadok im MO rekvirovala potraviny. Prídely dostávali len tí, ktorí podpísali, že chcú patriť k Poľsku. Podobne to bolo aj s balíčkami UNRRA a miestni poľskí činitelia sa vôbec netajili tým, že tieto diskriminácie mali národnostný ráz. V spišských obciach boli rozpustené slovenské svojpomocné družstvá a ich majetok zhabaný. Rozpustená bola Matica slovenská i Spolok svätého Vojtecha a ich bývalí členovia boli vystavení perzekúciám.⁸⁵ Hospodársky vyčerpaným a často ešte aj okradnutým slovenským roľníkom nezostávalo nič iné, len prekročiť hranicu a spoľahnúť sa na pomoc organizácií, ktoré sa zameriavali na túto činnosť.⁸⁶ Keďže zvyčajne nedostali priepustky, museli prekročiť hranice ilegálne, za čo boli opäť perzekvovaní, pričom poľské hliadky neváhali aj strieľať.⁸⁷

80 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. ONV SSV, Situačná zpráva ONV SSV expozitúre Povereníctva SNR pre vnútorné veci v Košiciach, Hlásenie za mesiac júl a september 1945, 58/1945 prez.; MOLIŤORIS, Ludomír. *Společně uwarunkowania...*, s. 170.; JENDŽEJČIKOVÁ, Agáta. Ako sme začínali... v Tribši. In *Život – kultúrno-spoločenský časopis Slovákov v Poľsku*, máj 2007, č. 5, s. 4.

81 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. ONV SSV, Situačná zpráva ONV SSV expozitúre Povereníctva SNR pre vnútorné veci v Košiciach, Hlásenie za mesiac júl 1945, 58/1945 prez.

82 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. M. Grigera, Rezolúcia Sväzu slovenskej mládeže v Trstenej, vynesená na znak protestu proti perzekúciám hornooravského slovenského ľudu, prevádzaných tamojšími Poliakmi, šk. 11.

83 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. M. Grigera, Súrna žiadosť prezidentovi republiky z 31. 1. 1946, šk. 11.; Osobný archív JUDr. Mateja Andráša, Verbálna nota č. 69.326/II-2/46 zo dňa 6. mája 1946 Vyslanectvu Poľskej republiky v Prahe.

84 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. ONV SSV, Situačná zpráva ONV SSV expozitúre Povereníctva SNR pre vnútorné veci v Košiciach, Hlásenie za mesiac august 1945, 58/1945 prez.

85 Osobný archív JUDr. Mateja Andráša, Verbálna nota č. 69.326/II-2/46 zo dňa 6. mája 1946 Vyslanectvu Poľskej republiky v Prahe.; ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. M. Grigera, Zovrubný prehľad pohanenia a rabovania občanov – Slovákov severného Spiša do 12. 4. 1946; Súrna žiadosť prezidentovi republiky z 31. 1. 1946; Zápisnica s Jakobom Rusnákom z Jurgova z 16. 1. 1946, šk. 11.

86 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. M. Grigera, Zovrubný prehľad pohanenia a rabovania občanov – Slovákov severného Spiša do 12. 4. 1946, šk. 11.; BÍLEK, Jiří. *Zajímavý dokument...*, s. 80.

87 Osobný archív JUDr. Mateja Andráša, Verbálna nota č. 69.326/II-2/46 zo dňa 6. mája 1946 Vyslanectvu Poľskej republiky v Prahe.; ŠTAIGL, Ján. Bezpečnostná situácia v pohraničných oblastiach Oravy a Spiša v rokoch 1945 – 1947 (3). In *Život – kultúrno-spoločenský časopis Slovákov v Poľsku*, máj 2009, č. 5, s. 28.

Utečenci sa spočiatku združovali v pohraničí, odkiaľ sa usilovali naďalej spravovať svoje majetky za hranicou. Keďže v priľahlých okresoch neboli takmer žiadne podniky a ani iné zárobkové možnosti, boli na ťarchu ostatným obyvateľom i úradom, lebo ich bolo treba zásobovať.⁸⁸ Preto bol v Spišskej Starej Vsi 10. októbra 1945 pod predsedníctvom nedeckého emigranta Jána Baďurika zriadený *Oslobodzovací výbor severného Spiša*, ktorý okrem bezprostrednej pomoci spočívajúcej najmä v zásobovaní a ubytovaní utečencov si za cieľ stanovil aj sledovanie politického, hospodárskeho i kultúrneho polozenia slovenského obyvateľstva v obsadených obciach.⁸⁹ V januári 1946 sa táto organizácia spojila s rovnakou oravskou inštitúciou a vznikol *Oslobodzovací výbor pre Spiš a Oravu*, neskôr premenovaný na *Komitéť utečencov z hornej Oravy a severného Spiša*.⁹⁰ Komitéť sa materiálne i duchovne staral o emigrantov. Zaisťoval stravné lístky, obuv, odev, vydával legitimácie, poskytoval informácie, zachytával sťažnosti obyvateľov sporného územia a podporoval študentov.⁹¹

Utečenci zo severného Spiša boli usídľovaní najmä na nemeckých majetkoch na Spiši, a to v Holumnici, Huncovciach, Kežmarku, Spišskej Belej, Starej Lesnej, Strážkach, Rakúsoch, Foľvarku,⁹² Veľkej Lomnici, Tatranskej Lomnici, Žakovciach, Ruskinovciach,⁹³ Slovenskej Vsi, Veľkom Slavkove, Milbachu, ale aj v Spišskej Starej Vsi, Osturni, Frankovej, Spišských Hanušovciach a iných zamagurských obciach, pričom niektorí odišli aj do Čiech a na Moravu.⁹⁴ Množstvo emigrantov sa sústredilo vo Svite, kde v roku 1949 bolo v podniku Tatravit zamestnaných 295 osôb zo spišských obcí v Poľsku.⁹⁵ Po podpise Zmluvy o priateľstve a vzájomnej pomoci medzi ČSR a Poľskom z 10. marca 1947 a najmä po postupnom uchopení moci komunistami v ČSR, ktoré vyvrcholilo vo februári 1948 sa stala činnosť Komitétu nepohodlnou pre ďalšiu internacionalistickú spoluprácu dvoch socialistických krajín. Preto na základe výnosu Povereníctva vnútra č. 74/1-V/3-1948 zo dňa 3. februára 1948 bola dňom 1. marca 1948 jeho činnosť zastavená.⁹⁶ Následne boli niektorí funkcionári perzekvovaní komunistickým režimom za „... štvavú revizionistickú činnosť proti bratskému národu poľskému a rozvracanie dobrého pomeru medzi ČSR a Poľskom...“⁹⁷ Napriek tomu mnohí až do konca svojho života v rámci svojich možností pomáhali či už Slovákom z Poľska na území Slovenska, alebo slovenskému národnému hnutiu v Poľsku.

Proti prenasledovaniu občanov slovenskej národnosti v oblasti severného Spiša

88 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. ONV SSV 1945 – 1946, Situačná zpráva Povereníctvu SNR pre vnútorné veci v Košiciach, hlásenie za mesiac júl 1945, 58/1945 prez.

89 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. ONV SSV, Zápisnice zo zasadnutí ONV SSV za rok 1945, Zápisnica z 10. októbra 1945.

90 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. M. Grigera, Zápisnica zo zakladajúcej schôdzky Oslobodzovacieho výboru Spiša a Oravy, šk. 11.

91 Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, Horná Orava – severný Spiš – obežníky, šk. 3-7.; Pomôžte 30.000 Spišiakom a Oravcom. In Jednota z 2. január 1946, roč. 55, č. 2841.

92 Dnes Stráne pod Tatrami.

93 V roku 1952 bola obec z dôvodu zriadenia vojenského výcvikového priestoru Javorína násilne vysťahovaná. Postupne boli rozobraté obytné a hospodárske budovy, pričom ich materiál sa použil na stavbu ciest.

94 Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči, f. KU, Zoznamy evakuantov 1945 – 1947, šk. 11.; AMZV Praha, f. Teritoriálni odbory – obyčajné 1045-1959 (ďalej TO-O), Polické věci Orava – Spiš 1946, zložka 1, šk. 16.

95 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. ONV SSV, 264/1949.

96 GAREK, Martin. *Horná Orava a severný Spiš...*, s. 207.

97 ŠA PO, pracovisko Archív Poprad, f. ONV SSV, 256/1951.

a hornej Oravy formou diplomatických nôt protestovalo aj československé Ministerstvo zahraničných vecí. Výsledkom bolo vyslanie niekoľkých poľských vládnych komisií, ktoré mali prešetriť jednotlivé incidenty.⁹⁸ Prvá komisia pracovala na Spiši od 22. do 25. septembra 1945. Výsledky vyšetrovania potvrdili niektoré perzekučné zásahy voči slovenskému obyvateľstvu, ktoré však boli ospravedlňované jeho protipoľským vystupovaním.⁹⁹ Taktiež nóta poľského vyslanca v Prahe Wierblowskiewo Ministerstvu zahraničných vecí ČSR zo 4. novembra 1946 priznávala, že slovenské obyvateľstvo bolo vystavené prenasledovaniu zo strany poľských orgánov a úradov, avšak opäť to bolo odôvodňované obranou obyvateľstva proti zavedeniu poľskej správy. V tejto diplomatickej nóte sa udáva, že kraj je obývaný veľkým počtom obyvateľstva slovenskej národnosti, čím poľská diplomacia vôbec prvýkrát oficiálne priznala existenciu Slovákov na tomto území.¹⁰⁰

Postavenie obyvateľstva na pripojených územiach severného Spiša sa začalo postupne zlepšovať v roku 1947, keď sa podarilo zlikvidovať ozbrojenú skupinu „Ogňa“¹⁰¹ a dňa 10. marca došlo vo Varšave k podpísaniu Zmluvy o priateľstve a vzájomnej pomoci medzi ČSR a Poľskom. Jej súčasťou bol Dodatokový protokol, ktorý zaručoval národnostné práva Slovákov a Čechov v Poľsku a Poliakov v ČSR.¹⁰² Tieto dve udalosti mali zásadný vplyv na konsolidovanie bezpečnostnej situácie v regióne, pričom odštartovali postupný obrat od riešenia otázky severného Spiša prostredníctvom rektifikácie hraníc k riešeniu problému prostredníctvom ochrany práv miestneho slovenského obyvateľstva.

// Resumé

Štúdia sa zaoberá postavením slovenského obyvateľstva na k Poľsku pripojených územiach severného Spiša v rokoch 1945 – 1947. Opisuje situáciu po prechode frontu začiatkom roku 1945, keď miestne obyvateľstvo jednoznačne deklarovalo svoju vôľu ostať pri Slovensku a včleniť sa do obnovujúcej ČSR. Vykresľuje návrat k predmníchovským hraniciam a pripojenie 13 spišských obcí k Poľsku 20. mája 1945, ktorý bol spojený s masovými i individuálnymi protestmi miestnych Slovákov, ako aj polonizačné aktivity prebiehajúce po tomto akte najmä v školskej a cirkevnej oblasti. Podáva tiež informácie o perzekúciách slovenského obyvateľstva zo strany štátnej moci, samosprávy či ozbrojených skupín, v dôsledku ktorých ušlo do ČSR viac ako 20% obyvateľov severospišských obcí pripojených k Poľsku. Všetky tieto udalosti sú prezentované na pozadí geopolitickej situácie a bilaterálnych vzťahov Československa a Poľska po skončení druhej svetovej vojny.

The study describes the uprising of Slovak population in the territories of Northern Spiš connected to Poland in 1945 – 1947. It describes the situation after the front transition in early 1945 as local people definitely declared their will to remain a part of Slovakia and

98 ANDRÁŠ, Matej. Ako sme začínali. In *Most*, 1998, roč. 43, č. 1 – 2, s. 76.

99 Pozri: Protokól Komisji do zbadania zajśc i sytuacji narodowościowej na Spisz z 26. 9. 1945. KWIEK, Julian. *Z dziejów mniejszości słowackiej...*, s. 86–93.

100 ANDRÁŠ, Matej. *Ako sme začínali...*, s. 78.

101 ŠTAIGL, Ján. Bezpečnostná situácia v pohraničných oblastiach Oravy a Spiša v rokoch 1945 – 1947 (6). In *Život – kultúrno-spoločenský časopis Slovákov v Poľsku*, august 2009, č. 8, s. 28–29.

102 Układ o Przyjaźni i Wzajemnej Pomocy między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Czechosłowacką, podpisany w Warszawie dnia 10 marca 1947 r. In: *Dziennik Ustaw*, Nr 7, poz. 47, s. 166–167.

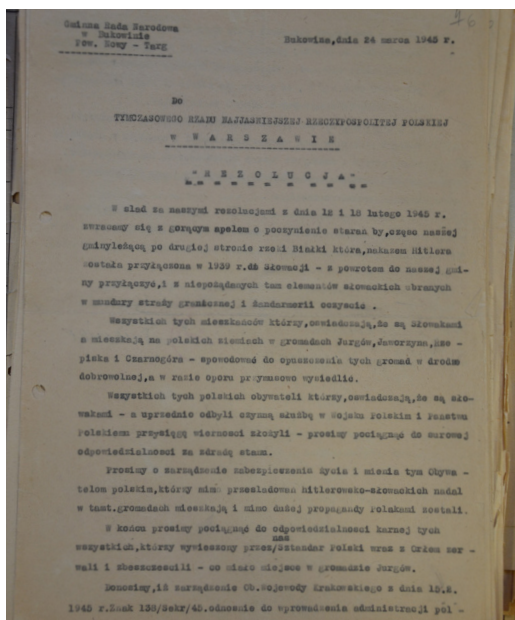
integrate to the recovering Czechoslovak Republic. It draws the return to pre-Munich borders and connection of 13 Spiš cities to Poland on May 20th 1945 that was related to mass and individual protests of local Slovaks as well as Polonization activities coming after this act predominantly in educational and religious part of daily life. It also informs on the persecution of the Slovak population from the side of a state power, self-government or armed groups, resulting to the migration of more than 20% of the population of Northern Spiš villages annexed to Poland into the Czechoslovak Republic. All of these events are presented in the background of the geopolitical situation and bilateral relationships of Czechoslovakia and Poland after the end of World War II.

POLSKO

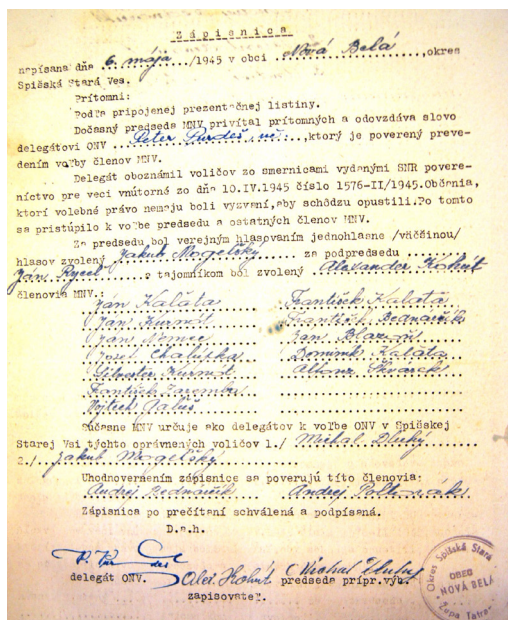
Zmeny slovensko-poľskej hranice v rokoch 1918 – 1945:

- - HRANICA DO ROKU 1920 A V ROKOCH 1939 – 1945
- - HRANICA V ROKOCH 1924 – 1939 A PO ROKU 1945
- - HRANICA V ROKOCH 1938 – 1939

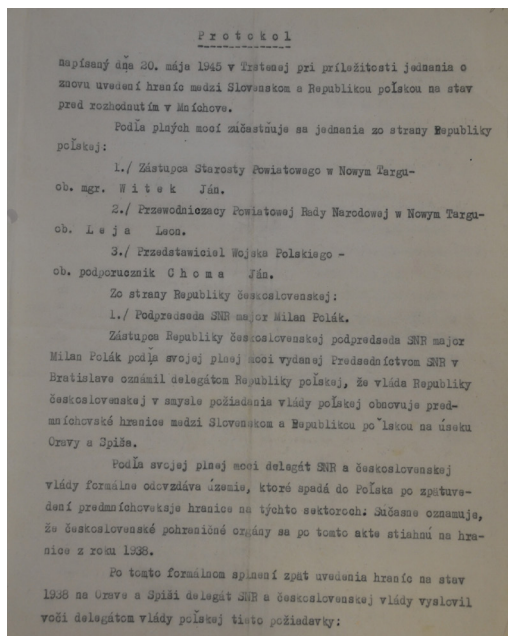
Úvodná strana rezolúcie GRN v Bukovine z 24. marca 1945, ktorá hovorí o vyhostení Slovákov zo spišských obcí

ARCHIWUM AKT NOWYCH WARSZAWA

Zápisnica z volieb do MNV v Novej Beľej

ŠTÁTNY ARCHÍV V PREŠOVE
- PRACOVISKO ARCHÍV POPRAD

Úvodná strana protokolu z 20. mája 1945, na základe ktorého boli pripojené spišské obce k Poľsku; v mene SNR protokol podpísal jej podpredseda mjr. Milan Polák

ARCHIWUM AKT NOWYCH WARSZAWA

Slovenskí kňazi boli po roku 1945 vyhostení do ČSR, medzi inými, proti svojej vôli, aj rodák zo spišskej obce Tribš František Můš

ARCHÍV SPOLKU SLOVÁKOV V POĽSKU

Slovenky zastrelené počas prechodu cez hranice

ARCHIV MINISTERSTVA
ZAHRANIČNÍCH VĚCÍ PRAHA

Protestujeme

proti zabratiu
hornej Oravy
a Spiša

Propagačný leták proti pripojeniu Spiša a Oravy k Poľsku

ARCHÍV SPOLKU SLOVÁKOV V POĽSKU

Utečenci zo spišských obcí pripojených k Poľsku v ČSR

MATUSCHAK, IRENE. THE ABANDONED ONES. THE TRAGIC STORY OF SLOVAKIA 'S SPIŠ AND ORAVA REGIONS 1919 – 1948. DEROSA-WALSH, 2008, S. 50

2017

IV. ROČNÍK ODBORNÉHO SEMINÁRA

Vybrané aspekty z dejín severného Spiša
a Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945

7.9.2017

OD 09:00 HOD

73. VÝROČIE
SNP

09:00 – 12:30

OTVORENIE SEMINÁRA

PhDr. Dalibor Mikulík, riaditeľ Ľubovnianskeho múzea – hrad v Starej Ľubovni

PhDr. Stanislav Konečný, CSc. (Spoločenskovedný ústav SAV Košice): Rusínska otázka v období prvej Slovenskej republiky (1939 – 1945)

PhDr. Arne Mann, CSc.: Postavenie Rómov na Slovensku počas druhej svetovej vojny

Mgr. Eduard Laincz (Spišský dejepisný spolok): Stará Ľubovňa v období Slovenskej republiky (1939 – 1945)

Prestávka

Mgr. Elena Vranovská (Ľubovnianska knižnica): Región Stará Ľubovňa počas 2. svetovej vojny v krásnej a odbornej literatúre

Mgr. Adrián Drobňák (Ľubovnianske múzeum – hrad v Starej Ľubovni): Prípád pilota Archipova a jeho posádky

Ing. Ladislav Šlachťovský (Oblasťný výbor SZPB Stará Ľubovňa): Historici zo Spiša o hranici s Poľskom

Maximálna dĺžka príspevku: 20 minút

Diskusia

12:30 – 13:00

PIETNY AKT PRI PAMÄTNÍKU PADLÝM NA 3. NÁDVORÍ HRADU ĽUBOVŇA

13:00

OBED

Reštaurácia U grófy Isabelly

14:00

NÁVŠTEVA

(podľa požiadaviek)

Návšteva Vojenskej expozície Michala Strenka

Návšteva hradu a skanzenu v Starej Ľubovni

73. VÝROČIE
OD 09:00 HOD
SNP

1

Rusínska otázka v období prvej Slovenskej republiky (1939 – 1945)

Stanislav Konečný

Rusínska otázka na Slovensku predstavuje súhrn problémov priamo alebo nepriamo spojených s politicko-právnym postavením a spoločenským pôsobením rusínskej populácie na východe krajiny a s tým súvisiacimi medzietnickými vzťahmi v tomto regióne i v celom štáte. Rusíni sa na uvedenom teritóriu usadzovali od 14. storočia, intenzívnejšie až v priebehu 15. – 16. storočia v rámci tzv. valašskej kolonizácie a odvtedy sa stali permanentnou súčasťou osídlenia Šarišskej a Zemplínskej, ale sčasti aj Spišskej stolice, preto ich vlastne považujeme za autochtónne obyvateľstvo. Obývali horské i podhorské oblasti, živil sa chovom dobytka a oviec, vykonávali aj strážnu službu v pohraničnom pásme a od okolitého obyvateľstva sa, okrem používania východoslovanských dialektov, odlišovali najmä vyznávaním ortodoxného kresťanstva a od polovice 17. storočia príslušnosťou k zjednotenej gréckokatolíckej cirkvi. Určité zmeny etnického zloženia valašských kolonistov, ako aj naznačené okolnosti poznačili etnogenézu všetkých Rusínov v Uhorsku, ktorí napriek procesu národného obrodzenia celkom nedospeli k jednoznačnej národnej identite ani k dohode o používaní spoločného spisovného jazyka.

Všetky atribúty novodobého národa nezískalo rusínske etnikum pod Karpátmi a na území dnešného Slovenska ani po vytvorení Československej republiky v roku 1918, ani po pripojení juhokarpatského teritória k československému štátu v roku 1919. Hoci demokratický systém a liberálne pomery v republike vytvárali relatívne priaznivé podmienky pre národno-vedomovací pohyb, ponúkali mu zároveň viaceré alternatívy etnického a kultúrneho vývoja, na ktorých sa politická reprezentácia Rusínov v zložitých geopolitických podmienkach a pod rôznymi tlakmi nedokázala zjednotiť a niekedy ani v nich orientovať. Navyše problematika Rusínov bola v rámci národnostnej politiky československej vlády v porovnaní s otázkami Slovenska a nemeckej i maďarskej menšiny menej naliehavou, a pokiaľ sa ňou meritórne zaoberala, išlo väčšinou o riešenie či skôr oddialovanie zriadenia garantovanej autonómie Podkarpatskej Rusi. Záležitosti rusínskej menšiny na východnom Slovensku vláda nechávala v kompetencii Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska, neskôr Krajinského úradu v Bratislave a napokon autonómnej vlády slovenskej krajiny.

Rusíni na Slovensku do roku 1939 netvorili samostatný etnický celok, predstavovali však prirodzené spoločenstvo s rusínskym obyvateľstvom Podkarpatska, s ktorým boli spojení etnickými, príbuzenskými, hospodárskymi, jazykovými, kultúrnymi i náboženskými väzbami. Preto aj politické hnutie tunajších Rusínov bolo priamou súčasťou politických snáh na území Podkarpatskej Rusi, bolo ovplyvňované jej politickou štruktúrou a najvplyvnejšie kultúrne spolky *Obščestvo imeni A. Duchnoviča* a *Prosvita* tiež pôsobili v rámci celého rusínskeho teritória. Na druhej strane miestna rusínska komunita mala aj isté špecifiká, ktoré vyplývali zo spoločenskej a národnostnej situácie na severovýchodnom Slovensku. Odrazilo sa to najmä v memorande *Ruskej národnej rady* (RNR) v Prešove z 10. mája 1938,

v ktorom podporovala autonómiu Podkarpatskej Rusi, avšak v 25 bodoch artikulovala tiež požiadavky rusínskeho obyvateľstva na Slovensku. Išlo najmä o rozšírenie siete ruských škôl všetkých stupňov, o zastúpenie Rusínov vo verejnej správe, o investície a podporu poľnohospodárstva v regióne, ale aj o protest voči princípu sčítania obyvateľstva a činnosti Slovenskej ligy. Obnovilo sa tiež úsilie o založenie jednotnej rusínskej politickej strany na Slovensku, ktorému malo slúžiť aj vydávanie novín *Prjaševskaja Rus´* od 30. júla 1938.¹

Uvedený program bol v ďalších mesiacoch už len upresňovaný na základe daných konkrétnych podmienok a okolností. Jeho základom však bol návrh, aby časti východného Slovenska obývané Rusínmi boli administratívne pričlenené k Podkarpatskej Rusi, ktorá si uplatňovala legitímny nárok na autonómne postavenie v rámci Československa, a to v rámci platnej ústavy a medzinárodných garancií. Snaha vedúcich predstaviteľov Rusínov v tomto smere gradovala po docelení autonómie Podkarpatskej Rusi a po nadobudnutí presvedčenia, že slovenská autonómna vláda nemieni hájiť záujmy rusínskej menšiny v republike. Určité výroky slovenských politikov Dr. J. Tisa a K. Sidora v súvislosti so slovensko-maďarským rokovaním v Komárne totiž vyzneli tak, že na ďalšom osude Rusínov im príliš nezáležalo.²

Stanovisko Rusínov na východnom Slovensku sa podstatne zmenilo, keď sa prejavila ukrajinská orientácia autonómnej vlády A. Vološina, ktorá činnosť karpatskoruských strán a spolkov úplne paralyzovala. Ukrajinský smer mal totiž medzi Rusínmi na Slovensku veľmi malý vplyv a svoju úlohu zrejme zohrali aj stále zjavnejšie ašpirácie Maďarska na celé územie Podkarpatska.³ Vážnym varovaním v tejto súvislosti bolo rozhodnutie Viedenskej arbitráže, ktorým Československo bolo nútené odstúpiť Maďarsku územie s rozlohou 12 400 km², kde žilo 1 400 000 obyvateľov, z toho 1 523 km² z územia Podkarpatskej Rusi, teda (12,1 %) jej teritória. Okupované boli aj najväčšie mesta tohto regiónu (Užhorod, Mukačevo a Berehovo), ako aj 97 obcí s celkovým počtom 173 233 obyvateľov.⁴ To bol tiež jeden z dôvodov, že RNR 22. novembra 1938 veľkou väčšinou hlasov (15 zo 17 prítomných) rozhodla o zotrvaní Rusínov žijúcich v severovýchodných okresoch v rámci autonómneho Slovenska.⁵

V nasledujúcich zimných mesiacoch dochádzalo k rokovaniam medzi slovenskou autonómnu vládou na jednej strane a členmi RNR a poslancami Národného zhromaždenia Dr. I. Pješčakom i P. Židovským na strane druhej. Týkali sa vymedzenia rusínskeho územia, zriadenia ruských škôl a školských inšpektorátov v Snine, v Medzilaborciach a v Bardejove, menovania okresných náčelníkov z radov Rusínov, proporcionálneho zastúpenia rusínskeho úradníctva, vytvorenia funkcie štátneho sekretára pri slovenskej vláde, pomerného

1 PAŽUR, Štefan. O vývoji národnostných pomerov na východnom Slovensku v jesenných mesiacoch roku 1938. In *Nové obzory 10*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1968, s. 17-18.

2 SUŠKO, Ladislav. Politický vývoj Slovenska v posledných rokoch buržoázneho Československa. In *Historický časopis*, 1979, roč. 27, č. 4, s. 587.; SUŠKO, Ladislav. Nemecká politika voči Slovensku a Zakarpatskej Ukrajine v období od septembrovej krízy 1938 do rozbitia Československa v marci 1939. In *Československý časopis historický*, 1973, roč. 21, č. 2, s. 174.

3 MAKARA, Mykola Petrovyč – MYHOVYČ, Ivan Ivanovyč. *Karpatamy poridneni : Narys etnopolityčnoji istoriji sučasnoho stanu ukrajins´ko-slovac´kych vzajemyn*. Užhorod : Patent, 1997, s. 44.

4 POP, Ivan. *Podkarpatská Rus*. Praha: Nakladatelství Libri, 2005, s. 140.

5 MAGOCSI, Paul Robert. *Rusíni na Slovensku*. Prešov : Rusínska obroda, 1994, s. 164.

rozdelenia štátneho, ale i krajiniského rozpočtu a väčšej politickej slobody.⁶ Počas rozhovorov zástupcov slovenskej autonómnej vlády a snemu s rusínskymi senátormi a poslancami a s vedením RNR odznelo množstvo ďalších návrhov a požiadaviek. Išlo napríklad o určité uznanie svojbytnosti karpatoruského národa, zastavenie kritiky gréckokatolíckej cirkvi, vytvorenie politickej strany rusínskeho obyvateľstva na Slovensku, používanie rusínskeho jazyka v úradoch, v regiónoch s rusínskou populáciou a zastavenie stíhania za politické prečiny.⁷

Pravda, niektoré nároky rusínskych aktivistov boli značne preexponované, ako napr. vyučovanie ruského jazyka v triedach nad 20 % žiakov gréckokatolíckeho vyznania alebo vytvorenie ruských oddelení na vysokých školách. Tie, ale aj väčšina oveľa racionálnejších a plne opodstatnených propozícií boli zo strany činiteľov štátnych orgánov zamietnuté. Dňa 18. februára 1939 bola napokon v Prešove za účasti senátora Národného zhromaždenia, ako aj poslanca autonómneho snemu a tamojšieho rodáka Dr. G. Fritza, ale tiež poslanca uvedeného snemu J. Vanča uzavretá slovensko-rusínska dohoda. Nešlo v nej o autonómiu ani o ďalšie politické ústupky, ale viac-menej len o prísľub splnenia národno-kultúrnych požiadaviek.⁸ Významnú úlohu pri zmene stanovísk rusínskej reprezentácie vzhľadom na m postavenie menšiny na Slovensku pravdepodobne zohrali tiež poplašné správy, že Maďarsko a Poľsko sa dohodli na rozdelení Podkarpatskej Rusi a pritom obsadia aj východoslovenské územie až po Prešov.⁹

Vyhlasenie Slovenskej republiky 14. marca 1939 a maďarská okupácia Podkarpatskej Rusi, ale aj časti východného Slovenska znamenali izolovanie tunajších Rusínov a tiež vážne oslabenie ich politických ambícií. V dôsledku tzv. malej vojny koncom marca 1939 získalo totiž Maďarsko na základe dohody zo 4. apríla 1939 ešte 74 obcí z okresov Sobrance a Snina o celkovej rozlohe 1 697 km², v ktorých bývalo 69 639 obyvateľov, z toho 37 786 Rusínov a 26 981 Slovákov.¹⁰ Užšie a pevnejšie hospodárske, administratívne a kultúrne prepojenie severovýchodného Slovenska s ostatným územím štátu tiež fungovalo ako asimilačný činiteľ. Nový režim opierajúci sa o vedúce postavenie Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS) sa pritom z rôznych dôvodov snažil tento trend urýchľovať, čo automaticky vyvolávalo určité latentné napätie.

Z politického hľadiska bol na Slovensku nastolený nedemokratický, silne autoritatívny režim ideologicky saturovaný princípmi nacionalizmu, korporativizmu a heslami kresťanstva, ktorými získaval podporu katolíckej cirkvi. Hoci Ústava Slovenskej republiky z 21. júla 1939 formálne proklamovala rovnosť všetkých občanov pri ochrane života, slobody a majetku, ba v ustanoveniach hlavy XII priznávala jazykové, kultúrne i politické práva národným menšinám, ich rozsah, možnosti aj mieru ich uplatňovania

6 DUDÁŠ, Andrej. *Rusínska otázka a jej úzadie*. Buenos Aires: Zahraničná Matica slovenská, 1971, s. 31-37.

7 VANAT, Ivan. *Narysy novitn'oji istoriji ukrajinciv schidnoji Slovaččyny II (1938 – 1948)*. Bratislava; Prjašiv : Slovac'ke pedahogične vydavnyctvo, Vyddil ukrajins'koji literatury, 1985, s. 62-63.

8 KOVAČ, Andrij. Do problemy slovac'ko – ukrajins'kych mižnacionalnych vzajemyn. In ČUČKA, Pavlo et alii (eds.). *Ukrajins'ki Karpaty : Materialy mižnarodnoji naukovoji konferenciji »Ukrajins'ki Karpaty : etnos, istorija, kul'tura»*. Užhorod : Vydavnyctvo »Karpaty», 1993, s. 245.

9 VÁVRA, František – EIBEL, Jan. *Viedenská arbitráž – dôsledok Mníchova*. Bratislava : Osveta, 1963, s. 103-104.

10 VANAT, Ivan. *Narysy novitn'oji istoriji...*, s. 77.

značne obmedzovali niektoré ďalšie zákony a v praxi sa v podstate vôbec nerešpektovali.¹¹

Teritoriálne zmeny, nová zahraničnopolitická orientácia a vzápätí najmä vojnový stav narušili ekonomickú štruktúru Slovenska a pretrhli mnohé väzby so zahraničným trhom. Severovýchodného Slovenska sa zvlášť dotklo zníženie dodávok dreva do Maďarska a Anglicka. Novými hlavnými odberateľmi tejto komodity sa stalo Nemecko a Protektorát Čechy a Morava, kam smerovalo 4/5 jej exportu. Vzhľadom na veľmi neisté vojnové pomery, v popredí bol najmä vývoz suroviny, preto takmer všetky spracovateľské podniky stagnovali. Ich dočasní správcovia, často išlo o arizátorov, sledovali predovšetkým vlastný prospech a rozvoju či modernizácii výroby sa príliš nevenovali.

Obmedzila sa ťažba dreva, viacero píl prerušilo prácu. Navyše majitelia drevárskych závodov nielenže neboli Rusínmi, ale neraz dokonca bývali mimo regiónu. Severovýchodné Slovensko bolo tiež na periférii štátnej investičnej politiky a podnikateľských záujmov. Istou výnimkou bola len tzv. stomiliónová akcia. Išlo o výstavbu betónových hnojísk, o komasáciu a o výstavbu školských budov na vidieku. Veľký význam pre rozvoj a zvlášť zamestnanosť v tejto oblasti malo aj budovanie strategických komunikácií smerom na Dukliansky priesmyk a pozdĺž rieky Poprad, ako i o otvorenie nemocnice v Humennom. Na druhej strane do roku 1943 však bola zavedená elektrina len do jedinej obce, pričom práve elektrifikácia bola v tom čase jedným z hlavných indikátorov prekonávania zaostalosti, modernizácie a kvality života.¹² Pravda, najväčšou investíciou na východnom Slovensku bola vtedy výstavba železničnej trate Prešov – Strážske, ktorá sa realizovala od júla 1939 do septembra 1943 v dĺžke 50 km a stála 480 miliónov slovenských korún.

V ďalších rokoch hlavne pod vplyvom vojrovej konjunktúry, síce drevárska výroba v regióne evidentne vzrástla, najmä pálenie dreveného uhlia, ale celkovú hospodársku situáciu na severovýchode Slovenska to výraznejšie neovplyvnilo. Rovnako to platí aj pre zvyšovanie ťažby ropy v Mikovej. Zavedenie lístkového systému na potraviny i šatstvo sociálne pomery obyvateľstva ale očividne zhoršilo. Rozhodujúci podiel v ekonomickej štruktúre oblasti malo síce poľnohospodárstvo, vyznačovalo sa však značnou rozdrobenosťou, nižšou bonitou pôdy, ako aj obmedzeným sortimentom produkcie vzhľadom na horský, resp. podhorský charakter regiónu. Tzv. cenové nožnice, teda veľký rozdiel medzi cenami poľnohospodárskych komodít a priemyselných výrobkov, preto rusínskych roľníkov zasiahli ešte o čosi výraznejšie, čo však determinovalo aj ich životnú úroveň. K riešeniu sociálneho postavenia Rusínov neprispela ani národnostná politika bratislavskej vlády.

Privilegované postavenie získali príslušníci nemeckej národnej skupiny, ktorú tvorilo asi 130 000 osôb, teda 5 % z počtu obyvateľstva. Na Slovensku zostalo tiež okolo 47 000 Maďarov, ktorých pozícia priamo závisela od úrovne riešenia otázky slovenskej menšiny v Maďarsku, pretože slovenská vláda v tomto smere uplatňovala princíp reciprocity. Absolútne flagrantným porušením ústavy, etických princípov, ale i elementárnych zásad ľudskosti bolo riešenie židovskej otázky. Podľa sčítania obyvateľstva k 15. decembru 1940 žilo na území Slovenska 74 438 Židov slovenskej štátnej príslušnosti. Diskriminačné a represívne opatrenia sa vzťahovali i na rómske obyvateľstvo (37 000 ľudí), zvlášť vládne

11 *Ústava Slovenskej republiky*. Bratislava : Štátne nakladateľstvo, 1939, s. 25.

12 KOVAČ, Andriaj. *Do problémy slovac'ko - ukrajins'kych mižnacionalnych vzajemyn...*, s. 248.

nariadenie o dočasnej úprave pracovnej povinnosti Židov a Cigánov z roku 1940.¹³ Rusínsku menšinu v tom čase predstavovalo 61 762 osôb, teda celkom 2,4 % obyvateľstva Slovenska, pričom najväčšia časť bývala v okresoch Medzilaborce, Svidník, Stropkov, Bardejov, Sabinov a Stará Ľubovňa.¹⁴

Vzťah slovenských úradov a Rusínov charakterizovala vzájomná nedôvera. Vláda v prvom rade zohľadňovala štátno-bezpečnostné hľadisko, t. j. isté obavy z narušenia integrity územia Slovenska. Vychádzali totiž hlavne z dlhodobého úsilia rusínskych predstaviteľov o posunutie administratívnych hraníc Podkarpatskej Rusi so Slovenskom ďalej na západ a z ich celkovej politiky v priebehu roku 1938, ktorá mala isté znaky separatizmu.¹⁵ Zdrojom takých pochybností bol kladný postoj časti rusínskej inteligencie k Maďarsku, ktoré sa usilovalo o revíziu trianonskej zmluvy. Okrem bolševizmu a latentného schizmatizmu bola Rusínom často vytkaná ich národná a politická nesúrodosť a nedostatočný zmysel pre autoritu a poriadok. Na druhej strane rusínske obyvateľstvo ako celok sa k orgánom slovenského štátu správalo lojálne a v prvých rokoch nevyvíjalo protištátne aktivity.¹⁶

Policajný riaditeľ v Prešove v rokoch 1940 – 1942 Dr. G. Pongrácz mal priamy prístup k informáciám o politických udalostiach a pohyboch v rámci župy a veľmi pozorne sledoval a študoval aj rusínsku otázku v regióne. V apríli roku 1940 na základe analýzy vývoja a stavu tejto problematiky fakticky od vzniku Československa a pričlenenia Podkarpatskej Rusi k nej predostrel vlastný návrh riešenia otázky Rusínov na Slovensku. V prvom rade navrhol viesť medzi rusínskym obyvateľstvom vytrvalú vzdelávaciu, kultúrnu a politickú prácu v národnom a kresťanskom duchu, avšak rešpektovať jeho cítenie, zmýšľanie a zvyky. Za veľmi dôležité považoval systematické zlepšovanie hospodárskych a sociálnych pomerov obyvateľstva, ktoré by zodpovedalo prirodzeným podmienkam regiónu aj rusínskej menšiny. Za prvý predpoklad úspechu programu pokladal stálu a úzku spoluprácu všetkých vedúcich činiteľov verejného života i politických a kultúrnych inštitúcií pohraničnej oblasti.¹⁷

Komplikovaný pomer k rusínskej menšine dobre vystihovala tzv. Dudášova doktrína, podľa ktorej „tzv. *rusínsky ľud v Karpatskej kotline je pôvodom a charakterom – slovenský*“.¹⁸ Tento polemický názor však výrazne ovplyvňoval celú koncepciu národnostnej politiky štátu voči Rusínom na Slovensku. Idea národnej osobitosti, ku ktorej sa rusínske obyvateľstvo len veľmi ťažko prepracovávalo, sa veľmi často nebrala do úvahy. Viedlo to k podceňovaniu, ba k ignorovaniu rusínskej národnostnej otázky, kým reprezentácia Rusínov, úplne pochopiteľne, reagovala na tento prístup citlivo, ba až podráždene. Tento neštandardný vzájomný vzťah v značnej miere determinovali aj politické udalosti v posledných mesiacoch,

13 JUROVÁ, Anna. *Rómska problematika na Slovensku po roku 1945*. Bratislava : Goldpress Publishers, 1993, s. 14.

14 ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2016, s. 139-140.

15 Pozri: ŠVORC, Peter. *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou v medzivojnovom období (1919 – 1939)*. Prešov : Universum, 2003, s. 199 a n.

16 ŠVORC, Peter. Rusíni v období ČSR a slovenského štátu. In DULEBA, Alexander et al. (eds.). *Rusíni: história, súčasnosť a perspektívy*. Bratislava : Združenie inteligencie Rusínov Slovenska, 2006, s. 25.

17 Štátny archív v Prešove (ŠA POv), fond (f.) Odbočka Ústredne štátnej bezpečnosti (O ÚŠB), inventárne číslo (inv. č.) 1477, signatúra (sign.) Mat 3/30, škatuľa (šk.) 25, poradové číslo (por. č.) 36. Politické a národnostné pomery na východnom Slovensku z 10. apríla 1940, s. 7-8.

18 DUDÁŠ, Andrej. *Rusínska otázka a jej úzadie...*, s. 226.

ktoré vyhláseniu prvej Slovenskej republiky predchádzali. Slovenské úrady zazlievali učiteľom rusínskych škôl a kňazom gréckokatolíckej cirkvi na východnom Slovensku, že realizovali kampaň stranám A. Bródyho a S. Fencika za pričlenenie častí tohto regiónu k Podkarpatskej Rusi, že poslanci I. Pješčak a P. Židovský odovzdali memorandum takéhoto obsahu lordovi W. Runcimanovi počas jeho sprostredkovateľskej misie v Československu v septembri 1938, a tak ohrozovali integritu územia Slovenska. Policajný riaditeľ K. Bielický informoval Prezídium Krajinského úradu, že veľká časť rusínskych kňazov a učiteľov už po nastolení Vološinovho režimu síce stratila jasnú orientáciu a v politickej činnosti sa sústredila na boj za odstránenie domnelých krívd zo strany štátnej moci a za presadenie národnostných práv.¹⁹

V máji roku 1939 bola zastavená činnosť RNR, ktorú viedol kanonik T. Rojkovič, prestal vychádzať aj jej neoficiálny tlačový orgán *Prjaševskaja Rus* na základe výmeru Policajného riaditeľstva zo dňa 9. mája 1939, č. 2971/1939 prez. Hlavným argumentom bolo, že jeho „*názov nie je ani etnograficky, ani geograficky ani politicky nijako opodstatnený*“.²⁰ Zostali však pôsobiť kultúrno-osvetové organizácie *Obščestvo imeni A. Duchnoviča a Prosvita*, ako aj profesijné a záujmové združenia. Pravda, boli pod sústavnou kontrolou štátnej správy a Ústredne štátnej bezpečnosti (ÚŠB). Existujúce časopisy mali náboženský charakter, boli buď pod kuratelou gréckokatolíckeho biskupstva, alebo reholí východného obradu: baziliánov a redemptoristov. Župan Šarišsko-zemplínskej župy Š. Hašík dal odstrániť tabule s ruskými nápismi a sledovať občanov, ktorých podozrievali z protištátnej činnosti alebo zo sympatií s „nepriateľmi štátu“.

Podozrievavosť štátnych a bezpečnostných orgánov voči Rusínom a gréckokatolíckej cirkvi vyplývala predovšetkým z istého rezervovaného vzťahu miestnej rusínskej inteligencie k ľudáckej politike. HSLŠ sa totiž nepodarilo pevnejšie uchytiť v rusínskom prostredí, hoci sa o podporu uchádzala už od svojho vzniku. Istú rolu zohrali aj negatívne skúsenosti Rusínom spojené s činnosťou *Slovenskej ligy*. Agitácia HSLŠ medzi Rusínmi nebola veľmi úspešná, i keď sa jej občas zúčastňovali aj vedúci funkcionári strany: V. Tuka, A. Mach aj A. Hlinka, ktorý navštívil Prešov už v roku 1927.²¹ Pravda, aj spomedzi nich sa podarilo angažovať ľudí do radov tzv. režimistov, najmä tých, ktorí túžili po kariére či sa chceli podieľať na arizácii židovského majetku. Skoro všetci predstavitelia rusínskej menšiny bez ohľadu na politickú orientáciu podporovali myšlienku vytvoriť rusínsku politickú stranu, ktorá by ju tak mohla lepšie reprezentovať v politickej sfére a účinnejšie presadzovať jej záujmy.

Dňa 1. novembra 1939 sa v Prešove uskutočnila porada 60 predstaviteľov rusínskej menšiny, ktorí zvolili prípravný výbor pod vedením A. Simka a V. Karamana. Jeho úlohou bolo pripraviť návrh na založenie rusínskej politickej strany, Rusínskej gardy i iných inštitúcií a predložiť ho kompetentným orgánom. Hoci projekt vo viacerých aspektoch kopíroval štatút HSLŠ a Hlinkovej gardy (HG), v máji 1940 snem jeho schválenie podmienil porovnateľným

19 ŠA POv, f. O ÚŠB, inv. č. 1477, sign. Mat 3/30, šk. 25, por. č. 28. Prípís policajného riaditeľa v Prešove Dr. K. Bielického Prezídia Krajinského úradu o agitácii na východnom Slovensku za pripojenie k Podkarpatskej Rusi a o agitačnej činnosti duchovenstva a učiteľstva pod č. 3331/1939 prez. z 1. júna 1939.

20 ŠA POv, f. O ÚŠB, inv. č. 1477, sign. Mat 3/30, šk. 25, por. č. 77. List policajného riaditeľa v Prešove Prezídia Krajinského úradu v Bratislave č. 6977/1939 z 12. decembra 1939.

21 Archív Ústavu pamäti národa v Bratislave (A ÚPN), f. Krajská správa Ministerstva vnútra v Prešove (B 10 – 7), inventárne jednotka (inv. j.) 31. Pamäti T. Rojkoviča, s. 18.

zákonom v „materskej krajine“. Povolenie strany pod názvom *Karpatorusskaja partija* však neodporučil ani župan Š. Haššík s tým, že Rusíni nie sú zjednotení v jednu národnú skupinu. Tvrdil, že rusínska otázka nie je nacionálna, ale hlavne sociálna, ktorú treba riešiť rozšírením pracovných miest a zavedením disciplíny v regióne, a to aj s jeho slovakizáciou.²²

V tomto zmysle sa začal postupný tlak na likvidáciu ruskej učiteľskej akadémie, na určité limitovanie kapacity ruského gymnázia, ba i na zavedenie slovenského vyučovacieho jazyka na národnom stupni škôl.²³ Župné a policajné orgány v Prešove v máji 1940 žiadali Ministerstvo školstva a národnej osvety od 1. novembra 1940 zrušiť ruskú meštiansku školu v Prešove riadenú D. Zubrickým, ale že môže ďalej fungovať ako gréckokatolícka meštianska škola s vyučovacím jazykom slovenským. Vďaka zákona č. 309/1940 Slovenského zákonníka z 26. novembra 1940, ktorým ľudové školstvo prešlo do kompetencie cirkví, bola situácia na národných školách síce omnoho priaznivejšia, napriek tomu v 113 triedach a v 75 školách bol zavedený slovenský vyučovací jazyk.²⁴

Vážnou prekážkou snáh v tomto smere bol biskup P. P. Gojdič, OSBM, ktorý sa stal skutočným ochrancom rusínskej menšiny, jej jazyka, školstva a kultúry. Od začiatku sa preto dostal do nemilosti vládnych kruhov, ktoré kalkulovali s menovaním slovenského biskupa, resp. navrhovali preloženie sídla eparchie do Medzilaboriec alebo do Svidníka, a to zároveň so všetkými rusínskymi inštitúciami. Množili sa rôzne, väčšinou neopodstatnené sťažnosti, že biskupský úrad neordinuje gréckokatolíckych bohoslovcov slovenskej národnosti, že sa v seminári nedovoľuje hovoriť po slovensky a podobne.²⁵ Práve pod vplyvom takýchto tlakov P. Gojdič listom z 12. novembra 1939 oznámil vláde svoj úmysel abdikovať, čo bolo prijaté, najmä premiérom Dr. V. Tukom, so zjavným uspokojením. Dňa 22. novembra P. P. Gojdič skutočne požiadal pápeža o zbavenie funkcie administrátora Prešovskej eparchie. Sťažnosť na biskupa vo forme memoranda vláde republiky s obvineniami z národnej nespoľahlivosti, ale aj z nepotizmu vypracovali gréckokatolícki duchovní slovenskej národnosti.²⁶ Pápežská bula z 19. júla 1940 ho však menovala za sídelného biskupa prešovského.²⁷ Napäté a veľmi chladné vzťahy medzi biskupom P. P. Gojdičom a bratislavskou vládou pretrvávali však aj v ďalších rokoch. Príčinou pravdepodobne nebol len patronát biskupa a celého vedenia eparchie nad záležitosťami Rusínov, ale aj biskupove sťažnosti na prezidenta J. Tisa a HG adresované do Vatikánu za protižidovské represie.²⁸

22 PEKÁR, Martin. Rusínska otázka na Slovensku v rokoch 1939 – 1945 a alternatívy jej riešenia. In ŠMIGEL, Michal – MIČKO, Peter (eds.). *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV*. Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied UMB; Ústav vedy a výskumu UMB, 2005, s. 300.

23 KOVAČ, Andrij. Nacionálna politika Slovac' koji republiky po vidnosennju do rusyniv-ukrajinciv (1939 – 1945 r.r.). In RYČALKA, Mychajlo et al. (eds.). *Žovteň i ukrajins'ka kultura : Zbirnyk materialiv z mižnarodnoho sympoziumu*. Prjašiv : Kulturnyj sojuz ukrajins'kych trudjaščich, 1968, s. 138.

24 KOVAČ, Andrij. M. Krokuvaly v nogu z časom. In *Škola i žyttja, 1969 – 1970*, roč. 6, č. 8, s. 3.

25 POTAŠ, Marián. *Dar lásky : Spomienky na biskupa Pavla Gojdiča, OSBM*. Prešov : Vydavateľstvo USPO Peter Smolík, 1999, s. 143.

26 ŠA PŌV, f. O ÚŠB, inv. č. 1477, sign. Mat 3/30, šk. 25. Odpis konceptu memoranda gréckokatolíckych duchovných – Slovákov zaslaný prípisom policajného riaditeľa Prezídia Ministerstva vnútra 22. decembra 1939 pod č. 7784/39 prez.

27 HOPKO, Vasiľ. *J. E. Pavel Gojdič ČSVV, jepiskop prjaševskij. K jeho dvadcatročnomu jubileju so dňa jep. posvjaščeniya (1927 – 1947)*. Prjašiv – Prešov : Svjaščennstvo jeparchii prjaševskoj, 1947, s. 103–106.

28 KAMENEC, Ivan – PREČAN, Vilém – ŠKOVŘÁNEK, Stanislav. (eds.). *Vatikán a Slovenská republika 1939 – 1945 : Dokumenty*. Bratislava : Slovak Academic Press, 1992, s. 124–125.

Zachovanie národnej identity Rusínov na východnom Slovensku sledovala i aktivita *Kultúrno-prosvetiteľného občestva imeni A. Duchnoviča*, ktoré vtedy viedol kanonik S. Smandray. Druhé silné centrum uvedeného spolku, ale aj celého rusínskeho hnutia vzniklo v Medzilaborciach, v ktorom sa angažovali aktivisti rusínskeho hnutia, akými boli I. Pješčak, V. Kolenka, I. Prokipčak a G. Mlinarič. V Medzilaborciach pôsobil aj *Ruský skaut*, ktorý v e letných mesiacoch organizoval v Palote tábory pre mládež. Počas školských prázdnin sa aktivizovala tiež organizácia *Vagabunt*, ktorú fakticky tvorili rusínski študenti zo stredných a vysokých škôl v Prešove a v Bratislave.²⁹ Existujúce pomery si však vyžadovali využiť všetky možnosti v prospech rusínskeho národného hnutia a spolupracovať s ostatnými minoritami. Preto sa jeho predstavitelia obracali aj na nemecký konzulát v Prešove, ktorý viedol barón Peter von Woinovich. Pomáhal im pritom vedúci Deutsche Partei v Prešove Dr. Bruno Kolb. V polovici októbra 1940 nadviazali spoluprácu aj s predstaviteľom maďarskej národnej skupiny v meste Dr. J. Kissóczy. Na druhej strane ponosy rusínskych aktivistov nemeckým diplomatom na menšinovú politiku slovenských orgánov a politikov vyvolávali ich značnú podráždenosť.³⁰

Úspechy nemeckých armád v prvých rokoch vojny podnietili tiež aktivitu kultúrno-osvetovej organizácie *Prosvita* v Prešove. Táto obnovila svoju činnosť už v novembri 1939 a rozhodla sa tiež vydávať ukrajinský národno-osvetový týždenník *Slovo i naroda*. Policajné riaditeľstvo v Prešove vyjadrilo svoje výhrady v tom zmysle, že za daných pomerov sa noviny nemôžu vyhnúť politickým témam, že ukrajinskú komunitu tvorí len niekoľko sto emigrantov, že Rusíni na Slovensku akceptovali svoju karpatoruskú identitu a nevyúlčilo ani diplomatické problémy vzhľadom na postoj Ríše i ZSSR k ukrajinskej otázke. Žiadateľ o registráciu novín Dr. D. Nevický a jeho matka I. Nevická boli tiež charakterizovaní ako exponenti Vološinovho režimu na Podkarpatskej Rusi.³¹ Zmena stanoviska mocenských štruktúr voči ukrajinskému národnému hnutiu priniesla v novembri 1940 vystavenie výmeru na vydávanie ukrajinského politického periodika *Narodne slovo*, a to za štandardných podmienok.³²

Ukrajinské hnutie na Slovensku sa posilnilo hlavne z iniciatívy Dr. Ing. V. Geletku, niekdajšieho úradníka autonómnej vlády v Chuste, ktorý vtedy pracoval ako bankový úradník v Bratislave. Jeho plán riešenia rusínskej otázky vychádzal z tézy o ukrajinskej národnostnej príslušnosti Rusínov. Aj keď nevylučoval ani určitú spoluprácu s RNR, jej vedenie obviňoval z maďarónstva, a preto navrhoval inštalovať novú reprezentáciu menšiny. Na jej čele mal byť vtedajší predseda miestnej organizácie *Prosvita* kanonik J. Ďulaj z Prešova, a to spolu s bratislavským učiteľom J. Husnajom, ako aj ďalšími členmi organizácie E. Andrejkovičom zo Spišskej Novej Vsi a Dr. D. Nevickým z Kapušian. Údajne práve na základe udania zo strany J. Révaya a A. Ilkoviča, ktorí vraj chceli vytvoriť ukrajinskú politickú stranu na Slovensku, bol zástupca ruského smeru V. Karaman zatknutý a neskôr poslaný na nútený

29 A ÚPN, f. B 10 - 7, inv. j. 75. Zápis o výpovedi s obvineným A. Kavčákom z 18. augusta. 1952, s. 5-6.

30 ŠA PO, f. O ÚŠB, inv. č. 886, sign. R 82/152, šk. 16. Návrh na dodanie do zaisťovacieho tábora Teodora Rojkoviča, gr. kat. kanonika č. 132/8/141/ÚŠBO zo 7. februára 1941.

31 ŠA PO, f. O ÚŠB, inv. č. 1477, sign. Mat 3/30, šk. 25, por. č. 78. List policajného riaditeľa v Prešove Krajinskému úradu v Bratislave č. 7726/1939 prez. z 22. decembra 1939.

32 ŠA PO, f. O ÚŠB, inv. č. 1477, sign. Mat 3/30, šk. 25, por. č. 79. Výmer Prezídia Policajného riaditeľstva v Prešove č. 7842/1940 prez. z 15. novembra 1940.

pobyt do Čadce.³³

Dňa 17. novembra 1940 sa uskutočnila porada zástupcov oboch táborov v Prešove. Hoci stáli na rôznych ideových platformách, pripúšťali možnosť istej spolupráce v záujme splnenia národnostných požiadaviek rusínskeho obyvateľstva na Slovensku, nepriniesla konkrétne výsledky. Aktivita predstaviteľov Rusínov vyvrcholila 1. decembra 1940, a to odovzdaním memoranda vtedajšiemu ministrovi vnútra A. Machovi. Išlo im predovšetkým o povolenie vydávania novín, o registrovanie politickej strany, o vydávanie ruských učebníc, o pomerné zastúpenie v štátnych službách a o účinnú investičnú politiku. Ústretovým gestom vlády bolo povolenie vydávať rusínsky týždenník *Новое время* s podmienkou jeho redakcie v Medzilaborciach, ktorého prvé číslo vyšlo 14. decembra 1940. Týždenník nemal opozičný charakter a fakticky podporoval vládnu politiku.³⁴ Štátne a policajné orgány v regióne boli už vopred upovedomené, že podmienkou súhlasu k vydávaniu týchto novín bol zákaz akejkoľvek zmienky o možnom ruskom či veľkoruskom pôvode obyvateľstva a jednoznačné dodržiavanie etnonymu *Rusín* zo strany redakcie alebo jednotlivých prispievateľov.³⁵

Nový šarišsko-zemplínsky župan A. Dudáš sa netajil snahou pacifikovať hnutie Rusínov a posilniť postavenie Slovákov v regióne aj v gréckokatolíckej cirkvi. Považoval ju totiž za hlavný nástroj rusinizácie východného Slovenska, t. j. nepriamo za baštu hungarizmu. K razantnejšej politike vo vzťahu k Rusínom preto malo slúžiť i sčítanie ľudu k 15. decembru 1940. Biskup P. Gojdič však obežníkom z 21. októbra vyzval správcov farností, aby vhodne poučili veriacich o význame sčítania a o ich povinnosti prihlásiť sa k svojej národnosti. Práve v tejto súvislosti zároveň odporúčal, aby všetci tí, ktorí sa cítia byť Rusíni, Rusmi, Rusnákmi, Ukrajincami atď., pre i jednotnosť uvádzali rusínsku národnosť.³⁶ Napriek tomu v dôsledku celkovej atmosféry a politickým tlakom sa v porovnaní s krajiniským súpisom obyvateľstva z 31. decembra 1938 k rusínskej národnosti prihlásilo o 7 471 osôb menej.³⁷

Vedúce postavenie v hnutí menšiny počas existencie slovenského štátu si síce udržal tzv. karpatoruský (rusínsky) smer, ktorý bol pod ochranou biskupa a celej eparchie, ale viac sa angažoval aj ukrajinský prúd, najmä zásluhou emigrantov tohto presvedčenia z Podkarpatskej Rusi. Do istej miery to tiež súviselo s podporou, ktorú vtedy malo ukrajinské hnutie zo strany Nemecka a jeho orgánov, vrátane tých úradov, ktoré boli zriadené na okupovaných územiach. 2. marca 1941 sa konalo v Prešove valné zhromaždenie spolku *Prosvita*, ktorý mal vtedy asi 70 členov, z toho tridsať v Prešove.³⁸ Rokovania medzi predstaviteľmi „ruského“ a ukrajinského smeru, ktoré inicioval V. Geletka údajne z poverenia premiéra, nepriniesli úspech. K dohode nielen vôbec nedošlo, ale porady o týchto záležitostiach vyvolali protesty obyvateľstva, ale i osôb okolo redakcie týždenníka *Novoje vremja*.

33 VANAT, Ivan. *Narysy novit'ni istoriji...*, s. 86–89.

34 HLAVINKA, Ján. Týždenník „Novoje vremja“ ako prejav rusínskej otázky v rokoch 1940 – 1944. In *Pamäť národa*, 2008, roč. 4, č. 3, s. 4–11.

35 ŠA PO, f. O ÚŠB, inv. č. 1477, sign. Mat 3/30, šk. 25, por. č. 82. Prípís Prezídia Župného úradu Šarišsko-zemplínskej župy policajnému riaditeľovi v Prešove a okresnému náčelníkovi v Medzilaborciach z 20. 12. 1940, č. 1488/18/1940-ŠB.

36 ŠA PO, f. O ÚŠB, inv. č. 1477, sign. Ma t3/30, šk. 25, por. č. 47. Rasporjaženija Eparchijaľno Pravitelstva Prjaševskogo i Apostoľskoj Administratury eparchii Mukačevskoj v Prjaševe, roč. 1940, č. 9, s. 70.

37 VANAT, Ivan. *Narysy novit'ni istoriji...*, s. 91.

38 A ÚPN, f. U 012, inv. j. 750. Ukrajinci východného Slovenska (prehľad z roku 1962), s. 32.

V máji 1941 nebývalý rozruch nastal v súvislosti so študijnou cestou poradcu nemeckého veľvyslanca v Bratislave a beratera pre propagandu a tlač Dr. A. Endrösa na severovýchodné Slovensko, ktorého sprevádzal aj V. Geletka a župan A. Dudáš. K nemu prispel aj plánovaný etnologický výskum poslucháčov univerzít z Prahy a Brna v tom istom regióne, ktorý sa mal uskutočniť ešte v lete 1941 pre potreby *Institut für Heimatforschung* z Kežmarku.

Od roku 1941, po vypovedaní vojny ZSSR, možno sledovať narastajúcu nervozitu štátnych orgánov pri najmenšom prejave rusínskeho národného hnutia. Ďalším problémom sa stala otázka mimoriadne populárneho *Gréckokatolíckeho kalendára*. Do roku 1941 bol eparchiou vydávaný jednotný juliánsky kalendár v Prešove, od roku 1941 vychádzali dva kalendáre: rusínsky (juliánsky) a slovenský (gregoriánsky). Biskupský úrad bol síce ochotný ustúpiť v otázke zjednotenia kalendára, ale žiadal, aby bolo v tomto zmysle prijaté vládne opatrenie. Tento alibistický prístup mal zrejme príčinu v reminiscencii na známy pokus biskupa Š. Novaka realizovať úpravu v tomto smere ešte v roku 1915 a na jeho neúspech.³⁹ Na druhej strane vydavateľa karpatskorusky písaných novín *Novoje vremja* M. Boňka vymenoval prezident Tiso v novembri 1941 za poslanca Slovenského snemu.

Prejavom dobrej vôle a záujmu vládnych kruhov o rusínsku populáciu bola tiež cesta prezidenta J. Tisa do Medzilaboriec 5. júla 1942. Poslanec A. Simko v prejave však vyjadril určitú nespokojnosť menšiny s národnostnou politikou a s postojom vlády ku gréckokatolíckej cirkvi. Dojem úplne nenapravila ani prezidentova následná návšteva hrobu A. Dobrjanského v Čertižnom, ktorá mala demonštrovať slovensko-rusínske zblíženie.⁴⁰ Celá záležitosť bola však slovenskými úradmi vnímaná ako plánovaná provokácia zo strany Rusínov a ich reakcia na predchádzajúce udalosti, najmä na slávnosť v Michalovciach.

V ten istý deň dopoludnia sa tam totiž uskutočnili cyrilo-metodské slávnosti, ktoré boli interpretované ako manifestácia gréckokatolíckych Slovákov. Ich organizátorom bola *Jednota sv. Cyrila a Metoda*, ktorá bola založená v prvej polovici roku 1941 v Michalovciach. Bol to spolok, ktorý mal združovať a brániť národné práva gréckokatolíckych Slovákov a pevnejšie ich zjednotiť s obyvateľstvom ostatných častí Slovenska. Kapitula v Prešove sa prostredníctvom generálneho vikára Prešovskej eparchie J. Zorvana-Kárpatyho, ako aj generálneho vikára Apoštolskej administratúry Mukačevskej eparchie A. Tinka snažila aspoň zmierniť istú nacionalistickú orientáciu spolku, čo sa jej do istej miery podarilo. Okrem toho michalovskí redemptoristi založili *Spolok sv. Jozefa* a začali s edičnou činnosťou.⁴¹

Nový škandál vyvolalo vystúpenie rusínskych poslancov v politickej škole HSLŠ na Sliachi v septembri 1942, najmä prednáška M. Boňka 24. septembra, v ktorej ostro odmietol neopodstatnené obviňovanie Rusínov z maďarónstva.⁴² Rusínska reprezentácia sa práve vtedy usilovala presadiť zákon o ruskej národnej skupine. V septembri roku 1942 predseda snemu Dr. M. Sokol začal rokovať s rusínskymi poslancami o návrhu tohto zákona. T. Rojkovič zase organizoval ilegálnu činnosť, keď rusínski aktivisti osobne agitovali

39 DUDÁŠ, Andrej. *Rusínska otázka a jej úzadie...*, s. 81-82.

40 KOVAČ, Andrij. *Nacionalna polityka Slovac' koji respubliky...*, s. 141.

41 DUDÁŠ, Andrej. *Rusínska otázka a jej úzadie...*, s. 182.

42 *Slovenská sloboda*, 29. september 1942, roč. 5, č. 222.

za národné požiadavky na východe Slovenska, zakladali tajné bunky, hoci v niektorých sa uchýlili ľavicové názory a objavili aj idey bolševizmu.⁴³

V tom čase sa totiž nespokojnosť rusínskeho obyvateľstva na východnom Slovensku výrazne vystupňovala. Nesporný vplyv v tomto smere mal vstup Slovenska do vojny proti ZSSR, avšak nebola to jediná príčina napätia a rozširovania komunistickej ideológie v tomto regióne. Policajné riaditeľstvo v Prešove bolo znepokojené do takej miery, že dokonca dalo vypracovať elaborát, v ktorom sa mali analyzovať príčiny tohto javu, aby sa mohli navrhnúť adekvátne opatrenia. Ukázalo sa, že šírenie sa komunistickeho zmýšľania bolo asi reakciou na slovakizačnú politiku centrálnych aj župných orgánov vo vzťahu k rusínskemu obyvateľstvu, na pocit nespravodlivosti v súvislosti s krajinským súpisom ľudu z decembra 1938, ale aj na absentovanie slobodnej tlače, na nedostatočnú kompetenciu poslancov a na slabé zastúpenie Rusínov v úradníckom aparáte.

Širšie vrstvy rusínskej populácie prejavovali svoju nespokojnosť aj s odstraňovaním a obmedzovaním ruských škôl a s diskriminovaním Rusínov slúžiacich v armáde, resp. v štátnej správe. Na verejnú mienku v regióne tiež nepriaznivo vplýval nátlak na ľudí, hlavne z radov inteligencie, vstupovať do HSLŠ, nedostačujúce subvencie pre rusínske školy a národnostnú tlač, ale aj prísne reglementovanie politického života v krajine. Druhá časť písomnej analýzy obsahovala niektoré konkrétne požiadavky rusínskej reprezentácie. Okrem iného žiadala, aby za župana bol vymenovaný občan rusínskej národnosti, a aby namiesto A. Simka sa členom snemu stal taký poslanec, ktorý má dôveru rusínskeho obyvateľstva. Predstavitelia Rusínov sa domáhali toho, aby úrady povolili vydávanie novín, ktoré by hájili záujmy menšiny. Do konca roku 1942 sa mal tiež uskutočniť nový súpis obyvateľstva s tým, aby sa už do troch mesiacov uverejnili jeho oficiálne výsledky.⁴⁴

Aj keď uvedená správa vcelku komplexne zachytila skoro všetky spoločenské javy, ktoré sa stretávali s nesúhlasom rusínskeho obyvateľstva, chýbal jej rozbor a vyhodnotenie sociálno-ekonomického postavenia populácie. Na rozdiel od celoslovenských pomerov sa totiž životná úroveň u Rusínov počas existencie slovenského štátu v porovnaní s minulosťou príliš nezmenila, ba postupne, vzhľadom na vedenie vojny, vykazovala skôr negatívny trend. Priamy vplyv na rozsah, intenzitu a formy hnutia odporu medzi rusínskym obyvateľstvom na Slovensku mal však obrat v priebehu vojenských operácií na východnom fronte v roku 1943. Dovtedy prevládali skôr individuálne, viac-menej pasívne podoby rezistencie. Odporcovia režimu odmietali spoluprácu s nacistickým Nemeckom i jestvujúci nedemokratický režim.

Reakciou vládnych miest na meniacu sa spoločenskú situáciu v Šarišsko-zemplínskej župe bolo Uznesenie vlády zo dňa 30. septembra 1943 o zriadení poradnej komisie pre veci rusínske, gréckokatolícke a pravoslávne a referátu tejto komisie pri Župnom úrade v Prešove. Predsedom komisie bol menovaný minister pravosúdia G. Fritz a jej členmi župan A. Dudáš, poslanci M. Huťka a M. Boňko, ako aj stredoškolský profesor J. Murín z Michaloviec. Úlohu sekretariátu poradnej komisie plnil referát pre veci rusínske, gréckokatolícke a pravoslávne vytvorený pri Župnom úrade v Prešove.⁴⁵

43 DUDÁŠ, Andrej. *Rusínska otázka a jej úzadie...*, s. 66–67., resp. 47–48.

44 ŠA PO, f. O ÚŠB, inv. č. 1477, sign. Mat 3/30, šk. 25, por. č.39. Príčiny nespokojnosti a rozšírenie sa bolševického smýšľania medzi Rusínmi (Ruthénmi) na Východnom Slovensku.

45 Vojenský historický ústav v Trnave, f. MNO SR 1939 – 1945, spisy dôverné, inv. č. II/12, značka spisu 13 5/5, šk. 311.

Je potrebné konštatovať, že najlepšie pripravená na nové politické podmienky a na protifašistický odboj bola komunistická strana, ktorá už v priebehu roku 1938 disponovala sieťou ilegálnych organizácií a buniek. V rokoch 1939 – 1940 najviac rozšíreným prejavom nespokojnosti a formou kritiky režimu bolo očakávanie príchodu Červenej armády na územie Slovensku a tiež úteky jednotlivcov na sovietske územie. Aktivita Rusínov sa prejavila aj poskytovaním pomoci poľským utečencom počas nemeckého útoku na Poľsko. V ďalšej fáze sa i v tejto oblasti na určitý čas rozšírilo heslo *Za sovietske Slovensko*. V lete v roku 1940 však viacerých predstaviteľov komunistického hnutia vypátrala ÚŠB, boli zatknutí a komunistický odboj bol tak na istý čas paralyzovaný.⁴⁶

Organizovanú formu dostalo hnutie Rusínov proti autoritatívnemu režimu, ako aj za národnú slobodu na jeseň roku 1943, keď v ordinácii prešovského lekára Dr. D. Rojkoviča v Prešove sa uskutočnilo stretnutie rusínskych aktivistov, na ktorom sa zúčastnili V. Karaman, P. Babej, Dr. I. Židovský, P. Židovský, P. Kapišovský, A. Ňachaj, D. Juričko a T. Seman. Založili *Karpatorusskij avtonomnyj sovet nacionalnogo osvoboždenija* (KRASNO) ako orgán, ktorý združoval rusínskych a ukrajinských antifasistov, a to bez rozdielu politickej príslušnosti a národnej orientácie s cieľom zefektívniť hnutie odporu a uplatňovať aj vyššie formy protifašistického odboja. Členovia výboru a ich spolupracovníci z radov Rusínov, ale i Slovákov nielen pomáhali zajatcom a utečencom, ale vykonávali tiež spravodajskú činnosť. Počas roku 1944 sledovali najmä pohyb slovenských a nemeckých ozbrojených síl v regióne a organizovali zásobovanie pre partizánske jednotky.⁴⁷ Už v lete roku 1943 pri Vyrave vznikla totiž zo sovietskych zajatcov šesťčlenná partizánska skupina, ktorá sa stala základom oddielu *Pugačov*. V auguste 1943 nad obcou Maťaška pri Giraltovciach, tiež v rusínskom prostredí, založili i prvú zmiešanú partizánsku skupinu na Slovensku, z ktorej neskôr vyrástla najväčšia partizánska brigáda *Čapajev*. Tiež tretie ohnisko partizánskeho hnutia na východe Slovenska vzniklo s pomocou Rusínov, a to na Lenartovskom vršku v okrese Bardejov. Na začiatku roku 1944 sa tam vytvoril známy a veľmi aktívny oddiel *Rokossovskij – Litvin*.⁴⁸

Pravda, masové rozmery dostalo partizánske hnutie až v lete roku 1944. Z celkového počtu 79 partizánskych jednotiek na Slovensku na východe operovalo 31 z nich, teda viac než 39%, v radoch ktorých bojoval aj značný počet Rusínov. Práve v priestore okresov Stropkov, Humenné a Medzilaborce z 26 obcí obsadených partizánmi vznikla tzv. partizánska republika. Už v lete 1944 v tejto oblasti vlastne prebiehala akási partizánska vojna.⁴⁹ Okresné úrady v Medzilaborciach, vo Svidníku a v Stropkove na jeseň roku 1944 fakticky ani nejestvovali.⁵⁰

Pravda, na druhej strane je potrebné priznať, že z objektívneho hľadiska neobstoja

46 VANAT, Ivan. *Narysy novit'oji istoriji...*, s. 106-123.

47 GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav. *K politickému a sociálnoekonomickému postaveniu Rusínov-Ukrajincov na Slovensku v povojnových rokoch*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1991, s. 12.

48 KOVAČ, Andrij. *Učasť ukrajinciv Prjašivščiny v nacionalno-vyzvolnij borofby (1938 – vereseň 1944 rr.)*. Prjašiv : KSUT, 1973, s. 13-14.

49 PAŽUR, Štefan. *Protifašistický odboj na východnom Slovensku*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1974, s. 191-192.

50 Súhrnná situačná správa za mesiac september 1944 o vojensko-politických, správnych a hospodárskych pomeroch na východnom Slovensku. In PREČAN, Vilém (ed.). *Slovenské národné povstanie : Nemci a Slovensko. Dokumenty*. Bratislava : Nakladateľstvo EPOCHA, 1971, s. 329.

tvrdenia, že Rusíni a Ukrajinci na Slovensku sa už od začiatku veľmi aktívne a organizovane angažovali v protifašistickom boji, ako to často vyznievalo z prác historikov, ale i publicistov bezprostredne po druhej svetovej vojne. Na druhej strane je objektívnou pravdou, že len málo Rusínov môžeme zaradiť medzi mimoriadne aktívnych podporovateľov vtedajšieho štátu a jeho reakčnej politiky. Ich veľká časť bola v latentnej opozícii a v rôznej miere a rôznym spôsobom sa zapájala do odboja vrátane partizánskeho hnutia. V masovom meradle Rusíni vstupovali do československých vojenských jednotiek, hoci v prvej fáze často rozhodujúcim motívom bola snaha dostať sa z internácie v stalinských táboroch na území ZSSR.

Prirodzene, rusínska menšina na Slovensku nebola demokratickejšia či pokrokovejšia než iné skupiny obyvateľstva. Mala možno na základe špecifických podmienok historického vývoja väčší sklon k radikálnym riešeniam spoločenských problémov. Na vtedajšom režime štátu profitovala relatívne menej a snahu slovenskej vlády o istú homogenizáciu spoločnosti pocítovala ako krivdu. Pri porovnaní s ambíciami z konca 30. rokov, keď rusínska karta mala význam v politických zápasoch, možno tieto pocity chápať, ale v politických podmienkach, za jestvujúcej konštelácie síl doma i vo svete a s problémami spojenými s nedokonštituovanou etnickou identitou a s národne rozdelenou inteligenciou, v zvlášť zložitých ekonomických a sociálnych podmienkach v rokoch 1939 – 1944, bola v značnej defenzíve a jej turbulentný vývoj sa dal očakávať v následných rokoch a desaťročiach.

// Resumé

Príspevok prezentuje postavenie Rusínov a Ukrajincov na východnom Slovensku v rokoch 1939 – 1945 a vývoj tejto národnostnej menšiny v špecifických podmienkach prvej Slovenskej republiky. Autor na pozadí charakteristiky národnostnej politiky slovenskej vlády opisuje snahu reprezentácie minority zachovať istú úroveň jej národného a kultúrneho života aj za nepriaznivých okolností, hoci na politické požiadavky musela rezignovať. Ukazuje, ako najmä po zmene pomeru síl na východnom fronte vzrástla rezistencia rusínskeho obyvateľstva voči fašizmu aj domácemu režimu, napriek zložitej etnogenéze Rusínov i národnej a politickej rozpoltenosti rusínskej inteligencie.

This article presents the position of Ruthenians and Ukrainians in Eastern Slovakia in 1939 – 1945 and the development of this national minority in specific conditions of the First Slovak Republic. The author describes the effort of the minority to represent and maintain a certain level of national and cultural life of unfavorable circumstances in the background of characteristics of national politics of Slovak government, although they had to respond to political requirements. It shows how the resistance of Ruthenian population increased in Eastern front after changing the rate of power influence towards the fascism and domestic regime, in spite of complex ethnogenesis of Ruthenians as well as national and political ambivalence of Ruthenian intelligence.

2

Tragické osudy Rómov v Podpoľaní počas druhej svetovej vojny¹

Arne B. Mann

Dejiny Rómov sú sprevádzané diskrimináciou, prenasledovaním a utrpením. Najsmutnejšou kapitolou bolo obdobie druhej svetovej vojny, keď sa na nich priamo vzťahovala teória rasizmu nacistického Nemecka. Ríšsky snem (Reichstag) prijal a 15. septembra 1935 v Norimbergu vyhlásil dva ústavné zákony, známe ako norimberské rasové zákony, ktoré boli namierené predovšetkým proti Židom. Podľa prvého z nich – „Zákona o ríšskom občianstve“ občanom Ríše mohol byť iba Nemec alebo človek s „príbuznou krvou“. Druhý zákon „Zákon o ochrane nemeckej krvi a cti“ zakazoval sobášne medzi Židmi a Nemcami. Židia v dôsledku týchto zákonov stratili politické a občianske práva.²

Podobný osud čakal onedlho i Rómov. Už vo vyhláske ministra vnútra Wilhelma Fricka z 3. januára 1936 sa uvádza, že „... k cudzím rasám patria v Európe okrem Židov iba Cigáni.“³ Legislatívne bol tento výrok vyjadrený v Komentároch k nemeckému rasovému zákonodarstvu z roku 1936, kde sa uvádza: „Druhovo cudzia krv je všetka krv, ktorá nie je nemeckou krvou, a ani nie je nemeckej krvi príbuzná. K druhovo cudzej krvi patria v Európe spravidla len Židia ... a Cigáni. „Druhovo cudzia krv je všetka krv, ktorá nie je nemeckou krvou, a ani nie je nemeckej krvi príbuzná. K druhovo cudzej krvi patria v Európe spravidla len Židia ... a Cigáni. Druhovo cudzí v zásade neobdržia ríšske občianske právo.“⁴ Ríšsky vodca SS a šéf nemeckej polície Heinrich Himmler výnosom z 8. decembra 1938 nariadil „riešiť cigánsku otázku pokiaľ ide o ich rasovú čistotu“, a policajnú registráciu všetkých Cigánov s cieľom za účelom „zistenia prítomnosti cigánskej krvi v žilách.“ Touto úlohou bol poverený psychiater Dr. Robert Ritter, ktorý stál na čele „Výskumného centra pre rasovú hygienu“ (Rassenhygienische Forschungsstelle) v Berlíne. Podľa ním vypracovanej „vedeckej teórie o spôsobe zisťovania prítomnosti cigánskej krvi“ – „Cigánov charakterizuje vrodená asociálnosť a zločinnosť a tento znak ich rasy je nevykorenitelný.“⁵ Táto pseudovedecká teória sa potom stala „vedeckým zdôvodnením“ protirómskych opatrení, vedúcich k masovému vyvražďovaniu, označovanému ako „zvláštne zaobchádzanie“ – Sonderbehandlung (SB).

1 Štúdia je rozšírenou a doplnenou verziou štúdie *Utrpenie Rómov v Podpoľaní počas druhej svetovej vojny*, ktorú vydal ako samostatnú tlač Dom kultúry A. Sládkoviča v Detve v roku 1991, pri príležitosti pietnej slávnosti v obci Dúbrava. Súhlas k jej rozšírenému vydaniu vydal Jozef Kulišiak, riaditeľ Kultúrneho centra A. Sládkoviča v Detve 5. júna 2015.

2 NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945*. Brno : Masarykova univerzita, 1994, 220 s.

3 ROSE, Romani (ed.). *Holokaust Sintov a Rómov : katalóg stálej výstavy v Štátnom múzeu v Osvienčime*. Bratislava : Rada mimovládnych organizácií rómskych komunít, 2007, s. 25.

4 FICOWSKI, Jerzy. *Cyganie w Polsce*. Warszawa : Wydawnictwo Interpress, 1989, s. 37-38.

5 HERMANN, Arnold. *Die Zigeuner*. Olten : Walter – Verlag, 1965, s. 67-71.; FICOWSKI, Jerzy. *Cyganie na polskich drogach*. Kraków; Wrocław : Wydawnictwo Literackie, 1986, s. 108-110.

V novembri 1938 pretvoril H. Himmler „Ríšsku cigánsku centrálu“ na „Ríšsku centrálu na potieranie cigánstva“ (Reichzentrale zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens) pri Ríšskom kriminálnom policajnom úrade. Všetci Cigáni, cigánski miešanci a osoby žijúce cigánskym spôsobom boli povinní podrobiť sa rasovo-biologickému vyšetreniu, ktoré malo zistiť ich rasovú príslušnosť a vydanie nových preukazov. „Zdokonalenie“ rasového zaradenia Cigánov na základe rasovej diagnózy predstavoval neskôr Znalecký výnos zo 7. augusta 1941, ktorý rozdeľoval vyšetrované osoby do piatich skupín podľa podielu cigánskej a nemeckej krvi.⁶

Dňa 17. apríla 1940 vydal Himmler pokyn na prvé cigánske transporty na poľské územie. Niektoré rodiny, ktoré mohli byť využiteľné pre nemecký zbrojný priemysel, si mohli vybrať medzi transportom do tábora alebo sterilizáciou. Zostrením rasového prenasledovania bolo prevedenie trestného stíhania Židov, Cigánov, Rusov, Ukrajincov a Poliakov z rezortu súdnych orgánov Nemecka priamo do kompetencie ríšskeho vodcu SS – Himmlera. Jeho rozkaz zo 16. decembra 1942 sa stal známy ako Osvienčimský výnos (Auschwitz-Erlass): podľa vykonávacieho predpisu (z 29. januára 1943) mali byť všetci cigánski miešanci, Cigáni-Rómovia a príslušníci cigánskych kmeňov balkánskeho pôvodu v krátkom čase sústredení a odtransportovaní do špeciálne zriadeného „cigánskeho tábora“ (Zigeunerlager) Auschwitz II. – Birkenau, zriadenom na mieste zlikvidovanej obce Brzezinka pri Osvienčime.⁷ O absurdnosti nemeckej rasistickej teórie svedčí skutočnosť, že v tomto výnose nie sú zahrnutí Cigáni Sintovia a Lalleri, ktorých Himmler považoval (podľa spomienok veliteľa koncentračného tábora Auschwitz Rudolfa Hössa) za potomkov indogermánskych prvotných ľudí, ktorí si svoj typ a obyčaje zachovali v pomerne čistom stave; uvedené dve skupiny mali byť osídlené v oblasti Ödenburg (dnes Sopron v Maďarsku) pri Neziderskom jazere. Početné zastúpenie Sintov a Rómov z Nemecka a Rakúska (asi 13 000) v koncentračnom tábore Auschwitz-Birkenau však svedčí o inom „riešení“ tohto problému.⁸

Cigánskemu koncentračnému tábore v Auschwitz-Birkenau predchádzalo masové vyvražďovanie Cigánov v Poľsku, na Kryme a v oblasti Volyne na Ukrajine; špeciálny cigánsky tábor, v ktorom boli najmä Kaldereši a Lovári z Maďarska, Rumunska a Balkánu, bol zriadený v roku 1941 v poľskej Lodži. Do Osvienčimu prišiel prvý transport v januári roku 1943. Rómske rodiny, na rozdiel od iných, od seba neoddeľovali, ponechali im vlastné šaty. Na odevy im našívali čierne trojuholníky, na ľavé predlaktie (malým deťom na nožičku) im okrem čísla vytetovali písmeno „Z“ (Zigeuner).⁹ V marci 1943 prišli v transporte aj Sintovia a Rómovia z Nemecka, ktorí slúžili predtým v nemeckej armáde a boli aj nositeľmi nemeckých vojenských vyznamenaní – železných krížov. V tábore bolo okolo 22-tisíc Rómov – najviac nemeckých, českých, potom poľských, ruských, maďarských, holandských, nórskech, litovských, i malá skupina francúzskych. V nevyhovujúcich hygienických podmienkach čakali na smrť v plynových komorách. Táborovým lekárom bol menovaný Dr. Josef Mengele

6 HERMANN, Arnold. *Die Zigeuner...*, s. 67-72.

7 NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945...*, s. 32-33.; KLADIVOVÁ, Vlasta. *Konečná stanice Auschwitz-Birkenau*. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 1994, s. 31-33.

8 HERMANN, Arnold. *Die Zigeuner...*, s. 72-75.; FICOWSKI, Jerzy. *Cyganie na polskich drogach...*, s. 110, 144.; *Chronologie des Völkermords an den Sinti und Roma*. Dokumentations – und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma, Heidelberg. Dostupné na internete: <http://www.sintiundroma.de/uploads/media/chronologie140111.pdf>

9 NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945...*, s. 77-78.

(prezývaný „anjel smrti“), ktorý v tomto „rodinnom tábore“ vykonával na Rómoch (najmä na tehotných ženách, novorodencoch a jednovaječných dvojčatách) svoje neľudské „vedecké pokusy“.

Tragédia cigánskeho tábora v Auschwitz-Birkenau vyvrcholila 2. augusta 1944: popoludní bolo 1408 mladých mužov a žien odoslaných transportom do ďalších koncentračných táborov, odišiel aj nerómsky personál; ostali tam najmä starší ľudia a matky s deťmi. Počas nasledujúcej noci odviezli všetkých 2 897 rómskych väzňov, ktorí tu zostali, do plynových komôr. Táborom prešlo asi 22 000 európskych Rómov, vyše 20 000 z nich tu našlo svoju smrť.¹⁰ Druhý august si pripomíname ako Pamätný deň rómskeho holokaustu.

Keďže české zeme sa v období vojny stali súčasťou Nemecka (Protektorát Čechy a Morava), na Rómov sa vzťahovali rovnaké diskriminačné zákony. Podľa súpisu z júla 1943 tu bezpečnostné orgány evidovali 5 830 *Cigánov a cigánskych miešancov*, ktorým boli odobrané osobné doklady a nahradené tzv. cigánskymi legitimáciami. V roku 1940 boli zriadené kárne pracovné tábory v Letoch pri Písku a Hodoníne pri Kunštáte, od 1. januára 1942 boli premenené na zberné tábory, ktoré sústreďovali protektorátnych Rómov. Tí, ktorí prežili ťažké životné podmienky a epidémie v týchto táboroch, boli v priebehu roku 1943 odtransportovaní do koncentračného tábora Auschwitz-Birkenau. Celkove bolo z protektorátu odtransportovaných viac ako 5 500 Rómov, z ktorých sa vrátilo asi 600 osôb, t. j. asi 10 percent.¹¹ Rómovia žijúci dnes v Českej republike sem prišli v niekoľkých migračných vlnách po vojne, najmä z územia Slovenska.

Vojnová Slovenská republika, ktorá vznikla v roku 1939 po rozpade Československa, v mnohom napodobňovala diskriminačné rasové zákony Nemeckej ríše. To sa prejavilo už pri prerokovaní Ústavného zákona o štátnom občianstve č. 255 Sl. z., z 25. septembra 1939, keď sa poslanec Snemu Slovenskej krajiny Ján Hollý s obdivom odvolával na Ríšsky zákon o štátnom občianstve, ktorý umožňuje priznanie na základe „*nemeckej alebo druhovo príbuznej krvi, ... týmto sú vylúčení z možnosti nadobudnutia štátneho občianstva a z práv s ním spojených predovšetkým židia a židovskí miešanci.*“ Podľa jeho názoru „*novota návrhu zákona, ktorá hovorí o možnosti odňatia štátneho občianstva ... má chrániť záujmy a bezpečnosť štátu, má dbať o to, aby sa rozličným zhubným a škodlivým elementom nepriznávaly práva, ktoré plynú zo zákona...*“ Prijatý zákon okrem uvedenej možnosti odňatia štátneho občianstva (§ 11/1a) umožňoval prijatie štátneho občianstva Slovákom a iným národnostiam – Rusínom, Nemcom a Maďarom, ktorí „*tiež sa stávajú štátnymi občanmi, keď ich možno kvalifikovať za domorodcov*“. Skutočnosť, že v dôvodovej správe nie sú medzi „domorodcami“ menovaní Židia, Rómovia ani Česi, predznamenáva ďalšie zámery prístupu k týmto menšinám zo strany vojnovy Slovenskej republiky.¹²

////////////////////

10 Pretože presné číselné údaje neexistujú, viacerí autori uvádzajú približné počty. Uvedené údaje sú konzultované s Mgr. Michalom Schusterom z Muzea romské kultury v Brne.; KLADIVOVÁ, Vlasta. *Konečná stanice Auschwitz-Birkenau...*, s. 81-88.; NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945...*, s. 90-92.

11 Konzultované s Mgr. M. Schusterom z Muzea romské kultury v Brne.; NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945...*, s. 39-73.

12 Tesnopisecká zpráva o 8. zasadnutí snemu Slovenskej republiky v Bratislave v pondelok 25. septembra 1939. Dostupné na internete: <http://www.psp.cz/eknih/1939ssr/stenprot/008schuz/s008002.htm>; Ústavný zákon č. 255 o štátnom občianstve, Sl. z. 1939, čiastka 57, s. 537-541.

Diskriminačný postoj voči Židom a Rómom sa prejavil v Brannom zákone č. 20 z 18. januára 1940, najmä v paragrafe 38, podľa ktorého „*cigáni a židia nemôžu byť príslušníkmi brannej moci (vojenskými osobami)*“, preto „*konajú práce v osobitných skupinách*“. Podľa § 58 tohto zákona „*cigáni a židia prepúšťajú sa z brannej moci bez ponechania nadobudnutých vojenských hodností a vedú sa v osobitných soznamoch*.“¹³ Tento zákon bol doplnený vládnym nariadením s mocou zákona č. 129/1940 Sl. z. o pracovnej povinnosti, na základe ktorého mali vojenské správy možnosť zaradiť do pracovnej služby osoby vo veku 18 – 60 rokov „*stále sa vyhýbajúce práci*“ a vládne nariadenie č. 130/1940 Sl. z. o dočasnej úprave pracovnej povinnosti Židov a Cigánov (obe zo dňa 29. mája 1940), podľa ktorého museli menovaní namiesto brannej výchovy vykonávať práce v prospech obrany štátu. Aktívnu vojenskú službu potom vykonávali Židia a Rómovia v špeciálne zriadenom VI. prápore Pracovného zboru ministerstva národnej obrany, kde v ponižujúcom postavení vykonávali zemné a pomocné stavebné práce.¹⁴

Rasistickou teóriou Roberta Rittersa, ktorý definoval Cigánov ako asociálov, boli na Slovensku inšpirované ďalšie diskriminačné opatrenia voči Rómom. Takým bola vyhláška ministerstva vnútra č. 127 z 18. apríla 1940, podľa ktorej „*Pod Cigánom má sa rozumieť ... iba ten príslušník cigánskej rasy, pochádzajúci z nej po oboch rodičoch, ktorý žije životom kočovným alebo usadlým síce, avšak sa vyhýba práci*.“¹⁵ Na túto nadväzovala vyhláška ministra vnútra č. 163 z 20. apríla 1941 „o úprave niektorých pomerov Cigánov“: olašských Rómov sa týkal § 1, podľa ktorého boli zrušené všetky vydané kočovné listy, „*potulní Cigáni*“ sa museli vrátiť do svojich domovských obcí, odpredať ťažné zvieratá a v príslušných obciach byť pod policajným dozorom. Usadlí Rómovia boli povinní odstrániť svoje obydlia od štátnych a vicinálnych ciest, a umiestniť ich „*oddelene od obce, na mieste odľahlom a obcou vyznačenom*“ (§ 2). Podľa § 3 „*v obci, kde bývajú aspoň 3 cigánske rodiny ... okresný úrad ustanoví cigánskeho vajdu, ktorý je podriadený starostovi obce a zodpovedá za dodržiavanie všetkých právnych noriem cigánskej štvrti*“. Podľa § 5 „*Cigáni, ktorí sa štítia práce, majú byť dodaní do pracovných útvarov, zriadených podľa nariadenia s mocou zákona č. 129/1940 Sl. z.*“ Absurdne pôsobí § 4, podľa ktorého „*Cigánom sa zakazuje držať psov*.“¹⁶

Špeciálnymi zariadeniami boli pracovné útvary. Podľa vyhlášky Ministerstva vnútra SR z 2. apríla 1941 boli zriadené dva typy nútenej táborovej koncentrácie: pracovné strediská (určené pre Židov) a pracovné útvary, určené predovšetkým pre asociálov, medzi ktorých boli zahrnutí aj „*Cigáni bez pracovného pomeru*“. Široké vymedzenie pojmu tzv. asociálov v uvedenej vyhláške umožňovalo zaraďovať do pracovných útvarov i ľudí, ktorí nimi v skutočnosti neboli, ale pre miestne orgány sa stali z rôznych dôvodov nepohodlní. Podľa smernice ministra vnútra z apríla 1943 (č. 161-8/4-1/43) bolo možné považovať

13 Branný zákon č. 20. Sl. z. 1940, čiastka 5, s. 28, 31.

14 NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945...*, s. 98–102.; BAKA, Igor. Vznik a výstavba slovenskej armády (marec 1939 – október 1940). In *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove, Filozofická fakulta, 2007, s. 220.; DANKO, Marek. Internačné zariadenia v Slovenskej republike (1939 – 1945) so zreteľom na pracovné útvary. In *Človek a spoločnosť*, 2010, roč. 13, č. 1. Dostupné na internete: http://www.saske.sk/cas/public/media/5813/201001_03_danko.pdf

15 *Úradné noviny* zo dňa 22. 6. 1940, č. 29, s. 314.

16 *Úradné noviny* zo dňa 26. 4. 1941, č. 21, s. 681–682.; Spôsob odstraňovania rómskych osád a domov upravoval vykonávací predpis Ministerstva vnútra z 2. septembra 1942. Toto opatrenie bolo opätovne dôrazne nariadené výnosom Ministerstva vnútra z 21. júla 1943.; GECELOVSKÝ, Vladimír. *Rómovia na Gemi do roku 1945*. Rožňava : Okresné osvetové stredisko, 1990, s. 117–125.

takmer všetkých príslušníkov rómskeho etnika za asociálnych. Výnimku tvorili iba tie osoby, ktoré „sú v pracovnom pomere a svojím chovaním nie sú príťažou svojmu občianskemu prostrediu.“¹⁷ Zaradencov do pracovných útvarov vyberali na základe uskutočnených súpisov obecnej notárskej úrady, zabezpečovali ich žandárske stanice za ochotnej asistencie príslušníkov Hlinkovej gardy, ktorí napr. obklúčili rómsku osadu a práceschopných mužov násilím odviekli na nútené práce.

V priebehu roku 1942 bol vybudovaný komplex východoslovenských pracovných útvarov s ústredím v Hanušovciach nad Topľou, pracovné útvary mal v Bystrom nad Topľou, Hanušovciach nad Topľou, Nižnom Hrabovci, pod horou Petič a Jarabej; koncentrovaných tu bolo asi 3 000 väzňov, z nich viac ako polovica Rómov. Ďalšie boli zriadené v roku 1943 v Dubnici nad Váhom, Ilave, Revúcej a v Ústí nad Oravou. Väzni pracovali v zlých hygienických a ubytovacích podmienkach predovšetkým na zemných prácach, pri regulácii riek a stavbe železnice.¹⁸ V novembri 1944 Ministerstvo národnej obrany zriadilo v Dubnici nad Váhom namiesto zrušeného pracovného útvaru zaisťovací tábor. Tu boli Rómovia už koncentrovaní aj so ženami a deťmi; koncom roka 1944 sa tam nachádzalo vyše 700 väzňov, čo viac ako dvojnásobne prevyšovalo kapacitu tábora. Vtedy tam vypukla epidémia škvrnitého týfusu, ktorá bola „vyriešená“ tak, že 23. februára 1945 nemeckí vojaci na dvoch nákladných autách odviezli 26 pacientov do Údolia pod horu Ostrý vrch, kde ich povraždili.¹⁹ Na tomto mieste bol 23. februára 2007 odhalený pamätník, ktorého autorom je sochár Ján Šicko.

Život Rómov bol vystavený ďalším diskriminačným opatreniam, zameraným najmä na obmedzenie pohybu: okrem zákazu cestovania verejnými dopravnými prostriedkami (obežník Ministerstva vnútra z 13. júna 1944), jednotlivé lokálne nariadenia im zakazovali vstup do parkov, verejných miestností, obchodov; do miest či obcí smeli vstúpiť len vo vyhradených dňoch a hodinách. Nedodržovanie týchto predpisov bolo trestané bitím, väznením, u žien potupným ostríhaním dohola.²⁰ V presadzovaní rasistických zákonov a nariadení vyvíjali mimoriadnu aktivitu príslušníci polovojenskej organizácie – Hlinkovej gardy. Ich poslanie „byť nápomocou pri obrane štátu a právnymi predpismi na to určeným orgánom pri udržiavaní verejného poriadku a verejnej bezpečnosti“ vyplývalo priamo zo zákona.²¹ Tento zabezpečoval gardistom praktickú beztrestnosť a umožňoval im voči Rómom (tak ako proti Židom) uplatňovať rôzne formy priamej fyzickej agresie.²²

Mnohí Rómovia sa aktívne zúčastnili Slovenského národného povstania. Po jeho potlačení a obsadení Slovenska nemeckou armádou došlo na viacerých miestach, hlavne

17 DANKO, Marek. Internačné zariadenia v Slovenskej republike (1939 – 1945) so zreteľom na pracovné útvary. In *Človek a spoločnosť*, 2010, roč. 13, č. 1. Dostupné na internete: http://www.saske.sk/cas/public/media/5813/201001_03_danko.pdf

18 NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945...*, s. 102–152.; GECELOVSKÝ, Vladimír. *Rómovia na Gemerí do roku 1945...*, s. 103–113.; DANKO, Marek. Internačné zariadenia v Slovenskej republike (1939 – 1945) so zreteľom na pracovné útvary. In *Človek a spoločnosť*, 2010, roč. 13, č. 1. Dostupné na internete: http://www.saske.sk/cas/public/media/5813/201001_03_danko.pdf

19 NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945...*, s. 156–160.; JANAS, Karol. K vzniku a vývinu zaisťovacieho tábora v Dubnici nad Váhom (1944 – 1945). In *Romano džaniben : jevend*. Praha : Společnost přátel časopisu Romano džaniben, 2002, s. 17–25.

20 NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945...*, s. 154–155.; GECELOVSKÝ, Vladimír. *Rómovia na Gemerí do roku 1945...*, s. 125.

21 Zákon č. 166/1940 Sl. z. o Hlinkovej garde a Hlinkovej mládeži, § 2.

22 KALNÝ, Slávo. *Cigánsky plač a smiech*. Bratislava : Osveta, 1960, s. 44–45.; LACKOVÁ, Elena. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou (podľa rozprávania autorky spracovala M. Hübschmannová)*. Praha : Triáda, 1997, s. 107–127.

stredného Slovenska, k masovému vyvražďovaniu Rómov. Dôvodom pre represálie bolo ich aktívne pôsobenie medzi partizánmi, stačilo však aj podozrenie zo spolupráce s nimi. Ich faktickými vykonávateľmi boli príslušníci bezpečnostnej polície Sicherheitspolizei (SIPO) a bezpečnostnej služby Sicherheitsdienst (SD). Najväčšej brutality voči civilnému obyvateľstvu – i voči Rómom – sa dopúšťal na strednom Slovensku trestný oddiel Einsatzkomando 14 so sídlom v Banskej Bystrici: mal na svedomí zavraždenie 2876 osôb, ktoré sa po skončení vojny našli v 66-tich masových hrobách.²³

Na Podpoľaní, podobne ako na ostatnom Slovensku, boli v období vojnovaj Slovenskej republiky práva Rómov obmedzené: nesmeli cestovať vlakom, chodiť po verejných cestách, mali zakázaný vstup do pohostinstva, do kina, do obce smeli chodiť len vo vyhradených hodinách. Razie gardistov boli bežné aj v noci. Je pochopiteľné, že po vypuknutí Slovenského národného povstania sa mnohí z nich pridali k partizánom: Berkyovci z Detvy, Očovej a Hriňovej, Klincovci z Dúbrav. Jednou zo záškodníckych akcií bolo vyhodenie nemeckého nákladného vlaku medzi Detvou a Stožkom dňa 23. novembra 1944. Podľa spomienok Jána Klinca (Mojžiša) sa jej zúčastnili aj štyria rómski partizáni z Dúbrav a dvaja Rómovia z Detvy. Na druhý deň po tejto akcii obsadili nemeckí vojaci rómsku kolóniu v Detve – Pastovníku. Na túto udalosť spomína Ján Berky, ktorý mal vtedy 13 rokov: „Nemci nás vyzvali, že ak sa do dvoch hodín neprihlásia tí, ktorí sú partizáni, tak že vypália celú kolóniu. Práve v tom čase prichádzali z hôry s drevom na chrbte Jozef Berky-Dlhoš – môj otčim, Lajko Berky-Dlhoš a Vincent Berky. Nemci si na nich počkali a zajali ich ako partizánov, podozrivých z vyhodenia transportu. A zobrali ešte aj Karola Berkyho-Hruškára, to bol vtedy už pomerne starý človek. Keď to videl jeho syn, tiež sa volal Karol, povedal, že aby jeho otca nebrali, že on pôjde miesto neho. Nemci s tým súhlasili a tak týchto štyroch odviekli do židovského kostola v Detve a tam ich držali niekoľko dní. Pamätám sa, keď ich odvážali: bežali sme s mamou za nákladným autom, otec sa na chvíľu vyklonil a kričal mame; Chráň si Jana, to bude tvoj dobrý pomocník! Ďalej neviem, čo sa s nimi stalo.“ Ešte dlho po tejto udalosti sa muži z Pastovníka báli nocovať doma a prespávali v rôznych skrýšach v okolí.²⁴

Podobná dramatická udalosť sa odohrala v neďalekej obci Dúbravy. Rómska osada tu bola situovaná netradične – priamo v strede dediny; vzťahy medzi Rómami a ostatnými obyvateľmi obce boli dobré. Pretože zima v roku 1944 bola krutá, partizáni z času na čas zišli do dedín zohriať sa, doplniť zásoby jedla. Bolo to v piatok – pravdepodobne 6. decembra – keď v neskorú večernú hodinu prišiel domov 21-ročný partizán Jozef Klinec-Bimbó, známy inak ako vynikajúci primáš. Niekoľko ho musel vidieť – Rómovia dodnes upodozrievajú z udavačstva miestneho učiteľa Maloveského, ktorý svoju gardistickú príslušnosť nijako nezakrýval. Na druhý deň ráno bola rómska osada v Dúbravách obklúčená asi ôsmimi esesákmi. Na túto udalosť spomína Marta Berkyová, ktorá mala vtedy dvanásť rokov: „Bolo to ráno o šiestej, ešte sme spali, keď zabúchali na dvere. Jeden hovoril po česky a vyzval otca, aby sa obliekol, že pôjde s nimi. Mama sa pýtala, kam ho vedú a na ako dlho. Ubezpečili ju: Nebojte sa, hneď sa vráti, ideme len na veliteľstvo, vypočujeme ho, spíšeme niečo... A viac sa nevrátil. Zobrali všetkých Klincovcov starších ako 14 rokov a odviekli ich do Detvy. Tam ich držali v židovskom kostole. Ženy chceli mužom zaniest aspoň jedlo, ale Nemci nedovolili nič im dať; ani sme ich nevideli, ani sme sa s nimi nerozprávali. Keď sme prišli na tretí deň, už tam neboli, už boli odšikovaní. A už len svedkovia čo hovorili, že pešo

23 HALAJ, Dušan. *Fašistické represálie na Slovensku*. Bratislava : Obzor, 1990, s. 33-46.

24 Vlastný výskum v roku 1991.

ich po hlavnej ceste šikovali do Zvolena. Vo Zvolene ich ešte videli v utorok nosiť akési okná v budove súdu, keď tam prišli na druhý deň, už tam neboli: nemeckí vojaci povedali, že išli preč na práce. Viac sme nevedeli nič.²⁵

Klincovcov z Dúbrav bolo pätnásť. Najstarším bol Juraj Klinec (Plecháň), ktorý mal 57-rokov, zobrali ho spolu s jeho šiestimi synmi. Najmladším bol Juraj Klinec (Furiak), ktorý práve v tých dňoch dovŕšil 14. rok svojho života. O tom, čo sa s nimi stalo po odvečení do Detvy, porozprával očitý svedok, Ján Matúška z Detvy-Krnô: ako partizán bol zajatý na Poľane, niekoľko dní ho väznili v škole v Hriňovej a odtiaľ ho odviekli do Detvy, do židovskej synagógy, už vtedy značne poškodenej. Na tretí deň tam dovedli aj dúbravských Rómov, ktorých dávnejšie dobre poznal. Pamätá sa, že jeden z nich – Béla Klinec, dobrý muzikant, mal so sebou britvu a všetkých oholil. Po niekoľkých dňoch ich nadránom, ešte za tmy, odviekli peši do Zvolena, tam ich zavreli na zámku. Ján Matúška spomína takto: *„Zase nás držali tri dni a dve noci. Potom nás dali nastúpiť do dlhej chodby ku stene. Ku každému pristúpil esesák a spolu s ním tlmočníčka – taká panička, mala biele topánky. Gestapák sa každého pýtal! Vy ste Cigán? Vy ste Žid? Vedľa mňa stál zubný lekár z Kriváňa, bol to Žid – nepovedal nič. Potom nás triedili; na jednu stranu všetkých Cigánov, okrem dúbravských tam bol aj jeden Berky zo Bzovej, potom tých, čo boli chorí, a ešte toho židovského lekára. Ja som ostal na druhej strane.“*²⁶

V súvislosti so selekciou na Zvolenskom zámku sa podarilo zaznamenať ešte jednu dramatickú udalosť. Za ochotnej pomoci občanov z Detvy, Hriňovej a Zvolenskej Slatiny sa podarilo zistiť, že lekárom, ktorého spomínal J. Matúška, bol MUDr. Mikuláš Weimann, ktorý svoju zubársku prax vykonával pred vojnou vo Zvolenskej Slatine. V ťažkých časoch prenasledovania sa so svojou rodinou skrýval v Kriváni. Tu bol zajatý aj so svojimi dvoma synmi – Donátom a Mikulášom. Všetci traja sa ocitli pri „triedení“ na Zvolenskom zámku. Keď previedli k druhej stene Dr. Weimanna, chceli za ním prejsť aj obaja synovia. Chlapi, čo stáli vedľa nich, ich však chytili za zápästie a nepustili. Zachránili im tak život: z jedného sa po vojne stal zubár, z druhého vysokoškolský profesor matematiky. Prenasledované židovské rodiny ukrývali obyvatelia počas vojny na mnohých podpolianskych lazoch.

Skupina, v ktorej bol Ján Matúška, pokračovala peši do Štubnianskych Teplíc²⁷ a odtiaľ vlakom na práce do koncentračného tábora v Brixene; vojnu sa mu podarilo prežiť. Nevedel, čo sa stalo s tými, čo stáli v rade oproti, hoci to už vtedy všetci tušili.

Po skončení vojny prehovoril človek, ktorý dovtedy zo strachu mlčal. Býval vo Zvolene vo štvrti zvanej Balkán a z povaly svojho domu dovidel na neďaleký židovský cintorín. Opakovane bol svedkom strašného divadla: na svitani privádzali nemeckí vojaci na cintorín ľudí, ktorí museli najprv vykopať jamy. Potom ich postrieľali a zahrabali. Niektorých poznal aj osobne: poznal aj známych muzikantov z Dúbrav – Klincovcov.

Po prechode frontu, v dňoch 29., 30., 31. marca a 1. apríla 1945 bolo na židovskom cintoríne vo Zvolene úradne otvorených šesť masových hrobov, v ktorých objavili telá 128

25 Vlastný výskum v roku 1991.

26 Vlastný výskum v roku 1991.

27 Od roku 1948 premenované na Turčianske Teplice.

obetí (z toho 86 mužov, 36 žien a 6 detí) zavraždených nemeckými vojakmi.²⁸ Z exhumačných protokolov vyplýva, že príčinou úmrtia bola takmer vo všetkých prípadoch strelná rana do tyla. Tieto obeť malo na svedomí Einsatzkomando 14 z oporného bodu Zvolen, ktoré vraždilo na uvedených miestach od novembra 1944 do februára 1945; veliteľom popravy bol SS-Unterscharführer Robert Wich, prezývaný Krvavý zvolenský kat, ktorý „vraždil s najzvrátenejším potešením...“²⁹ Exhumačná komisia vyzvala všetkých ľudí, ktorým chýbal niektorý člen rodiny, aby sa ho pokúsili medzi exhumovanými telami nájsť. Rómske ženy, podobne ako mnoho iných ľudí, chodili okolo vykopaných mŕtvol a hľadali si svojich. Vilma Klincová z Dúbrav hľadala svojho muža a šesť synov. Niektoré ženy tvrdili, že si svojich mužov a synov poznali podľa zubov, alebo nejakej časti oblečenia. Pavla Klinca (Junca) spoznali na zvolenskom cintoríne podľa fajky a remennej tašky, ktoré mal vždy pri sebe... Telá všetkých obetí boli poukladané jednotlivo do drevených truhiel. Poznaní príslušníci kresťanskej cirkvi (spolu sedem osôb, medzi nimi neboli Rómovia) boli jednotlivo pochovaní na starom mestskom cintoríne vo Zvolene. Telá ostatných obetí – židovských, rómskych a takých, ktoré sa nepodarilo identifikovať, boli uložené späť do masového hrobu.³⁰

Na budove Obecného úradu (vtedy Miestneho národného výboru) v Dúbravách bola v roku 1975 odhalená pamätná tabuľa obetiam druhej svetovej vojny, na ktorej sú uvedené aj mená zavraždených Rómov. Pri tejto pamätnej tabuli sa 5. júna 1991 uskutočnila pietna slávnosť za účasti najvyšších predstaviteľov vtedajšieho Československa.³¹ Na židovskom cintoríne vo Zvolene bol rómskym obetiam Podpoľania 8. apríla 2004 odhalený pamätník (autormi sú sochári Jaroslava Šicková a Ján Šicko).³²

V druhej svetovej vojne zahynuli mnohí Rómovia z Podpoľania: jedni v dôsledku vojnových operácií, iní boli popravení, nevrátili sa z koncentračného tábora, alebo zomreli pri výbuchu míny tesne po skončení vojny:

Dúbravy

Juraj KLINEC (Plecháň)	nar. 1887	57-r.	zastrelený
Mikuláš KLINEC (Cvelko)	6. 7. 1912	32-r.	zastrelený
Gustáv KLINEC (Duge vasta)	1910	34-r.	zastrelený
Koloman KLINEC (Šmalec)	1920	24-r.	zastrelený
Vojtech KLINEC (Trnka)	1918	26-r.	zastrelený
Gejza KLINEC (Grézlik)	23. 5. 1924	20-r.	zastrelený
Juraj KLINEC (Furiak)	1. 12. 1927	14-r.	zastrelený

28 Archív múzea SNP Banská Bystrica, fond VIII, krab. č. 4, príř. č. S93/79, Protokol o prehliadke mŕtvol vykonanej v dňoch 29., 30., 31. marca a 1. apríla 1945 na židovskom cintoríne vo Zvolene.; Archív múzea SNP Banská Bystrica, fond VIII, krab. č. 4, príř. č. S94/79, Exhumácia mŕtvol na židovskom cintoríne vo Zvolene. V komisii boli okrem mestského lekára MUDr. Vojtecha Bira ruský vojenský veliteľ mesta a jeho zástupca, starosta mesta, dvaja členovia Národného výboru a dvaja príslušníci četníctva.

29 HALAJ, Dušan. *Fašistické represálie na Slovensku...*, s. 36.

30 Archív múzea SNP Banská Bystrica, fond VIII, krab. č. 4, príř. č. S94/79, Exhumácia mŕtvol na židovskom cintoríne vo Zvolene.; Osobná informácia MUDr. Vojtecha Bira z roku 1991.

31 Vládu Slovenskej republiky zastupoval jej podpredseda Martin Porubjak, veniec prezidenta republiky Václava Havla položil jeho poradca Martin Bútor. Za Rómov prehovoril Ján Klinec-Mojžiš.

32 Pamätník na židovskom cintoríne vo Zvolene je jedným zo siedmich pamätníkov, ktoré boli osadené v rokoch 2005 – 2007 v rámci projektu Ma bisteren! Pozri: KUMANOVÁ, Zuzana. Ohliadnutie za projektom Ma bisteren! In KUMANOVÁ, Zuzana – MANN, Arne B. (eds.). *Pripomínanie rómskeho holocaustu*. Bratislava : Minorita, 2014, s. 39-42.

Imrich KLINEC (Vursalo)	1. 6. 1904	40-r.	zastrelený
Juraj KLINEC (Bapsler)	30. 5. 1923	21-r.	zastrelený
Adam KLINEC (Brlíľ)	10. 3. 1904	40-r.	zastrelený
Peter KLINEC	19. 6. 1901	43-r.	zastrelený
Samuel KLINEC (Sabač)	5. 11. 1928	16-r.	zastrelený
Jozef KLINEC (Bimbó)	30.12. 1923	20-r.	zastrelený
Pavol KLINEC (Junec)	8. 9. 1897	47-r.	zastrelený
Viliam KLINEC (Sloskáň)	7. 3. 1928	18-r.	zastrelený

Detva

Karol BERKY	3. 11. 1917	27-r.	zastrelený
Ján BERKY	9. 7. 1919	25-r.	zastrelený
Ľudovít BERKY (Dlhoš)	18. 3. 1902	44-r.	zastrelený
Jozef OLÁH (Čiblík)	15.11.1900	45-r.	koncentračný tábor
Juraj BERKY (Klinec)	8. 11. 1922	23-r.	nezvestný
Augustín BERKY (Dlhoš)	25. 5. 1918	26-r.	nezvestný
Samuel BERKY	18. 1. 1919	36-r.	výbuch bomby
František BERKY	13. 2. 1896	49-r.	výbuch míny
Augustín BERKY	25. 8. 1918	26-r.	výbuch míny
Ján BERKY	20. 11.1873	72-r.	výbuch míny
Koloman BERKY		25-r.	zastrelený
Juraj BERKY	1881	64-r.	zastrelený

Hriňová

Štefan BERKY	1922	23-r.	zastrelený
Ján BERKY	1926	18-r.	zastrelený
Július BERKY		32-r.	zastrelený (Zvolen)

Podkriváň – Dolná Bzová

Z rómskej osady v časti Dolná Bzová bolo 11. novembra 1944 odvečených 11 mužov – BERKYOVCOV, ich domy boli vypálené. Život skončili na masových popraviskách v Kremničke a vo Zvolene.³³

Víglaš

Troch Rómov, ktorí sa vracali skratkou cez les z nákupu do svojej osady, nemeckí vojaci zadržali, pre podozrenie zo styku s partizánmi ich mučili na Viglašskom zámku, a neskôr v Kremničke zastreli.³⁴

33 NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945...*, s. 161.: Pamätná kniha obce Podkriváň na s. 175 uvádza, že udalosť sa odohrala začiatkom decembra a odvečených bolo šesť mužov. Pamätníčka Margita Mitterová uviedla väčší počet zadržaných Rómov – desať až dvadsať. V matričnej knihe obce Podkriváň sú uvedené mená troch mužov z rodiny Berkyovcov, ktorí boli v roku 1950 vyhlásení za mŕtvych, pričom dátum úmrtia je 11. a 17. november 1944, miesto smrti nie je uvedené. Podľa zaznamenaného svedectva Štefana Kmeťa boli bzovskí Rómovia naposledy videní v Krupine. To korešponduje s údajom, že zadržaní Rómovia v Krupine boli odvezení 17. novembra do Banskej Bystrice a odtiaľ na popravisčko do Kremničky. Pozri: NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945...*, s. 162. To, že Rómovia z Hornej Bzovej boli popravení na židovskom cintoríne vo Zvolene, okrem citovaného Ct. Nečasa potvrdil aj Ján Matúška z Detvy-Krnô.

34 NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945...*, s. 164.: Informácia Obecného úradu vo Viglašovi podľa údajov Pavla Jarábeka (e-mail z 1. apríla 2015).

Ján ČIPČALA – Jergi (primáš)
Jozef KLINEC
Mikuláš OLÁH – Šípka (cimbalista)

zastrelený
zastrelený
zastrelený

Rómskych obetí na Slovensku (ale i v samotnom Podpoľaní) bolo omnoho viac, najmä po vystupňovaní represálií od jesene 1944:

Žiar nad Hronom: 17. októbra 1944 po obvinení z pomoci partizánom zaživa upálili 24 členov rodiny ŠARKÓZIOVÝCH.³⁵ Pamätníček obetiam sa nachádza v ťažko prístupnom a neprehľadnom poraste neďaleko Partizánskej ulice č. 145.

Lutila (o. Žiar nad Hronom): 2. novembra 1944 bolo odvečených 46 Rómov, boli falošne obvinení zo spolupráce s partizánmi a neskôr zavraždení v Dolnom Turčeku.³⁶ Dňa 15. decembra 2005 tu bol odhalený pamätník, ktorého autormi sú Ladislav Čisárik a Alexander Reindl.³⁷

Valaská Belá (o. Prievidza): 7. novembra 1944 Einsatzkomando 14 z Prievidze prepadlo obec, domy miestnych Rómov v časti Nová Pešť zasypali granátmi, trinásť osôb, obvinených zo spolupráce s partizánmi, vyviedli do Škrípovskej doliny, kde ich postrieli, ranených dobili pažbami pušiek. Na mieste popravy stojí pamätník.³⁸

Čierny Balog (o. Brezno): V novembri 1944 zadržali nemeckí vojaci v neďalekých lesoch olašských Rómov z Neresnice.³⁹ Po niekoľkodňovom väznení v miestnej škole 14. novembra 1944 zajatých mužov postrieli v časti Vydrovo. Ten istý deň odvedli ženy a deti do hornej časti Jergovskej doliny, kde ich nahnali do drevenej koliby a zapálili (viaceré ženy boli pred zavraždením znásilnené). Ďalšia masová poprava rómskych mužov sa odohrala v neďalekej doline Štrbavô. Vojaci vypálili aj rómsku osadu v časti Pusté. O život prišlo spolu vyše 60 osôb. V obci sa nachádzajú dva pamätníčky zavraždeným Rómom: v časti Vydrovo z roku 1969, v Jergovskej doline v roku 1999.⁴⁰

Sasová (dnes miestna časť Banskej Bystrice): Koncom roka 1944 príslušníci POHG zadržali šesť Rómov – BUČKOVCOV zo Sásovej, väznili ich v Banskej Bystrici. Keď ich navštívili štyri Rómky (manželky a príbuzné), skončili aj ony vo väzení. Telá všetkých boli nájdené po skončení vojny v masovom hrobe v Kremničke. Dvaja sasovskí Rómovia zahynuli v boji ako partizáni, jeden bol nemeckými vojakmi zastrelený pri Kostiviarskej, ďalší zahynul

////////////////////////////////////

35 NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945...*, s. 161.

36 NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945...*, s. 161.; Informácia starostu obce Jána Pružinu zo 14. júla 2011.

37 Pamätník vznikol v rámci projektu Ma bisteren! – pozri poznámku 33.

38 V literatúre je uvádzaný dátum 6. október 1944. Pozri: HALAJ, Dušan. *Fašistické represálie na Slovensku...*, s. 40.; NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945...*, s. 161.; Na webovej stránke obce je uvedený dátum 7. november 1944. 2. svetová vojna. Dostupné na internete: http://valaskabela.sk/?stranka=svetova_vojna

Tento dátum je uvedený aj v miestnej kronike, čo potvrdil starosta obce Miloš Čúcič (e-mail, 15. júna 2015), preto ho treba považovať za správny.

39 Dnes súčasť mesta Zvolen.

40 NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945...*, s. 161.; HALAJ, Dušan. *Fašistické represálie na Slovensku...*, s. 42, 112.; MANN, Arne B. Význam spomienkového rozprávania pre výskum rómskeho holocaustu. In *Romano džaniben, časopis romistických štúdií*, 2013, roč. 20, č. 2, s. 40-47.

pri frontových bojoch.⁴¹ Pamätník s menami zavraždených Rómov sa nachádza v areáli Materskej školy na Sásovskej ceste č. 21.

Krupina (o. Krupina): 17. novembra 1944 príslušníci POHG zaistili 34 rómskych mužov od 14 do 60 rokov a odovzdali ich gestapu. Ich životy ukončili na popravisku v Kremničke.⁴²

Tisovec (o. Rimavská Sobota): 20. novembra 1944 Rómovia uverili provokatérom vydávajúcim sa za partizánov; z osady bolo odvečených 44 ľudí, 14-ti muži boli postrieľaní pod Hradovou, 30 žien a detí zavraždili neskôr v Kremničke. Na mieste popravy rómskych mužov je pamätník.⁴³

Ilija (o. Banská Štiavnica): 22. novembra 1944 bolo 109 rómskych obyvateľov (19 mužov, 21 žien a 69 detí) odvečených do Kremničky, kde ich popravili. Prežila iba jedna žena, ktorá bola v čase prepadu so svojím dieťaťom mimo osady. Autorom pamätníka obetiam 2. svetovej vojny, na ktorom sú uvedené mená všetkých zavraždených Rómov, je sochár Vojtech Remeň.⁴⁴

Slatina (o. Levice): 23. decembra 1944 boli miestni Rómovia obvinení z rozkrádania vojenských zásob. Vojaci najprv znásilnili niektoré ženy, potom všetkých nahnali do jedného domu (viac ako polovica z nich boli deti), postrieľali ich a dom s mŕtvymi a ranenými zapálili. Na druhý deň pochovali dedičania 56 obetí do spoločného hrobu na miestnom cintoríne.⁴⁵ Tento hrob bol 22. decembra 2006 doplnený o pamätnú tabuľu a mená zavraždených Rómov.⁴⁶

Motyčky (o. Banská Bystrica): V zimných mesiacoch v osade Štubne v drevorubačskej chate nemeckí vojaci upálili 20 Rómov a v osade Jergaly vypálili 4. februára 1945 celú rómsku osadu.⁴⁷

Trhová Hradská - Topolníky (o. Dunajská Streda): medzi týmito dvoma obcami 3. marca 1945 ozbrojení príslušníci maďarskej fašistickej strany Šípové kríže (Nyilaskeresztes Párt) - nyilašovci vohnali 37 Rómov (57 dospelých a 7 detí) zo Starej Ďaly (dnes Hurbanovo) do vody Malého Dunaja a postrieľali ich.⁴⁸

41 FREMAL, Karol. Sásová v rokoch 1918 – 1945. In PECNÍK, Marcel – SKLENKA, Vladimír et al. *Sásová a Rudlová – monografia obcí*. Banská Bystrica : Centrum pre rozvoj cestovného ruchu, 2010, s. 70.; JANOTKOVÁ, Zita. *Padli, aby sme my žili*. Martin : Osveta, 1975, s. 101.

42 NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945...*, s. 162.; HALAJ, Dušan. *Fašistické represálie na Slovensku...*, s. 124.

43 KALNÝ, Slávo. *Cigánsky plač a smiech...*, s. 51-55.; NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945...*, s. 162.; HALAJ, Dušan. *Fašistické represálie na Slovensku...*, s. 43, 123.

44 NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945...*, s. 162.; Ilija. *Pomník obetiam 2. svetovej vojny*. Dostupné na internete: <http://www.vets.cz/vpm/mista/obec/5947-ilija/>

45 NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945...*, s. 163.; HALAJ, Dušan. *Fašistické represálie na Slovensku...*, s. 103, 138.

46 Pozri poznámku 33.

47 NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945...*, s. 163-164.; Dostupné na internete: <http://www.motycky.sk/obec/obec.htm>; *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. 2. časť*. Bratislava : Veda, 1977, s. 274.

48 KUMANOVÁ, Zuzana. Niekoľko nových poznatkov o situácii Rómov v južných územiach po Viedenskej arbitráži. In KUMANOVÁ, Zuzana – MANN, Arne B. (eds.). *Nové poznatky o holocauste Rómov na Slovensku*. Bratislava : In Minorita, 2015, s. 29-34.

Rómskych obetí na Slovensku bolo omnoho viac. Príslušníkmi nemeckej okupačnej armády boli zavraždení Rómovia z obcí Spišská Teplica (1), Sklené (1), Kunešov (1), Rimavské Zalužany (1), Čelovce (3), Sása (3), Pohorelá (2), Dolné Hámre (6), Kráľovce (2), Pavlovce (2), Banská Bystrica-Šalková (5), Turček, časť Dolný Turček (6), Ihráč (6).⁴⁹ Vypálené boli celé rómske osady, napríklad v Čiernom Balogu-Pustom, Motyčkách-Jergaloch, Slatine, Kunešove, Žiari nad Hronom, Polomke, Pohorelej, Podkriváni-Dolnej Bzovej...⁵⁰ Počty rómskych obetí stále nepoznáme: na území vojnovnej Slovenskej republiky sa odhaduje do jedného tisíce osôb, z územia Maďarskom okupovaného južného Slovenska, odkiaľ boli Rómovia deportovaní do vyhladzovacích koncentračných táborov, to bolo niekoľko tisíc osôb.

Aj keď represálie z rasových dôvodov neprerástli na Slovensku do takých rozmerov ako v okolitých európskych štátoch, prístup k vyvražďovaniu rómskeho obyvateľstva v závere druhej svetovej vojny naznačoval, že prenasledovanie Rómov vo vojnovnej Slovenskej republike smerovalo k rovnakému cieľu. Odhaduje sa, že počas druhej svetovej vojny zahynulo 300 až 500-tisíc európskych Rómov.

// Resumé

Obdobie druhej svetovej vojny je smutným obdobím histórie Rómov. Prijatím tzv. norimberských rasových zákonov „o ríšskom občianstve a ochrane nemeckej krvi a cti“ v roku 1935 a nadväzujúcich vyhlášok boli Rómovia, podobne ako Židia, označení ako „element zabraňujúci čistote rasy“. Pseudovedecká teória Dr. R. Rittera sa stala „vedeckým zdôvodnením“ protirómskych opatrení. Rómovia boli sterilizovaní a od roku 1940 transportovaní do vyhladzovacích koncentračných táborov. V Osvienčime-Brzezinke (Auschwitz II.-Birkenau) bol zriadený špeciálny Cigánsky koncentračný tábor. Táborovým lekárom bol menovaný Dr. Josef Mengele, ktorý vykonával na Rómoch svoje neľudské „vedecké pokusy“. Táborom prešlo viac ako 22 000 európskych Rómov, vyše 19 000 z nich tu našlo svoju smrť.

Slovenský štát, ktorý vznikol v roku 1939 po rozpade Československa, v mnohom napodobňoval diskriminačné rasové zákony nacistického Nemecka. V roku 1940 boli Rómovia spolu so Židmi zbavení možnosti stať sa príslušníkmi brannej moci (vojenskými osobami). Aktívnu vojenskú službu potom vykonávali v špeciálne zriadenom VI. prápore Pracovného zboru ministerstva národnej obrany.

Olašským Rómom bolo zakázané kočovanie, pričom im odobrali kone a vozy. Usadlí Rómovia boli povinní odstrániť svoje obydlia od verejných ciest a umiestniť ich „oddelené od obce, na mieste odľahlom a obcou vyznačenom“. Nesmeli cestovať verejnými dopravnými prostriedkami, mali obmedzený vstup na verejné miesta, do miest a obcí smeli vstupovať len vo vymedzené dni a hodiny. Na viacerých miestach Slovenska boli zriadené pracovné útvary, kde boli Rómovia nasadzovaní na najťažšie manuálne práce. Mnohí Rómovia sa aktívne zúčastnili Slovenského národného povstania. Po jeho potlačení a obsadení Slovenska nemeckou armádou došlo na viacerých miestach, hlavne stredného Slovenska,

49 NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945...*, s. 162-164.

50 NEČAS, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945...*, s. 162-164.; JANOTKOVÁ, Zita. *Padli, aby sme my žili...*, s.75, 178.

k masovému vyvražďovaniu Rómov. Odhaduje sa, že počas druhej svetovej vojny zahynulo asi 300 – 500-tisíc európskych Rómov.

The period of World War II is a sad period in the history of Roma people. Roma people were, as well as Jews, marked as an “element avoiding the pure race” after adopting the so-called Nurnberg race laws on “imperial citizenship and the protection of German blood and honor” in 1935 and following statements. Pseudoscientific theory of Dr. R. Ritter became a “scientific justification” of anti-Roma regulations. Roma people were sterilized and transported into the concentration camps since 1940. There was a special Roma concentration camp built in Oswiecim-Brzezinka (Auschwitz II. - Birkenau). Dr. Jozef Mengele had been announced as a camp doctor who executed his inhuman “scientific experiments” on Roma people. There were more than 22,000 European Roma people in camp, more than 19,000 of them died.

The Slovak State, established in 1939 after the decay of Czechoslovakia, followed discriminatory racial laws of Nazi Germany. In 1940, Roma people were together with Jews deprived of the possibility to become the members of military forces (military individuals). They executed their active military service in a specially established VI. battalion of a Labor force of the Ministry of National Defense.

Olašsky Roma people were prohibited to wander, as they took their horses and carriages away. Settled Roma people were obligatory to remove their dwellings from the area of public roads and place them “separately out of the village, remotely, in the area specified by village”. They could not travel by public transport, their access to public places was limited, and they could enter the villages and cities only on limited days and hours. There were labor units established in many places in Slovakia where Roma people performed the hardest manual works.

Many Roma people actively joined the Slovak National Uprising. After its suppression and occupation of Slovakia by the German army, a mass slaughter of Roma people happened in more places, mainly in Central Slovakia. It is estimated that around 300-500-thousand European Roma people died during World War II.

127.

**Vyhláška
ministerstva vnútra
zo dňa 18. júna 1940,
č. 18.635-Ic/1940,**

ktorou sa určuje pojem Cigána.

Ministerstvo vnútra, vykonávajúc § 9 nariadenia s mocou zákona č. 130/1940 Sl. z., určuje pojem Cigána takto:

Pod Cigánom má sa rozumieť podľa § 9 nariadenia s mocou zákona č. 130/1940 Sl. z. iba ten príslušník cigánskej rasy, pochádzajúci z nej po oboch rodičoch, ktorý žije životom kočovným alebo usadlým síce, avšak sa vyhýba práci.

Minister: F. Ďurčanský v. r.

§ 2.

(*) V obciach, kde majú Cigáni (vyhláška min. vnútra č. 18635/Ic-1940 Ť. N. strana 314) svoje obydlia pri verejných štátnych a vicinálnych cestách, majú sa odstrániť a umiestniť oddelene od obce, na mieste odlahlom a cbcou vyznačenom.

§ 3.

(*) V obci, kde bývajú aspoň 3 cigánske rodiny na návrh obecného starostu okresný úrad ustanoví cigánskeho vajdu, ktorý je podriadený starostovi obce a zodpovedá za dodržanie všetkých právnych noriem cigánskej štvrti.

§ 4.

Cigánom sa zakazuje držať psov.

§ 5.

Cigáni, ktorí sa štítia práce, majú byť dodaní do pracovných útvarov, zriadených podľa nariadenia s mocou zákona č. 129/1940 Sl. z.

**Vyhláška ministerstva vnútra
č. 127 z 18. 4. 1940**

ÚRADNÉ NOVINY, 22. 6. 1940, Č. 29

**Výňatok z Vyhlášky ministerstva vnútra
č. 163 z 20. 4. 1941**

ÚRADNÉ NOVINY, 26. 4. 1941, Č. 21

Miesta, na ktorých došlo k perzekúciám a vyvraždeniu Rómov v rokoch 1939 – 1945

KUMANOVÁ, ZUZANA – MANN ARNE B. NOVÉ POZNATKY O HOLOCAUSTE RÓMOV NA SLOVENSKU.
BRATISLAVA : IN MINORITA, 2015, S. 24-25.

Potomkovia Juraja Berkyho z Podkriváňa-Bzovej, ktorý bol zavraždený v novembri 1944 na židovskom cintoríne vo Zvolene.

FOTO: ARNE B. MANN, 2016.

Pamätník na mieste masovej popravy 26 Rómov 23. februára 1945 v Dubnici nad Váhom.

FOTO: ARNE B. MANN, 2007.

3

Stará Ľubovňa v období Slovenskej republiky (1939 – 1945)

Eduard Laincz

Cieľom tohto príspevku je prezentovať politicko-spoločenské pomery v Starej Ľubovni počas rokov 1939 – 1945. Avšak, než sa dostaneme priamo k tomuto obdobiu, aspoň v krátkosti poukážeme na vývoj v roku 1938, najmä v záverečných mesiacoch tohto historicky kľúčového roku. Priblížime si teda udalosti, ktoré predchádzali vzniku Slovenského štátu a odzrkadľujú nám nálady a postoje obyvateľov Starej Ľubovne a jej blízkeho okolia. V osudnom roku 1938, najmä v jeho druhej polovici, pod vplyvom medzinárodnej situácie dostali udalosti v Československu rýchly spád. Tragickým medzníkom vo vnútropolitickom vývoji sa stal mníchovský diktát (29. 9. 1938). Predstavoval zásadnú zmenu vo vývoji politiky v našom priestore. Zmenenú medzinárodnú situáciu po Mníchove využila aj HSLŠ, najmä jej autonomistické sily. V tejto vyhrotenej situácii presadili svoje požiadavky aj slovenské autonomistické strany. Keď 6. októbra 1938 bola v Žiline výkonným výborom HSLŠ vyhlásená autonómia Slovenska a medzi politickými stranami podpísaná Žilinská dohoda, prejavila sa veľká radosť aj v Starej Ľubovni. Po žilinskom rokovaní ešte pred samotnými verejnými oslavami zavládla v okrese a v samotnej Starej Ľubovni silná nacionálna vlna namierená proti Čechom a Židom, ktorú zorganizovali exponovaní hlinkovci. V noci z 8. na 9. októbra 1938 v parku na námestí v Starej Ľubovni bol vyvesený plagát s protičeským a protižidovským obsahom. Zároveň múry okolitých domov na námestí boli popísané rôznymi protičeskými heslami.¹

V nedeľu 9. októbra 1938 miestna a okresná HSLŠ usporiadala v Starej Ľubovni slávnosť. Pri štátnej meštianskej škole začal veľký lampiónový sprievod, ktorý sa uberal po námestí, spieval pieseň *Slováci sme od rodu* a vyvolával heslá namierené proti Čechom a Židom. Sprievod pozostával z ľudí zo Starej Ľubovne, ale aj z okolitých dedín. Účastníci sprievodu sa zastavili pred rímsko-katolíckym kostolom, kde vyvolávali dekana Michala Sztanka, ktorý vo svojom vystúpení vyzdvihol dosiahnutie slobody, za ktorú bojoval aj Andrej Hlinka a požiadal zástup, aby sa správal dôstojne. Manifestácia, ktorá sa niesla v duchu vyhroteného nacionalizmu, v znamení protičeských a protižidovských hesiel, pokračovala pred obecným úradom, kde najprv prehovoril František Magúth, tajomník okresnej HSLŠ, a potom pokračoval Štefan Petrov, kaplán v Starej Ľubovni, ktorý sa 6. októbra 1938 zúčastnil na rokovaní v Žiline. Odsúdil doterajší život na Slovensku, ako aj českú a židovskú politiku. Počas reči zazneli heslá ako „*Von s nimi; Hanba im; Slovensko Slovákom – Palestína Židom!*“. Druhým rečníkom za vysokoškolákov bol Kaleta z Novej Ľubovne, ktorý odsúdil Židov a ich počínanie. Tretí, za mládež zo Starej Ľubovne, prehovoril A. Valčák. Pripomenul, že stoja za rozhodnutím A. Hlinku. Na konci vystúpil M. Sztanko, ktorý vyzval dav, aby sa v pokoji rozišiel domov. Nacionálnu vlnu sa ľudákom podarilo vybičovať do takej miery, že všetka

1 Štátny archív v Prešove, špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči (ďalej ŠA PO, špecializované pracovisko SAL), f. Štátne zastupiteľstvo v Levoči (ďalej ŠTZ), St. č. 1482/38.

nenávisť bola obrátená voči Čechom. Niekoľkí mládenci zastali pred berným úradom, kde chceli strhnúť československú zástavu. Zabránili im v tom četníci a s okresným veliteľom Bohumilom Tuhým ich rozohnali. Na druhý deň prišiel okresný veliteľ B. Tuhý a miestny veliteľ Belohlavek v plnej zbroji zatknúť kaplána Petrova. Predviedli ho pre výroky proti vláde, ale následná prehliadka fary nič nezistila. Zadržaný mal byť prevezený na stanicu do Podolínca nákladným autom. Dav, ktorý prišiel brániť kaplána, jeho odvoz však zablokoval. Četníci ľudí odohnali šablami a kaplána predsa len odviezli do Podolínca. Na námestí sa zhromaždili ľudia so sekerami a motykami. Podstarosta Karol Didecký, farár Michal Sztanko, ženy a občania išli za četníkom žiadať prepustenie kaplána. Ľud sa chcel pomstiť, a keď to videl náčelník B. Tuhý, telefonoval do Podolínca. O šiestej bol kaplán späť v Starej Ľubovni. Ľud jasal a následne na výzvu farárov sa rozišiel domov. Bolo začaté vyšetrovanie v Levoči. Náčelník B. Tuhý bol zbavený funkcie a odišiel zo Starej Ľubovne. Po krátkom čase bol preložený do Dobšinej aj okresný náčelník Štefan Szabo. Upokojiť pomery v Starej Ľubovni prišlo vojsko z Podolínca. Umiestnené bolo v Štátnej meštianskej škole v Starej Ľubovni. Odišlo až po 2 týždňoch.²

Hneď po tomto zhromaždení bol v obci utvorený slovenský Národný výbor. V roku 1938 zomrel dlhoročný starosta Ján Kačúr, takže obec viedol iba podstarosta (námestný starosta) Karol Didecký. Na zákrok Krajského úradu v Bratislave bol dňa 7. novembra 1938 okresným úradom za vládneho komisára vymenovaný Otto Černecký. Ten využil svoje právo a za komisárskych spravodajcov si vybral týchto obyvateľov Starej Ľubovne: Róberta Pavlovského, Alexandra Valčáka, Teodora Rončkieviča, Jozefa Thiryho, Františka Kocúna a Júliusa Dlugolinského.³ V tomto období bol okresným náčelníkom Vincent Kropáč, okresným účtovníkom Štefan Rojík, vedúcim notárom Ladislav Polakovič, obecným účtovníkom Ernest Kačúr, obecným pokladníkom Viktor Bilanovič, obecným hospodárom František Moščovič, obecným exekútorom Anton Herkel, obecnými strážcami Ján Novák (strážmajster) a Jozef Nemeč, Jakub Kačmarský, Jakub Kostúr, Ján Vnenk (strážnici), obecným horárom Ján Lukáč, lesnými hájnikmi Ján Kocún, Štefan Horaj, Viktor Ronkevič a Štefan Hrušč, strážnikom na veži Emil Dufala, sluhom obecného bitúnku Ján Kovalčík a opatrovníkom vežových hodín F. Fleischer.⁴

V závere roka 1938 boli na Slovensku významné politické zmeny. Dňa 8. novembra 1938 došlo k dohode agrárnikov a ľudákov a utvoreniu celonárodnej strany. Tak vznikla Slovenská ľudová strana, strana slovenskej národnej jednoty. K dohode sa pripojili aj ďalšie strany (československá strana lidová, národnosocialistická, národná demokracia a fašistická strana). Na druhej strane KSČ, sociálna demokracia a židovské strany boli zakázané. Dňa 20. novembra 1938 bol Deň slovenského zjednotenia. V Starej Ľubovni sa konala národná manifestácia, na ktorej predstavitelia všetkých politických strán vyhlásili vzájomnú jednotu a porozumenie. Po tomto procese ku koncu roka 1938 zostali na Slovensku len HSLŠ, Deutsche Partei a Maďarská strana.⁵

2 Archív Farského úradu Stará Ľubovňa (AFÚ SL), Pamätná kniha obce Stará Ľubovňa, s. 290-298.; MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1938 – 1945*. Prešov : VOMA, 2001, s. 5.; ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. Žandárska stanica Stará Ľubovňa (ďalej ŽS Stará Ľubovňa), šk.1, inv. č. 2, Pamätník 1919 – 1947, s. 33-34.

3 ŠA PO, pracovisko Archív Stará Ľubovňa (ďalej ŠA PO, p. SL), f. Kronika Štátnej meštianskej školy v Starej Ľubovni 1925 – 1950, s. 86-87.; AFÚ Stará Ľubovňa, Pamätná kniha obce Stará Ľubovňa, s. 313-316.

4 Ľubovnianske múzeum – hrad, archívny materiál, Korešpondencia ohľadom pozemkovej reformy a majetku Jána Zamoyského, č. 11/2015.

5 LIPTÁK, Ľubomír. *Politické strany na Slovensku 1860 – 1989*. Bratislava : Archa, 1992, s. 222.

Významným krokom pri upevňovaní režimu boli voľby do Slovenského snemu, ktoré boli vypísané na 18. december 1938. Voľby sa konali v ovzduší vystupňovanej demagógie a mali byť oficiálnou legalizáciou vyhlásenej autonómie a prezentáciou stability režimu. Pri týchto voľbách bola len jedna kandidátka listina a voliči nemali možnosť vyjadriť sa ku konkrétnemu zloženiu kandidátky. Vhodením volebného lístka sa iba hlasovalo „áno“ alebo „nie“ na položenú otázku „*Chceš mať nové, slobodné Slovensko?*“.⁶ Na voľbách do Snemu Slovenskej krajiny sa v okrese Stará Ľubovňa zúčastnilo 11 012 voličov. Pre kandidátku HSĽS (teda „áno“) bolo odovzdaných 9 167 hlasov (83,17 %) a proti kandidátke (teda „nie“) hlasovalo 1854 (16,82 %). Jednotná kandidátka získala 97,5 % hlasov. Výsledky volieb v Starej Ľubovni – ÁNO: 996 a NIE: 1.⁷

Dňa 18. januára 1939 v Bratislave prvýkrát zasadal Snem Slovenskej krajiny, na ktorom došlo k rekonštrukcii vlády. Na zasadnutí sa zúčastnil aj vládny komisár v Starej Ľubovni Otto Černecký.⁸

Po voľbách a zasadaní Snemu Slovenskej krajiny sa ešte viac upevnila politická moc HSĽS. Pražská centralistická vláda na čele s Rudolfom Beranom v obave z neustále rastúcich radikálnych požiadaviek ľudákov sa rozhodla k vojenskému zásahu. Nariadila generálovi Bedřichovi Homolovi vojensky obsadiť Slovensko. Vyhlásený bol mimoriadny stav a vojenská diktatúra.⁹ Prezident Emil Hácha zbavil Jozefa Tisa funkcie predsedu vlády a česká armáda, četníctvo a polícia v dňoch 9. – 10. marca 1939 vojensky obsadila územie Slovenska. Na území Spiša armáda prevzala moc 10. marca 1939. Všetku súdnu a správnu moc nad územím východného Slovenska prevzal na základe vyhlášky veliteľ VI. armádneho zboru div. generál Ondrej Mész so sídlom v Spišskej Novej Vsi. Nariadil cenzúru (telefónnu, telegrafnú, listových zásielok), odovzdanie zbraní, stanovil záverečnú hodinu, zakázal verejné zhromaždenia a verejné prejavy, uzavrel miestnosti HG a Freiwillige Schutzstaffel (FS).¹⁰ V Starej Ľubovni vedenie četníckej stanice prevzal neznámy český nadporučík pechoty a namiesto okresného náčelníka prevzal moc v okrese český nadporučík. Vládny komisár Otto Černecký a Žigmund Kučkovský boli internovaní a 2 dni zavretí pod dozorom českého četníctva a vojakov. Najprv bol vládny komisár zavretý vo vlastnom byte, avšak po zákroku farára M. Sztanka, E. Hoffeldera, E. Kačuru, A. Dlugolinského a K. Dlugolinského, mohol ísť pracovať pod vojenským dozorom aj na obecný úrad. Prepustili ho až 13. marca 1939 ráno, keď české četníctvo zo Starej Ľubovne odišlo.¹¹ V tomto ovzduší obyvateľstvo napäto sledovalo vývoj politickej situácie na Slovensku. Pod nátlakom nacistického Nemecka došlo v marci 1939 k rozbitiu Československa a na mape Európy sa objavil nový štát. Slovenský

6 AFÚ Stará Ľubovňa, Pamätná kniha obce Stará Ľubovňa, s. 303-305.; BYSTRICKÝ, Valerián – DEÁK, Ladislav. *Od Mníchova k rozbitiu Česko-Slovenska...*. In *Slovensko v Československu 1918 – 1939*. Bratislava : VEDA, 2004, s. 225.

7 AFÚ Stará Ľubovňa, Pamätná kniha obce Stará Ľubovňa, s. 303-305.; BYSTRICKÝ, Valerián – DEÁK, Ladislav. *Od Mníchova k rozbitiu Česko-Slovenska...*, s. 225.; ŠA PO, p. SL, Kronika Štátnej meštianskej školy v Starej Ľubovni 1925 – 1950, s. 86-87.

8 AFÚ Stará Ľubovňa, Pamätná kniha obce Stará Ľubovňa, s. 358-359.; BYSTRICKÝ, Valerián – DEÁK, Ladislav. *Od Mníchova k rozbitiu Česko-Slovenska...*, s. 226-227.

9 Tento vojensko-polícajný zásah je v literatúre označovaný ako tzv. Homolov puč.

10 SULÁČEK, Jozef. Obdobie prvej Slovenskej republiky. In *Dejiny Popradu*. Košice : ORIENS, 1998, s. 270.

11 ŠA PO, p. SL, f. Okresný úrad Stará Ľubovňa 1923 – 1945 (ďalej OÚ Stará Ľubovňa), šk. 11, č. 360/1940.; AFÚ Stará Ľubovňa, Pamätná kniha obce Stará Ľubovňa, s. 367.; ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. ŽS Stará Ľubovňa, šk.1, inv. č. 2, Pamätník 1919 – 1947, s. 33-34.; ŠA PO, p. SL, Kronika Štátnej meštianskej školy v Starej Ľubovni 1925 – 1950, s. 75-77.

snem na svojom mimoriadnom zasadnutí 14. marca 1939 schválil zákon o vyhlásení samostatného Slovenského štátu. Menovaná bola nová vláda na čele s Dr. Jozefom Tisom.¹²

Väčšina tunajšieho obyvateľstva s radosťou prijala správu o vzniku Slovenskej republiky. Do okien vkladali amplióny, aby sa táto správa z rádii šírila aj pre ostatných obyvateľov Starej Ľubovne a návštevníkov mesta. Hlinkova garda usporiadala lampiónový pochod za účinkovania miestneho hudobného zboru (dychovej hudby). Sprievod pokračoval o 15,00 hod. slávnostným zhromaždením pred obecným úradom za účasti úradov, HG, obyvateľov Starej Ľubovne a okolitých obcí – Hobgartu, Novej Ľubovne a Podsadku. Po hymne *Hej, Slováci* vystúpil okresný náčelník a veliteľ okresnej HG Dr. Michal Beňo. O význame tejto udalosti prehovoril farár M. Sztanko, ktorý pozdravil aj Nemcov z Hobgartu. Za Nemcov prehovoril A. Wanyo z Hobgartu (tamojší učiteľ), veliteľ Freiwillige Schutzstaffel (FS). Po zaspievaní *Kto za pravdu horí sa pobrali ľudia do kostola, kde bolo slávnostné Te deum*.¹³

Poriadkovú službu v obci prevzali členovia miestnej a okresnej HG a FS. Po utvorení Slovenského štátu boli českí četníci, príslušníci četníckej stanice v Starej Ľubovni, npor. výk. Bohumír Tuhý, vrchný četnícky strážmajster Antonín Urbánek, vrchný strážmajster Václav Belohlávek, strážmajster Václav Lahout, strážmajster Hynek Humhej a Jaroslav Hájný odzbrojení. Odzbrojil ich strážmajster slovenskej národnosti Vít Kollár. Následne českí četníci boli pozbavení služby a postupne odišli do Protektorátu. Hlavným dôstojníckym zástupcom sa stal Ján Viskup, hlavným strážmajstrom Ondrej Kutlík, strážmajstrom Štefan Szabó a Ferdinand Rozboril. Žandárom na skúšku sa stal slobodník Michal Valach.¹⁴ Vznik Slovenského štátu bol v obci prezentovaný aj tým, že na školách a úradoch boli vyvesené slovenské štátne symboly.

Významnou udalosťou v ekonomickej oblasti, ktorá sa dotýkala nielen obyvateľov Starej Ľubovne, ale celého okresu, bola výmena starých československých bankoviek za nové slovenské. Išlo o bankovky v hodnote 500, 1000 a 5000 Ks. Výmena sa uskutočnila v dňoch 26. a 27. apríla 1939 v Roľníckej vzájomnej pokladnici v Starej Ľubovni.¹⁵ Obyvatelia a úrady v obci sa aktívne zapojili aj do celonárodnej pôžičky, ktorú vláda Slovenskej krajiny vyhlásila 23. februára 1939. Išlo o pôžičku pre hospodársku obrodu Slovenska. V tunajšom správnom obvode sa do 17. augusta 1939 podarilo vyzbierať celkom 296 950 Ks. V samotnej Starej Ľubovni sa vyzbieralo 74 800 Ks, najmä vďaka štedrému príspevku Roľníckej vzájomnej pokladnice (40 000 Ks) a samotnej obce (15 000 Ks).¹⁶

Po odchode okresného náčelníka Dr. Michala Beňa do Bratislavy na Prezídium vlády Slovenskej republiky (predtým pôsobil ako hlavný komisár politickej správy), dočasne funkciu okresného náčelníka v Starej Ľubovni vykonával Vincent Kropáč. Novým okresným

12 LACKO, Martin. *Slovenská republika 1939 – 1945*. Bratislava : Perfekt, 2008, s. 32-35.

13 AFÚ Stará Ľubovňa, Pamätná kniha obce Stará Ľubovňa, s. 370-371.; ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. ŽS Stará Ľubovňa, šk.1, inv. č. 2, Pamätník 1919 – 1947, s. 33-34.

14 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. ŽS Stará Ľubovňa, šk.1, inv. č. 2, Pamätník 1919 – 1947, s. 34.; AFÚ Stará Ľubovňa, Pamätná kniha obce Stará Ľubovňa, s. 419-420.

15 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 7, č. 383/39.

16 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 7, č. 478/39 prez.

náčelníkom sa od 24. augusta 1939 stal František Pjontek, rodák zo Spišskej Starej Vsi.¹⁷

Dňa 21. júla 1939 bola prijatá nová ústava, ktorá ustanovila oficiálny názov štátu Slovenská republika. Napriek vyhláseniu samostatnej republiky jej suverenita bola Nemeckom obmedzovaná. Príkladom toho je aj tzv. Malá vojna s Maďarskom, keď na územie východného Slovenska vtrhla maďarská armáda.¹⁸

V novovzniknutom štáte sa už od začiatku jeho vzniku organizovala ilegálna činnosť. Jej počiatky v okrese Stará Ľubovňa sú spojené s utváraním Českej a Slovenskej légie v Poľsku.¹⁹ Po obsadení Čiech a Moravy Nemeckom dochádzalo k hromadnému úteku českých obyvateľov cez Slovensko do Poľska, kde sa sústreďovali v československej vojenskej skupine. Na pomoc týmto utečencom sa vytvorila v Starej Ľubovni skupina ilegálnych pracovníkov, v ktorej pôsobili: Róbert Pavlovský, Zoltán Morgenbesser, Vojtech Nevrlý, Otto Černecký, Peter Lorek a Cyril Kopsa. Ich činnosť sledovalo gestapo a miestne žandárstvo. Prezradení boli až udaním miestnych neprajníkov.²⁰

Dňa 23. augusta 1939 bol vo vojenských posádkach Levoča, Poprad, Kežmarok a Podolínec vyhlásený poplach. Následne prvý peší pluk prvej divízie generála Antona Pulanicha pod velením podplukovníka Pavla Kunu obsadil severnú hranicu Slovenska v priestore od Tatier až po Starú Ľubovňu.²¹ Na ďalší deň Nemecko nastolilo požiadavku, aby slovenské vojsko v záujme ochrany Slovenska bolo podriadené nemeckému veliteľstvu. Za dodržanie tejto požiadavky a preukázanie lojálnosti v prípade vojny s Poľskom Nemci prisľúbili prinavrátanie území, ktoré predtým Slovensko odstúpilo Poľsku. Nemecko garantovalo slovenskej vláde, že slovenská armáda nebude bojovo nasadená mimo jej vlastného územia. Slovenská vláda následne tieto požiadavky akceptovala. Aj preto mohol slovenský vyslanec Matúš Černák v dňoch 24., 26., 29. a 31. augusta 1939 intervenovať v Berlíne vo veci potvrdenia sľubu o prinavrátaní územia pričleneného k Poľsku. Slovenská vláda svoje požiadavky rozšírila aj o spišské a oravské obce odstúpené Poľsku v roku 1920.²² Na základe nemeckej požiadavky bola 26. augusta 1939 na území Slovenska vyhlásená mobilizácia. Z okresu Stará Ľubovňa bolo odvodom povinných 321 brancov. Boli to branci I., II. a III. triedy a ročník narodenia 1917, 1918 a 1919. Odvody prebehli 26. a 28. augusta 1939. Branci patrili pod Doplnovacie okresné veliteľstvo Levoča.²³

Ministerský predseda J. Tiso po príchode nemeckého vojska na Slovensko 28. augusta 1939 v bratislavskom rozhlase vyhlásil, že Slovensku hrozí nebezpečenstvo z poľskej strany

17 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 11, č. 288/1940 prez.; AFÚ Stará Ľubovňa, Pamätná kniha obce Stará Ľubovňa, s. 411-416.

18 LACKO, Martin. *Slovenská republika...*, s. 41-43.

19 FRIEDL, Jiří. *Na jedné frontě. Vztahy československé a polské armády (Polskie siły zbrojne) za druhé světové války*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, 2005, s. 103-126.

20 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1945.

21 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1938 – 1945...*, s. 11.

22 BAKA, Igor. *Slovenská republika a nacistická agresia proti Poľsku*. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2006, s. 48-49.; LAINCZ, Eduard. Politicko-spoločenské pomery na inkorporovanom území severného Spiša v rokoch 1939 – 1945. In *Almanach Slováci v Poľsku XIII*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2012, s. 125-140.

23 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 8, č. 648/39 prez.

a vyzval verejnosť, aby nemeckých vojakov vnímali ako priateľov a vychádzali im v ústrety.²⁴ Blízkosť vojny pocítili aj samotní obyvatelia Starej Ľubovne. Už 28. augusta 1939 na základe rozkazu Vyššieho veliteľstva 3 v Prešove bol zakázaný voľný pohyb civilnému obyvateľstvu na slovensko-poľskom pohraničí do vzdialenosti 1 km. Toto dočasné opatrenie malo zabrániť možnému vyzvedačstvu v čase presunu vojsk smerom na Poľsko.²⁵ V tejto situácii bola na poštovom a okresnom úrade nariadená permanentná pohotovostná služba.²⁶ Na poštovom úrade bola zriadená aj celodenná a celonočná telefónna služba, ktorá v prípade potreby mala byť funkčná.²⁷ Nasledujúci deň (29. augusta 1939) sa v obci objavila celá jedna divízia nemeckého vojska, ktoré prechádzalo smerom do Poľska. Viackrát sa nad obcou objavili poľské prieskumné lietadlá. Nemecké vojská odišli smerom na Mníšek nad Popradom a čiastočne k Bardejovu. V pamätnej knihe o prítomnosti vojska v obci je zaznamenané, že „*Námestie a kostolný dvor boli zaplnené muníciou a domy sa triasli.*“²⁸ Hlavné veliteľstvo MNO 30. augusta 1939 v súvislosti s pripravovaným útokom Nemecka na Poľsko nariadilo Okresnému úradu v Starej Ľubovni, aby upovedomil obecné úrady o evakuácii obyvateľstva. Podľa nariadenia MNO obyvateľstvo obcí do pásma 15 km od štátnej hranice s Poľskom malo byť pripravené na presun na železničnú stanicu v Kežmarku a okres mal byť evakuovaný do Zvolena. Nakoniec k plánovanej evakuácii všetkých obcí okresu nebolo nutné pristúpiť.²⁹

Každodenný život v Starej Ľubovni narušilo zadržanie viacerých významných obyvateľov obce, medzi nimi grófa Jána Kanty Zamoyského (majiteľa Ľubovnianskeho hradu), Otta Černeckého (vládneho komisára obce Stará Ľubovňa) s jeho manželkou, hostinského Róberta Pavlovského, klampiara Petra Loreka, kominárskeho majstra Jozefa Kohúta a ďalších. Všetci boli preventívne zadržaní pre podozrenie z propoľskej špionážnej činnosti. Po uväznení v Levoči boli ešte v ten istý deň prevezení do zaisťovacieho tábora v Ilave.³⁰ Otta Černeckého počas zadržania vo funkcii vládneho komisára zastupoval Július Dlugolinský. Jeho zástupcom bol Teodor Rončkievič, bývalý hlavný okresný horár, notárom Vojtech Novanský zo Zelenča a obecnú stráž dostal na starosť J. Kačmarský. Poradný výbor obce tvorili: M. Sztanko, T. Rončkievič, F. Kocún, A. Valčák, J. Thiry a K. Dlugolinský, ktorí zväčša zasadali len pri vážnych záležitostiach v živote obce.³¹

Dňa 1. septembra 1939 po zaútočení Nemecka na Poľsko vypukol nemecko-poľský konflikt. Spoločne s nemeckou armádou poľské hranice prekročila aj slovenská armáda. Postup slovenskej armády bol zo začiatku veľmi rýchly, lebo na území Spiša jej nikto neodporoval. Preto poľná armáda „Bernolák“ (zložená z 3 divízií pechoty a pohyblivej motorizovanej jednotky – spolu 51 000 mužov) už o 9.15 hodine dosiahla obce Javorinu a Podspady, kde „*Občania Javoriny srdečne vítali našich vojakov a zaslali p. gen. Pulanichovi*

24 GNIAZDOWSKI, Mateusz. Poľsko a improvizované východiská vojensko-politickej stratégie Slovenska v roku 1939. In *Vojenská história*, 2011, č. 2, s. 48.; Výzva k obyvateľstvu Slovenska. In *Slovák*, 30. augusta 1939, roč. 21, č. 198, s. 1.

25 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 8, č. 781/39 prez.

26 Zrušená bola až 27. októbra 1939 nariadením Ministerstva vnútra SR.

27 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 8, č. 779/39 prez.

28 AFÚ Stará Ľubovňa, Pamätná kniha obce Stará Ľubovňa, s. 388-392.; ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 8, č. 779/39 prez.

29 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 8, č. 792/1939 prez.

30 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 11, č. 313/1940.; Slovenský národný archív Bratislava (ďalej SNA Bratislava), f. Ústredňa štátnej bezpečnosti (ďalej ÚŠB), šk. 850, č. 6, s. 25-26.

31 AFÚ Stará Ľubovňa, Pamätná kniha obce Stará Ľubovňa, s. 421-423.

kyticu a tlmočili vďaka za oslobodenie Javoriny.“ O 14.30 dosiahli priestor Jurgova.³² Územia pripojené k Poľsku boli postupne do 3. septembra 1939 obsadené slovenským vojskom. Išlo spolu o 720 km², na ktorých žilo 35 000 obyvateľov. Odsun slovenskej armády³³ z poľského územia sa začal 14. septembra.³⁴ Armádne veliteľstvo 18. septembra 1939 vydalo rozkaz, že prápory určené na stráženie obsadia len územie odstúpené Poľsku v roku 1938. Územie pripojené k Poľsku v roku 1920 malo byť obsadené až na osobitný príkaz.³⁵ Rozkaz napokon vydalo veliteľstvo „Bernoláka“ 19. septembra 1939.³⁶

Po útoku na Poľsko sa do Starej Ľubovne postupne v priebehu septembra z Ilavy vrátili Peter Lorek, Róbert Pavlovský a Jozef Kohút. Po zásahoch a protestoch slovenských politikov Pavla Čarnogurského, Jána Klinovského, spišského biskupa Jána Vojtaššáka a napokon aj španielskeho a talianskeho vyslanectva boli ostatní obyvatelia zo Starej Ľubovne spolu s grófom Jánom Zamoyským prepustení 18. októbra 1939.³⁷

Významnou udalosťou v rámci celej Slovenskej republiky bola voľba prezidenta. Dňa 26. októbra 1939 Slovenský snem za prvého prezidenta Slovenskej republiky zvolil Dr. Jozefa Tisa. Na premiérskej stoličke ho nahradil Vojtech Tuka.³⁸

V novembri 1939 HSLŠ zorganizovala zimnú pomoc, ktorá bola určená pre najchudobnejších obyvateľov Slovenska. V rámci tejto akcie bola v obci utvorená špeciálna komisia, do ktorej boli nominovaní M. Sztanko, F. Pjontek, Š. Krajger, Š. Kolodziej, L. Schneider a J. Dlugolinský. Vďaka štedrosti miestnych obyvateľov sa podarilo vyzbierať 211 kg múky, 1530 kg zemiakov, 5 ks šiat, 8 obedov pre deti na 1 mesiac a 3963 Ks v hotovosti.³⁹

Po vzniku Slovenskej národnej banky sa začala vydávať nová mena. Pretože bolo potrebné jej krytie zlatom, guvernér Slovenskej národnej banky navrhol vyhlásiť zbierku na *zlatý poklad*. Išlo o darovanie zlatých a strieborných predmetov občanmi novovzniknutého štátu. Týmto spôsobom sa podarilo rozbehnúť slovenskú menu a podržať tak ekonomiku Slovenského štátu. Do zbierky sa zapojilo aj obyvateľstvo Starej Ľubovne. Postarala sa o to okresná HG, jej zásluhou sa od mája do konca roka 1939 vyzbieralo: 105 zlatých a 13 strieborných prsteňov, 7 zlatých a 9 strieborných hodínok, 20 zlatých a 25 strieborných retiazok, 50 zlatých a 14 strieborných náušnic, 76 zlatých a 69 strieborných úlomkov, 7 zlatých brošní, 5 zlatých a 376 strieborných mincí, 7 zlatých a 1 striebornú ihlicu, hotovosť

32 LACKO, Martin (zost.). *Proti Poľsku. Odráženie roku 1939 v denníkoch a kronikách slovenskej armády*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2007, dokument číslo (ďalej dok. č.) 1, s. 31.

33 Boje na slovensko-poľskom fronte neboli veľmi intenzívne. Svedčí o tom skutočnosť, že slovenská armáda v tomto ťažení stratila 24 mŕtvych, 46 ranených a 11 nezvestných. Pozri: BAKA, Igor. *Slovenská republika a nacistická agresia...*, s. 105.; *Proti Poľsku. Odráženie roku 1939 v denníkoch a kronikách slovenskej armády...*, s. 229-231.

34 Bližšie k účinkovaniu slovenskej armády pozri: BAKA, Igor. *Slovenská republika a nacistická agresia...*, s. 78-116.

35 *Proti Poľsku. Odráženie roku 1939 v denníkoch a kronikách slovenskej armády...*, dok. č. 1, s. 75.

36 BAKA, Igor. *Slovenská republika a nacistická agresia...*, s. 104.

37 GNIAZDOWSKI, Mateusz. Spolupracovníci poľskej rozviedky pred slovenskými súdmi v rokoch 1939 – 1945. In *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2008, s. 159.; V Pamätnej knihe sa spomína dátum 28. 10. 1939. Pozri: AFÚ Stará Ľubovňa, Pamätná kniha obce Stará Ľubovňa, 388-392.

38 LACKO, Martin. *Slovenská republika...*, s. 50.

39 AFÚ Stará Ľubovňa, Pamätná kniha obce Stará Ľubovňa, s. 406-407.

6745 Ks. Na pôžičku hospodárskej obrody poskytlo obyvateľstvo 500 Ks.⁴⁰

Na žiadosť miestneho výboru HSLS a obyvateľstva za vládneho komisára bol opätovne 18. apríla 1940 Župným úradom v Ružomberku vymenovaný Otto Černecký s tým, že Július Dlugolinský sa funkcie dobrovoľne zriekol. Zvolený bol aj nový poradný výbor, ktorého členmi sa stali: J. Dlugolinský, M. Sztanko, K. Dlugolinský, J. Thiry, T. Rončkevič, A. Valčák, F. Kocun, K. Kaleta, R. Pavlovský, J. Čepiga, Dr. L. Roth, E. Kačúr a V. Bilanovič.⁴¹

Napriek vojnovému obdobiu sa pokračovalo v investičnej výstavbe a obnove obce. V tomto období sa podarilo opraviť budovu okresného a berného úradu, dom pre obecného pastiera, hasičskú budovu, vybudovaný bol byt pre obecného horára. Vládny komisár sa staral aj o vzhľad obce a potreby jej obyvateľov. Dal vyzdobiť vchod do obce, vybetónovala sa Popradská ulica, na Štefánikovej ulici sa upravilo okolie obecnej studne a opravila sa aj studňa pri pošte. Začalo sa s prípravou na výstavbu obecnej kanalizácie, spoločného vodovodu a reprezentatívneho obecného Kultúrneho domu.⁴²

Významným prínosom pre obyvateľov obce Stará Ľubovňa v roku 1940 bola výstavba nového dreveného mosta na Mýte a cesty cez rieku Poprad. Tento projekt mal podporiť boj proti nezamestnanosti na Slovensku. Pod vedením nemeckých stavebných firiem sa prišlo k obnove mostov a ciest po celej republike. V okrese Stará Ľubovňa sa v rámci tohto projektu opravovala cesta od Podolínca do Starej Ľubovne a cesta Stará Ľubovňa – Nová Ľubovňa – Jakubany. Starý most bol rozobraný a novovybudovaná cesta sa ešte aj vyvýšila. Na ceste bolo vybudovaných menej zákrut a prácu tu našlo niekoľko sto robotníkov z celého okresu. Zarobili denne 30 – 45 Ks, povozníci od 1 koňa na hodinu 6 Ks. Práca bola ukončená 14. decembra 1940 a pri tejto príležitosti bola zorganizovaná veľká slávnosť. Usporiadali ju nemecké stavebné firmy z Viedne STUAG AG a Ing. J. Hrachovina, Viedeň. Na slávnosti sa zúčastnili zástupcovia obce, spolkov a robotníci. HG na slávnosti zastupoval Štefan Kolodziej a Štefan Krajger, ktorý aj slávnostne vystúpil s prejavom na tému *Kladné výsledky slovensko-nemeckej spolupráce*. Po príhovoroch a odovzdaní nového mosta cez rieku Poprad do užívania sa konal slávnostný banket v Kežmarku.⁴³

Rok 1940 sa vyznačoval aj rôznymi reformami správy a administratívy v republike. Na základe zákona č. 190/1939 Sl. z. bol zrušený Krajský úrad, krajská a okresná samospráva. S účinnosťou od 1. januára 1940 tak boli zriadené nové župy a okresy. To znamenalo zaradenie územia okresu Stará Ľubovňa pod Tatranskú župu so sídlom v Ružomberku. Všetky práva volených orgánov okresov s ich majetkom a záväzkami prešli na župy. Podobne bol zrušený aj Obvodný notariát v Novej Ľubovni a spolu s obcami bol pričlenený pod Obvodný notariát v Starej Ľubovni.⁴⁴ Tento stav bol aktuálny až do januára 1945.

40 AFÚ Stará Ľubovňa, Pamätná kniha obce Stará Ľubovňa, s. 408.; LACKO, Martin. *Slovenská republika...*, s. 124-126.

41 Ľubovnianske múzeum – hrad, archívny materiál, Korešpondencia ohľadom pozemkovej reformy a majetku Jána Zamoyského, č. 11/2015.; AFÚ Stará Ľubovňa, Pamätná kniha obce Stará Ľubovňa, s. 447-448.

42 AFÚ Stará Ľubovňa, Pamätná kniha obce Stará Ľubovňa, s. 447-449.

43 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 64, č. 8231/40.; AFÚ Stará Ľubovňa, Pamätná kniha obce Stará Ľubovňa, s. 470-471.; ŠA PO, p. SL, Kronika ľudovej školy Stará Ľubovňa 1922 – 1944, s. 192.

44 ŠA PO, p. SL, HEINS, Karol. Okresný úrad Stará Ľubovňa 1923 – 1945 (Inventár). Stará Ľubovňa, 1962, s. 2-3.

Ešte pred Vianocami roku 1940 sa v Starej Ľubovni uskutočnilo sčítanie ľudu. Podľa sčítania bolo v obci 2237 obyvateľov, žijúcich v 394 domoch. Podľa národností bolo: 1794 Slovákov, 8 Čechov, 8 Rusínov, 8 Rusov, 2 Ukrajinci, 72 Nemcov, 8 Maďarov, 6 Poliakov a 332 Židov.⁴⁵

V prvých mesiacoch roku 1941 medzi obyvateľmi Slovenska rástlo znepokojenie z náznakov blížiaceho sa vojnového konfliktu Nemecka so ZSSR. Prejavilo sa to aj v Starej Ľubovni, v ktorej na prelome apríla a mája boli tri týždne ubytovaní nemeckí vojaci. Okresné úrady na Slovensku dostali pokyny, aby sa postarali o nemecké vojenské jednotky lokalizované v ich obvodoch. Po napadnutí ZSSR nemeckým vojskom 22. júna 1941 sa na Slovensku uskutočnila mobilizácia. V Starej Ľubovni prebehla 22. júna 1941, keď do slovenskej armády museli narukovať prví záložníci. Vojna proti ZSSR bola medzi miestnymi obyvateľmi nepopulárna a od začiatku odmietaná. Vyhlásenie vojnového stavu a vstup slovenskej armády do vojny proti ZSSR prinieslo obmedzenia vo verejnom živote. Už 30. júna 1941 na príkaz okresného náčelníka boli za ilegálnu činnosť proti režimu zadržaní (prípadne za príslušnosť k bývalej komunistickej strane) a prevezení do zaisťovacieho tábora v Ilave títo obyvatelia zo Starej Ľubovne: Dr. Armín Frisch, Elemer Blayer, Bernát Hochhauser, Vojtech Nevrlý, Tibor Rothman, Ľudovít Schick, Viliam Tyroller a Jozef Winkler. Okrem toho viacerí obyvatelia, najmä židovského pôvodu, boli daní pod policajný dozor.⁴⁶ Antisemitské opatrenia, ktoré sa začali od vyhlásenia autonómie Slovenska, boli stále intenzívnejšie. Protižidovské opatrenia zhrnul tzv. Židovský kódex, vládne nariadenie č. 198/1941 Sl. z. z 9. 9. 1941 o právnom postavení Židov,⁴⁷ ktoré bolo jedným z najkrutejších protižidovských zákonov v novodobej histórii. Židovský kódex, ktorý bol založený na rasovom princípe podľa vzoru norimberských zákonov, sa stal smernicou pre ďalšie riešenie židovskej otázky v Slovenskej republike. Od 22. septembra 1941 boli Židia starší ako šesť rokov povinní nosiť na ľavej strane prs svojho obleku žltú šesťramennú hviezdu s belasým lemovaním a označovať svoje poštové zásielky hviezdou a slovom Žid.⁴⁸

Koncom roka 1941 sa začala posledná etapa tragédie Židov na Slovensku. Slovenská vláda po niekoľkomesačných rokovaniach s Nemeckom vyjadrila v marci 1942 súhlas s vysťahovaním Židov.⁴⁹ V roku 1942 došlo aj k zmene v správe obce Stará Ľubovňa, keď doterajšieho vládneho komisára Otta Černeckého od apríla nahradil Karol Lányi.⁵⁰ Plnenie jeho politickej funkcie bolo poznačené radikálnym riešením tzv. židovskej otázky. Odtransportovanie Židov zorganizovalo po administratívnej stránke Ministerstvo vnútra SR (jeho 14. oddelenie a žandárstvo), Ministerstvo dopravy a verejných prác (železničný odbor), Ústredný hospodársky úrad a Ministerstvo národnej obrany. Avšak do prípravy deportácií boli zapojené aj ďalšie štátne orgány a mocenské zložky Slovenskej republiky. Po

45 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 14, č. 53/41.

46 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. ŽS Stará Ľubovňa, šk.1, inv. č. 2, Pamätník 1919 – 1947, s. 35.; STRENK, Mikuláš. *Cesta k mohylám nezarastie*. Stará Ľubovňa : Okresný výbor Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov, 2003 – 2004 , s. 4-5.

47 *Slovenský zákonník*, 1941, nariadenie 198/1941, s. 643-684.

48 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 61, č. 1104/1942.; ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 22, č. 14-D4-12206-3/1942.

49 NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Nacizmus, holokaust, slovenský štát*. Bratislava : Kalligram, 2011, s. 223-233.

50 ŠA PO, p. SL, Kronika Štátnej meštianskej školy v Starej Ľubovni 1925 – 1950, s. 105.; Ľubovnianske múzeum – hrad, archívny materiál, Korešpondencia ohľadom pozemkovej reformy a majetku Jána Zamoyského, č. 11/2015.

praktickej stránke nariadenia a rozkazy vykonávali jednotlivé okresné úrady a jeho zložky.⁵¹ Prvým krokom pred samotnými deportáciami bolo vykonanie súpisu Židov v jednotlivých okresoch Slovenskej republiky. Na základe súpisu v tom čase žilo v Starej Ľubovni 318 Židov.⁵² Prvý transport židovských dievčat bol zo Starej Ľubovne vypravený 21. marca 1942. Z celého okresu bolo na Hlinkovom námestí sústredených 50 dievčat a mladých židovských žien, priamo zo Starej Ľubovne to bolo 16 dievčat. Z obce boli odvázané nákladnými autami na železničnú stanicu do Podolínce a nasledujúci deň ich odviekli do zberného tábora v Poprade⁵³ [koncentračné stredisko v Gerlachovských kasárňach]. Pri tomto transporte asistovali miestni gardisti, žandári a niektorí nemeckí obyvatelia. Z Popradu boli deportované 25. marca 1942 vlakom do koncentračného tábora Osvienčim.⁵⁴

Najčastejšou formou aspoň dočasnej záchrany pred odtransportovaním, okrem úteku, bolo prestúpenie do inej cirkvi alebo vystúpenie zo židovskej cirkvi.⁵⁵ Celkovo vďaka archívnym dokumentom máme zachytené, že z celého okresu bolo takto pokrstených 46 Židov a priamo zo Starej Ľubovne išlo o 21 jej obyvateľov. Krstení boli vo farnostiach rôzneho vierovyznania, či už rímskokatolíckeho, evanjelického, gréckokatolíckeho, alebo aj pravoslávneho. Najčastejšie to bolo vo farnostiach Lastomír, Veľký Sulín, Stará Ľubovňa, Plavnica, Rákoš, Svetlice, Laškovce, Michalovce a Kežmarok. Niektoré krstné listy však nakoniec neboli akceptované a dokonca v roku 1943 došlo aj k ich hromadnému odňatiu židovským obyvateľom.⁵⁶

To však na tragickom osude už veľa nezmenilo. Židia podliehali rasovému zákonu a boli vylúčení zo spoločnosti. O osude Židov definitívne rozhodol zákon č. 68/1942 Sl. z., ktorý schválil snem Slovenskej republiky na svojom 87. zasadnutí dňa 15. 5. 1942. Prvé ustanovenie zákona hovorilo, že „Židov možno vysťahovať z územia Slovenskej republiky“. Všetci odtransportovaní Židia boli zbavení slovenského občianstva a ich majetok bol zabavený štátom.⁵⁷

Hromadná deportácia Židov z okresu sa uskutočnila v apríli a v máji 1942.⁵⁸ Po razií 1. apríla odviekli niekoľko desiatok mladých mužov z okresu do zberného tábora v Žiline a 4. apríla 1942 ich deportovali do koncentračného tábora Majdanek pri Lubline v Generálnom gubernáte. Počas sústreďovania 22 mužov ušlo. Na základe výnosu MV z 12.3.1942 sa začalo pátranie po nich a napokon sa podarilo troch chytiť a transportovať do tábora v Žiline.⁵⁹ Sústreďovanie a transport mužov zo Starej Ľubovne na stanicu v Podolínci

51 NIŽŇANSKÝ, Eduard. et al. *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942*. Bratislava : Nadácia Milana Šimečku, 2005, dokumenty č. 196 (s. 278-279), 312 (s. 395-398).

52 NIŽŇANSKÝ, Eduard. et al. *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942*. Dokument č. 8 s. 103-108.; Lexikón obcí Slovenskej republiky. Bratislava : Štátny štatistický úrad, 1942.

53 NIŽŇANSKÝ, Eduard. et al. *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942*. Dokument č. 31, s. 130-132.

54 BÜCHLER, J. Róbert. *Encyklopédia židovských náboženských obcí (S-T), 3. zväzok*. Bratislava : SNM-Múzeum židovskej kultúry, 2013, s. 110.; ŠA PO, špecializované pracovisko ŠAL, f. OLS Levoča 90/48.

55 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 61, č. 6899/1942.; č. 6920/1942.; č. 6921/1942.; č. 7055/1942.; 7056/1942.; č. 7060/1942.

56 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 24, č. D1/25/44.; ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 22, č. 14-D4-9961-3/1942.

57 *Slovenský zákonník, 1942, ústavný zákon 68/1942*.

58 ŠA PO, špecializované pracovisko ŠAL, f. OLS Levoča 90/48.

59 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 19, č. 224/42.

vykonávali miestni žandári pod vedením zastupujúceho veliteľa Žandárskej stanice v Starej Ľubovni strážm. Jozefa Oriška a zástupcu strážm. Júliusa Dubinu. Na výpomoc im boli pridelení deväti gardisti z koncentračného strediska Sereď pod vedením veliteľa HG Ondriša Cingela.⁶⁰

V máji 1942 sa začala deportácia celých rodín bez ohľadu na vek, čiže aj starci, ženy, deti a chorí. Dňa 28. mája 1942 bolo sústredených v miestnej synagóge 454 Židov z celého okresu a následne odtransportovaných do koncentračného strediska v Poprade. Na druhý deň väčšina z nich tvorila súčasť transportu č. 38. Sústredenie uskutočnili miestni príslušníci HG a FS.⁶¹

V priebehu niekoľkých mesiacov odviekli väčšinu židovského obyvateľstva do zberného tábora v Poprade a odtiaľ do vyhladzovacích táborov v Lublinskej oblasti alebo do Osvienčimu. Do 9. septembra 1942 zo 732 Židov v okrese bolo 643 odtransportovaných. Takmer všetkých krátko po príchode na miesto určenia nacisti zavraždili. Medzi deportovanými bol aj hlavný rabín M. Rosenberg a jeho rodina. Iba 16 Židov pred zadržaním utieklo. Ministerstvo vnútra, aby chytilo ukrývajúcich sa Židov, nariadilo okresnému úradu vykonať 26. júla 1942 prehliadku lesov, samôť, zanedbaných tehelní, lomov a opustených miest. Bezpečnostným orgánom boli nápomocní funkcionári Hlinkovej gardy, Deutsche Partei, Freiwillige Schutzstaffel a požiari inšpektori.⁶² Transporty zo Slovenska boli následne zastavené až do augusta 1944. V období od 25. marca do 20. októbra 1942 bolo z územia Slovenskej republiky deportovaných v 57 transportoch 57 628 osôb.⁶³

Po prerušení deportácií v októbri 1942 zostalo v okrese 79 Židov a z toho 42 bývajúcich v Starej Ľubovni. Išlo o Židov s prezidentskou výnimkou, držiteľov žltej legitimácie, držiteľov pracovného povolenia alebo výnimky hospodársky dôležitých (nenahraditeľných) Židov na základe rozhodnutia ministerstva vnútra a ministerstva hospodárstva. Výnimky sa vzťahovali aj na ich rodinných príslušníkov (manželky a deti do 21 rokov).⁶⁴ Avšak v júli 1942 rodičia a deti nad 21 rokov tých Židov, ktorí mali žlté⁶⁵ a biele legitimácie, boli hromadne odoslaní do pracovného tábora.⁶⁶ Za niektorých vyňatých Židov, ktorí ostali pracovať v rôznych podnikoch v okrese Stará Ľubovňa, museli zamestnávateľia zaplatiť taxu za vystavenie legitimácie od 100 do 1000 Ks.⁶⁷ Napriek výnimkám títo židovskí obyvatelia žili aj naďalej v strachu z budúcnosti, často sa stávali terčom domových prehliadok a na požiadanie museli predkladať dokumenty o výnimke, prípadne krstné listy. Neutíchl

60 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 22, č. 276/1942.; ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. OLS Stará Ľubovňa, č. 46/1946.

61 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. ŽS Stará Ľubovňa, šk. 1, inv. č. 2, Pamätník 1919 – 1947, s. 37.; ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. OLS Levoča 90/48.; SULAČEK, Jozef. Tragické osudy židovskej komunity na Spiši v rokoch druhej svetovej vojny. In *Terra Scepusiensis*, Wroclaw-Levoča : Kláštorisko, 2003, s. 794.; NIŽŇANSKÝ, Eduard. et al. *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942*. Dokument č. 271, s. 357-359.

62 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, č. 323/42 prez.; ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 19, č. 233/42.

63 ŠA PO, p. SL, šk. 22, č. 14-D4-12.132/1-1942.; NIŽŇANSKÝ, Eduard. et al. *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942*. Dokumenty č. 411 (s. 487-488), č. 445 (s. 521), č. 452 (s. 532-534).

64 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 22, č. 713/1942.; ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 19, č. 553/42.; č. 286/1942.

65 Ochranná legitimácia žltej farby pre Žida a jeho rodinu, ktorí boli vyňatí spod vysťahovania. Udeľovalo ju Ministerstvo vnútra SR.

66 SNA Bratislava, f. ÚŠB, šk. 762, č. 8.

67 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 22, č. 371/1942.

ani hlasy radikálov po ich odstránení a obnovení transportov.⁶⁸

Po prvých deportáciách boli majetky deportovaných inventarizované a zapečatené. Avšak počas preberania tohto majetku došlo čiastočne ku krádežiam a čiastočne najatraktívnejšie majetky a predmety sa dostali do rúk príslušníkov HG a rôznych úradníkov.⁶⁹ Zvyšná časť bola formou dražieb predaná miestnym obyvateľom. Často išlo o nábytok, odev, ale aj obyčajné domáce predmety. Prvý odpredaj začal už koncom mája 1942. Dodatočné dražby židovského majetku boli 2. až 11. júla 1942. Členmi dražobných komisií boli pracovníci Okresného úradu v Starej Ľubovni. Tieto dražby sa konali na námestí v dome č. 5.⁷⁰ Spory často vyvolávalo v neskoršom období najmä prerozdeľovanie domov a bytov po židovských vlastníkoch. Viacero z nich sa dostalo do rúk správcov z radov miestnych obyvateľov.⁷¹ Niektoré dražby nehnuteľností sa konali v Starej Ľubovni aj v auguste 1943.⁷²

V roku 1943 sa uskutočnila zmena vo vedení Starej Ľubovne, keď na podnet miestneho odbojového hnutia sa vládnym komisárom stal opätovne Otto Černecký.⁷³

Porážka nemeckej armády pri Stalingrade vo februári 1943 sa odrazila vo všetkých oblastiach hospodárskeho, politického a spoločenského života. Ešte koncom februára 1943 sa konala v obci politická škola HSLŠ. Pri tejto príležitosti dňa 28. februára 1943 navštívil Starú Ľubovňu minister obrany gen. Ferdinand Čatloš. Obec, obyvatelia a mládež ho slávnostne privítali v meštianskej škole.⁷⁴

Dňa 15. marca 1943 bol v obci zriadený vojenský hospodársky oddiel. Podarilo sa im počas 6 mesiacov upraviť 70 kat. jutár ornej pôdy. Išlo väčšinou o zarastenú alebo neobhospodarovanú pôdu. Napriek tomu, že pôda bola určená pre vojenskú správu, ich činnosť napomohla aj hospodárskemu rozvoju obce.⁷⁵

Dňa 1. novembra 1943 za nového okresného náčelníka bol ustanovený Filip Papík (vystriedal doterajšieho okresného náčelníka Františka Pjonteka). Sídlo okresného úradu bolo v rohovom dome na Hlinkovom námestí a Levočskej ulici.⁷⁶

Medzi miestnym obyvateľstvom koncom roku 1943 vzrástol záujem o zahraničnopolitickú situáciu. Prejavil sa najmä nárastom počúvania zahraničných rozhlasových staníc. Proti tejto aktivite nepomohlo ani ostrejšie sledovanie a prípadne

68 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 22, č. 279/1943.

69 NIŽŇANSKY, Eduard. et al. *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942*. Dokument č. 144, s. 223-224.

70 ŠA PO, p. SLL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 60, č. 833/1942.; ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 19, č. 236/42.; ŠA PO, p. SL, Kronika Štátnej meštianskej školy v Starej Ľubovni 1925 – 1950, s. 105.; Ľubovnianske múzeum – hrad, archívny materiál: Monika Pavelčíková: Výskum židovskej komunity v okrese SL – v SL a Čirč, č. 3/2012 – 1, 533.

71 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 62, č. 7344/1942.; Ľubovnianske múzeum – hrad, archívny materiál: Úhrnný zoznam bývalých židovských nehnuteľností.

72 SNA Bratislava, f. ÚŠB, šk. 762, č. 8.

73 Ľubovnianske múzeum – hrad, archívny materiál, Korešpondencia ohľadom pozemkovej reformy a majetku Jána Zamojského, č. 11/2015.

74 ŠA PO, p. SL, Kronika Štátnej meštianskej školy v Starej Ľubovni 1925 – 1950, s. 111.

75 ŠA PO, špecializované pracovisko ŠAL, f. ŽS Stará Ľubovňa, šk. 1, inv. č. 2, Pamätník 1919 – 1947, s. 37.

76 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 16, č. 396/41 prez.

zabavenie rádioprijímačov podozrivým osobám. Obyvatelia tak pozorne sledovali vývoj na frontoch 2. svetovej vojny.⁷⁷

Ilegálny odboj proti režimu

Po zákaze politických strán sa začali formovať skupiny ľudí orientované proti oficiálnej politike vlády a ilegálny odboj po celom území Slovenskej republiky. V ilegálnom odboji pôsobila občiansko-demokratická, sociálnodemokratická a komunistická zložka, ktoré vzájomne spolupracovali a dokonca sa spájali do spoločných odbojových skupín.

Po zastavení činnosti KSC v októbri 1938 strana prešla do ilegality a na Slovensku vytvorila štyri oblasti KSS. Okres Stará Ľubovňa patril do Prešovskej oblasti KSS, ktorú viedol Pavol Tonhauzer. Po zatknutí P. Tonhauzera bol vedením strany poverený Michal Krajňák z Kežmarku. V roku 1940 sa Prešovská oblasť KSS rozdelila do troch obvodov – spišský so sídlom v Kežmarku, šarišský so sídlom v Prešove a zemplínsky so sídlom v Michalovciach. Činnosť komunistov v okrese Stará Ľubovňa, ktorá bola riadená spišským obvodným vedením,⁷⁸ sa prejavila nielen v Starej Ľubovni, ale najmä v okolitých obciach Jakubany, Jarabina, Legnava, Sulín, Malý Lipník, Plavnica či Šambron. Viacerí členovia ilegálnej KSS boli za svoju činnosť zaistení a v roku 1941 uväznení v zaisťovacom tábore v Ilave.⁷⁹ Išlo najmä o rozširovanie letákov, ilegálnej tlače a propagačných materiálov, ktoré vydával ilegálny ÚV KSS.⁸⁰ Ilegálna práca sa po útoku Nemecka na ZSSR zintenzívnila. V neďalekej Jarabine v noci z 30. apríla na 1. mája 1942 Jozef Herko, Vasil' Medvecký a Michal Bulko vyvesili na strom červenú zástavu s kosákom a kladivom s ruským nápisom Nech žije SSSR.⁸¹ Rozmach hnutia odporu nútil ľudácky režim na Slovensku uskutočniť rázne opatrenia. V dňoch 6. – 13. marca 1943 bola na celom území okresu uskutočnená generálna razia za pomoci príslušníkov HG, FS, DP a HSLŠ, zameraná proti protištátnym živlom. Jej cieľom bolo zadržať aj utečencov z Nemecka, Poľska a Ukrajiny, ktorí sa často ukrývali u miestnych obyvateľov. Akcia však nemala veľkú úspešnosť.⁸² Intenzívnu činnosť ilegálneho vedenia KSS prerušilo zatknutie Michal Krajňáka a ďalších funkcionárov oblastného vedenia.⁸³ Koncom roku 1943 bola obnovená činnosť ilegálnej KSS na Spiši pod vedením Oskara Jeleňa z Popradu. Okres Stará Ľubovňa sa tak znovu začlenil pod ilegálne vedenie KSS na Spiši.⁸⁴

V Starej Ľubovni a okolí sa prejavila aj občiansko-demokratická zložka odboja. Ilegálnu skupinu v obci vytvoril majiteľ krčmy na Mýte Róbert Pavlovský. Práve táto krčma sa stala centrom skupiny, pretože bola na okraji Starej Ľubovne, smerom k hraniciam s Generálnym Gubernátom. V skupine pracovalo viacero obyvateľov Starej Ľubovne, ako

77 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, č. D1 9/1944.; ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 21, č. 91/43.

78 PAŽŮR, Štefan. *Protifašistický odboj na východnom Slovensku*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1974, s. 53-57.

79 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, č. D1 658/43 prez.; PAŽŮR, Štefan. *Protifašistický odboj na východnom Slovensku...*, s. 57.

80 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1938 – 1945...*, s. 45-47.; ŠA PO, p. SL, f. OÚ SL, šk. 18, č. 224/41.

81 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, 53/43 prez.

82 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 25, č. D1 147/44.; PAŽŮR, Štefan. *Protifašistický odboj na východnom Slovensku...*, s. 93.

83 MEDVECKÝ, Matej. *Spravodajské eso Slovenského štátu: Kauza Imrich Sucký*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2007, s. 142-149.

84 PAŽŮR, Štefan. *Protifašistický odboj na východnom Slovensku...*, s. 54.

Vojtech Nevrlý, Peter Lorek, Otto Černecký, Cyril Kopsa, Zoltán Morgenbesser, Ján Kovaľ, Mária Lampartová, Maximilián Zavartkay, Filip Papík a Ján Zamoyski. Skupina nadviazala spoluprácu s tvoriacim sa poľským ilegálnym odbojom. Začiatky spolupráce poľského hnutia odporu s ilegálnym odbojom v okrese Stará Ľubovňa možno datovať od októbra 1939.⁸⁵ Vtedy začali prechádzať cez územie Slovenska prví kuriéri z Poľska do Maďarska a s nimi aj dobrovoľníci do poľskej exilovej armády. Pri realizácii svojich úloh museli kuriéri prejsť cez dve prísne strážené hraničné pásma (poľsko-slovenské a slovensko-maďarské). Kuriérska služba mohla fungovať na slovensko-poľskej hranici najmä vďaka veľkej pomoci a spolupráci slovenských občanov. V Starej Ľubovni pracovala ilegálna skupina, ktorá bola spojená s poľským odbojom v Nowom Sączu, Szczawnici a v Piwnicznej. Práve tieto strediská a ich kuriéri si vytvorili niekoľko trás, ktoré viedli cez Starú Ľubovňu: Nowy Sącz – Piwniczna – Stará Ľubovňa – Kežmarok – Spišská Nová Ves – Veľká Poloma – Rožňava – Budapešť a Nowy Sącz – Piwniczna – Stará Ľubovňa – Budimír – Košice. Pri presunoch ľudí na tejto trase sa obetavo angažovali bratia Pavol, Štefan a Viliam Kocunovci, synovia horára Jána Kocuna. Ich horárňou pod Vabcom prešlo niekoľko tisíc utečencov, ktorých bratia nasmerovali k Róbertovi Pavlovskému do Starej Ľubovne. Utečencom z Poľska pomáhali aj iní obyvatelia Starej Ľubovne a okolia, ktorí ich ukrývali vo svojich domoch a poskytovali im obživu a šatstvo. V rámci ilegálnej skupiny R. Pavlovského, okrem bratov Kocunovcov, významnú pomoc utečencom pri ilegálnych prechodoch z Poľska poskytovala skupina, v ktorej boli: Michal Kohút, Ján Sýkora, Róbert Faltinovič, Ferdinand Ištván, Henrich Traurig, Peter Szentiványi, Jozef Čupka a ďalší. Skupina prevádzala utečencov do Gemerskej Polomy alebo Bohdanoviec, kde následne ilegálne prekročili slovensko-maďarskú hranicu.⁸⁶

Okrem poľských civilov smerujúcich do poľskej armády vo Francúzsku ilegálne cez hranicu do Maďarska vo väčšom počte prechádzali od roku 1942 do 1944 aj Židia. Po okupácii Maďarska, v marci 1944, sa základňa presunula z Budapešti do Bratislavy. Uskutočňovali sa už len ojedinelé prechody, hlavne cez Oravu do Poľska.⁸⁷ Kuriérska služba sa tak až na výnimočné prípady v roku 1944 ukončila. Za pomoci Slovákov sa podarilo z bývalého územia Poľska až do Maďarska dostať niekoľko tisíc poľských obyvateľov, ktorí utiekli pred nemeckým terorom a možnou smrťou.⁸⁸

Partizánske hnutie a prechod frontu cez okres

Rozmach ilegálneho odboja sa zintenzívnili po úspechoch Červenej armády pri Stalingrade vo februári 1943. V lete 1943 v pohraničnej oblasti severného Spiša a v severnom pohraničí okresu bolo mnoho sovietskych utečencov, ktorí pomáhali ozbrojovať ilegálne skupiny a pretvárať ich na partizánske oddiely. Od jesene 1943 v oblasti Noweho Sącza

85 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1945.; BIENIEK, Józef. Przyjaciele z trudnych lat. In *Rocznik Sądecki*, 1974 – 1977, t. XVI/XVI, s. 257–264.; BIENIEK, Józef. Między Warszawą a Budapesztem. In *Rocznik Sądecki*, 1968, t. IX, s. 342.

86 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. Štátne zastupiteľstvo v Levoči 1900 – 1949 (ŠTZ), kartón 305, inv. č. 360, č. 257/1940.; WDOIWIAK, Wojciech. *Wojna i okupacja w Piwnicznej i na Sądecczyźnie*. Piwniczna-Zródź : Towarzystwo Mitośników Piwnicznej, 2010, s. 122–124.; BIENIEK, Józef. *Przyjaciele z trudnych lat...*, s. 257–258.; BIENIEK, Józef. *Między Warszawą a Budapesztem...*, s. 343.

87 GNIAZDOWSKI, Mateusz. Kontakty pilsudczyków ze Słowakami w latach 1939 – 1945. In *Niepodległość*, 2005, t. 55 (35), s. 143–147.; BIENIEK, Józef. *Przyjaciele z trudnych lat...*, s. 269–265.

88 Bližšie k tejto problematike: LAINCZ, Eduard. Poľská kuriérska služba a ilegálny odboj v okrese Stará Ľubovňa 1939 – 1944. In *Spomienky na slovensko-poľské kuriérske chodníčky*. Stará Ľubovňa : Mestský úrad, 2014, s. 4–11.; LAINCZ, Eduard. Pomoc Slovákov poľskej kuriérskej službe cez okres Stará Ľubovňa v rokoch 1939 – 1944. In *Vojenská história* 2, 2014, roč. 18, s. 46–61.

a Podhalia začali vznikať partizánske oddiely, s ktorými spolupracovali aj kuriéri a ilegálni pracovníci z okresu Stará Ľubovňa. Bola to napríklad partizánska skupina pod vedením poručíka Júliusa Zubeka – Tatara či aj v okrese známy kuriér Ján Podstawski,⁸⁹ ktorí mohli využiť svoje znalosti terénu. Rozvoju partizánskeho hnutia v tejto oblasti napomáhali najmä priaznivé geografické podmienky, keďže územie okresu je bohaté na horské masívy a husté lesy. Ďalšou obrovskou výhodou bola aj aktívna účasť miestnych obyvateľov, najmä rusínsko-ukrajinskej národnosti, ktorí ochotne pomáhali partizánom dodávaním potravín a šatstva. Práve preto sa na jeseň 1943 v Levočských horách pri Jakubanoch mohol vytvoriť prvý partizánsky oddiel pod názvom Magura. Jeho súčasť tvorili občania Jakubian, ale aj sovietski utečenci. Oddiel postupne v priebehu nasledujúcich mesiacov odišiel na východ a pripojil sa k partizánskej skupine Čapajev.⁹⁰

Vzrastajúce partizánske hnutie na území Slovenska nútilo predstaviteľov Slovenskej republiky zakročiť a uskutočniť niektoré opatrenia. Hlavné veliteľstvo žandárstva v Štubnianskych Tepliciach 24. februára 1944 zriadilo pohotovostné protipartizánske oddiely, ktorých úlohou bolo zasahovať proti partizánom. Okres Stará Ľubovňa patril pod pohotovostný oddiel v počte 27 mužov so sídlom v Spišskej Novej Vsi.⁹¹

V marci 1944 sa v Starej Ľubovni objavilo nemecké vojsko, keď sa 19. marca z Poľska presúvali 2 motorizované divízie, ktorých cieľom bolo pomôcť nemeckej armáde pri obsadzovaní Maďarska.⁹² Napriek tomuto sa situácia v obci veľmi nemenila, obyvateľstvo naďalej vyčkávalo ďalší priebeh vojnových udalostí. Miernu nervozitu spôsobovali len občasnú prelety nepriateľských lietadiel nad obcou.⁹³ Celkový vývoj na frontových bojiskách ovplyvňoval aj stabilitu režimu a jeho ďalšie perspektívy. Rapídne sa zhoršila hospodárska a sociálna situácia.

Keďže sa v celom okrese čoraz viac objavovali ukrajinskí utečenci, ktorí utekali pred postupujúcou Červenou armádou, bolo v obci koncom marca 1944 zriadené záchytné stredisko. Utečenci po registrácii v stredisku pokračovali väčšinou ďalej do vnútrozemia smerom na Podolíneec. Veliteľom záchytnej stanice sa stal pplk. jazd. Pavol Duchnovský. K stanici prideliť veliteľstvo druhej brigády Technického zboru v Liptovskom Mikuláši asistenčnú jednotku v zložení 3 dôstojníkov a 120 mužov. Táto stanica bola činná takmer do konca augusta 1944, keď boli utečenci presunutí do rozdeľovacieho strediska v Žiline.⁹⁴ Cez letné mesiace v roku 1944 partizáni vyvíjali na slovensko-poľskom pohraničí intenzívnu bojovú činnosť. V prvých akciách sa zameriavali na získavanie zbraní, streliva a zásob pomocou prepadov žandárskych staníc a kasární finančných stráží. Preto sa aj počas leta objavilo v Starej Ľubovni najprv slovenské a potom aj nemecké vojsko. Vojaci boli ubytovaní

89 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1938 – 1945...*, s. 55–60.

90 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1938 – 1945...*, s. 57.; ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 25, č. D1 176/44 prez.; ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 26, č. D1-831-44.

91 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 25, č. D1/158/44.

92 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. ŽS Stará Ľubovňa, šk.1, inv. č. 2, Pamätník 1919 – 1947, s. 38.; ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 25, č. D1/191/44.

93 LACKO, Martin. *Situačné hlásenia okresných náčelníkov január – august 1944*. Trnava : Vydavateľstvo Michala Vaška Prešov, 2005, s. 128.

94 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. ŽS Stará Ľubovňa, šk.1, inv. č. 2, Pamätník 1919 – 1947, s. 38.; PAŽUROVÁ, Helena. *Východoslovenská armáda*. Banská Bystrica : Múzeum Slovenského národného povstania, 2012, s. 219–220.

v budove miestnej meštianskej školy.⁹⁵

Dňa 1. augusta 1944 slovenská vláda na svojom zasadnutí schválila návrh ministra národnej obrany generála Ferdinanda Čatloša na vyhlásenie operačného pásma na území Šarišsko-zemplínskej župy, v okresoch Stará Ľubovňa, Kežmarok a Spišská Stará Ves, ktoré Armádne veliteľstvo v Prešove vyhlásilo 3. augusta 1944 s platnosťou od 4. augusta 1944. Po týchto opatreniach vydal generál Augustín Malár 11. augusta 1944 nariadenie o mimoriadnych pomeroch na území Šarišsko-zemplínskej župy, okresov Stará Ľubovňa a Spišská Stará Ves. Situáciu veľmi neovplyvnilo ani vyhlásenie stanného práva z 12. augusta 1944 na celom území republiky.⁹⁶ Napriek viacerým opatreniam slovenskej vlády, armádnym orgánom a lokálnym úradom partizánske hnutie naďalej silnelo a množili sa prepady staníc, úradov, škôl a farských budov v obciach okresu. Dochádzalo už aj k trestaniu a prvým perzekúciám predstaviteľov a zástancov štátneho režimu.⁹⁷

Vyvrcholením ilegálnej činnosti na Slovensku bolo Slovenské národné povstanie (SNP), ktoré vypuklo 29. augusta 1944. Územie okresu Stará Ľubovňa nebolo súčasťou povstaleckého územia, ktoré siahalo po Spišskú Novú Ves, Levoču a Kežmarok. Napriek tomu aj tu prebiehala intenzívna partizánska činnosť, ktorú uskutočňovali viaceré partizánske oddiely. Po odzbrojení vojenskej posádky v Podolínci 3. septembra 1944 jedinou ozbrojenou protinacistickou silou v okrese zostali partizánske skupiny, ktoré pokračovali v partizánskom boji až do spojenia s jednotkami Červenej armády. Na území Staroľubovnianskeho okresu pôsobili tieto partizánske skupiny: partizánsky oddiel Zorja, veliteľ nadporučík Satymbek Tulešov (nazývaný Saša), brigáda Čapajev, veliteľ Savelij Francevič Lesniskovskij, krycie meno Leonid (operovala na slovensko-poľskom pohraničí a na území okresu), brigáda podplukovníka Ivana Zolotara (operovala v južnej časti Poľska a na okolí Noweho Sącza), partizánsky zväzok Alexander Nevský, veliteľ podplukovník Viktor Alexandrovič Karasiov-Stepanov, partizánsky oddiel Lipa a osobitná partizánska brigáda Gottwald, ktorej velil kapitán Vjačeslav Antonovič Kvitinskij. Činnosť partizánov prebiehala vo viacerých obciach okresu, v ktorých okrem rôznych prepádov došlo k viacerým ozbrojeným konfliktom s nemeckými vojakmi. Okrem toho hlavnou úlohou partizánov bola aj rôzna záškodnícka činnosť – vyhadzovanie mostov na cestách, mínovanie ciest, rušenie spojenia a ničenie telefónnych stĺpov i pretrhávanie vedenia. Pri týchto činnostiach im často pomáhali tiež miestni ilegálni pracovníci, najmä poskytovaním potravín, odevu a informácií o nemeckých jednotkách v okrese.⁹⁸ Takéto prepadnutie žandárskej stanice sa malo odohrať aj priamo v Starej Ľubovni v noci zo 16. na 17. septembra 1944 po tom, čo sa partizáni tajne dohodli na tejto akcii s okresným žandárskym veliteľom Júliusom Weissom. Partizáni tak mali získať ďalšie zbrane. Z neznámych príčin sa prepad nepodaril a po prezradení prišli na pomoc žandárom nemecké vojská z Hniezdneho a Kežmarku. Partizánom sa podarilo stiahnuť do Jarabiny a k vojenskému stretu nakoniec nedošlo.⁹⁹ Toto odhalenie pripravovaného prepadnutia a protištátna činnosť okresnej žandárskej stanice mohla byť aj

95 ŠA PO, p. SL, Kronika Štátnej meštianskej školy v Starej Ľubovni 1925 – 1950, s. 125-126.; ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 27, č. D1-16-45.

96 PAŽÚR, Štefan. *Protifašistický odboj na východnom Slovensku...*, s. 131-133.; PAŽÚROVÁ, Helena. *Východoslovenská armáda...*, s. 227.

97 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 26, č. D1 681/44.; šk. 25, č. D1 414/44.

98 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 25, č. D1/414/44.

99 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 26, č. D1/734/44.

hlavným dôvodom zaistenia jej veliteľa Júliusa Weissa z 18. septembra 1944. Okrem neho bol zaistený aj veliteľ stanice v Jakubanoch Karol Lukniš a žandár Jozef Liška.¹⁰⁰

So Starou Ľubovňou je spojené aj pôsobenie príslušníkov nemeckého Kommando zur besonderen Verwendung 27 (K ZbV 27), ktorí sa od septembra do Vianoc 1944 zdržiavali na Ľubovnianskom hrade. Počas pôsobenia na hrade sa dopustili viacerých zločinov. Komando malo svoje sídlo v Prešove, kde sa presunulo z Krakova a Ľvova. Na čele komanda bol Mikola Miščák. Okrem Starej Ľubovne protipartizánske jednotky boli umiestnené v Podolínci, Hniezdom, Veľkom Lipníku, Hraničnom a v kúpeľoch Smerdžonka.¹⁰¹ Nemecké komando dňa 26. septembra 1944 v Jakubienských horách zastrelilo dvoch partizánov a jedného raneného partizána Andreja Plavčaníka z Čirča zajali a previezli na hrad.¹⁰² Jednu z najväčších protipartizánskych výprav Kommando ZbV 27 v Starej Ľubovni s príslušníkmi HS uskutočnilo 16. októbra 1944 na vrchu Schotárka v Jakubienských horách, pri ktorej narazilo na skupinu Židov. Nemecké komando a príslušníci Heimatschutzu¹⁰³ sprevádzal na miesto úkrytu Židov Ľudovít Montčko. Na vrchu Schotárka sa výprava rozdelila na 2 skupiny. Jednu viedol Jozef Krivoňák a druhú skupinu Popík. Po ceste sa im podarilo objaviť skupinu Židov. Pri pokuse o útek zastrelili príslušníci komanda Jozefa Hechta. Spálené boli aj dva senníky, v ktorých zhoreli tri osoby. Okrem toho bolo zajatých ďalších 21 obyvateľov židovského pôvodu, ktorí boli prevezení na hrad.¹⁰⁴ V priestoroch hradu tak bolo väznených niekoľko desiatok ľudí. O ich ďalšom osude rozhodovali velitelia jednotlivých oporných bodov alebo veliteľ komanda. Priamo na nádvorí hradu 8 zajatcov aj popravili. Brutálnym vraždám často predchádzal výsluch a mučenie. Zastrelení boli bratia Koloman a Armin Schloss, Mária Hechtová zo Starej Ľubovne, Michal Mindala a Ján Beskýd z Jakubian, Gabriel Tokár z Chrašťan a ďalšie neznáme osoby. Všetky osoby po poprave nacisti zahrabali na hrade. Zajatci, ktorých nepopravili, boli deportovaní do koncentračného tábora. Medzi príslušníkmi komanda bol aj jeden sudetský Nemec, ktorý vďaka svojej krutosti mal prezývku „Kat hradu“. Jeho praktiky najviac pocítili pri výsluchu Michal Mindala a Ján Beskýd, od ktorých sa pokúšali nemeckí vojaci získať informácie o partizánoch v okolí.¹⁰⁵ Poslednou známou akciou K ZbV 27 je prepadnutie bunkra na vrchu Jankovec zo 17. novembra 1944. Pri tomto prepade sa komandu podarilo objaviť a zadržať 20 Židov, ktorých previezli na Ľubovniansky hrad. Po násilnom vyšetrovaní boli prevezení do Kežmarku, odkiaľ boli neskôr s ďalšími väzňami transportovaní cez Prešov do Ravensbrücku. Oslobodenia sa podľa prameňov dožili iba siedmi z nich.¹⁰⁶

100 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 27, č. D1-782/1944.

101 ŠA PO, p. SL, f. ŽS Stará Ľubovňa, šk.1, inv. č. 2, Pamätník 1919 – 1947, s. 38-39.; TÓTH, Dezider. *Tragédia slovenských Židov*. Banská Bystrica : DATEI, 1992, s. 216.; HALAJ, Dušan. *Fašistické represálie na Slovensku*. Bratislava : Obzor, 1990, s. 70.; ŠINDELÁŘOVÁ, Lenka. *Einsatzgruppe H. Působení operační skupiny H na Slovensku 1944/1945 a poválečné trestní stíhání jejich příslušníků*. Praha : Academia, 2015, s. 71.

102 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 26, č. D1 743/1944.

103 Tu sa združovali miestni Nemci, najmä z Hniezdného, Podolínci a Hോഗartu.

104 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 26, č. D1/743/44.; ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 26, č. D1/746/44.; ŠA PO, p. SL, f. Okresný ľudový súd Stará Ľubovňa (ďalej OLS), č. 9/1946.; TÓTH, Dezider. *Tragédia slovenských Židov...*, s. 216-217.; HALAJ, Dušan. *Fašistické represálie na Slovensku...*, s. 70.

105 ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. ŽS Stará Ľubovňa, šk.1, inv. č. 2, Pamätník 1919 – 1947, s. 38-39.; TÓTH, Dezider. *Tragédia slovenských Židov...*, s. 216.; HALAJ, Dušan. *Fašistické represálie na Slovensku...*, s. 70.; ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. OLS Stará Ľubovňa, č. 68/1946.

106 Povojnové vyšetrovanie v rokoch 1945 – 1947 naznačovalo, že ich odhalenie sa podarilo vďaka pomoci niekoľkých obyvateľov Jakubian.

Celkový pohľad na okres a partizánsku činnosť podal poslanec Slovenského snemu, rodák z Plavnice, Ján S. Vančo 14. novembra 1944: „Podľa správ, ktoré mám od ľudu, je v okrese dosť partizánov, a to hlavne v pohraničných lesoch a horách šambronských a jakubienských. A najhoršie je to v okolí Mníška...Hovorí sa, že je tu viac než na 3 milióny škody.“¹⁰⁷

V novembri 1944 sa zmenila aj situácia vo vedení okresu. V auguste 1944 bol na rozkaz stot. Špindlera z Kežmarku nemeckou bezpečnostnou službou zadržaný okresný náčelník Filip Papík. Po jeho odvolaní úrad 3. novembra 1944 prevzal nový okresný náčelník Eduard Haas.¹⁰⁸

Koncom roka 1944, keď už bolo jasné, že sa front približuje, prišla do obce nemecká zákopová jednotka. Miestne obyvateľstvo sa na základe rozkazu ministra národnej obrany Štefana Haššika muselo zúčastňovať na budovaní obranných opevnení (kopaní zákopov). Do opevňovacích prác bola zapojená aj mládež vo veku od 17 do 21 rokov. Pracovná morálka však bola na veľmi nízkej úrovni.¹⁰⁹ Keďže okres bol ohrozený prechodom frontu, podľa rozkazu MNO vládnemu poverencovi v Prešove bola mládež umiestnená v tábore Hlinkovej mládeže. Takýto tábor mládeže (15 – 21 rokov) bol založený 20. novembra 1944 aj v Starej Ľubovni. Umiestnených v ňom bolo 250 príslušníkov Hlinkovej mládeže (junákov) z celého okresu. V tábore bol stanovený presný program. Veliteľom tábora bol Štefan Sokáč.¹¹⁰

V dôsledku vývoja vojnových udalostí na východnom Slovensku slovenská vláda na svojom zasadnutí dňa 5. decembra 1944 podnikla opatrenia na evakuáciu obyvateľstva a začlenila okresy Stará Ľubovňa, Sabinov, Prešov a Spišská Stará Ves do druhého evakuačného pásma. Obyvateľstvo malo byť evakuované do priestoru Oravy, okolia Liptovského Mikuláša a Ružomberka. Obyvatelia však tieto výzvy neposlúchli, ukryli sa v okolitých lesoch a vyčkali na prichádzajúcu sovietsku armádu. Napokon v rámci evakuácie obyvateľstva ku koncu roka a v priebehu januára 1945 odišla väčšina nemeckého obyvateľstva z okolia Starej Ľubovne a transportom sa evakovala spoločne s ustupujúcim nemeckým vojskom smerom na západ.¹¹¹

Samotný prechod frontu cez územie Slovenskej republiky prebiehal vo viacerých etapách v rámci Západokarpatskej akcie. Pod velením generála Ivana J. Petrova túto akciu vykonávali na území severného Spiša vojská 4. ukrajinského frontu od 21. do 25. januára 1945. Išlo konkrétne o 1. gardovú armádu na čele s generálplukovníkom Andrejom A. Grečkom, pod ktorú patril 11. a 107. strelecký zbor. Oslobodzovanie prebiehalo postupne od východnej časti okresu. Vojská Červenej armády oslobodili 21. januára ako prvú obec Obručné po dvojhodinovom boji s nemeckou armádou a následne postupovali ďalej na

Pozri: ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. OLS Stará Ľubovňa, č. 44/1945.; OLS Levoča, č. 452/46, 532/47, 556/47.

107 PREČAN, Viliam. *SNP – Dokumenty*. Bratislava : Epocha, 1965, s. 794.

108 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 27, č. D1-782/1944.; ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 26, č. D1/546/44.

109 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 27, č. D1-782/1944.; ŠA PO, p. SL, f. OÚ , Stará Ľubovňa šk. 27, č. D1-972/1944.; ŠA PO, p. SL, Kronika Štátnej meštianskej školy v Starej Ľubovni 1925 – 1950, s. 125–126.

110 ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 27, č. D/21/45.; ŠA PO, špecializované pracovisko SAL, f. OLS Stará Ľubovňa, č. 30/1946.

111 K dobrovoľnej evakuácii nemeckého obyvateľstva prichádzalo už od konca októbra. Pozri: ŠA PO, p. SL, f. OÚ Stará Ľubovňa, šk. 27, č. D3-175/1144.; MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1938 – 1945...*, s. 100-101.; PAŽÚR, Štefan. *Protifašistický odboj na východnom Slovensku...*, s. 187-188.

severozápad. Do Starej Ľubovne prenikli sovietske vojská 24. januára 1945 v ranných hodinách. Mesto oslobodili bez väčšieho odporu, pretože posledné zvyšky nemeckej armády deň predtým okolo polnoci opustili mesto. Pred svojím odchodom ešte stihli vyplieniť súkromné domy, obchody, skladiská a zapáliť pílu a sklad dreva. Zničili aj mosty cez rieky Poprad a Jakubianku, miestnu elektrárňu, mlyn, poštové telefónne a telegrafné zariadenie. Nemecká armáda sa snažila týmto svojím konaním zastaviť rýchly postup sovietskej armády. Prvým kapitánom Starej Ľubovne sa stal kapitán Červenej armády Demjanov, ktorý rozpustil poradný zbor starostu a následne bol utvorený miestny národný výbor.¹¹²

Postupne boli oslobodzované aj ďalšie obce Staroľubovnianskeho okresu. Dňa 24. januára 1945 bola oslobodená aj Jarabina, Kamienka, Hniezdne, Forbasy a Nová Ľubovňa. Nasledujúci deň (25. januára 1945) sovietske vojsko oslobodilo Nižné Ružbachy, Vyšné Ružbachy, Kolačkov a Lomničku. Neskôr v ten istý deň sa podarilo obsadiť kľúčový komunikačný uzol – Podolíneec. Nemci pri ústupe podpálili železničnú stanicu a železničné vagóny s obilím, ktoré stáli na trati Podolíneec – Toporec. Po prelomení línie Kamienka – Veľký Lipník (25. januára) sa sovietskej armáde podarilo oslobodiť aj obce Stráňany a Haligovce. Po oslobodení tohto územia a zahnaní nemeckej armády mimo okres Stará Ľubovňa sa boje v nasledujúcich dňoch presunuli cez slovensko-poľskú hranicu na územie Poľska. Po oslobodení okresu Stará Ľubovňa sovietskou armádou sa mohla začať postupná konsolidácia pomerov a obnova škôd spôsobených bojmi na tomto území.¹¹³

// Resumé

Cieľom príspevku je prezentovať politické a spoločenské pomery v Starej Ľubovni v rokoch 1939 – 1945. Pred samotným zmapovaním pomerov počas Slovenskej republiky v krátkosti priblížime vývoj na severnom Spiši v roku 1938, najmä v záverečných mesiacoch tohto historicky kľúčového roka. Priblížime teda udalosti, ktoré predchádzajú vzniku slovenského štátu a odzrkadľujú nám nálady a postoje obyvateľov Starej Ľubovne a jej blízkeho okolia. V rámci Slovenskej republiky sa venujeme budovaniu miestnej samosprávy a predovšetkým poukazujeme na významné udalosti v tomto období. Druhá časť príspevku je venovaná otázke ilegálneho odboja, obdobiu Slovenského národného povstania či prechodu frontu. Všetky tieto významné udalosti v našich dejinách prezentujeme na základe širokého archívneho výskumu vo viacerých archívoch na území Slovenska.

The goal of the article is to present political and social relationships in Stará Ľubovňa in 1939 – 1945. Before the researching of relationships in the Slovak Republic, we look closer at the development in Northern Spiš in 1938, especially in the last months of this historically key year. Thus, we look closer at the events preceding the establishment of the Slovak State that reflect the mood and attitude of the inhabitants in Stará Ľubovňa and its close vicinity. We deal with the creation of a local administration within the Slovak Republic and present the significant events in this period. The second part of this article is about the question of illegal rebellion, the period of the Slovak National Uprising or the front transition. We present all of these important events of our history based on the wide archive research in more archives around Slovakia.

112 ŠA PO, p. SL, f. Zbierka kroník, Kronika mesta Stará Ľubovňa rok 1945.; Ľubovnianske múzeum – hrad, archívny materiál, č. 2/2001.

113 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1938 – 1945...*, s. 102-116.

Deportácie Židov zo Starej Ľubovne

ARCHÍV ĽUBOVNIANSKEHO MÚZEA – HRADU V STAREJ ĽUBOVNI

Ilegálni pracovníci Robert Pavlovský a Vojtech Nevrlý (uprostred)

SÚKROMNÁ ZBIERKA AUTORA

**Kuriér a partizán Jan Podstawski,
ktorý svoju činnosť vykonával
aj v okrese Stará Ľubovňa**

ARCHIV MUZEA OKRĘGOWEGO V NOWYM SĄCZU

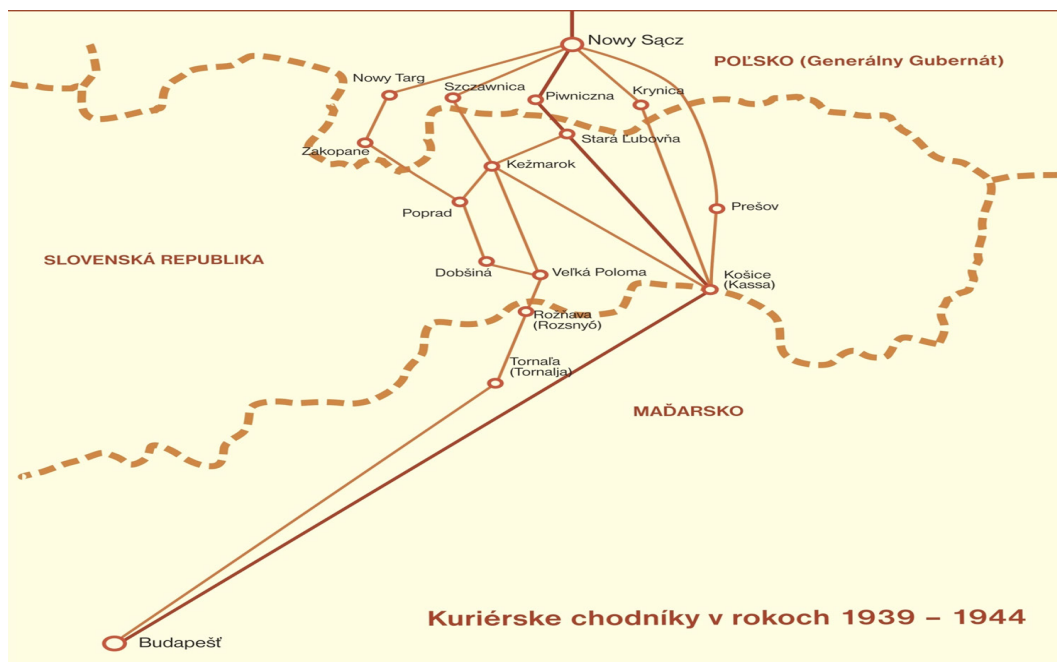
Okresný náčelník Štefan Szabo

ARCHÍV ĽUBOVNIANSKEHO MÚZEA
- HRADU V STAREJ ĽUBOVNI

Krčma na Mýte - centrum odbojovej činnosti v Starej Ľubovni

ARCHIV MUZEA OKRĘGOWEGO V NOWYM SĄCZU

Kuriérske chodníky v rokoch 1939 – 1944

ARCHÍV ĽUBOVNIANSKEJ MEDIÁLNEJ SPOLOČNOSTI, S.R.O. SPOMIENKY NA SLOVENSKO-POLSKÉ KURIÉRSKE CHODNÍČKY. (TURISTICKÁ MAPA). STARÁ ĽUBOVŇA: MESTO STARÁ ĽUBOVŇA, 2014.

Mesto od juhovýchodu (40 roky)

ARCHÍV ĽUBOVNIANSKEHO MÚZEA – HRADU V STAREJ ĽUBOVŇI

Pohľad na Obecný úrad v Starej Ľubovni

ARCHÍV ĽUBOVNIANSKEHO MÚZEA – HRADU V STAREJ ĽUBOVNI

Pracovníci Okresného úradu v Starej Ľubovni

ARCHÍV ĽUBOVNIANSKEHO MÚZEA – HRADU V STAREJ ĽUBOVNI

**Dlhoročný starosta v Starej Ľubovni
Ján Kačúr**

ARCHÍV ĽUBOVNIANSKEHO MÚZEA
- HRADU V STAREJ ĽUBOVNI

**Taxikár Ján Sýkora, ktorý pomáhal
pri prevoze Poliakov**

ARCHIV MUZEA OKRĘGOWEGO
V NOWYM SĄCZU

**Taxikár Michal Kohút, ktorý pomáhal
Poliakom pri prevoze na slovensko-ma-
ďarské pohraničie**

ARCHIV MUZEA OKRĘGOWEGO V NOWYM SĄCZU

**V roku 1938 bol kaplánom
v Starej Ľubovni Štefan Petrov**

ARCHÍV ĽUBOVNIANSKEHO MÚZEA
- HRADU V STAREJ ĽUBOVNI

4

Región Stará Ľubovňa počas 2. svetovej vojny v krásnej a odbornej literatúre

Elena Vranovská

Od skončenia druhej svetovej vojny vyšlo aj na Slovensku o tejto téme nespočetné množstvo štúdií, článkov, monografií i zborníkov, románov, poviedok i básní. Aj keď je táto tematika v slovenskej literatúre bohato zastúpená, diel, ktoré sa venujú udalostiam viac menej odohrávajúcim sa na území okresu Stará Ľubovňa, je pomerne málo, dá sa povedať, že sa dajú spočítať na prstoch jednej ruky.

Slovenskí autori zaoberajúci sa slovenskou historiografiou členia literatúru o odboji a SNP do niekoľkých období a toto členenie by sa dalo použiť aj na celú literatúru viažucu sa k rokom 1939 – 1945.

Jozef Jablonický rozdelil svoju knihu *Glosy o historiografii SNP*¹ do troch hlavných častí – Deformácia, Rehabilitácia, Normalizácia. Dopĺňajú ich Prológ a Z normalizácie do nových čias s podtitulom Namiesto doslovu. Karol Fremal vo svojej štúdii Slovenské národné povstanie a slovenská historiografia po roku 1989² člení túto literatúru do piatich období:

1. literatúra z rokov 1945 – 1948
2. literatúra z rokov 1949 – 1963
3. literatúra z rokov 1964 – 1969
4. literatúra z rokov 1970 – 1989
5. literatúra po roku 1989.

Literatúra z každého obdobia charakteristicky odráža spoločenskú situáciu, od opisu autentických zážitkov v prvom období cez polopravdy a ideologické deformácie v druhom období, cez tretie, pomerne objektívne obdobie, obdobie normalizácie až po literatúru, ktorá sa objavila po roku 1989, keď už nič nebráni objektívnemu pohľadu na spomínané historické udalosti, aj keď hlavne na začiatku deväťdesiatych rokov vychádzajú články výrazne poznamenané subjektívnym pohľadom autora: „Zamojským sa v roku 1944 podarilo uniknúť pred bolševikmi“ alebo používaním nepresných historických faktov: „... ale jeho posledný majiteľ Ján Zamojský s manželkou, pochádzajúcou zo španielskeho kráľovského rodu, nečakal na vojnové besnenie a ešte pred vypuknutím 2. svetovej vojny odišli natrvalo do manželkinej rodnej krajiny...“

1 JABLONICKÝ, Jozef. *Glosy o historiografii SNP : Zneužívanie a falšovanie dejín SNP*. Bratislava : NVK International, 1994, 153 s.

2 FREMAL, Karol. Slovenské národné povstanie a slovenská historiografia po roku 1989. In *Acta historica Neoseliensia*, 1999, roč. 2, č. 1, s. 26-37.

Tejto periodizácii úplne zodpovedá charakter článkov venovaných obdobiu 2. svetovej vojny v regionálnej tlači, ktoré vychádzali najmä v období rôznych výročí. V tomto kontexte je možno výhodou regiónu, že sa na jeho území počas 2. svetovej vojny neodohrávali zásadné udalosti, a tak ako keby zostal na periférii záujmu historikov. Prvá práca, podávajúca celkový obraz o hospodárskych, spoločenských a politických pomeroch, vrátane priebehu protifašistického odboja v rokoch 1939 – 1945, z pera regionálneho historika Michala Murcka, vychádza až v roku 1993 pod názvom *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1938 – 1945*.³ Na publikáciu chronologicky nadväzuje *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 – 1948*.⁴ Spolu s publikáciou *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1918 – 1938*⁵ podávajú zatiaľ najucelenejší pohľad nielen na obdobie druhej svetovej vojny v okrese Stará Ľubovňa, ale aj na hospodárske, politické a kultúrno-spoločenské podmienky pred druhou svetovou vojnou a bezprostredne po nej, napriek tomu, že pôvodne bola určená „len“ učiteľom ako faktografický materiál pri začleňovaní regionálnych dejín do vyučovania na základných a stredných školách.

Postaveniu národnostných menšín v období druhej svetovej vojny s dôrazom na Rusínov-Ukrajincov a na tragické osudy Židov v okrese Stará Ľubovňa Michal Murcko venuje materiál založený na rozsiahlom štúdiu materiálov z dobovej tlače i archívov v Starej Ľubovni, Levoči a Prešove, ktorý bol uverejnený v zborníku *Spiš v kontinuite času*.⁶

V roku 2004 vydal pri príležitosti 60. výročia vzniku Slovenského národného povstania Okresný výbor Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov brožúru *Cesta k mohylám nezarastie*.⁷ Publikácia pomerne podrobne mapuje protifašistický odboj v jednotlivých obciach okresu v rokoch 1939 – 1945 a ponúka množstvo historických dokumentov, fotografií i stručné informácie o osobnostiach, ktoré sa rôznou formou, či už ako príslušníci armády, partizáni, alebo ilegálni pracovníci aktívne podieľali na protifašistickom odboji.

Po roku 1990 vydali viaceré obce v okrese Stará Ľubovňa vlastné monografie, v ktorých sa obdobiu druhej svetovej vojny venujú v rôznom rozsahu. V roku 1990 vyšla útlá brožúrka o obci Hajtovka,⁸ v ktorej autor venuje tomuto obdobiu na stranách 19 – 21. Michal Kundľa v publikácii o Jakubanoch⁹ problematike venuje tiež dve strany (114 – 115). V monografii kúpeľnej obce Vyšné Ružbachy¹⁰ sa dočítame len toľko, že kúpele počas druhej svetovej vojny využívali na rekreovanie nemecké deti z ríše. Lesnica¹¹ sa venuje dejinám 2. svetovej vojny a činnosti partizánskych skupín na stranách 9 – 11. Obec Chmeľnica¹² sa

3 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1938 – 1945*. Prešov : Metodické centrum, 1993, 140 s.

4 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 – 1948* : (Hospodárske, spoločenské a politické pomery). Prešov : Podnik výpočtovej techniky Bratislava a.s., 1997, 89 s.

5 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1918 – 1938*. Stará Ľubovňa : Ľubovnianske múzeum v Starej Ľubovni, 2012, 120 s.

6 MURCKO, Michal. Postavenie Rusínov-Ukrajincov a osudy Židov v okrese Stará Ľubovňa v rokoch 1938 – 1945. In ŠVORC, Peter (ed.). *Spiš v kontinuite času*. Prešov – Bratislava – Wien : Universum, 1995. s. 197-205.

7 STRENG, Mikuláš. *Cesta k mohylám nezarastie*. Stará Ľubovňa : Okresný výbor Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov Stará Ľubovňa, 2004, 144 s.

8 MURCKO, Michal. *Hajtovka – 1427-1987*. Hajtovka : Miestny národný výbor, 1990, 127 s.

9 KUNDĽA, Michal. *Jakubany : včera a dnes*. Kežmarok : Vivit, 2004, 189 s.

10 POTOČNÁ, Eva. *Kúpeľná obec Vyšné Ružbachy*. Poprad : Nakladateľstvo Region Poprad Vyšné Ružbachy : Obecný úrad, 2007, s. 40.

11 SMETANA, Karol. *Lesnica*. Lesnica : Obecný úrad, b.r, 32 s.

12 KAŇOVÁ, Ľudmila. *Chmeľnica – Hopgarten*. Chmeľnica : Obecný úrad, 2000, s. 14-16.

spomínanému obdobiu venuje v dvoch „kapitolkách“. Prvou je opis udalostí z roka 1944 z farskej kroniky – dozvedáme sa tu jednak o páde ruského lietadla medzi „Hobgartom“ a Matysovou, o odpore miestnych obyvateľov proti evakuácii a o ich stretoch s partizánmi. V porovnaní s ostatnými monografiami najviac informácií o období rokov 1939 – 1945 nájdeme v publikáciách Malý Lipník,¹³ Hniezdne,¹⁴ Plaveč,¹⁵ Nová Ľubovňa,¹⁶ Kremná,¹⁷ Ľubotín¹⁸ a Jarabina.¹⁹

Zaujímavým a pomerne ľahko dostupným dokumentom je správa predsedu MNV (nečitateľný podpis) v Starej Ľubovni z 20. októbra 1945 *Ilegalita a povstanie v Starej Ľubovni*,²⁰ v ktorej stručne popisuje zásadné udalosti protifašistického odboja v meste i najbližšom okolí.

Osudy Židov a partizánov v roku 1944 a pôsobenie Einsatzkommando na Ľubovnianskom hrade pripomína Magdaléna Lavrinčová v knihe *Smrť dýchala do tváří*.²¹ V prameňoch a použitej literatúre uvádza okrem publikácie *Cesta k mohylám nezarastie* aj archívne materiály a osobné spomienky a možno práve tie sa pričínili o viacero nesprávne publikovaných informácií. Napr. už vyššie zmienený odchod rodiny Zamojských zo Slovenska pred vypuknutím 2. svetovej vojny alebo informácie o umučených alebo aj zaživa do hradnej studne hádzaných väzňoch.

Spolupráci obyvateľov okresu s poľskou kuriérskou službou, ktorej trasy prechádzali aj územím okresu Stará Ľubovňa, sa venuje Eduard Laincz v článkoch *Poľská kuriérska služba a ilegálny odboj v okrese Stará Ľubovňa 1939 – 1944*²² a *Pomoc Slovákov poľskej kuriérskej službe cez okres Stará Ľubovňa v rokoch 1939 – 1944*.²³ Obidva články disponujú bohatým odkazovým materiálom nielen na slovenské archívne dokumenty, ale najmä na poľské zdroje. Téma sa v širšom zábere venuje aj Juraj Marušiak,²⁴ pričom región Stará Ľubovňa zmieňuje nielen v súvislosti s kuriérskymi trasami, ale aj pobytom skupiny poľských utečencov v rokoch 1939 – 1940 v Kamienke a Jarabine.

13 ŠTEFANAČ, Peter. *Malý Lipník*. Bratislava : Lorca, 2007, s. 80-90.

14 ROTH, Peter. *Hniezdne*. Hniezdne : Obecný úrad , 2007, s. 84-90.

15 NEMERGUT, Ján (ed.). *Plaveč : publikácia vydaná pri príležitosti 740. výročia od prvej písomnej zmienky o obci : 1269 – 2009*. Plaveč : Obec Plaveč, 2009, s. 60-64.

16 CHALUPECKÝ, Ivan (ed.). *Nová Ľubovňa*. Nová Ľubovňa : Obecný úrad, 2007, s. 50-54.

17 RADIČ, Anton. *Kremná : (Mníšek n/Popradom – Pilhov, Hraničné)*. Kremná : Obecný úrad, 2012, s. 43-56.

18 MOKRIŠ, Andrej. *Ľubotín : včera a dnes*. Ľubotín : Obec Ľubotín, 2013, s. 59-65.

19 DEREJANÍK, Mikuláš et al. *Jarabina*. Kežmarok : Vivit, 2007, s. 41-44.

20 *Ilegalita a povstanie v Starej Ľubovni*. In *Dejiny Slovenského národného povstania : Spomienky a kroniky*. Bratislava : Nakladateľstvo Pravda, 1984, s. 699-701.

21 LAVRINČOVÁ, Magdaléna. *Stáva i pád Ľubovnianskeho hradu*. In *Smrť dýchala do tváří*. Prešov : Vydavateľstvo Alexander Zozuliák, 2009, s. 48-50.

22 LAINCZ, Eduard. *Poľská kuriérska služba a ilegálny odboj v okrese Stará Ľubovňa*. In *Spomienky na slovensko-poľské chodníčky*. Stará Ľubovňa : Mestský úrad [2013].

23 LAINCZ, Eduard. *Pomoc Slovákov poľskej kuriérskej službe cez okres Stará Ľubovňa v rokoch 1939 – 1944*. In *Vojenská história : časopis pre vojenskú históriu, múzejníctvo a archívniectvo*, 2014, roč. 18, č. 2, s. 46-61.

24 MARUŠIAK, Juraj. *Poľská kuriérska služba a Slovensko v rokoch 1939 – 1945*. In *Historický časopis*, 1996, roč. 44, č. 4, s. 632-648.

Na sklonku roka 2017 vyšla publikácia Pavla Mišenka,²⁵ ktorá predstavuje súbor článkov publikovaných v Ľubovnianskych novinách. Autor tu prezentuje množstvo zaujímavých archívnych materiálov najmä z 1. polovice 20. storočia, teda aj z obdobia rokov 1939 – 1945 a ktoré by mohli byť inšpiráciou k ďalšiemu vedeckému výskumu.

Ďalšie dokumenty, ktoré si spomenieme, už nie sú primárne zamerané na región Stará Ľubovňa, ale v kontexte nájdeme niektoré užitočné a zaujímavé odkazy na udalosti a lokality v regióne.

Situácii v slovensko-poľskom pohraničí pred vojnou a aj po nej sa venuje zborník *Nepokojná hranica*,²⁶ prinášajúci príspevky trinástich autorov a v niektorých z nich sa spomínajú aj obce na území súčasného okresu Stará Ľubovňa. Problematike sa vo viacerých prácach venuje najmä Milica Majeriková. Za všetky si spomenieme *Vojnu o Spiš*,²⁷ zaoberajúcu sa medzivojnovým obdobím a miestom Spiša v poľskej politike a *Poľský záujem o Slovensko od Mníchova po vypuknutie druhej svetovej vojny*²⁸ o úprave slovensko-poľských hraníc (aj v okrese Stará Ľubovňa) v roku 1938. Osudom Slovákov v slovensko-poľskom pohraničí od roku 1918 až do začiatku 50. rokov 20. storočia sa venuje Matej Andráš.²⁹ Vjačeslav Antonovič Kvitinskij, bývalý veliteľ Osobitnej partizánskej brigády Gottwald, zrekonštruoval bojovú cestu svojej jednotky aj na území okresu Stará Ľubovňa.³⁰

Veľmi stručné zmienky o regióne nájdeme v článkoch venujúcich sa začiatku 2. svetovej vojny od Pavla Mičianika³¹ a Igora Baku.³²

V septembri 1944 na vrchu Marmon na východ od Starej Ľubovne spadlo sovietske lietadlo. Udalosť spomínajú okrem regionálnych autorov aj Marcel Maniak³³ a Ján Tomčík.³⁴ V poslednom období sa okolnosťami okolo pádu lietadla aj ďalšími osudmi posádky intenzívne zaoberá Adrián Drobňák z Ľubovnianskeho múzea.³⁵

Keď sa na jeseň 1944 priblížil front k slovenským hraniciam, nemecké obyvateľstvo začalo pociťovať nepokoj a bola nariadená najprv čiastočná a neskôr aj úplná evakuácia, čo mnohí obyvatelia nemeckej národnosti niesli ťažko a dokonca ju aj odmietali.

25 MIŠENKO, Pavol. *Objavené v Ľubovnianskom archíve*. Stará Ľubovňa : Ľubovnianska mediálna spoločnosť, 2017, 244 s.

26 MAJERIKOVÁ, Milica (ed.). *Nepokojná hranica*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2010, 256 s.

27 MAJERIKOVÁ, Milica. *Vojna o Spiš : Spiš v politike Poľska v medzivojnovom období v kontexte česko-slovensko-poľských vzťahov*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2007, 144 s.

28 MAJERIKOVÁ, Milica. Poľský záujem o Slovensko od Mníchova po vypuknutie druhej svetovej vojny. In *Historické rozhľady*, III/2006, s. 169-183.

29 ANDRÁŠ, Matej. *Severné hranice Slovenska*. Bratislava : Kubko Goral, 2009, 137 s.

30 Kvitinskij, Vjačeslav Antonovič. *Partizánske Tatry*. Bratislava : Pravda, 1989, 198 s.

31 MIČIANIK, Pavel. Slovenská armáda v ťažení proti Poľsku. In *Acta historica Neosoliensia*. Tomus 7. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 2004, s. 113-124.

32 BAKA, Igor. Slovensko vo vojne proti Poľsku. In *Vojenská história*, 2005, roč. 9, č. 3, s. 26-46.

33 MANIAK, Marcel. Ďalšie zostrely a havárie. In BURSA, Stanislav – MANIAK, Marcel. *Nedoleteli*. Kežmarok : Jadro, 2014, s. 113-116.

34 TOMČÍK, Ján. Havárie „furmanov“ počas SNP. In *Letectví a kosmonautika*, 1984, roč. 60, č. 24, s. 921-923.

35 Viď s. 216 v tomto zborníku

Osudom nemeckej menšiny žijúcej na Slovensku a na Spiši sa v literatúre vychádzajúcej pred rokom 1989 nevenovala takmer žiadna pozornosť. V novej literatúre sa so zmienkou o osude Nemcov žijúcich v okrese Stará Ľubovňa počas evakuácie v rokoch 1944 – 1945 stretávame napr. u Michala Schvarca³⁶ a Soňa Gabzdilová³⁷ zas upriamuje svoju pozornosť na tragické osudy tej istej skupiny obyvateľstva po návrate do domovov do leta 1945, pričom ich osudy konkrétne v regióne Stará Ľubovňa zmieňuje, podobne ako Schvarc, len v kontexte. Osudy evakuovanej nemeckej rodiny z Hniezdneho v rokoch 1944-1947 na základe spomienok svojich príbuzných (rodiny Krompaščíkovej) vyrozprávala v útlej knižke Gabriela Rothová.³⁸

Život etnických Nemcov, obyvateľov obce Chmeľnica, v 20. storočí mapuje Marta Krafcíková³⁹ v autentickom rozprávaní „o minulosti pre súčasnosť.“ Zameriava sa najmä na zachytenie spomienok obyvateľov, ktorí na vlastnej koži zažili neľahké obdobie – vysídľovanie a odsun Karpatských Nemcov.

V Chmeľnici sa odohráva príbeh jednej z mála beletristických kníh z nášho regiónu. S témou príspevku síce *Mamele*⁴⁰ súvisí len okrajovo, napriek tomu je vhodné ju spomenúť, pretože je založená na skutočných okolnostiach, a tak podáva svedectvo o medziľudských vzťahoch v obci v dvadsiatych rokoch 20. storočia a predznamenáva tragédiu Židov počas 2. svetovej vojny. Dojímavý príbeh Evy Raubner a jej syna Johana sa v knihe končí odchodom Johana z obce (niekedy okolo roku 1923), ale zaujímavé sú ďalšie osudy jej protagonistov. Matka (Eva Vogelfang) bola údajne medzi prvými, ktoré odvliekli do transportov. Johana (Jána Kohola) ukrývala počas holokaustu v Prešove rodina Ondreja Maradíka, ktorej bolo udelené vyznamenanie Spravodliví medzi národmi.

Medzi Slováckmi v zoznamoch pamätníka Jad Vašem sú od roku 1998 zapísaní aj traja občania Starej Ľubovne. Mária Lampartová, Ján Lampart a Salomea Zvolinská,⁴¹ ktorí zachránili Dávida Trauriga s manželkou Serenou a jeho brata Jozefa.

Protižidovské nálady sa v spoločnosti šírili aj po roku 1945 a hoci v Československu nedochádzalo priamo k pogromom ako v susedných krajinách, návrat Židov z koncentračných táborov alebo z emigrácie a prioritne ich majetkové nároky boli zdrojom väčšiny antisemitských vystúpení na Slovensku. Jana Šišjaková a Michal Šmigel⁴² uvádzajú v Starej Ľubovni incident z januára 1946 i šírenie vymyslenej správy zo začiatku roka 1948

36 SCHVARC, Michal. Evakuácia nemeckého obyvateľstva z územia Slovenskej republiky v rokoch 1944 – 1945. In *Historický zborník*, 2005, roč. 15, č. 1, s. 76-93.

37 GABZDILOVÁ, Soňa. Situácia nemeckej menšiny na Slovensku pri návrate z evakuácie na jar a v lete 1945. In *Historický časopis*, 2001, roč. 49, č. 3, s. 453-476.

38 ROTHOVÁ, Gabriela. *Sen o domove : vojnový príbeh nemeckej rodiny zo severoslovenskej obce*. [s.l.] : [s.n.], 2015, 87 s.

39 KRAFCÍKOVÁ, Marta. *Utekali, aby zostali : rozprávanie o minulosti pre súčasnosť*. [Kežmarok] : Miroslav Števík – Scepusium, 2014, s. 77-129.

40 HRONCOVÁ-FAKLOVÁ, Daniela. *Mamele*. Liptovský Mikuláš : Transcivus, 2010, 135 s.

41 *Encyklopédia Spravodlivých medzi národmi : záchrancovia Židov počas holokaustu na Slovensku. I., A-L*. Bratislava : Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, 2017, s. 193-194.

42 ŠIŠJAKOVÁ, Jana – ŠMIGEL, Michal. Protižidovské prejavy na východnom Slovensku v prvých povojnových rokoch (1945 – 1947). In *Annales historici Presovienses*, 2008, roč. 8, č. 1, s. 197-217.

o údajnom uspávaní zamestnankýň židovskými zamestnávateľmi a následnom odoberaní väčšieho množstva krvi. Osudy židovského obyvateľstva v susedných krajinách ilustruje aj citácia z hlásenia ONV Starej Ľubovni o nelegálnych prechodoch obyvateľov Poľska, najmä Židov, v štúdii *K problematike utečeneckých vln na Slovensku v rokoch 1944 – 1946*⁴³ „... zadržaní sa späť do Poľska nechceli vrátiť za žiadnych okolností, že radšej podstúpia smrť tuná...“

Pre množstvo utečencov, ktorí pred postupujúcim frontom začali prúdiť cez Slovensko z Poľska a Ukrajiny, muselo MNO 2. augusta 1944 zriadiť pravdepodobne veľkú záchytnú stanicu⁴⁴ a ⁴⁵ („o sile 3 dôstojníkov a 120 mužov) a zhromažďovaciu stanicu v Orlove-Plavči.

V prvých rokoch po skončení druhej svetovej vojny sa na severovýchode Slovenska odohralo niekoľko epizód spojených so stretmi s oddielmi Ukrajinskej povstaleckej armády, ktoré na územie Slovenska prenikali najmä z Poľska, buď len na dočasnom ústupe pred poľskými ozbrojenými zložkami, alebo pri pokusoch prejsť územím Československa do americkej okupačnej zóny. Za najpozoruhodnejší vydavateľský počin s touto tematikou pred rokom 1989 možno považovať Banderovcov Bohuša Chňoupeka,⁴⁶ ktorý ako novinár pôsobil v Prešove, veľmi dobre poznal východné Slovensko. Keďže nejde o odbornú publikáciu, ale „len“ o literatúru faktu, neuvádza tu údaje o prameňoch a je ťažké overiť si ním uvádzané fakty, napriek tomu minimálne z popisu (s. 364- 371) udalosti z 21. júna 1947, keď skupina vedená „Brodyčom“ zajala medzi Hniezdnym a Litmanovou troch príslušníkov finančnej stráže Ľudovíta Halkoviča, Ondrejčáka a Pavlíka predpokladáme, že pracoval s archívnymi materiálmi. Dôkazom môže byť odkaz v príspevku Michala Šmigela⁴⁷ na dokumenty z archívu MV ČR *Vyšetrovanie banderovcov – záverečná správa a Ozbrojená skupina UPA v obci Vyšné Ružbachy*, z ktorých vyplýva hodnovernosť Chňoupekovoho opisu. Navyše Chňoupek i Šmigel' zhodne uvádzajú, že sám Brodyč vydal príkaz na uškrtenie dvoch príslušníkov finančnej stráže. Naproti tomu sám Brodyč, ako sa uvádza v knihe *Ve* znamená trojzubce,⁴⁸ vraj vo svojej výpovedi tvrdil, že nariadil odovzdanie dvoch financov Bezpečnostnej polícii banderovskej sotne a v noci mu oznámili, že financi boli zastrelení.

Knihu *Ve* znamená trojzubce Františka Kauckého a Ladislava Vandúrka tvoria najmä beletrizované reportáže o boji proti ukrajinským nacionalistom a ich domácim sympatizantom. Pre nás je zaujímavý opis zásahu proti skupine banderovcov, ktorá na začiatku roka 1950 prekročila hranice pri Mníšku nad Popradom a snažila sa cez slovenské územie prejsť na Západ. Vďaka spolupráci slovenských a poľských bezpečnostných síl bola

43 ŠMIGEL, Michal – MIČKO, Peter. K problematike utečeneckých vln na Slovensku v rokoch 1944 – 1946. In *Acta historica neosoliensia*, 2006, roč. 9, č. 1, s. 175-184.

44 ŠMIGEL, Michal – MIČKO, Peter. K problematike tzv. ukrajinských utečencov na Slovensku. In *Acta historica neosoliensia*, 2003, roč. 6, č. 1, s. 115-124.

45 ŠMIGEL, Michal – MIČKO, Peter. Organizačná štruktúra príchodu a odchodu ukrajinských utečencov na Slovensko na konci druhej svetovej vojny. In *Acta historica neosoliensia*, 2004, roč. 7, č. 1, s. 133-139.

46 CHŇOUPEK, Bohuš. *Banderovci*. Bratislava : Smena, 1989, 565 s.

47 ŠMIGEL, Michal. Prechody oddielov Ukrajinskej povstaleckej armády územím Slovenska na Západ v roku 1947. In *Historický zborník*, 2008, roč. 19, č. 12, s. 51-71.

48 KAUCKÝ, František – VANDŮREK, Ladislav. *Ve znamená trojzubce*. Praha : Naše vojsko, 1965, 165 s.

skupina, ktorá sa prepravovala linkovým autobusom, zadržaná pred obcou Ružbachy. V roku 1971 ale vychádza kniha spomienok poľského dôstojníka „superglinu“ Stanislaw Walacha *Akcje proti banditom*⁴⁹ (v origináli *Był w Polsce czas...*), podľa ktorej v „ružbašskom“ prípade nešlo o ukrajinských nacionalistov, ale o členov poľskej antikomunistickej organizácie Poľská podzemná armáda nezávislosti, na čele ktorej stál Stanislaw Pióro s krycím menom Emir. Podľa Walacha sa spoločná akcia poľských a československých bezpečnostných zložiek skončila 14. augusta 1949 likvidáciou trinásťčlennej skupiny pri Ružbachoch, pričom medzi tromi mŕtvymi bol aj Stanislaw Pióro „Emir“, ktorý sa zastrelil sám. Adolf Ceur „Lew“ a Stanislaw Pióro „Emir“ boli pochovaní v neoznačenom hrobe neďaleko obce Forbasy a v roku 1997 boli ich telesné pozostatky prenesené na cintorín v Nawojovej. Žofii Dubjelovej, ktorá sa o ich hrob niekoľko desaťročí starala, v roku 2013 Inštitút pamäti narodowej udelil cenu „Świadek historii“. Hrob tretieho člena skupiny Michala Cabaka „Kuny“ sa dodnes nepodarilo nájsť.

Pomerne kurióznou, skoro ezoterickou témou spojenou so Slovenským národným povstaním je pokus o lokalizáciu tzv. mesačnej jaskyne. Zmienka o nej sa po prvýkrát objavila v americkom mesačníku News v roku 1965 zverejnením denníkov doktora Antonína Horáka. Napriek päťdesiatročnému horúčkovitému hľadaniu jaskyne sa ju dodnes nájsť nepodarilo. Z množstva článkov a kníh si spomeňme len tú najnovšiu, v ktorej autori zosumarizovali doterajšie pátranie nielen po jaskyni, ale aj po doktorovi Horákovi.⁵⁰

Ako sme v úvode spomenuli, historický výskum ešte zďaleka nepovedal posledné slovo a už dnes môžeme povedať, že množstvo „bielych miest“ na mape regionálnych dejín určite zaplní napríklad aj pripravovaná monografia Starej Ľubovne. Pre úplnosť je dôležité povedať, že množstvo materiálov (aj z regiónu Stará Ľubovňa) o druhej svetovej vojne vychádza len v elektronickej podobe. Spomedzi týchto aktivít je užitočné spomenúť najmä činnosť Klubu vojenskej histórie Beskydy a ich projekt Regionálne dejiny (www.regionalnedejiny.sk), kde nájdeme aj články z regiónu Stará Ľubovňa.

// Resumé

Príspevok v stručnosti mapuje odbornú i krásnu literatúru o regióne Stará Ľubovňa s tematikou obdobia druhej svetovej vojny a poukazuje na relatívny nedostatok diel s regionálnou tematikou v obidvoch literárnych žánroch. Upozorňuje na dielo regionálneho historika Michala Murcka, ktoré sa ako jediné komplexne (aj keď v stručnosti) zaoberá politickou, spoločenskou i hospodárskou situáciou v regióne pred, počas i tesne po druhej svetovej vojne. Z literatúry, ktorá sa primárne venuje regiónu Stará Ľubovňa, uvádza prácu Eduarda Laincza o poľskej kuriérskej službe a aj práce iných autorov, ktoré región spomínajú len v kontexte. Vojnové epizódy z miestnych dejín v rôznom rozsahu reflektuje väčšina monografií obcí okresu Stará Ľubovňa. Okrem toho v príspevku nájdeme odkazy na dokumenty venujúce sa formovaniu slovensko-poľskej hranice, prechodu slovenských a nemeckých jednotiek cez okres v roku 1939, situácii židovskej, rusínskej i nemeckej menšiny počas i tesne po druhej svetovej vojne, utečeneckým vlnám smerujúcim z Poľska a Ukrajiny cez okres Stará Ľubovňa pred postupujúcim frontom i prienikom členov Ukrajinskej povstaleckej armády na územie okresu.

49 WALACH, Stanislaw. *Akcje proti banditom*. Bratislava : Pravda, 1971, 294 s.

50 JESENSKÝ, Miloš et al. *Pribeh mesačnej jaskyne*. In *Najväčšie záhady a mystériá Slovenska*. Bratislava : Ikar – Príroda, 2017, s. 268-275.

This article shortly describes professional and fine literature about the region of Stará Ľubovňa with the topic of World War II and shows a relative need for the masterpieces with the regional topic in both literature genres. It draws the attention to the work of regional historian Michal Murcko that complexly (although in short) deals as the only one with the political, social and economic situation in the region before, during and shortly after World War II. It sources the literature primarily dealing with the region of Stará Ľubovňa, presenting the work of Eduard Laincz about Polish courier service and the work of other authors mentioning the region in its context only. The war episodes of local history in various extent are reflected by the most of monographs of the villages in Stará Ľubovňa County. In addition, we can find the references to documents dealing with the formation of Slovak-Polish border, transition of Slovak and German troops through the county in 1939, the situation of Jewish, Ruthenian and German minority during and shortly after World War II, refugee waves coming from Poland and Ukraine through Stará Ľubovňa County escaping the front and members of Ukrainian rebellion army entering the territory of county.

5

Prípád pilota Archipova a jeho posádky

Adrián Drobňák

Pred 73 rokmi sa neďaleko Starej Ľubovne odohrala tragická udalosť, ktorá i dodnes fascinuje a zaujíma ľudí nielen v Starej Ľubovni, ale aj v okolí. V septembri 1944 sa totiž na hore Marmon (Marman, Marmoň, Marmont), neďaleko Starej Ľubovne, Chmeľnice a Matysovej, zrútilo sovietske lietadlo so štvorčlennou posádkou na čele s veliteľom lietadla, pilotom Jevgenijom Ivanovičom Archipovom. Prípád tejto posádky sa počas všetkých tých rokov od tejto udalosti stal predmetom záujmu viacerých odborníkov, ale aj nadšencov, ktorí publikovali rôzne verzie príbehu založených, či už na základe archívnych materiálov, alebo výpovedí pamätníkov, resp. ich potomkov. My sa preto v tejto štúdii pokúsime podať súhrnný prierez všetkého, čo sa o tomto prípade napísalo a povedalo, doplnené o výsledky nášho výskumu. Vzhľadom na rozsiahlosť a komplikovanosť tohto prípadu a v neposlednom rade aj nekonzistentnosť jednotlivých jeho verzií si však nečiníme nárok na podanie jeho definitívnej verzie.

Do tohto momentu najkomplexnejšiu verziu podal pravdepodobne Marcel Maniak, člen historicko-dokumentačnej komisie Oblastného výboru Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov v Poprade, ktorý o tomto prípade publikoval v monografii s názvom *Nedoleteli z roku 2014*, ktorú zostavil spoločne so Stanislavom Bursom. Uvedená kapitola nám poslúži ako kostra príbehu, na ktorú v jednotlivých pasážach budeme uvádzať rôzne verzie a interpretácie konkrétnych udalostí. V uvedenej monografii sa autori venovali predovšetkým zmapovaniu havárií sovietskych transportných lietadiel v oblasti Vysokých Tatier počas sovietskeho vzdušného mosta na pomoc SNP. Väčšia časť knihy sa venuje havárii sovietskeho lietadla na Zadnom Gerlachu vo Vysokých Tatrách. Okrem toho sa čitateľ dozvie aj o ďalších leteckých nešťastiach a zostreloch sovietskych, ale aj nemeckých lietadiel v priestore Poprad, o ich posádkach a o ďalších podrobnostiach. Musíme však pripomenúť, že táto monografia, a teda aj príslušná kapitola trpí závažným nedostatkom, a to absenciou poznámok pod čiarou.

Druhým pokusom o komplexnú interpretáciu prípadu bombardéra Il-4 zo septembra 1944 je časť 4. kapitoly s názvom *Významné osobnosti Slovenského národného povstania v okrese Stará Ľubovňa* v knihe s názvom *Cesta k mohylám nezarastie* z roku 2004, ktorej zostavovateľom bol Mikuláš Strenk. Pokúsime sa vybrať opis kľúčových okamihov tohto prípadu, tak ako sú uvedené v spomínanej kapitole a podrobíme ich analýze.

V prípade Jevgenija Ivanoviča Archipova a jeho posádky ide o zrútenie bombardéra Il-4 zo zostavy 17. GLPDD (17. gardového leteckého pluku diaľkového pôsobenia) 1. GAKDD (1. gardového zboru diaľkového pôsobenia), ktoré sa 14. septembra 1944 nevrátilo z bojového letu v rámci bojovej operácie v noci zo 14. – 15. septembra 1944, keď sovietske

diaľkové letectvo bombardovalo ciele v Budapešti¹, ktorá bola v tom čase okupovaná nacistickým Nemeckom. Od začiatku roku 1944 vodcovia horthyovského Maďarska totiž začali tajné vyjednávaná so Spojencami o prechode na ich stranu. Nacisti však tento proces ticho sledovali a 19. marca 1944 sa rozhodli zakročiť. Začali vtedy v tajnosti pripravovanú operáciu Margarethe, ktorou zabezpečili územie celej krajiny, ktorého strata by pre nich znamenala odrezanie všetkých jednotiek, ktoré mali v Juhoslávii a Grécku.

V knihe *Cesta k mohylám nezarastie* sa však uvádza, že v čase bojov o Duklu bol daný bombardér súčasťou operácie, keď lietadlá Červenej armády z Bieloruska dopravovali materiálnu pomoc Slovenskému národnému povstaniu a v priestore letiska Tri duby zhadzovali výstroj a výzbroj, ako aj živú silu.² Verziu o tom, že posádka lietadla, ktoré spadlo na vrchu Marmon, bola súčasťou pomoci tzv. „furmanov“, ktorí vozili zo Sovietskeho zväzu materiálnu pomoc a odvážali ranených, priniesol aj Ján Tomčík v časopise *Letectví a kosmonautika*. Okrem nesprávneho dátumu zrútenia lietadla a to 29. septembra 1944 tu autor uvádza, že posádka lietadla letela v americkom bombardéri B-25 Mitchell. V osudný deň ich cieľom bolo bombardovať Budapešť, i keď sa z času na čas tieto bombardéry zúčastňovali rôznych výsadek na povstaleckom území. Ďalej sa tu uvádza, že lietadlo bolo zasiahnuté nemeckým protilietadlovým delostrelectvom, a pritom bol pilot zasiahnutý do ruky. Najprv sa rozhodli núdzovo pristáť, ale v poslednej fáze letu sa zachraňovali výskokom na padákokch.³

Sovietske letectvo počas 2. svetovej vojny skutočne disponovalo americkými bombardérmi B-25 Mitchell, ktoré sa dostali aj nad naše územie. Slovenské národné povstanie bolo totiž v 1. fáze aktívne podporované tiež 4. gardovou brjanskou bombardovacou divíziou zloženou z troch plukov vyzbrojených americkými bombardérmi B-25 Mitchell. Divízia bola dislokovaná v okolí mesta Vinnica na Ukrajine. Lietadlá tejto divízie zhadzovali od 4. septembra zásoby na letisko Tri Duby a od 20. septembra tiež na pomocné letiská Rohozná a Brezno nad Hronom. Počas troch septembrových týždňov divízia podnikla 498 letov a zhodila 253 ton zbraní, munície, liečiv a obväzového materiálu. V druhej fáze, po získaní letiska Krosno, podnikal 5. orolský letecký zbor (dve divízie po troch plukoch – celkovo asi 127 strojov) predovšetkým nočné lety na letisko Tri Duby s dopravnými Dakotami (Douglas C-47 Skytrain) a Li-2. Od 26. septembra zbor podnikol 701 letov, pri ktorých na Slovensko dopravil 385 ton zásob a 1928 vojakov. Pri spiatočných letoch lietadlá zboru evakuovali 698 ranených a v posledných dňoch povstania odviezli aj slovenský zlatý poklad. Počas tohto obdobia prišla 4. gardová bombardovacia divízia len o jeden stroj Mitchell. 5. zbor však stratil osem lietadiel Li-2 a šesť strojov Douglas C-47.⁴

1 BURSA, Stanislav – MANIAK, Marcel. *Nedoleteľi*. Kežmarok : Jadro, 2014, s. 116.; Ústredný archív ruského ministerstva obrany, Zvodka o navrátiťších k svojej jednotke, ktorí boli predtým evidovaní ako straty a o príčinách ich zmiznutia patriaciach k 1. gardovému bombardovaciemu leteckému smolenskému zboru za obdobie od 11. - 20. 2. 1945 č. 0296 z 23. januára 1945. (použité s dovolením pána Marcela Maniaka); Potvrdenie zo dňa 7. septembra 1977, 8.9.1977 potvrdený podpis Jevgenia Archipova radou MsNV v Starej Lubovni podľa overovacej knihy číslo 416/1977. Tlmočník jazyka ruského a ukrajinského menovaný rozhodnutím Krajského súdu – Súdnej správy v Košiciach zo dňa 10. 11. 1977, č.j. 2445/67, potvrdzuje, že preklad súhlasí s textom originálu. (použité s dovolením Ing. Ladislava Šlachtovského); KAŠŠÁK, Peter – CIBULA, Martin (eds.). *Kronika leteckej vojny nad Slovenskom*. Dostupné na internete: <http://kronika-airwarsk.blogspot.sk/search/label/1944.09.14>

2 STRENG, Mikuláš. *Cesta k mohylám nezarastie*. Stará Lubovňa : Okresný výbor Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov, 2004, s. 77.

3 TOMČÍK, Ján. Havárie „furmanov“ počas SNP. In *Letectví a kosmonautika*, 1984, roč. 60, č. 24, s. 922.

4 KLIMENT, Charles K. – NAKLÁDAL, Břetislav. *Slovenská armáda 1939 – 1945*. Praha : Naše vojsko s r.o., 2003, s. 119.

Dôkazom, že to bol B-25 Mitchell, mala byť ostroha podvozku pri pomníku, neďaleko miesta havárie, pri ktorom boli na popud pána Františka Onofreja z Prešova, ktorý sa zaujímal o tento prípad, letecký historik Bohuslav Ferianc a amatérsky historik Boris Súdny z Trnavy, ktorý sa venuje činnosti československého, resp. slovenského letectva rokov 1930 – 1960, s dôrazom na obdobie druhej svetovej vojny a ktorí údaje potvrdili jeho pravosť.

Na základe uvedených dokumentov, vrátane Zvodky o navrátišich k svojej jednotke, ktorí boli predtým evidovaní ako straty a o príčinách ich zmiznutia patriacich k 1. gardovému bombardovaciemu leteckému smolenskému zboru za obdobie od 11. – 20. februára 1945 z 23. januára 1945, ktorá sa týkala jedného z členov posádky uvedeného bombardéra (navigátor – gardový podporučík Vladimír Ivanovič Ševjakov), v ktorej sa uvádza, že bojová úloha bolo bombardovanie železničného uzla v Budapešti⁵, môžeme konštatovať, že tvrdenie o materiálnej pomoci smerom na letisko Tri duby, je nesprávne. Ak sa môžeme spoľahnúť na odkaz na stránke <http://kronika-airwarsk.blogspot.sk> so správou, ktorej pôvod sa odkazuje na Ústredný archív ruského ministerstva obrany, kde sa vyslovene uvádza, že strateným lietadlom bol Il-4⁶, tak je tvrdenie o tom, že to bol B-25 Mitchell minimálne naštrbené. Navyše vieme, že posádka lietadla bola súčasťou zostavy 17. GLPDD (17. gardový letecký pluk diaľkového pôsobenia), čo bola letecká jednotka sformovaná na základe príkazu generálneho štábu 30. apríla 1943, ktorá používala len lietadlá typu Il-4.⁷ Ďalším z možných dôkazov podporujúcich argument, že išlo o sovietsky bombardér Il-4, je list, ktorý údajne poslal samotný Archipov istému Stanislavovi zo Starej Ľubovne, ktorého kópiu vlastní pán Jozef Horečný z Matysovej. V ňom sa uvádza, že lietadlo na ktorom letel, bolo typu Il-4. Okrem iného v ňom potvrdzuje, že celá udalosť sa odohrala v noci zo 14. – 15. septembra pri lete s cieľom bombardovať strategické ciele v Budapešti. Nakoniec samotný Archipov v preloženom svedectve z roku 1977, v ktorom označil za svojho záchrancu horára Andreja Dudžáka, uviedol ako účel letu tzv. „vzdialené bombardovanie“.⁸

17. gardový letecký pluk diaľkového pôsobenia začal svoju bojovú históriu na letisku Monino 27. mája 1943, keď uskutočnil svoj prvý bojový let na bombardovanie železničného uzla Mogilev. Neskôr príslušníci tohto pluku uskutočnili tiež úspešné vzlety na bombardovanie živej sily a techniky protivníka na železničných uzloch a letiskách v okresoch miest – Mogilev, Viťepsk, Kyjev, Orel, Belgorod, Briansk, Pskov, Orša, Neča, Smolensk, Bobrujsk, Roslav, Nežin, Bachmač, Kremenčuk, Poltava a ďalšie. Začiatkom roku 1943 pluk v zostave 6. bombardovacieho oddielu diaľkového pôsobenia dostal bojovú úlohu pôsobiť v záujme vojsk, ktoré sa nachádzali na severnom a južnom krídle kurského oblúka. Pri Kurskej bitke pluk uskutočnil 263 bojových vzletov a zhodil pri tom na nepriateľa 383 ton bômb. Po Kurskej bitke sa zúčastnil bojov pri Smolensku a Roslavli, ktoré vojská Červenej armády

5 Ústredný archív ruského ministerstva obrany, Zvodka o navrátišich k svojej jednotke, ktorí boli predtým evidovaní ako straty a o príčinách ich zmiznutia patriacich k 1. gardovému bombardovaciemu leteckému smolenskému zboru za obdobie od 11. – 20. 2. 1945 č. 0296 z 23. januára 1945. (použitie s dovolením pána Marcela Maniaka)

6 KAŠŠÁK, Peter – CIBULA, Martin (eds.). *Kronika leteckej vojny nad Slovenskom*. Dostupné na internete: <http://kronika-airwarsk.blogspot.sk/search/label/1944.09.14>

7 17. gardový letecký Rostavský pluk diaľkového pôsobenia – 17. gardový bombardovací Rostavský letecký pluk. Dostupné na internete: <http://allaces.ru/sss/struct/p/gapdd17.php>

8 Potvrdenie zo dňa 7. septembra 1977, 8. 9. 1977 potvrdený podpis Jevgenia Archipova radou MsNV v Starej Ľubovni podľa overovacej knihy číslo 416/1977. Tlmočník jazyka ruského a ukrajinského menovaný rozhodnutím Krajského súdu – Súdnej správy v Košiciach zo dňa 10. 11. 1977, č.j. 2445/67, potvrdzuje, že preklad súhlasí s textom originálu. (použitie s dovolením Ing. Ladislava Štachtovského)

oslobodili 25. septembra 1943. Keďže plnenie bojových úloh pluku bolo veliteľstvom vysoko cenené, začali ho nazývať – roslavský.

Na jeseň roku 1943 sa pluk presťahoval z letiska Monino na letisko Adujevo. Od jesene do zimy roku 1943 pluk uskutočnil 189 bojových vzletov na bombardovanie komunikácií, železničných uzlov, letísk, živej sily a techniky protivníka v okresoch miest – Mga, Sinajevo, Polotsk, Viťebsk, Mogilev, Minsk, Molodečeno, Gomeľ a ďalšie. Najviac cenenú prácu uskutočnil tento pluk (90 bojových vzletov) v spolupráci s vojskami leningradského frontu na obranu mesta Leningrad a v decembri 1943 sa presťahoval na nové operačné letisko Makarovo. Keď sa v januári 1944 začala operácia leningradského, volchovského frontu a baltického loďstva na prelomenie blokády Leningradu, zúčastnil sa pluk na bombardovaní nepriateľských cieľov pri Helsinkách, Taline, Rige a ďalších. Na konci mája roku 1944 sa pluk presťahoval na letisko Osmiaky. Z tohto letiska pluk lietal na ciele vo východnom Prusku a tiež pokračoval v bombardovaní protivníka pri Baltiku a v Bielorusku. 11. septembra 1944 sa presťahoval na letisko Mačulišči pri Minsku (odkiaľ štartovala aj posádka podporučíka Archipova) a začal bombardovať ďaleké ciele – Budapešť a Debrecín a zúčastnil sa na operáciách na oslobodenie Maďarska. 26. decembra 1944 bol pluk premenovaný na 17. GBAP. Posledný bojový vzlet pluku sa uskutočnil 30. apríla 1945 a koniec vojny ho zastihol na letisku Pružany.

Za dva roky bojových vzletov od 27. mája 1943 do 30. apríla 1945 pluk zrealizoval 3410 vzletov, zhodil na nepriateľa 3579 ton bômb a viac ako milión kusov propagačného materiálu. Takisto bolo zhodených 20 ton pomoci partizánom a jeho príslušníci nalietali 13 056 letových hodín. Pluk bol počas svojej bojovej činnosti 12-krát vyznamenaný a jeho straty boli nasledovné – zahynulo a bolo nezvestných 18 pilotov, 22 navigátorov, 26 strelcov/radistov, 21 strelcov.⁹

Čo sa týka bombardéra IL-4, bolo to jedno z najrozšírenejších bombardovacích lietadiel 2. svetovej vojny, pričom v rokoch 1937 – 1944 bolo vyrobených 6 890 kusov týchto strojov. Pôvodný prototyp tohto dolnoplošníka nesúceho označenie CKB-26 sa po prvýkrát vzniesol do vzduchu v roku 1935. Nasledovala vývojová modifikácia CKB-30 a do sériovej výroby typ vstúpil ako DB-3 B, pričom písmena DB označujú diaľkový bombardér. Rané modely poháňali motory M-85 s výkonom 571 kW (765 koní), roku 1938 ich však nahradili pohonné jednotky M-86 s výkonom 716 kW (960 koní). Bombardér mal odolnú a relatívne jednoduchú konštrukciu, jeho defenzívna výzbroj tvorená jednoduchými 7,62 mm guľometmi v prednej časti, chrbtovej veži a spodnom strelisku, sa ale ukázala ako príliš slabá, takže nové bombardéry počas tzv. zimnej vojny v rokoch 1939 – 1940 proti Fínsku podliehali aj zastaraným stíhačkám typu Bristol Bulldog, Gloster Gladiator a Fokker D.XXI. V roku 1939 sa objavila modernizovaná podoba s predĺženou prednou časťou a silnejšou výzbrojou (DB-3F). Už v roku 1940 so zmenou filozofie pomenovania lietadiel ho prekrstili podľa konštruktéra Sergeja Iljušina na IL-4.¹⁰

Roku 1941 po nemeckom útoku proti Sovietskemu zväzu sa výroba presunula do novo otvorených tovární na Sibíri a v jeho konštrukcii sa nedostatkový kov nahradil omnoho

9 17. gardový letecký Rostlavský pluk diaľkového pôsobenia – 17. gardový bombardovací Rostlavský letecký pluk. Dostupné na internete: <http://allaces.ru/sssr/struct/p/gapdd17.php>

10 Iljušin IL – 4. Dostupné na internete: http://druhasvetova.com/?p=letadla/sovetska/Iljusin_IL-4

dostupnejším drevom. Drevená tak bola letovodova kabína, prechody medzi chvostovými plochami a trupom, kostra pilotného priestoru a i vonkajšia časť krídel. Drevo znamenalo mierne zníženie rýchlosti, ale inak si Il-4 zachovali svoje dobré kvality. Tie sa naopak ešte vylepšili po zavedení motorov M-88B. Pre lepšiu obranu bol do chrbtového streliska namontovaný pohyblivý guľomet UBT ráže 12, 7 mm. Il-4 pre nočné akcie dostávali zvláštnu výstroj, dokonalejšie rádiové prístroje, rádiokompas „Čajka“, autopilot APG-1 a chemické odľadňovanie nábežných hrán všetkých plôch i vrtulových listov. V boji proti námorným plavidlám sa tiež osvedčili torpédonosné obmeny Il-4T.¹¹ Bombardéry Il-4 lietali aj vo farbách sovietskeho námorného letectva, v rámci ktorého podnikli 8. augusta 1941 prvý nálet na Berlín z východu. Aj neskôr sa Il-4 podieľali na ďalších útokoch proti nemeckému hlavnému mestu a tiež proti najrôznejším iným cieľom vo východnej Európe. Roku 1944 sa výrobné linky definitívne uzavreli, bombardéry Il-4 ale slúžili až do konca vojny a aj po jej skončení.¹²

Iljušiny Il-4 boli počas druhej svetovej vojny chrbtovou kosťou sovietskeho diaľkového bombardovacieho letectva. Dá sa povedať, že to boli najťažšie bombardéry, ktoré boli v prvých dvoch tretinách vojny k dispozícii vo väčšom množstve a ktoré boli schopné zasadzovať nepriateľovi citelné straty. Často sa však stávalo, že Il-4 museli „zaskakovať“ aj v takých akciách, pre ktoré neboli skonštruované, napr. pre frontové bojové úlohy. Účinnosť teda nebola vždy absolútna, ale aj napriek tomu je možné Il-4 považovať za jedno z najúspešnejších sovietskych lietadiel.¹³

Na palube lietadla, ktoré pilotoval podporučík Archipov pri osudnom lete v noci zo 14. – 15. septembra 1944 boli¹⁴:

1. gardový podporučík Jevgenij Ivanovič Archipov – pilot

Narodil sa v roku 1922 v Kemerovskej oblasti v meste Belovo a do armády vstúpil v roku 1940. Už od malička ho zaujímali lietadlá. Bol členom miestneho aeroklubu a ako 15-ročný začal navštevovať leteckú školu. Po jej skončení sa stal leteckým inštruktorom v aeroklube. V roku 1940 odišiel do vojenskej leteckej školy v Novosibirsku a po jej skončení ho poslali do vyššej leteckej školy. V roku 1943 odišiel na front a stal sa veliteľom lietadla. V júni mu bol udelený Rad Vlasteneckej vojny.¹⁵ Z jeho blízkych máme informácie o jeho mame, ktorá sa volala Xenia Georgievna Archipova a žila v meste Belovo na ulici Maxima Gorkeho v dome č. 42.¹⁶

11 NĚMEČEK, Václav. *Sovětská letadla*. Praha : Naše vojsko, 1969, s. 164.

12 Iljušin Il – 4. Dostupné na internete: http://druhasvetova.com/?p=letadla/sovetska/Iljusin_Il-4

13 NĚMEČEK, Václav. *Sovětská letadla...*, s. 164.

14 Uvedené mená a hodnosti sa nezhodujú s uvádzaným zložením posádky v knihe *Cesta k mohylám nezarastie*, kde je zloženie posádky nasledovné: letec – poručík E.I.Archipov, radista Boris Kuprianov, navigátor Leonid Ševčuk a strelec Ivan Ivanov. Príčom sa uvádza, že Archipov sa v roku 1946 na vojenskej prehliadke v Moskve stretol s Kuprianovom a Ševčukom. Ivanova údajne chytili pri obci Chmeľnica a na neznámom mieste popravili. Pozri: STRENK, Mikuláš. *Cesta k mohylám nezarastie...*, s. 77-78.

15 BURSA, Stanislav – MANIAK, Marcel. *Nedoleteli...*, s. 116.

16 Ústredný archív ruského ministerstva obrany, Menný zoznam nevrátiacich sa strát dôstojníckeho zboru časti 1. gardového leteckého smolenského zboru diaľkového doletu za obdobie od 20. – 30. septembra 1944 č. 01445 z 3. októbra 1944 podaný Kádrovému oddeleniu Gardového leteckého smolenského zboru. (použitie s dovoľením pána Marcela Maniaka)

2. gardový podporučík Vladimír Ivanovič Ševjakov – navigátor

Narodil sa v roku 1918 v Čkalovskej oblasti a do armády vstúpil v roku 1939. Jeho otec sa volal Ivan Matvejevič Ševjakov a býval v Čkalovskej oblasti na Novosergejevskej stanici v dome č. 4.¹⁷

3. gardový mladší seržant Boris Vasiljevič Kuprijanov – strelec/radista

Narodil sa v roku 1925 v Penzenskej oblasti v Neverkinskom okrese v obci s názvom Plan a do armády vstúpil v roku 1943. Jeho mama sa volala Natalia Semionovna Kuprianova.¹⁸

4. gardový seržant Ivan Alexandrovič Jegorov – strelec

Narodil sa v roku 1916 v Orlovskej oblasti v Chvostovičeskom okrese v obci s názvom Vjazemka a do armády vstúpil v roku 1940. Jeho otec sa volal Alexander Timofejevič Jegorov a býval v Stalingradskej oblasti v Novodobrinskom okrese v obci s názvom Kravcovka.¹⁹

40 minút po vzlete s cieľom bombardovať železničný uzol Budapešť pri prelete ponad Poľsko pocítil pilot Archipov s veľkou pravdepodobnosťou nevoľnosť a nedokázal udržať lietadlo pod kontrolou.²⁰ V knihe *Cesta k mohylám nezarastie* sa zase uvádza, že lietadlo bolo nad poľským územím zasiahnuté strelami nemeckých vojsk vo výške asi 4 000 metrov.²¹ Pani Mgr. Eva Grausová, dcéra Kataríny Buríkovej, ilegálnej pracovníčky z Kežmarku, ktorá neskôr Archipovi pomohla, tvrdí, že Archipov sám spomínal, že ich ostreľovali.²² Ak zoberieme do úvahy Zvodku o navrátiťších k svojej jednotke, ktorí boli predtým evidovaní ako straty a o príčinách ich zmiznutia patriacich k 1. gardovému bombardovaciemu leteckému smolenskému zboru za obdobie od 11. – 20. 2. 1945 z 23. januára 1945, ktorá sa týka gardového podporučíka Ševjakova, v nej sa doslovne píše, že „pilot zaboľel“.²³ To by naznačovalo verziu o nevoľnosti, keďže táto fráza sa dá preložiť v zmysle, že pilotovi prišlo zle, nevoľno. Otázkou však zostáva, či môžeme túto frázu prekladať v tomto zmysle a čo vlastne bolo príčinou pilotovho stavu. Každopádne vieme, že o 22:19 vo výške 4 400 metrov sa lietadlo naklonilo vpravo na 30 – 40 % a keď sa náklon zväčšil, stroj sa prevrátil a začal

17 Ústredný archív ruského ministerstva obrany, Hlásenie Čkalovskému oblastnému vojenskému komisariátu, č. 035360. (použitie s dovolením pána Marcela Maniaka)

18 Ústredný archív ruského ministerstva obrany, Menný zoznam nevrátiťších sa strát seržantského zboru časti 1. gardového leteckého smolenského zboru diaľkového doletu za obdobie od 20. – 30. septembra 1944 č. 01450 zo 4. októbra 1944 podaný Kádrovému oddeleniu Gardového leteckého smolenského zboru. (použitie s dovolením pána Marcela Maniaka)

19 Ústredný archív ruského ministerstva obrany, Menný zoznam nevrátiťších sa strát seržantského zboru časti 1. gardového leteckého smolenského zboru diaľkového doletu za obdobie od 20. – 30. septembra 1944 č. 01450 zo 4. októbra 1944 podaný Kádrovému oddeleniu Gardového leteckého smolenského zboru. (použitie s dovolením pána Marcela Maniaka)

20 BURSA, Stanislav – MANIAK, Marcel. *Nedoleťeli...*, s. 113.

21 STRENN, Mikuláš. *Cesta k mohylám nezarastie...*, s. 77.

22 Zvukový záznam Mgr. Evy Grausovej, bytom Šrobárova 22, 058 01 Poprad, vyhotovený Mgr. Adriánom Drobnákom dňa 31. mája 2017.

23 Ústredný archív ruského ministerstva obrany, Zvodka o navrátiťších k svojej jednotke, ktorí boli predtým evidovaní ako straty a o príčinách ich zmiznutia patriacich k 1. gardovému bombardovaciemu leteckému smolenskému zboru za obdobie od 11. – 20. 2. 1945 č. 0296 z 23. januára 1945. (použitie s dovolením pána Marcela Maniaka)

padat.²⁴ Následne Archipov vydal posádke rozkaz, aby ihneď z lietadla vyskočili. On vyskočil posledný. Kuprijanov a Ševjakov pristáli neďaleko vedľa seba a na zemi sa stretli. Ostatných sa im však nepodarilo nájsť a v nasledujúcich dňoch sa pripojili k partizánom.²⁵

Ševjakov sa 18. septembra pridal k oddielu Novikova v rámci partizánskej skupiny Čapajev, ktorá prišla na slovensko-poľské pohraničie v auguste 1944. Veliteľom brigády bol Savelij Francevič Lesnikovskij, krycím menom Leonid, a náčelníkom štábu podplukovník Chomjakov. Brigáda operovala na slovensko-poľskom pohraničí a svojou bojovou činnosťou zasahovala hlboko aj na územie okresu Stará Ľubovňa.²⁶ 26. septembra 1944 sa pridal k partizánskeму oddielu Lipa, kde pôsobil do 24. januára 1945.²⁷ Oddiel Lipa sa vytvoril v 1. polovici augusta 1944 v obci Lenartov. Jadro oddielu tvorili miestni občania, ku ktorým sa pridali Rusi, Ukrajinci, Tatári, Gruzínci, Azerbajdžanci, Maďari a Židia. Boli to väčšinou utečenci z nemeckých zajateckých táborov. V oddiele bolo niekoľko občanov z Obručného, Ruskej Vole a okolitých dedín. Prvým veliteľom oddielu bol Ján Demko z Lenartova a politickým komisárom Vojtech Plachta. Po prvých úspešných akciách bol oddiel zatlačený hlboko do hôr. 24. septembra sa však Vojtechovi Plachtovi podarilo oddiel znovu zreorganizovať, doplniť vojakmi z dvoch východoslovenských divízií a sovietskymi utečencami a obnoviť bojovú a diverznú činnosť.²⁸

Po nadviazaní kontaktov so štábom brigády Gottwald bol tento oddiel organizačne začlenený do zostavy tejto brigády. Operačným priestorom oddielu bol obvod Čergovského pohoria. Táboriskami oddielu boli lesy pri obci Lenartov, povyš obce Livov, Livovská Huta, pri Krížoch, Hervartove a napokon Slanské hory, kde sa oddiel prebojoval k Sovietskej armáde. Organizačne sa členil na spravodajské oddelenie, rozvedku a mužstvo, ktoré bolo rozdelené do dvoch rôt.²⁹ Úlohou oddielu Lipa bolo vyvíjať diverznú bojovú činnosť, systematicky narušovať komunikačné spoje nepriateľa, vyhadzovať mosty a nakladacie rampy, ničiť železničné uzly, mínovať cesty a železničnú trať. Takisto jeho úlohou bolo popretrhávať telegrafné a telefónne spojenie, aby nepriateľovi vznikli zmätky vo vojenskej administratíve, najmä v spojení s tylom. Taktiež zabezpečiť spojenie oddielu so štábom brigády prostredníctvom Petra Židovského z obce Šarišské Jastrabie a o celej činnosti podávať štábu brigády hlásenia.³⁰ Z oddielu sa vyčlenila samostatná partizánska jednotka, v ktorej boli maďarskí a sovietski príslušníci. Po vyčlenení prijala jednotka názov Kirov. Veliteľom oddielu bol P. I. Šiškalov. Bola to menšia partizánska jednotka, ktorá uskutočňovala samostatné operácie a pôsobila v rámci brigády Gottwald. Oddiel operoval v Čergovskom pohorí a v okolí Minčola. Sídlo oddielu bolo v Livovskej Hute. Výdatnú pomoc

24 BURSA, Stanislav – MANIAK, Marcel. *Nedoleteli...*, s. 113.; Ústredný archív ruského ministerstva obrany, Zvodka o navrátišich k svojej jednotke, ktorí boli predtým evidovaní ako straty a o príčinách ich zmiznutia patriacich k 1. gardovému bombardovaciemu leteckému smolenskému zboru za obdobie od 11. – 20. 2. 1945 č. 0296 z 23. januára 1945. (použitie s dovoľením pána Marcela Maniaka)

25 BURSA, Stanislav – MANIAK, Marcel. *Nedoleteli...*, s. 113.

26 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1938 – 1945*. Prešov : VOMA, 2001, s. 73-74.

27 Ústredný archív ruského ministerstva obrany, Zvodka o navrátišich k svojej jednotke, ktorí boli predtým evidovaní ako straty a o príčinách ich zmiznutia patriacich k 1. gardovému bombardovaciemu leteckému smolenskému zboru za obdobie od 11. – 20. 2. 1945 č. 0296 z 23. januára 1945. (použitie s dovoľením pána Marcela Maniaka)

28 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1938 – 1945...*, s. 90-91.

29 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1938 – 1945...*, s. 90-91.

30 GOLEMA, Andrej. *Osobitná partizánska brigáda „Gottwald“*. Martin : Osveta, 1971, s. 40.

mu poskytovali občania z Čirča, Obručného, Ruskej Vole, Kyjova a Šarišského Jastrabia. Starali sa o zásobovanie, podávali správy a zúčastňovali sa bojových operácií.

V polovici októbra 1944 v súvislosti so zmenou umiestnenia štábu a presunom brigády na západ vydal Vjačeslav Antonovič Kvitinskij veliteľovi oddielu Lipa Jánovi Demkovi rozkaz samostatne podnikáť akcie proti Nemcom, organizovať prepady na nemecké autokolóny a iné dopravné prostriedky, rozvracať tylo nepriateľa, rušiť jeho komunikácie, ničiť mosty, železničné uzly, telefónne a telegrafné vedenie, udržiavať spojenie so štábom brigády a podávať o každej činnosti hlásenie pričom prvoradou úlohou oddielu bol prieskum.³¹ Oddiel Lipa vykonával partizánsku činnosť až do svojho spojenia s jednotkami sovietskej armády 22. januára 1945. Jeho príslušníci boli odvelení do Bardejova, kde bol oddiel 27. januára 1945 rozpustený. Sovietski príslušníci oddielu boli začlenení k útvarom 38. armády.³²

Ševjakov pravdepodobne istý čas strávil v poľnom lazarete nad obcou Livov v smere na obec Livovská Huta³³, o čom nám podávajú svedectvo aj jeho podpisy na ďakovných listoch partizánov a vojakov z 22. – 24. januára 1945, ktorí sa v tomto lazarete liečili a v liste zhodenom z paluby lietadla nad obcou Livov dňa 11. októbra 1945.³⁴ Ševjakov tu bol okrem iných aj spolu s kapitánom P. F. Gubinom a palubným mechanikom S. N. Utkinom, strelcom Švedinom a radistom Domašenkom³⁵, ktorí sa tu dostali krátko po 7. novembri 1944 a ktorí tvorili časť posádky sovietskeho dopravného lietadla Li-2, s ktorým v noci z 23. na 24. októbra 1944 vyleteli z materského letiska Ľvov, aby na letisko Tri Duby priviezli vojenský materiál.³⁶ Po vyložení nákladu na ich palubu naložili osem ranených povstaleckých vojakov a partizánov vyslaných na doliečenie do sovietskych nemocníc. Ranených sprevádzala ošetrovatelka židovského pôvodu A. Braunová-Ruttkayová. V priestore Popradu ich však v letovej hladine 3200 metrov napadol nemecký nočný stíhač. Z prepravovaných ranených sa zhodou šťastných okolností zachránil iba čat. A. Koprda.³⁷

Po prechode frontu v januári 1945 prišiel do Livova sovietsky staršina, ktorý na príkaz z Bardejova, prikázal všetkých ranených previesť do mesta na sovietske veliteľstvo. Hneď po prevoze ranených stavbu v ten istý deň rozobrali. Bolo to 21. januára 1945, keď

31 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1938 – 1945...*, s. 92-93.

32 GOLEMA, Andrej. *Osobitná partizánska brigáda „Gottwald“...*, s. 155.

33 V tejto súvislosti sa v niektorých zdrojoch uvádza „letec-navigátor Ševjakov“, ktorý však mal byť členom posádky sovietskeho lietadla, ktoré napadli nemecké stíhačky a zostrelili ho medzi obcami Olejníkov a Ľutina. Obyvatelia obce Ľutina a Olejníkov potom mali nájsť v blízkosti miesta katastrofy dvoch letcov. Uložili ich na voz a chceli odvieť na bezpečné miesto, lenže po ceste stretli Nemcov, ktorí obidvoch ranených letcov zobrali so sebou. Iba Ševjakov bol schopný pohybu a peši unikol smerom k poľským hraniciam, keď natrafil na partizánov, ktorí vyvíjali činnosť v okolí obcí Livov, Livovská Huta, Kríže. Práve tí partizáni mali doviest Ševjakova do poľného lazaretu. Pozri: DŽMURA, Pavel – FEDOR, Vincent. *Nemocnica v lese. Z histórie partizánskeho hnutia v Bardejovskom okrese*. Bardejov : Historicko – dokumentačná a osvetová komisia, 1995, s. 41.; GIBEL, Milan. *Protifašistický odboj v okrese Bardejov roky 1939 – 1945*. Bardejov : Oblastný výbor Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov v Bardejove, 2015, s. 34-35.

34 Na prepisoch listov z 23. a 24. januára 1945 uvádzaný ako „ml. lejt. V.M. Ševjakov“ a na prepise listu z 11. októbra ako „V.M. Ševjakov“. Pozri: DŽMURA, Pavel – FEDOR, Vincent. *Nemocnica v lese...*, s. 54-59.

35 DŽMURA, Pavel – FEDOR, Vincent. *Nemocnica v lese...*, s. 45.

36 Podľa iného zdroja tu mal ležať len s kapitánom Gubinom a Utkinom. Pozri: BURSA, Stanislav – MANIAK, Marcel. *Nedoleteli...*, s. 120.

37 BURSA, Stanislav – MANIAK, Marcel. *Nedoleteli...*, s. 119-120.

lazaret prestal existovať.³⁸ V Bardejove zranených letcov a partizánov vrátane Ševjakova odviekli horár Jozef Marcinek, ktorý organizoval budovanie a fungovanie tohto lazaretu a Ján Džmura do okresnej nemocnice, v ktorej už pracoval MUDr. František Radáč, ktorý tiež pomáhal liečiť partizánov v poľnom lazarete. O niekoľko dní partizáni a letci z nemocnice boli prepustení a zadelení k útvarom Červenej armády. Pri odchode z nemocnice zanechali MUDr. F. Radáčovi a Jozefovi Marcinekovi ďakovný list z 22. januára 1945, na ktorom je medzi inými podpísaný aj podporučík Ševjakov.³⁹ Dátum návratu Ševjakova k svojej posádke sa však líši. Uvádzané sú 2. február 1945 s tým, že v tento deň sa vrátil na funkciu – navigátor lietadla⁴⁰ alebo marec 1945.⁴¹ Každopádne je isté, že bol povýšený na kapitána a na základe rozkazu Vrchného veliteľstva vojenského letectva č. 0524 bol od 26. apríla 1954 prepustený do zálohy. Jeho posledné známe bydlisko z roku 1985 bolo v meste Orenburg.⁴²

Podľa jedného zdroja sa Kuprijanov pripojil k partizánskej brigáde Gottwald, ku ktorej ho mal priviesť Mikuláš Semančík, ktorý mal za úlohu organizovať skrývajúcich sa vojakov a odovzdať ich do priestoru Kríže – Roháč.⁴³ Je ale na mieste pochybovať o dôveryhodnosti tejto informácie, keďže sa autor dopúšťa viacerých iných nepresností ďalej v texte. Okrem iného tvrdí, že spolu s Kuprijanovom bol zostrelený aj istý kapitán Jakovlev, pričom ten členom posádky nebol. Ďalej píše, že obaja boli liečení v nemocnici v Kežmarku a po vyliečení sa zapojili do odbojovej činnosti.

Partizánska brigáda Gottwald vznikla z diverzného oddielu, ktorý bol vycvičený v obci Obarov, 8 km západne od Rovna. Rozkazom náčelníka Hlavného štábu partizánskeho hnutia generála T. A. Strokača bol za veliteľa oddielu menovaný kapitán Vjačeslav Antonovič Kvitinskij a za komisára oddielu N. V. Denisov. Diverzný oddiel bol v noci z 27. na 28. júna 1944 vysadený v priestore Čierna Gura na základňu partizánskeho zväzku Stalin. Dňa 6. augusta 1944 generál T.A. Strokač vydal veliteľovi oddielu kpt. Kvitinskemu rozkaz presunúť sa do priestoru Prešova a organizovať bojovú a diverznú činnosť. Oddiel začal presun do priestoru v noci z 8. na 9. augusta 1944 pri obci Šarbov, okres Svidník a vstúpil na územie východného Slovenska. V čase príchodu bolo v oddiele 88 partizánov, ktorí boli rozdelení do troch diverzných čiat a jednej prieskumnej. Diverzné čaty dostali úlohu vyhadzovať nemecké vojenské vlakové súpravy na železničných tratiach Prešov – Spišská Nová Ves, Prešov – Orlov – Bardejov, ničiť nepriateľské autá, telefónne a telegrafné spojenie. Okrem toho aj vyhadzovať a podpaľovať mosty a prerušovať zásobovanie frontu živou silou, technikou a potravinami. Nadväzovať najužšie vzťahy s vojakmi a dôstojníkmi slovenskej armády,

38 ROPJAK, Jozef. *Tajný partizánsky lazaret nad obcou Livov*. Dostupné na internete: <http://www.kstbardejov.wbl.sk/Tajny-partizansky-lazaret.html>

39 DŽMURA, Pavel – FEDOR, Vincent. *Nemocnica v lese...*, s. 55-56.

40 Ústredný archív ruského ministerstva obrany, Zvodka o navrátiťoch k svojej jednotke, ktorí boli predtým evidovaní ako straty a o príčinách ich zmiznutia patriacich k 1. gardovému bombardovaciemu leteckému smolenskému zboru za obdobie od 11. 20. 2. 1945 č. 0296 z 23. januára 1945. (použitie s dovolením pána Marcela Maniaka)

41 BURSA, Stanislav – MANIAK, Marcel. *Nedoleteli...*, s. 113.; KAŠŠÁK, Peter – CIBULA, Martin (eds.). *Kronika leteckej vojny nad Slovenskom*. Dostupné na internete: <http://kronika-airwarsk.blogspot.sk/search/label/1944.09.14>

42 Ústredný archív ruského ministerstva obrany, kartotéka dôstojníkov a zoznamu ocenených a hlásenie o nenávratných stratách č. 11917c, f. 58, súpis 18003, spis 1493.; f. 8414, súpis 99242c, spis 1493, list 23.; f. 99238c, spis 13, list 28.

43 SMETANA, Marcel. *Cesty ku krajsiemu životu*. Stará Ľubovňa : Okresné vlastivedné múzeum, 1988, s. 20.

nepretržite robiť prieskum o nepriateľovi a organizovať spravodajskú sieť na dedinách.⁴⁴

Po príchode do určeného priestoru začali vyvíjať bojovú a diverznú činnosť v priestore Bardejov – Orlov – Plaveč. V súvislosti s rozvojom bojovej a diverznej činnosti boli diverzné čaty reorganizované na diverzné roty, ktoré boli dislokované do vopred určených priestorov pôsobnosti. V dôsledku vyvíjajúcej sa situácie 9. septembra 1944 dostali príslušníci tejto partizánskej skupiny rozkaz presunúť sa do priestoru Poprad a zintenzívniť diverznú činnosť v tyle nemeckej divízie, ktorá útočila proti partizánom a slovenskej armáde z Popradu na západ. Brigáda tak uskutočnila presun z Čergovského pohoria do Nízkyh Tatier po smere Malcov – Šarišské Jastrabie – Vislanka – Bajerovce – Blažova dolina – Levočská dolina odkiaľ sa presunula do Jasenskej doliny, kde sa utáborila. Na prelome januára a februára 1945 sa brigáda so všetkými príslušníkmi spojila s jednotkami Červenej armády.⁴⁵

Ďalším zdrojom, ktorý nám hovorí o Kuprijanovom osude, je práca Michala Murcka s názvom *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1938 – 1945*, v ktorej autor jeho pôsobenie formuluje v zmysle, že Kuprijanov spolu s kapitánom Jakovlevom organizovali akcie starinskej ilegálnej skupiny, ktorá mala spojenie s príslušníkmi Osobitnej partizánskej brigády Gottwald a ktorej úlohou bolo okrem poskytovania správ a ostatnej pomoci partizánom sústreďovať utečencov z nemeckých táborov a po kratšom odpočinku privádzať ich k partizánskym skupinám.⁴⁶ Kniha od Andreja Golemu s názvom *Osobitná partizánska brigáda „Gottwald“* z roku 1971 disponuje zoznamom bojovníkov brigády Gottwald, v ktorom sa ale meno Borisa Kuprijanova nespomína. K dispozícii máme aj zdroj, kde sa v krátkosti spomína osud tohto sovietskeho letca, ktorý mal byť za pomoci ilegálneho pracovníka Štefana Živčáka cez Malý Lipník a hon „Krajnij veršok“ dopravený k partizánom.⁴⁷ O jeho osude ku konci vojny a po nej je k dispozícii opäť viacero verzií. Podľa spomienok Jána Markoviča a Štefana Semančíka z ilegálnej skupiny v Starine Kuprijanov umrel pri bombardovaní Prešova. Spomínali na to, že ho ich skupina zachránila po páde lietadla a pracoval v rámci ich ilegálnej skupiny v Starine (čo potvrdzuje informácie od Murcka) a získavali od neho cenné bojové skúsenosti. Ako letec údajne ťažko znášal pozemné boje, preto sa pokúsil prejsť cez front. Odprevádzala ho Anna Kopčáková z Čirča a v novembri 1944 padli pri Bardejove do rúk gestapa, ktoré ich odvieďlo o uväznilo v Prešove, kde mali obaja počas bombardovania mesta zahynúť.⁴⁸ Pravdepodobnejšia je však verzia, ktorá naznačuje, že sa vrátil k svojej jednotke 8. februára 1945 a opäť sa zapojil do bojovej činnosti.⁴⁹ a nakoniec sa vrátil do ZSSR. V jednej z mála správ, ktoré sú o ňom k dispozícii, je totiž uvedené, že v roku 1947 býval v obci Plan, ktorá sa nachádza v Neverkinskom okrese v Penzenskej oblasti.⁵⁰

44 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1938 – 1945...*, s. 83-84.; KVITINSKIJ, Vjačeslav Antonovič. *Partizánske Tatry*. Bratislava : Nakladateľstvo Pravda, 1989, s. 73.

45 KVITINSKIJ, Vjačeslav Antonovič. *Partizánske Tatry...*, s. 199.

46 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1938 – 1945...*, s. 87.

47 ŠTEFAŇÁK, Peter. *Malý Lipník*. Bratislava : Lorca, 2007, s. 85.

48 MARKOVIČ, Ján – SEMANČÍK, Štefan. Spomienky na boje vo východných Beskydách. In *Pod vedením strany*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1959, s. 257.

49 BURSA, Stanislav – MANIAK, Marcel. *Nedoleteli...*, s. 113.

50 Ústredný archív ruského ministerstva obrany, kartotéka dôstojníkov a zoznamu ocenených a hlásenie o nenávratných stratách č. 11917c, f. 58, súpis 18003, spis 1493.; f. 8414, súpis 99242c, spis 1493, list 23.; f. 99238c, spis 13, list 28.

O ďalšom členovi posádky Jegorovi je k dispozícii najmenej informácií. Je isté, že hneď 15. septembra 1944 padol do zajatia, z ktorého bol prepustený 1. júna 1945. Bol poslaný do 218. armádneho rezervného streleckého pluku, odkiaľ odišiel 1. augusta 1945 do 16. streleckého zboru.⁵¹ Bohužiaľ, nie je zatiaľ jasné, ako k jeho zajatiu došlo, kým bol presne zajatý (existujú indície o zajatí slovenským vojskom, ale aj nemeckými jednotkami) a kde bol držaný. Jeden zo zdrojov naznačuje, že sa jeho stopa končí v Starej Ľubovni, kde ho údajne odviekli na železničnú stanicu.⁵² Táto informácia sa však zdá byť nepravdepodobná. Slávnostný výkop tunela na železničnej trati Podolínec – Orlov, ktorý stavala firma Ing. Václava Velflíka, sa síce uskutočnil za prítomnosti popredných činiteľov okresu a miestneho obyvateľstva 22. decembra 1943. Práce na trati boli však vojnovými udalosťami v roku 1944 prerušené a výstavba pokračovala až v roku 1946.⁵³

Informácie o členoch posádky, účele ich letu a ich osudoch sa viac menej zhodujú s už spomínanou správou uverejnenou na internetovej stránke <http://kronika-airwarsk.blogspot.sk>, na ktorej sú uverejnené informácie o leteckej vojne nad Slovenskom a strednou Európou z obdobia rokov 1944 – 1945 a to bez rozdielu príslušnosti k letectvu. Očividné rozdiely sú však v hodnotnom označení pri Borisovi Vasiljevičovi Kuprijanovi a Ivanovi Alexandrovičovi Jegorovi, keďže Kuprijanov je uvádzaný ako gardový desiatnik a Jegorov ako gardový čatár. Ako zdroj pre príslušnú správu je uvedený Ústredný archív ruského ministerstva obrany so sídlom v Podolsku. V tejto správe sa uvádza:

„V obvode obce Hobgart (Chmelníca), okres Stará Ľubovňa havarovalo sovietske lietadlo so štvorčlennou posádkou, z nej dvaja členovia utiekli a mali sa dostať k partizánom na Roháči. Jeden letec bol Nemcami zajatý a odvečený na neznáme miesto. Posledný z posádky, nejaký poručík, bol pri havárii ťažko ranený a odvezený do nemocnice v Kežmarku, odkiaľ sa mu podarilo ujsť 20.12.1944. Zdržoval sa potom v okolí Kežmarku, nakoľko udržiaval známosť so sestrou z nemocnice z Kežmarku.

Strateným strojom bolo lietadlo Iljušin Il-4 patriace 17.GLP DD (17. gardovému leteckému pluku diaľkového pôsobenia), 1.GAK DD (1. gardového leteckého zboru diaľkového pôsobenia), ktoré sa 14.09.1944 nevrátilo z bojového letu s posádkou, ktorú tvorili: Pilot gard. podporučík Archipov Jevgenij Ivanovič (Архипов Евгений Иванович), narodený 1922, nevrátil sa z bojovej úlohy, pravdepodobne zahynul.

Navigátor gard. podporučík Ševjakov Vladimír Ivanovič (Шевяков Владимир Иванович), narodený 1918, nevrátil sa z bojovej úlohy. Dňa 14.09.1944 vzlietol k bombardovaniu Budapešti a po zostrelení na území Slovenska vyskočil na padáku a pripojil sa k partizánom, kde viedol aktívny partizánsky boj proti nemeckým okupantom. V marci 1945 sa vrátil späť k svojej jednotke.

Strelec/radista gard. desiatnik Kuprijanov Boris Vasiljevič (Куприянов Борис Васильевич), narodený 1925, sa nevrátil z bojového letu dňa 14.09.1944. Taktiež vyskočil na padáku a pripojil sa k partizánom, kde viedol aktívny partizánsky boj proti nemeckým

51 Ústredný archív ruského ministerstva obrany, kartotéka dôstojníkov a zoznamu ocenených a hlásenie o nenávratných stratách č. 11917c, f. 58, súpis 18003, spis 1493.; f. 8414, súpis 99242c, spis 1493, list 23.; f. 99238c, spis 13, list 28.

52 BURSA, Stanislav – MANIAK, Marcel. *Nedoleteli...*, s. 113.

53 MURCKO, Michal. *Železnica Podolínec – Plaveč – Orlov 1966 – 1996*. Prešov : Metodické centrum v Prešove, 1997, s. 8-9.

okupantom. Dňa 08.02.1945 sa vrátil späť k svojej jednotke a zapojil sa opäť do bojovej činnosti. Strelec gard. čatár Jegorov Ivan Alexandrovič (Егоров Иван Александрович), narodený 1916, nevrátil sa z bojového letu.⁵⁴

Ešte predtým než sa lietadlo zrútilo, vypustila jeho posádka pri prelete nad obcou Hromoš 8 bômb, tak ako nám o tom podáva správu hlásenie žandárskej stanice v Plavnici z 20. septembra 1944. V tomto hlásení sa píše, že pri prelete asi 180 sovietskych lietadiel letiacich zo severu na juh, pilot jedného z lietadiel zhodil na obec Hromoš 8 bômb, z toho 2 zápalné bomby a 6 trhacích. Prvá bomba dopadla na pole a nespôsobila žiadne škody. Druhá trhacia po dopade nevybuchla a bola zneškodnená pyrotechnikom 17. septembra 1944 za dozoru okresného náčelníka zo Starej Ľubovne. Tretia, štvrtá, piata a šiesta bomba dopadli 10 – 15 metrov od obývaných domov, a to Vasila Knapíka, Jána Príhodu, Michala Knapíka, Štefana Milkovského a Karola Knapíka. Siedma zápalná bomba dopadla na stodolu Jozefa Bebka a stodolu a maštal Jána Pišteja. Posledná bomba dopadla na ulicu pred dom Mikuláša Kuňáka.

Štefan Milkovský, ktorý v tom čase stál pred domom Michala Knapíka, bol ľahšie zranený na hlave. Mária Knapíková, ktorá bola v tom čase v dome, bola zranená ľahšie črepinou na ľavej ruke a na hlave, takže musela byť odvezená do nemocnice v Kežmarku. Zranená bola tiež manželka Štefana Milkovského, Helena, ktorú trafili dve črepiny do ľavého boku a jedna do pravého lýtka. Bomby, ktoré dopadli k domu Jána Príhodu, mu poškodili spomínaný dom, tiež bola polámaná strecha stodoly a zničená ohrada domu. Zhodené bomby tiež poškodili dom Vasila Knapíka, spôsobili popraskanie múrov a poškodená bola aj ohrada. Michalovi Knapíkovi boli zase povybíjané okná a poškodená strecha na dome. Okná sa rozbili aj v dome Antona Váleka a poškodenú mal aj strechu na pivnici. Štefan Milkovský utrpel okrem zranenia aj škodu rozbitím škridlice a sklenených tabúl na povale. Karol Knapík utrpel škody vybitím deviatich okenných tabúl skla a poškodením škridlice. Jánov Pjúrovi rozbilo na dome tri okná a poškodilo strechu. Veľké škody utrpel Jozef Bebko, ktorému úplne zhorela stodola a v nej uskladnený ovos, pšenica, raž, jačmeň a seno a tiež mu zhorela drevená maštal. Štefanovi Bebkovi zhorela stodola a v nej uskladnený ovos a jačmeň, taktiež mu zhorela maštal a šopa. Jánovi Pištejovi tiež zhorela drevená stodola a v nej uskladnený jačmeň, ovos, pšenica a ďatelina. Zhorela mu aj drevená maštal a šopa. Mikuláš Kuňák utrpel škody na dome, kde mu vybil okná, poškodilo ohradu a strechu stodoly. Na záchranných prácach sa zúčastnili ľudia z blízkeho okolia a požiar bol lokalizovaný hasičskými zbormi z Hromoša a zo Šambrona.

V správe sa ďalej píše, že lietadlo sa po spustení bômb otočilo severným smerom akoby spiatočnou cestou a zrútilo sa na hore Marmon. Posádka vyskočila padákmi, pilot však vyskočil tak nešťastne, že mu vrtuľa urvala v predlaktí jednu ruku. Pristál padákom na strome a pri páde zo stromu si ešte zlomil nohu a bol prevezený do Kežmarku. Ďalej sa píše, že druhý člen posádky bol zajatý nemeckým vojskom, ktoré sa v tom čase zdržovalo v Starej Ľubovni a tretí a štvrtý člen posádky zostali nezvestní. Uvádza sa, že sa výsluchu podrobili viacerí členovia posádky, pričom sa vyslovene hovorí o zajatí len jedného člena posádky (pravdepodobne Jegorov). Ak prijmeme tvrdenie o viacerých vypočúvaných, potom jediným ďalším možným členom posádky, ktorý mohol byť zajatý a vypočúvaný, by musel

54 KAŠŠÁK, Peter – CIBULA, Martin (eds.). *Kronika leteckej vojny nad Slovenskom*. Dostupné na internete: <http://kronika-airwarsk.blogspot.sk/search/label/1944.09.14>

byť Archipov. Tomu by nasvedčovala aj výpoveď zdravotnej sestry z kežmarskej nemocnice, sestry Bohumíry, ktorá vypovedala, že bol Archipov dovezený do Kežmarku Nemcami. I keď je otázne, čo by im mohol Archipov prezradiť v takom zlom stave. Podľa výpovedí, ktoré mali byť uskutočnené na žandárskej stanici v Starej Ľubovni, lietadlá sovietskej letky štartovali z letiska v Minsku a ich cieľom bolo bombardovanie Budapešti a bomby nad obcou Hromoš museli vypustiť iba núdzovo.⁵⁵

Zhodenie bômb nad Hromošom potvrdil aj Ján Pružinský starší, narodený 19. februára 1908, ktorý spomínal, že niekedy v polovici septembra 1944 v neskorých večerných hodinách, keď bol v maštali, zrazu počul kvílenie leteckých motorov a za krátku chvíľu aj tlmené dunenie v diaľke. On v ten večer netušil, čo sa udialo, no na druhý deň ráno išli kopať zemiaky na pole v chotári Pod skalkami a vtedy sa dozvedel od ľudí, ktorí prichádzali z obce Plavnica, že v noci lietadlo bombardovalo obec Hromoš a následne stroskotalo na hore Marmon nad obcou Matysová. Až o pár dní sa dozvedeli z rozprávania ľudí z obce Matysová, že išlo o sovietsky bombardér.

Ďalším zdrojom informácií, ktorý potvrdzuje zhodenie bômb nad Hromošom, je kronika obce Chmeľnica, ktorú písal už nebohý Štefan Kozák, narodený 1. februára 1929, ktorý túto udalosť opísal nasledovne: „*Medzi Hobgartom (dnešná Chmeľnica, pozn. autora) a Matysovou padlo ruské lietadlo, ktoré krátko predtým bombardovalo obec Hromoš. Jeden z posádky mal ruku odrvanú a nohu zlomenú. V druhý deň ho našli sedieť na pni a fajčiť (na hone Klamprofke), vzali ho do nemocnice. Iný z posádky dopadol padákom na les Spitzen Hübel a našli ho v listí, oddali ho slovenskému vojsku.*“⁵⁶ Štefan Kozák však uvádzal nesprávny dátum, a to 15. septembra. Písal tiež o štvorčlennej posádke, pričom dvaja vraj zoskočili pri obci Malý Lipník (pravdepodobne Ševjakov a Kuprijanov). Člen posádky, ktorý spadol v chotári „Spitzen Hübel“, (pravdepodobne Jegorov) a Archipov boli údajne prevezení do Starej Ľubovne a zranený Archipov bol prevezený do Kežmarku.⁵⁷

Mierne rozšírenú verziu potom podáva Marta Krafcíková v monografii o dejinách obce Chmeľnica s názvom *Utekali, aby zostali* (kde sa odvoláva na Štefana Kozáka a jeho referát spracovaný na základe kroniky obce Chmeľnica), ktorá píše: „*14. septembra večer okolo 22. hodiny, keď sa v uliciach dediny ešte nachádzalo pomerne veľa ľudí, sa zrazu ozvali zvuky sovietskeho lietadla. Preletelo ponad dedinu smerom k lesu. Naraz nastalo ticho a následne bolo počuť obrovský výbuch. Lietadlo havarovalo a spadlo v lese v hone Klampruvka, vzdialenom asi dva kilometre od dediny*“. Aj ona sa zmieňuje o zhodení bômb nad obcou Hromoš i keď uvádza nesprávny počet. „*Zároveň v diaľke, odkiaľ lietadlo priletelo, bolo vidieť veľkú žiaru. To horela dedina Hromoš, na ktorú toto lietadlo ešte pred pádom zhodilo dve bomby. (Údajne malo ďalších šesť bômb spadnúť na Chmeľnicu). Na druhý deň, keď šli ľudia na svoje polia vyberať zemiaky, zazreli v diaľke na stromoch v lese, kde lietadlo spadlo, zachytené padáky. Išli sa teda pozrieť, čo sa stalo.*“⁵⁸

55 Štátny archív v Prešove, pracovisko archív Stará Ľubovňa (ďalej len ŠA PO, p. SL)S, fond (ďalej len f.) Okresný úrad v SL 1923 – 1945, škatuľa č. 26 (ďalej len šk.), č. D1-780-44.

56 Kronika obce Chmeľnica.

57 List pracovníčky Obecného úradu v Chmeľnici Ludmily Kaňovej adresovaný pánovi Františkovi Onofrejovi odoslaný 22. februára 2005 s priloženým kusom papiera napísaným niekdajším obecným kronikárom Štefanom Kozákom, č.j. 38/2005.

58 KRAFCÍKOVÁ, Marta. *Utekali, aby zostali: rozprávanie o minulosti pre súčasnosť*. Kežmarok : Miroslav Števík – Scepusium, 2014, s. 89.

Krafčíková tiež otvára ďalšiu z nevyriešených otázok a to že, čo sa presne stalo po dopade s lietadlom. Materiál z lietadla ľudia z Matysovej využili pre svoje potreby. Išlo hlavne o hliník a ľahké kovy, ktoré boli vtedy veľmi vzácne. Vrak postupne rozobrali a z jeho častí vyrábali napríklad nádoby na kŕmenie, lopatky a iné. Niekoľko kusov sa ešte aj teraz dá nájsť v starých domoch a na pôjdoch.⁵⁹ Určitý čas po udalosti došlo na mieste dopadu lietadla k explózii, s najväčšou pravdepodobnosťou pri pokuse o likvidáciu nevybuchnutých bômb, ktoré tam ostali. Aj tu existuje viacero verzií, ako k tomu došlo. Krafčíkova uvádza, že to boli mladí Chmeľničania, keď píše: „*Kedže v lietadle ostali nevybuchnuté bomby, chmeľníckí mládenci vyložili cestičku k lietadlu suchým raždím – urobili akúsi zápalnú šnúru. Následne z bezpečnej vzdialenosti raždie zapálili. O chvíľu na to bolo počuť silný výbuch. Spôsobili ho bomby, ktoré nevybuchli pri páde lietadla.*“⁶⁰ Z Chmeľnice pochádza ešte jedna verzia a to, že to bol miestny občan, nebohý p. Alexanderčík, ktorý rozsypal v blízkosti spadnutého lietadla pušný prach a podpálil ho.⁶¹ Niečo iné zase tvrdí p. Ilkovič z Matysovej, č. domu 29, ktorý zase povedal, že to boli chlapi z Matysovej.

Správu o zhodení bômb podali žandári zo stanice v Plavnici telefonicky oblastnému žandárskemu veliteľstvu v Kežmarku 15. septembra okolo pol deviatej ráno a v ten istý deň aj ústne okresnému náčelníkovi v Starej Ľubovni. Hlásenie nemohli podať skôr, pretože v tom čase bola žandárska stanica prepadnutá partizánmi a telefonická linka bola pretrhaná.⁶² Túto žandársku stanicu prepadol oddiel nadporučíka Sašu Tulešova o 3. hodine ráno. Obec obsadila skupina asi 250 – 300 partizánov, keď predtým prerušili telefónne spojenie asi 1 km za obcou smerom k Starej Ľubovni. Partizáni bez odporu sa priblížili až k žandárskej stanici a vyzvali hliadku, aby nekládla odpor. Žandárska hliadka, ktorá na výzvu nereagovala, bola partizánmi odzbrojená, žandárska stanica obsadená a znemožnený akýkoľvek odpor. Veliteľ partizánskej jednotky v prítomnosti asi 60 partizánov odzbrojil príslušníkov stanice. Partizáni zobrali 8 pušiek s bodákmi, 2 pištole, asi 900 nábojov, ruskú automatickú pištoľ, ktorú si žandárska stanica zapožičala od miestneho farára Antona Žarnaya, 1 ďalekohľad a ďalší vojenský materiál. Ďalšia skupina partizánov počas odzbrojovania žandárov prerušila telefónne spojenie Ľubotín – Plavnica pred poštou a obsadila sklad firmy Ing. Ladislava Hitša, ktorá v obvode stavala železnicu, odkiaľ vzali 8 sudov nafty, 1 benzínovú lampu, 2 bicykle, hnacie remene, ktoré partizánom slúžili ako podrážka na topánky a 1 osobné auto značky Wanderer. Zhabané veci naložili na pripravené vozy a odišli smerom k Starej Ľubovni.⁶³

Lietadlo dopadlo do lesného masívu na vrch Marmon pri obciach Matysová a Chmeľnica. Archipovi údajne pri výskoku z lietadla odtrhlo ľavú ruku. Pri dopade sa mu padák zachytil o stromy a ostal v ňom visieť a až keď sa z neho chcel oslobodiť, zistil, že nemá ruku. Nožom sa mu podarilo prerezať popruhy a vyslobodiť sa z padáka, ale pri dopade na zem utrpel zlomeninu ľavej nohy a bedrovej kosti a upadol do bezvedomia. Pani Grausová však tvrdí, že o ruku prišiel už pri ostreľovaní, po zásahu, ktoré lietadlo utrpelo. Vtedy údajne

59 DANCÁK, F. *Matysová. Kedysi a dnes*. Prešov : Petra, 2016, s. 20.

60 KRAFČÍKOVÁ, Marta. *Utekali, aby zostali: rozprávanie o minulosti pre súčasnosť...*, s. 89.

61 List pracovníčky Obecného úradu v Chmeľnici Ludmily Kaňovej adresovaný páňovi Františkovi Onofrejovi odoslaný 22. februára 2005 s priloženým kusom papiera napísaným niekdajším obecným kronikárom Štefanom Kozákom, č. j. 38/2005.

62 ŠA PD, p. SL, f. Okresný úrad v SL 1923 – 1945, šk. 26, č. D1-780-44.

63 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1938 – 1945...*, s. 76.

došlo aj k zraneniu pravej nohy, namiesto ktorej mal neskôr po vojne drevenú protézu až ku kolenu. Po zachytení padáka na strome zostal visieť tak, že mal končatiny dvihnuté smerom hore a len vďaka tomu nevykrvácal. Z popruhov sa mu podarilo údajne dostať tak, že sa z nich mykaním vyviekol.⁶⁴Samotný Archipov počas návštevy Starej Ľubovne v roku 1977 tvrdil, že ruku mu odťalo lano smerovky.

V ťažkom stave ho našiel až na svitaní horár Andrej Dudžák. Ten mu však sám nedokázal pomôcť, tak sa rozhodol ísť po pomoc, ktorú našiel v učiteľovi zo Starej Ľubovne Ladislavovi Schneiderovi. Ten bol funkcionárom Červeného kríža a Dudžák ho poznal ako človeka, ktorý sa vyzná v poskytovaní prvej pomoci. Schneider zbral svoju zdravotnícku kapsu, nosidlá a spoľahlivých chlapcov a vydali sa do lesa. Medzitým sa Archipov prebral a bol veľmi zoslabnutý od straty krvi, ale neďaleko našiel mláku, z ktorej sa napil. V takomto stave ho našli jeho záchrancovia. Andrej Dudžák mu ponúkol vodku a Schneider mu v rámci možností ošetril zranenia. Dohodli sa, že ho odnesú do horárne a tam k nemu zavolajú Dr. Štepkina, ukrajinského emigranta, ktorý tu žil už dlhé roky. Po ceste v ťažkom teréne sa im nakoniec podarilo dostať do horárne, kde napokon prišiel aj Dr. Štepkin, ktorý Archipova ošetril a rozhodol, že musí byť okamžite operovaný. Archipova tak naložili do lekárovho auta a odviezli do najbližšej nemocnice v Kežmarku. Tu ho prijali ako lesného robotníka, ktorý sa zranil pri zvoze dreva.⁶⁵ Marta Krafčíková zase píše, že to boli obyvatelia Chmeľnice, ktorí našli zraneného pilota a to s poznámkou o druhom pilotovi, ktorého údajne odovzdali slovenskej armáde: „*Na mieste havárie našli zraneného pilota, ktorý pri páde prišiel o časť pravej ruky a mal poranenú aj nohu. Vojaka previezli do nemocnice v Kežmarku. Ďalší vojak z lietadla bol iba ľahko ranený a bol odovzdaný slovenskej armáde.*“⁶⁶

Existuje však aj iná verzia, podľa ktorej raneného pilota našli obyvatelia obce Matysová. Dokumentuje nám to správa Miestneho národného výboru obce Matysová z 12. augusta 1945, v ktorej sa spomína nesprávny dátum 17. september. Tu sa okrem iného píše o zrútení ruského lietadla č. 120 nad obcou Matysová, ktoré dostalo o 22:50 poruchu a ktoré sa zrútilo asi 500 metrov od obce do 5 metrov mladého lesa na obecnú hranicu obcí Matysová a Chmeľnica. Obyvatelia Matysovej, podľa tohto zápisu, celú noc hľadali spadnuté lietadlo, ale neúspešne a tak čakali až do nasledujúceho rána, aby pokračovali v hľadaní. Traja občania z Matysovej napokon zbadali asi 200 metrov od spadnutého lietadla v chotári obce Chmeľnica zavesený padák na smreku. Keď k nemu pribehli, uvideli asi 30 metrov od smreku ležať ruského pilota bez jednej ruky, ktorému pomohli dostať sa z močiara, v ktorom ležal a ponúkli mu vodu. Istý Horaz, ktorý býval blízko lesa, doniesol kúsok slivovice a teplého čaju, ktorý tiež ponúkli pilotovi. Medzitým prišlo viac ľudí z Matysovej, ktorí pomohli preniesť zraneného pilota k neďalekej horárni, kde mu bola poskytnutá prvá pomoc, zatiaľ čo horár odišiel do Starej Ľubovne po lekára. Medzitým jeden z Matysovčanov údajne našiel istý doklad, podľa ktorého ho identifikovali ako poručíka Borisa. Tento doklad ihneď zničili, aby ho Nemci prípadne nemohli identifikovať. Jedným z možných vysvetlení je, že pri ranenom Archipovi boli nájdené doklady gardového mladšieho seržanta Borisa Kuprijanova, ktorého považovali za zraneného pilota. Medzitým vraj prišli do lesa traja nemeckí vojaci, ktorí zadržali troch obyvateľov obce Matysová, aby ich vypočuli ohľadne spadnutého lietadla, no nič sa im nepodarilo zistiť. Celá správa sa končí dodatkom, že pilot

64 Zvukový záznam Mgr. Evy Grausovej, bytom Šrobárova 22, 058 01 Poprad, vyhotovený Mgr. Adriánom Drobnákom dňa 31. mája 2017.

65 BURSA, Stanislav – MANIAK, Marcel. *Nedoleteli...*, s. 114.

66 KRAFČÍKOVÁ, Marta. *Utekali, aby zostali: rozprávanie o minulosti pre súčasnosť...*, s. 89.

bol odvezený do Kežmarku, kde bol zachránený.⁶⁷

Odlisnú verziu podáva pani Helena Kičurová, dcéra Andreja Dudžáka. Pani Kičurová mala v čase pádu lietadla 4 roky a vypovedala, že si pamätá, ako večer počuli hukot lietadla a jej otec už podľa zvuku tvrdil, že ďaleko nedoletí. Akonáhle to dopovedal, tak lietadlo padlo. Keďže bol večer, išiel jej otec spolu s mamou hľadať spadnuté lietadlo až ráno, keď sa začalo brieždiť. Podľa padáku na strome určili miesto dopadu, zobrali kávu, alkohol a chlieb a vybrali sa hustým porastom tým smerom. Keď prišli na miesto, zistili, že je tam sovietsky vojak, ktorý mal ruku odtrhnutú zhruba pri lakti. Podali mu kávu, alkohol a chlieb a dali mu prvé ošetrenie tým, že zastavili krvácanie ruky a znehybnili zlomenú nohu. Keď sa k nemu Dudžák s manželkou blížili, už volal o pomoc. Z prinesených vecí museli zjesť alebo vypiť najprv oni a až potom sa odvážil Archipov. Po ošetrení odišiel Andrej Dudžák do hájovne, kde zhotovil provizórne nosidlá a s pomocou ľudí, ktorí v tom čase prebývali v hájovni, keďže mali pomáhať mlátiť obilie, preniesli raneného pilota do Podsadku. Po ceste však stretli dvoch nemeckých vojakov, ktorí išli hľadať padnuté lietadlo. Raneného na nosidlách si obzreli, ale Archipov stlmil dýchanie a Dudžák im povedal, že je mŕtvy a že ho idú pochovať. Vojaci sa s takým vysvetlením uspokojili a odišli. Po príchode do Podsadku raneného pomohli previezť občania Starej Ľubovne. Prevzala ho sanitka, ktorú šoféroval istý Krajger, ktorou ho odviezli do nemocnice v Kežmarku, keďže v tom čase nemocnica v Starej Ľubovni nebola. Odtrhnutú ruku sa Andrej Dudžák údajne rozhodol zahrabať pri kríži smerom na Matysovú a mala by tam byť dodnes.⁶⁸ Informáciu o prítomnosti ľudí v horárni, ktorí mali pomáhať pri mlátení obilia, ako aj o pochovanej ruke, potvrdzuje aj p. Ilkovič, ktorý tvrdí, že mlátiť obilie pomáhali chlapi z Matysovej, ktorí sa ako prví vybrali na miesto pádu a našli zraneného pilota a následne to išli oznámiť Dudžákovi. Pani Grausová zase tvrdí, že do Kežmarku ho neviezli ani v lekárovom aute, ani v sanitke, ale na voze (tzv. „rebriňáku“).⁶⁹

Andrej Dudžák následne po druhej svetovej vojne v roku 1970 žiadal o vydanie osvedčenia o účasti na národnom boji za oslobodenie podľa zákona 255/1946 Zb. zo dňa 19. januára 1946 o príslušníkoch československej armády v zahraničí a o niektorých iných účastníkoch národného boja za oslobodenie.⁷⁰ K žiadosti bolo potrebné doložiť potvrdenie o pomoci partizánom, resp. pomoci sovietskemu pilotovi. Andrej Dudžák v objasnení jeho pôvodnej žiadosti poslanej 14. októbra 1972 Ministerstvu národnej obrany uvádza, že v roku 1943 a najmä v roku 1944 bol v styku s viacerými partizánskymi skupinami, ktoré prechádzali okolo horárne, kde býval so svojou rodinou. Týmto pomáhal potravinami, šatstvom a najmä informáciami o pohybe nemeckých jednotiek. V októbri alebo novembri 1944 pomohol partizánovi Andrejovi Plavčaníkovi z Čirča, ktorý ušiel z nemeckého väzenia na Ľubovnianskom hrade. Taktiež uvádza, že raz v noci sprevádzal skupinu 13 partizánov na Pusté pole, kde vyhodili do vzduchu vlak premávajúci na trati Orlov – Plaveč. Okrem iného tu tiež píše, že v letnom období roku 1944 našiel na hore Marmon padnutého sovietskeho pilota, ktorému poskytol prvú pomoc, občerstvenie a následne privolať pomoc zo Starej

67 SNA, f. ZDNB, IV., kat. č. 1198, k. 16, fasc. č. 1, spis č. 123.

68 Zvukový záznam pani Heleny Kičurovej, bytom Mierová 76, 064 01 Stará Ľubovňa, vyhotovený Ing. Ladislavom Štachtovským dňa 1. marca 2016.

69 Zvukový záznam Mgr. Evy Grausovej, bytom Šrobárova 22, 058 01 Poprad, vyhotovený Mgr. Adriánom Drobníakom dňa 31. mája 2017.

70 Sbíрка zákonů a nařízení republiky Československé vydána dne 31. prosince 1946. Dostupné na internete: <http://www.abscr.cz/data/pdf/normy/zakon255-1946.pdf>

Ľubovne, kde zraneného pilota preniesli a poskytli mu pomoc.⁷¹

Počas návštevy Archipova v Starej Ľubovni v septembri 1977 vydal tento bývalý sovietsky pilot potvrdenie o tom, že mu Andrej Dudžák pomohol. Potvrdenie dala následne manželka Andreja Dudžáka preložiť do slovenčiny na štátnom notárstve v Prešove a v novembri 1977 ho zaslala na Ministerstvo národnej obrany do Bratislavy.⁷² V tomto potvrdení sa píše, že v roku 1944 počas výkonu bojovej úlohy pri diaľkovom bombardovaní v noci zo 14. na 15. septembra bol Archipov ťažko ranený a Andrej Dudžák mu poskytol pomoc. Našiel ho v lese, priniesol mu pálenku a kávu, čo ho posilnilo a potom išiel po lekára.⁷³

Ďalšiu verziu nám poskytuje Anton Špes z Podsadku, ktorý mal v tom čase 13 rokov. Spomína si, že bol pri tom, keď Archipova zniesli z Marmonu. Priniesli ho na nosidlách vyrobených z konárov. Chlapov, ktorí ho priniesli, si nepamätá, ale pána Schneidera áno, lebo jeho mama mala v Podsadku krčmu. Z Podsadku ho odviezli do mesta na „takom malom aute, na ktorom vozili mäso z bitúnku“ a auto šoféroval Janko Kostur. Nevie však, ako ho prepravili do Kežmarku. Padák druhého vojaka našiel pán Nemeč (z Podsadku) v lokalite „Pod Kybarkom“, už v chotári Chmeľnice. Látku použili na košele a iné zvršky. Nepamätá sa, že by niekto niečo z lietadla vyhadzoval do vzduchu. Vie len, že to, čo sa z neho dalo použiť, si rozobrali ľudia hlavne z Podsadku a Matysovej (v dome jeho svokrovcov vraj mali časť krídla ako strechu latríny). Trup lietadla zostal podľa jeho spomienok na Marmone ešte „dlho“ po vojne a až „za socializmu“ ho odviezli do zberných surovín. Keď ho viezli cez Podsadok, tak im aj údajne spadol. Ale to si nepamätá, to len počul.

V knihe *Cesta k mohylám* nezarastie sa zase uvádza, že potom, čo Dudžák s manželkou poskytli ranenému Archipovi prvú pomoc, v horskom teréne raneného ukryli a utekali dolu lesom do najbližšej osady Podsadek, kde ilegálnych pracovníkov požiadali o pomoc. Ochotní ľudia prišli, vojaka uložili na provizórne nosidlá a zabezpečili sanitku, ktorú riadil Štetkin, spolu s ním prišiel aj sanitkár Krajger, tiež učiteľ Schneider. Tí mu zabezpečili odvoz do nemocnice v Kežmarku.⁷⁴

Je možné si povšimnúť, že sa vo viacerých verziách objavujú tvrdenia o odvezení sanitkou do kežmarskej nemocnice. Tieto však narážajú na problém a to, že v tom čase žiadne sanitné vozidlo v Starej Ľubovni a v okolí nebolo. Prvé sanitné vozidlo na prevoz a návštevu pacientov bolo do Starej Ľubovne dodané až v novembri 1947 a šoférom tohto vozidla sa stal Pavol Lukáč, ktorý bol začlenený do Československého Červeného kríža (ČSČK). Išlo o osobné auto značky Škoda 1101, za ktoré ONV zaplatilo 109 000 Kčs. Čo sa týka spomínaného šoféra Júliusa Krajgera, tomu bolo pridelené sanitné vozidlo až v roku 1949. Tretie vozidlo, ktoré obsluhoval vodič Štefan Kocún, dodala v roku 1950 Štátna

71 K objasneniu pôvodnej žiadosti o vydanie osvedčenia podľa zákona č. 255/46 k čís. 58605/70-D-HB-47 zo 14.10.1972 zaslanému Ministerstvu národnej obrany. (použitie s dovolením Ing. Ladislava Štachtovského)

72 Urgencia o vybavenie žiadosti 255-ky z 25. júna 1987 zaslaná Katarínou Dudžákovou Ministerstvu národnej obrany, Komisii pre vydávanie osvedčení podľa zák. čís. 255/46 Zb. (použitie s dovolením Ing. Ladislava Štachtovského)

73 Potvrdenie zo dňa 7. septembra 1977, 8. 9. 1977 potvrdený podpis Jevgenija Archipova radou MsNV v Starej Ľubovni podľa overovacej knihy číslo 416/1977. Tlmočník jazyka ruského a ukrajinského menovaný rozhodnutím Krajského súdu – Súdnej správy v Košiciach zo dňa 10.11.1977, č.j. 2445/67, potvrdzuje, že preklad súhlasí s textom originálu. (použitie s dovolením Ing. Ladislava Štachtovského)

74 STRENN, Mikuláš. *Cesta k mohylám nezarastie...*, s. 77-78.

poisťovňa.⁷⁵

Ešte v ten deň, keď zraneného sovietskeho pilota priviezli do nemocnice, mali prísť do nemocnice Nemci. Keďže prišli naisto, lekár jeho prítomnosť ani netajil. K jeho prezradeniu údajne došlo pre nešťastnú náhodu. Chlapci, ktorí prišli k Archipovi spolu s horárom a učiteľom Schneiderom, niesli cestou do horárne pilotove topánky. Zabúdli a stretli nemeckú hliadku. Nemci si všimli neobvyklú leteckú obuv a začali sa zaujímať, odkiaľ to majú. Chlapci nakoniec museli zaviesť Nemcov na miesto, kde našli Archipova, a po obhliadke okolia nakoniec Nemci našli aj havarované lietadlo. Uskutočnili rozsiahle pátranie po okolí a prezreli všetky ambulancie a nemocnice. Preto už v ten deň bol pobyt Archipova v kežmarskej nemocnici známy. Nemci si ho hneď chceli odviezť, ale jeho zdravotný stav mu to nedovoľoval, a tak Nemci odišli s tým, že budú jeho zdravotný stav priebežne sledovať a po zlepšení ho odvezú.

Sovietsky pilot tak nakoniec strávil na 2. poschodí kežmarskej nemocnice vyše troch mesiacov. Spočiatku tu s ním ležali aj piati zajatí povstaleckí vojaci a partizáni.⁷⁶ Boli to Michal Pardel⁷⁷, Ján Gajdoš⁷⁸, Vladislav Martuševský⁷⁹, Július Tentel⁸⁰ a Ján Gombík. Všetkých menovaných však Nemci 21. septembra 1944 z nemocnice odvliekli k hájovni, asi 2 kilometre od Kežmarku, kde ich zastrelili a tam aj pochovali. Ich telá potom 21. februára 1945 boli exhumované a pravdepodobne ich pochovali na Historickom cintoríne v Kežmarku.⁸¹ Vladislav Martuševský, Ján Gajdoš, Michal Pardel a Július Tentel sa tiež spomínajú v kronike mesta Kežmarok ako obeť bojov o mesto Kežmarok počas SNP.⁸² V kežmarskej kronike sa tiež spomína celá udalosť odvlčenia a zastrelenia týchto vojakov a partizánov. Na základe uvedeného sa dozvedáme, že nemecký vojenský veliteľ mesta hauptmann Spindler, sudetský Nemeč, s povestou krutého človeka, ktorý operoval z priestorov Kežmarského hradu, nariadil vojenskej hliadke, aby vnikla do nemocnice, vyviekla ťažko ranených, spýtala ich, naložila na voz a odviezla za mesto pod vrch „Goldsberg“ (Zlatý vrch), kde boli títo odvlčení bez rozsudku zastrelení. Údajne im neboli vykopané ani priemerne hlboké hroby, takže im zo zeme trčali ruky a nohy.⁸³

Prostredníctvom príbuznej Jozefa Krajňáka, ilegálneho pracovníka, sa o Archipovi dozvedeli miestni ilegálni pracovníci, ktorí začali pripravovať plán na jeho záchranu.

75 MURCKO, Michal – LAINCZ, Eduard. *Stará Ľubovňa v rokoch 1945 – 1989 (Rukopis)*, s. 182-183.

76 BURSA, Stanislav – MANIAK, Marcel. *Nedoleteli...*, s. 114-115.

77 Narodený 2. októbra 1916 v obci Huty. Pôvodom robotník. Rotník – príslušník 1. československej armády na Slovensku. V monografii *Fašistické represálie na Slovensku* od Dušana Halaja sa uvádza, že bol z Kežmarku. V monografii *Vysoké Tatry. Od povstania po oslobodenie* od Marcela Maniaka sa uvádza, že bol čatár.

78 Narodený v roku 1920. Vojak – príslušník 1. československej armády na Slovensku.

79 Narodený v roku 1914 v Pofsku a bývajúci v Kežmarku a pracujúci ako tesár. V *monografiách Vysoké Tatry. Od povstania po oslobodenie* a *Fašistické represálie na Slovensku* sa spomína ako Vladimír Martuševský.

80 Narodený v roku 1924. Vojak telefónnej roty zo Žiliny, príslušník 1. československej armády na Slovensku.

81 MANIAK, Marcel. *Padli za našu slobodu*. Kežmarok : Jadro, 2013, s. 10, 16, 26, 28.; MANIAK, Marcel. *Vysoké Tatry: od Povstania po oslobodenie*. Poprad : Východoeurópska agentúra pre rozvoj n.o., 2012, s. 39.; HALAJ, Dušan. *Fašistické represálie na Slovensku*. Bratislava : Obzor, 1990, s. 71-72.

82 Kronika mesta Kežmarok, s. 15.

83 Kronika mesta Kežmarok, s. 20.

V Kežmarku pôsobila v ilegalite komunistická strana, ktorá po 9. októbri 1938 prešla do ilegality potom, čo Prezídium ministerstva vnútra slovenskej autonómnej vlády zastavilo činnosť komunistickej strany na Slovensku a zakázalo dopravu a rozširovanie komunistickej tlače. Územie Slovenska tak bolo rozdelené na štyri oblasti. Bol to Michal Krajňák z Kežmarku, ktorý bol v januári 1940, po zatknutí Pavla Tonhauzera, poverený vedením prešovskej ilegálnej oblasti a pre operatívne riadenie ilegálnej straníckej práce bola v roku 1940 celá prešovská oblasť rozdelená na tri obvody: šarišský so sídlom v Prešove, zemplínsky so sídlom v Michalovciach a spišský so sídlom v Kežmarku. Spišské obvodné ilegálne vedenie KSS organizovalo a usmerňovalo ilegálnu činnosť komunistov na území okresov Poprad, Kežmarok, Spišská Stará Ves, Stará Ľubovňa, Levoča, Spišská Nová Ves a Dobšiná. K vážnemu narušeniu ilegálnej činnosti komunistov došlo po zatknutí Michala Krajňáka a ďalších funkcionárov oblastného vedenia. Koncom roku 1943 však ilegálna KSS v spišskej oblasti obnovila svoju sieť. Vedením strany na Spiši bol poverený Oskár Jeleň z Popradu.⁸⁴ Činnosť kežmarských komunistov mala dve centrá: vo vtedajšej Weinovej továrni (dnešný Tatraľan), kde ilegálnu prácu usmerňoval Vojtech Boldižár a priamo v meste, kde na čele organizácie boli rodiny Krajňákovcov a Nadányiovcov.⁸⁵

Nakoniec kežmarskí ilegálni pracovníci rozhodli, že Archipova ubytujú u manželov Buríkovcov, ktorí bývali neďaleko okresného úradu (dnešná budova starej nemocnice) v časti zvanej „Soľnica“ v nájomných bytových domoch. 27. decembra⁸⁶ údajne primár prikázal sestrám, aby pripravili pre Archipova šaty. Na druhý deň ho mali totiž odviezť Nemci. Ešte v ten deň mali prísť do nemocnice za zdravotnou sestrou Helenou Kukovou, ktorá sa o Archipova starala, Katarína Buríková a Júlia Krajňáková. Katarína Buríková pracovala na okresnom úrade ako slúžna a jej manžel Ján Burík pracoval na okresnom úrade ako šofér. Júlia Krajňáková, manželka Jozefa Krajňáka, pôsobila v meste ako ilegálna pracovníčka.⁸⁷ Buríkovci, i keď sami nie komunisti, angažovali sa v ilegálnej práci a v prípade potreby prijímali pokyny od Krajňákovcov.⁸⁸

Archipov sa dostal do suterénu nemocnice, kde ho obe ženy mali čakať a kde si obliekol civilné oblečenie, ktoré mu priniesla Katarína Buríková. Z nemocnice ho mali viesť cez ulice mesta a keď stretli nemecké hliadky Archipov sa tváril, že je opitý a ženy ho len vedú domov. Trochu odlišnú verziu podáva pani Grausová, ktorá spomína, že dole do tzv. „trupárne“, čiže do márnice, ho odprevadila sestrička, pani Horáková. Tam ho čakala Katarína Buríková, ktorá mu priniesla šaty (zimník, šál, čiapku, nohavice) svojho manžela. Z nemocnice odchádzal bez topánok, ale len v sprievode Kataríny Buríkovej, s ktorou predstierali, že sú partneri. Zámerne vybrali taký čas, kedy ľudia odchádzali z kina, aby boli nenápadnejší a mohli sa skryť v dave. Dohodli sa, že ak niekoho stretnú, tak Archipov nebude hovoriť, ale bude sa tváriť, že ho bolia zuby a bude si držať šál na tvári, no počas cesty z nemocnice až k Buríkovcom nikoho nestretli. Katarína Buríková mala veľké ťažkosti držať raneného pilota a pomáhať mu chodiť, ale nakoniec to k Buríkovcom zvládli.

84 MURCKO, Michal. *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1938 – 1945...*, s. 38-39, 54.

85 Kronika mesta Kežmarok, s. 25.

86 Iný zdroj uvádza ako dátum úteku 26. december 1944. Pozri: STRENN, Mikuláš. *Cesta k mohylám nezarastie...*, s. 77.

87 Uvádza sa aj, že Júlia Krajňáková a Katarína Buríková pracovali ako zdravotné sestry. Pozri: STRENN, Mikuláš. *Cesta k mohylám nezarastie...*, s. 78.

88 Zvukový záznam Mgr. Evy Grausovej, bytom Šrobárova 22, 058 01 Poprad, vyhotovený Mgr. Adriánom Drobníakom dňa 31. mája 2017.

Hneď ako sa dostali k nim domov, Katarína Buríková začula, že sa blížia vojaci a keďže dvere museli mať vtedy stále otvorené, tak sa zľakla a rýchlo ukryla Archipova v skrini. Počula správne, pretože vtedy k nim skutočne prišli nemeckí vojaci, ktorí sa tam chvíľu zdržali a potom odišli. Archipov v skrini vydržal napriek tomu, že sa mu tam ťažko dýchalo a skriňa sa otvárala.⁸⁹

V nemocnici sa údajne až o 23. hod. dozvedeli, že Archipov chýba a oznámili to hneď Nemcom, ktorí spustili poplach a začali ho hľadať. Obklúčili nemocnicu a keď ho nenašli, zatkli skoro 40 Kežmarčanov, všetkých tých, ktorí s ním prišli do styku. No keď sa nič nezdozvedeli, tak po štyroch dňoch všetkých prepustili.⁹⁰ Skryša, kde sa Archipov ukrýval, sa nachádzala u Buríkovcov. Bol to podzemný kryt pod obývacou miestnosťou ich bytu, ktorý pozostával z dvoch izieb a kuchynky. Ján Burík ho začal kopať už pred vojnou zo strachu z budúcnosti. Jeho obavy boli o to väčšie, že bývali pri takej exponovanej budove ako okresný úrad. Ak by údajne bývali kdekoľvek ďalej, tak by to nerobil. Po vykopaní úkrytu musela byť nanovo osadená dlážka, ktorú pokryli prachom a podobne, aby vyzerala staršia a opotrebovaná. Vchod do krytu bol pod stolom, tak aby na neho nikto nestúpal a bol zakrytý kobercom. V tomto úkryte mal Archipov stráviť celý čas, ktorý bol u Buríkovcov.⁹¹ Existujú však aj informácie, že pár dní pred oslobodením Kežmarku sa dokonca ukrýval v kanáli a to až do oslobodenia mesta.⁹²

Pravdepodobne najobsiahlejší zdroj informácií, ktorý v mnohom narúša predostrený sled udalostí súvisiacich s pobytom Archipova v kežmarskej nemocnici, predstavuje výpoveď rehoľnej sestry Bohumíry, vlastným menom Rozálie Školníkovej, ktorá sa narodila 23. septembra 1917 v malej obci Kysucký Lieskovec. V roku 1943 sa zamestnala v nemocnici v Kežmarku, kde pracovala ako inštrumentárka na operačnej sále a neskôr aj ako hlavná sestra. Tu prežila aj obdobie SNP, koniec vojny a príchod sovietskych vojsk.⁹³ Rehoľná sestra Bohumíra podala svedectvo, ktoré z jej pohľadu ozrejmuje okolnosti príchodu Archipova do nemocnice, jeho pobytu v nej a nakoniec aj úteku. Hneď v úvode svojej výpovede uvádza informácie, ktoré ukazujú okolnosti príchodu Archipova do nemocnice v úplne inom svetle. Tvrdí totiž, že ho asi okolo tretej hodiny popoludní do nemocnice doviezli nemeckí vojaci vo vojenskom vozidle⁹⁴, čo úplne odporuje verzii o tom, že bol do Kežmarku privezený ľuďmi, ktorí ho našli na mieste dopadu, prípadne ľuďmi, ktorí im pomáhali. Ďalej uvádza, že v lietadle s ním boli ďalší traja a že mu pri výskoku z lietadla vrtuľa takmer úplne odsekla ruku a zostala mu v predlaktí visieť len na koži a kuse mäsa. Zároveň vypovedala, že si Archipov pri dopade zo stromu zlomil obe nohy. Krvácajúceho a kričiaceho Archipova dotiahli Nemci do operačnej sály kežmarskej nemocnice, kde ho obklúčili a strážili, zatiaľ čo ona pripravovala nástroje na operáciu. Operáciu viedol vtedajší riaditeľ nemocnice, spišský Nemec, doktor Štencel, ktorý mu ruku amputoval v mieste zranenia a ošetril zlomené nohy.⁹⁵

89 Zvukový záznam Mgr. Evy Grausovej, bytom Šrobárova 22, 058 01 Poprad, vyhotovený Mgr. Adriánom Drobníakom dňa 31. mája 2017.

90 BURSA, Stanislav – MANIAK, Marcel. *Nedoleteli...*, s. 115.

91 Zvukový záznam Mgr. Evy Grausovej, bytom Šrobárova 22, 058 01 Poprad, vyhotovený Mgr. Adriánom Drobníakom dňa 31. mája 2017.

92 STRENG, Mikuláš. *Cesta k mohylám nezarastie...*, s. 78.; BURSA, Stanislav – MANIAK, Marcel. *Nedoleteli...*, s. 114-115.

93 Dostupné online: <http://www.upn.gov.sk/sestra-bohumira-skolnikova-1917/>

94 Audiovizuálny archív ÚPN, prepis videonahrávky so svedectvom sestry Bohumíry – Rozálie Školníkovej uskutočnenej v roku 2011, s. 7.

95 Audiovizuálny archív ÚPN, prepis videonahrávky so svedectvom sestry Bohumíry – Rozálie Školníkovej uskutočnenej v roku 2011, s. 7-8.

Po operácii bol k nemu určený jeden z nemeckých vojakov, aby ho strážil a to až do vtedy, kým sa neprebudil. Následne bol premiestnený do izby s už spomínanými piatimi partizánmi a povstaleckými vojakmi. Sestra Bohumíra však vo svojej výpovedi tvrdí, že ich neodviezli k hájovni za mesto, tak ako sa to dozvedáme z iných zdrojov, ale do priestorov kežmarského hradu, kde sa na jar, po rozpustení snehu, našli ich pozostatky. Všetci piati údajne ležali zastrelení vedľa seba ešte v nemocničnom oblečení. Z toho zistili, že sú z nemocnice a následne na základe porovnávania chorobopisov ich identifikovali.⁹⁶

Archipova však strážili aj naďalej, keď bol na jednoposteľovú izbu na prvom poschodí (o poschodie nižšie) umiestnený nemecký vojak, ktorý strážil príchody a odchody ľudí, ktorí k nemu chodili. Archipov sa pomaly zotavoval a pred Vianocami sa už mohol postaviť na nohy. Začal teda chodiť aj do spoločenskej miestnosti medzi ostatných pacientov a mal záujem učiť sa po nemecky. Učil sa hlavne od sestier, ktoré nemčinu ovládali a odôvodňoval to tým, že si uvedomuje, že ho skôr či neskôr niekde odvedú a budú vypočúvať, a preto chcel vedieť aspoň trochu po nemecky. Dokonca spolu s ostatnými slávil Vianoce v spoločenskej miestnosti, kde zarecitoval ruskú báseň a vedel sa modliť aj otčenáš po rusky, ktorý ho naučila stará mama. Niekedy v tom čase sa však začal zapodievať myšlienkami na útek, s ktorými sa zdôveril aj sestre Bohumíre, ktorá ho od úteku odhovárala, lebo sa obávala, že nebude mať kde ujsť. Zároveň si však aj ona všimla, že Archipov nadväzuje kontakty s rôznymi ľuďmi z mesta, ktorí ho často navštevovali, nosili mu oblečenie a jedlo. Dokonca si pýtal povolenie, aby k niektorým z týchto nových známym z mesta mohol ísť sláviť Vianoce s tým, že by chodil na kontroly do nemocnice, ale to mu nebolo umožnené, a tak sa rozhodol, že ujde.⁹⁷

V deň úteku vykonala sestra Bohumíra spolu s riaditeľom Štencelom vizitu, ktorú ukončili okolo pol deviatej večer. Keď schádzali dole schodmi z druhého poschodia, našli údajne Archipova opretého o zábradlie, ktorého napomenuli, aby si už išiel ľahnúť, na to im on pritakal, že o chvíľu pôjde. Sestra Bohumíra spolu s riaditeľom Štencelom potom zišli dole a chystali sa na odchod. Bohumíra si však nebola istá, či pozamykala operačné priestory na druhom poschodí. Vrátila sa preto hore, prešla okolo Archipova, zamkla operačné priestory a pri ceste naspäť tam Archipov ešte stále stál. Opýtala sa ho, prečo ešte nešiel spať a on sa jej priznal, že má v pláne ujsť. Sestra Bohumíra ho od toho odhovárala, ale on namietal, že už je rozhodnutý a že už má všetko zabezpečené. Nakoniec rezignovala, popriala mu aspoň veľa šťastia a aby neprišiel do kontaktu s ďalšími pacientmi alebo personálom, tak sa s ním zviezla výťahom z druhého poschodia na prízemie, kde sa rozlúčili a ona išla domov. Počas cesty dole výťahom sa spolu pomodlili, Bohumíra mu dala krížik na čelo a lúčila sa s ním slovami: „Eugen, modli sa, nech ťa anjeli ochraňujú!“⁹⁸

Ráno po Archipovom úteku našla civilná sestra menom Angela (zdravotné sestry v kežmarskej nemocnici sa delili na civilný personál a rehoľné sestry so zdravotníckou kvalifikáciou), ktorá mala vtedy službu, už len ustlanú posteľ s malým lístočkom s odkazom od Archipova, že odchádza. Sestry chodili ráno spolu do kostola a mali to dohodnuté tak, že kým sa z kostola vrátia a nastúpia do služby, tak nočná smena potiahne službu dlhšie.

96 Audiovizuálny archív ÚPN, prepis videonahrávky so svedectvom sestry Bohumíry – Rozálie Školníkovej uskutočnenej v roku 2011, s. 10-11.

97 Audiovizuálny archív ÚPN, prepis videonahrávky so svedectvom sestry Bohumíry – Rozálie Školníkovej uskutočnenej v roku 2011, s. 8.

98 Audiovizuálny archív ÚPN, prepis videonahrávky so svedectvom sestry Bohumíry – Rozálie Školníkovej uskutočnenej v roku 2011, s. 8-9.

Keď sa sestra Bohumíra spolu s ostatnými vracali z kostola, vybehla sestra Angela na ulicu k nim a oznámila im, že Archipov zmizol. Bohumíra jej odporučila, aby spísala hlásenie z noci, čo sa z jej pohľadu stalo a nech zavolá riaditeľovi. Keď Bohumíra nastúpila o pol ôsmej do služby, riaditeľ už bol na mieste a volal na nemecké veliteľstvo na hrade, aby oznámil, čo sa stalo. Po nejakom čase prišlo do nemocnice šesť alebo osem nemeckých vojakov, ktorí začali vyšetrowanie. Všetok personál bol zhromaždený v hale a každého vypočúvali. Bohumíra vypovedala, že potom, čo sa spolu s riaditeľom minuli s Archipovom na chodbe, tak zišli dole a v rovnakom čase odišli domov. Po vypočutí bol nemocničný personál rozpustený a nemeckí vojaci odišli. Zostal tam len ten jeden, ktorý býval v izbe na prvom poschodí a mal na starosti dohľad na Archipovom a ľuďmi, ktorí ho navštevovali. Ten potom zastavil Bohumíru spolu s ešte jednou sestrou, vytiahol na nich pištoľ a pýtal sa, kde je Archipov a vyhrážal sa, že keď mu neodpovedia, tak ich zastrelí. Bohumíra mu odvetila, že nevie a že nech pokojne strieľa. Ten nakoniec rezignoval, zložil pištoľ a pustil ich preč. Tým sa podľa výpovede sestry Bohumíry ukončila v nemocnici akákoľvek debata o Archipovi a nikto sa už na nič nepýtal, aby na niekoho nepadlo podozrenie.⁹⁹

Asi štrnásť dní po jeho úteku, prišiel sestre Bohumíre nepodpísaný list napísaný na jej adresu do nemocnice s pečiatkou pošty Podolíneč, v ktorom jej Archipov ďakoval za pomoc a ubezpečoval, že sa má dobre a nič mu nechýba. Po prechode frontu a oslobodení Kežmarku sa Archipov objavil v nemocnici naposledy a to počas Veľkej noci, kde strávil približne týždeň, aby si doliečil zranenia.¹⁰⁰

V roku 1945, po skončení vojny, bol Archipov demobilizovaný a vrátil sa do rodného mesta. V roku 1946 ukončil 10 tried večernej školy a v roku 1951 ukončil Novosibirský pedagogický inštitút. Pracoval ako učiteľ a neskôr ako riaditeľ školy v meste Gurjevsk. Ako pedagóg pôsobil až do roku 1975, keď odišiel do dôchodku. Po vojne sa oženil s Dusiou Ivanovnou Archipovou, s ktorou mali 4 deti. V roku 1946 sa údajne v Moskve na vojenskej prehliadke stretol s Kuprijanovom a Ševjakovom. Pri príležitosti 20. výročia víťazstva nad Nemeckom sa rozhodol, že nájde všetkých tých, ktorí mu v roku 1944 zachránili život.¹⁰¹ Podľa pani Grausovej však sám Archipov tvrdil, že sa s ostatnými členmi posádky od tej osudnej udalosti už nestretol a nevie o nich nič, až na jedného, ktorý vraj žije niekde na severe Sovietskeho zväzu.¹⁰²

V roku 1968 navštívil Archipov spolu s manželkou Dusiou Ivanovnou Poprad a Kežmarok a v roku 1977 Starú Ľubovňu. Podľa spomienok Heleny Kičurovej sa v Poprade v roku 1968 stretol aj s Andrejom Dudžákom, ktorého Archipov vraj hneď spoznal a uznal za svojho záchrancu. Stretnutie sa uskutočnilo na mestskom národnom výbore v Poprade a toto stretnutie sprostredkoval tajomník Mestského národného výboru v Starej Ľubovni Marcel Schich.¹⁰³ Jeho návštevu Kežmarku v roku 1968 nám približuje článok v časopise s názvom Rodina a škola z mája 1968 písaný v prvej osobe ako spomienky samotného

99 Audiovizuálny archív ÚPN, prepis videonahrávky so svedectvom sestry Bohumíry – Rozálie Školníkovej uskutočnenej v roku 2011, s. 9-10.

100 Audiovizuálny archív ÚPN, prepis videonahrávky so svedectvom sestry Bohumíry – Rozálie Školníkovej uskutočnenej v roku 2011, s. 10.

101 BURSA, Stanislav – MANIAK, Marcel. *Nedoleteli...*, s. 116.

102 Zvukový záznam Mgr. Evy Grausovej, bytom Šrobárova 22, 058 01 Poprad, vyhotovený Mgr. Adriánom Drobnákom dňa 31. mája 2017.

103 Zvukový záznam pani Heleny Kičurovej, bytom Mierová 76, 064 01 Stará Ľubovňa, vyhotovený Ing. Ladislavom Šlachtovským dňa 1. marca 2016.

Archipova, ktoré preložila a upravila Taňa Dianovská. Jednou zo zaujímavostí tohto článku je zmienka o šoférovi, ktorý viezol Archipova do Kežmarku s nesprávne uvedeným menom František Mrzlák, pričom správne to má byť František Zmaržlák¹⁰⁴, ktorého Archipov označil za mladého partizána, ktorý s ním ležal v nemocnici v Kežmarku. Spolu s manželkou boli tiež hosťami Michala Krajňáka, bývalého komunistického ilegálneho pracovníka z Kežmarku. Navštívili tiež Buríkovcov a zúčastnili sa osláv 23. výročia oslobodenia mesta Kežmarok, v ktorom pobudli do 26. januára 1968.¹⁰⁵

Podľa uvedeného článku si Archipov na okolnosti svojho úteku 27. decembra 1944 spomína tak, že vyšiel z izby a videl po schodoch prichádzať piatich príslušníkov SS, ktorí išli na druhé poschodie za Sturmbannführerom SS, ktorý tu ležal so zápalom slepého čreva. Čakal, kým mu zmiznú z dohľadu a potom zišiel dolu do márnice, kde ho už čakali. Prezliekol sa do civilných šiat, ale nemal čiapku ani topánky. Napokon vyšli z nemocnice a počas cesty sa, pretože nemal barly, opieral o Katku Buríkovú, ktorá ho držala pod pazuchu. Občas zastavili, aby načerpali nové sily, až napokon došli k Buríkovcom. Cestu mali absolvovať v trojici – on, Katka Buríková a Júlia Krajňáková. V súvislosti s jeho pobytom u Buríkovcov je spomenutá jedna príhoda, keď vraj v jeden večer zaklopali na dvere Buríkovcov dvaja nemeckí dôstojníci a usadili sa u nich k večeri, zatiaľ čo Archipov sedel v skrini. Nemci sa vraj zdržali viac než dve hodiny a Archipov celý čas trpol, aby nevydal žiadny zvuk a navyše mu bolo teplo a potil sa. Našťastie sa vraj Nemci nezdržali cez noc a on mohol po dvoch hodinách vyliezť zo skrine a nadýchať sa čerstvého vzduchu. Na druhý deň vraj Nemci prišli k Buríkovcom opäť a navyše hrozilo riziko, že ho prezradí trojročná Oľga Buríková, dcérka Kataríny Buríkovej, s ktorou sa v ten večer hrala Júlia Krajňáková a ktorá malej Oľge ukazovala hračku a rozprávala rozprávky, len aby si nespomenula na uja v skrini. Ale nič sa vraj nakoniec nestalo. Tieto príhody sú podľa pani Grausovej nesprávne a tvrdí, že Archipov sa po celý čas, ktorý strávil u nich, zdržiaval len v podzemnom úkryte. Samozrejme, až na ten jediný prípad hneď na začiatku, keď ho Katarína Buríková priviedla k nim domov a vzápätí sa u nich ukázali Nemci a ona bola nútená ho z núdze ukryť do skrine.¹⁰⁶ Zaujímavá je ešte jedna zmienka a to o rádovej sestre, mníške Bohumíre, ktorá mu vraj 27. decembra po preväze vo výťahu povedala, že ho nasledujúci deň chcú odviezť do Nemecka potom, čo niekto povedal Sturmbannführerovi SS, že o poschodie vyššie leží sovietsky vojak. Ten si dal zavolať primára a vydal rozkaz, že ráno musí Archipov opustiť nemocnicu.¹⁰⁷

Na návštevu Starej Ľubovne bol Archipov pozvaný Oblastným výborom Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov (OV SZPB) a Mestom Stará Ľubovňa 29. augusta 1977 a strávil tu desať dní a navštívil aj miesto havárie lietadla. Sprevádzal ho vtedajší tajomník OV SZPB Vasil Saloň. Zároveň mu bolo udelené čestné občianstvo mesta Stará Ľubovňa, ktoré prijal v obradnej miestnosti MsNV od Marcela Schicha a ktoré mu bolo udelené plénom MsNV dňa 25. augusta 1977.¹⁰⁸ Počas tých desiatich dní, ktoré tu strávil, navštívil Archipov aj rôzne

104 Obchodník z Kežmarku, ktorý zomrel v roku 2016. Osobne ho navštívil pán Marcel Maniak a spracoval jeho spomienky na druhú svetovú vojnu. Archipova však v nich, podľa pána Maniaka, nespomínal.

105 DIANOVSKÁ, Taňa. Opäť v Československu. In *Rodina a škola*, 1968, roč. 15, č. 9, s. 195-197.

106 Zvukový záznam Mgr. Evy Grausovej, bytom Šrobárova 22, 058 01 Poprad, vyhotovený Mgr. Adriánom Drobňákom dňa 31. mája 2017.

107 DIANOVSKÁ, Taňa. *Opäť v Československu...*, s. 197.

108 STRENK, Mikuláš. *Cesta k mohylám nezarastie...*, s. 78.; E. I. Archipov. Čestný občan Starej Ľubovne. In *Ľubovnianske noviny*, 1977, roč. 3, č. 35, s. 1.

podniky v okrese, OV KSS, ONV, MNV, rekreačné a kúpeľné zariadenia v okrese a prijal ho aj tajomník OV KSS Dr. Oláh, ktorý mu odovzdal vyznamenanie za upevňovanie medzinárodnej solidarity bojovníkov proti fašizmu.¹⁰⁹ Počas tejto návštevy opäť navštívil Andreja Dudžáka, ktorý bol v tom čase veľmi chorý, pretože utrpel porážku.¹¹⁰ Koncom roka 1987 bola na vrchu Marmon slávnostne odhalená pamätná tabuľa venovaná letcovi Archipovi. Iniciatíva vzniku a osadenia tejto tabule vzišla z aktivity Okresného výboru socialistického zväzu mládeže (OV SZM) a OV SZPB. Pri príležitosti slávnostného odhalenia pamätnej tabule mal príhovor predseda OV SZM Vladimír Tarhaj, ktorý okrem iného poďakoval tvorcom tohto diela Márii Olejárovej, Martinovi Kundrátovi, Ondrejovi Vilkovi, Milanovi Bukovi, Michalovi Abrahamovskému a mnohým ďalším. Slávnostný príhovor predniesol politický pracovník okresného výboru strany Jozef Smrek. Jevgenij Ivanovič Archipov zomrel v roku 1990.

Prípád Archipova sa dostal aj na stránky rusky písaného časopisu s názvom *Družba*, v ktorom je celý príbeh podaný s viacerými nepresnosťami a chybami a miestami pôsobí neusporiadane. Ako napríklad pri opise úteku Archipova z nemocnice, keď na začiatku odchádzajú v trojici, t. j. on, Katka Buríková a Júlia Krajňáková a v priebehu úteku sa z príbehu vytráca Júlia Krajňáková a zostáva už len dvojica, Archipov a Katka Buríková. Celý článok je písaný popularizačným, beletristickým štýlom.

Už na začiatku je uvedená nepresnosť, keď sa píše, že sa celá udalosť stala začiatkom augusta roku 1944, keď vraj u obyvateľov Kežmarku rezonovala zvesť o tom, že do mestskej nemocnice priviezli ťažko raneného sovietskeho pilota, ktorý sa pri skoku padákom z lietadla dotkol vrtule a odtrhlo mu ľavú ruku. Pred pristátím sa jeho padák zavesil za vetvy vysokého stromu a visel dolu hlavou na šnúrach padáku. Nakoniec s veľkým úsilím našiel v kapse kombinézy nožík, otvoril ho zubami a prerezal popruhy padáka. Pri páde si zlomil pravú nohu. Nakoniec ho našli miestni obyvatelia, ktorí chceli pilota ukryť pred Nemcami, ale ten bol ťažko ranený. Aby mohli pilotovi zachrániť život, museli ho rýchlo transportovať do nemocnice. Nemci sa však o ňom rýchlo dozvedeli.

Napokon našiel pomoc u miestnych, ktorí rozmýšľali nad tým, ako ho zachrániť. Na konci decembra do rodiny Buríkovcov prišla ich známa Júlia Krajňáková a povedala im, že v nasledujúci deň Nemci zoberú Archipova, ale nevie kde. To sa dozvedela od svojej sestry, ktorá pracovala v nemocnici. Júlia Krajňáková vymyslela podrobný plán úteku. Bezrukého a chromého muža bolo potrebné peši previesť po jednej z najfrekventovanejších ulíc. Okrem toho sa v nemocnici v tomto čase liečil šéf mestského gestapa a gestapáci ho často navštevovali. Len čo sa zotmel, obidve ženy sa zadným vchodom vkradli do nemocnice. Archipov bol už upovedomený, že dnes ujde. Keď do jeho izby nazrela Júlia Krajňáková, už vedel, čo robiť. Vstal a pomaly vyšiel na chodbu. Odtiaľto nepozorovane zišiel po schodisku a prišiel do miestnosti, kde ho čakali Katka a Júlia. Tam sa rýchlo obliekol do vecí, ktoré mu priniesli ženy. A všetci traja vyšli z nemocnice. Katka Buríková ho zobrala pod pazuchy ako svojho muža a pilot sa celou svojou váhou opieral o jej plece. Čas od času museli zastaviť, aby si oddýchli a nabrali sily. Keď ostali stáť, tvárili sa, že o niečom živo diskutujú. Približovali sa k budove okresného úradu a po ceste stretli ľudí, ktorí sa vracali z kina, a tak museli trochu počkať, aby sa s nimi nestretli. Keby sa niekto známy s nimi stretol a začal

109 SALOŇ, Vasil. Návšteva po rokoch. In *Bojovník*, 1977, roč. 22, č. 44, s. 2.

110 Zvukový záznam pani Heleny Kičurovej, bytom Mierová 76, 064 01 Stará Lubovňa, vyhotovený Ing. Ladislavom Šlachetkovským dňa 1. marca 2016.

sa s nimi rozprávať, mohlo to skončiť veľmi zle. Po ceste však vraj natrafili na nemeckú hliadku, ale Katarína Buríková nestratila duchapritomnosť, priletela s veselým úsmevom k vojakovi a začala k nemu hovoriť po nemecky. Vojak spoznal tvár pracovníčky okresného úradu a nechal ich ísť. Nakoniec sa im podarilo dostať k Buríkovcom.

Katka Buríková s mužom sa celý čas báli, že toto tajomstvo bude vyzradené. Nemci hľadali pilota v celom meste i v celom okrese. Zatykali tých, ktorí stretli pilota v nemocnici a prehľadávali ich domy. Dom, v ktorom žili, stál v blízkosti križovatky, po ktorej k nim často chodili ľudia, ktorí stále niečo potrebovali a niekedy aj u nich vraj nocovali nemeckí vojaci. Zaujímavá je zmienka o úkryte u Buríkovcov, čo sa zhoduje s tvrdením pani Evy Grausovej, keď sa píše, že manželia Buríkovci chceli vybudovať úkryt, aby mohli pilota v prípade núdze schovať. Nosiť hlinu z miestnosti sa dalo iba potajomky a v nevelkom množstve, ale nakoniec sa im to podarilo a Archipov sa tam ukrýval až do príchodu Červenej armády.¹¹¹

V súvislosti s týmto prípadom nesmieme tiež zabúdať na články v Ľubovnianskych novinách alebo na stránkach tlačového orgánu SZPB s názvom Bojovník, v ktorých sa v nejakej súvislosti môžeme stretnúť s prípadom Archipova a posádky bombardéra IL-4. Čo sa týka Ľubovnianskych novín, môžeme spomenúť články s názvom *Stretnutie so sovietskymi* z 29. decembra 1979, *Príbeh o sovietskom letcovi* zo 17. januára 1985, *Príkladný čin mládežníkov* z 15. októbra 1987, *Svedectvo mramorového pomníčka – dejiny, ktoré treba opraviť* zo 6. apríla 2000, *Stretnutie troch generácií – zrodilo sa dúhové hnutie* z 20. apríla 2000, *Svedectvo na vrchu Marmon* zo 7. septembra 2000, *Túžia sa zabávať, spokojne spať a nezabúdať* z 28. septembra 2000. Z časopisu Bojovník sú to zase články ako *Zväzáci s odbojármi* z roku 1987, *Pekné podujatie troch generácií* z 23. novembra 2000, či *Vydarené podujatie* zo 7. novembra 2002. Tieto články však v základných bodoch v podstate kopírujú líniu z kapitoly v knihe *Cesta k mohylám nezarastie*.

Na základe uvedených skutočností môžeme prehlásiť, že prípad zrútenia lietadla pôsobí aj po 73 rokoch ako magnet a napriek nepopierateľnému záujmu, zostáva stále čiastočnou záhadou. Ešte stále nepoznáme odpovede na všetky otázky, a preto ešte stále nevieme podať jednoznačnú a definitívnu verziu tohto fascinujúceho prípadu, ktorý by si vyžadoval niekoľkoročný intenzívny výskum. Napriek odlišným verziám a tvrdeniam však vieme zostaviť určitú základnú kostru príbehu a najmä osudu pilota tohto lietadla gard. ppor. Jevgenija Ivanoviča Archipova. Môžeme s určitosťou prehlásiť, že daný incident sa odohral v noci zo 14. – 15. septembra 1944, keď sa na hore Marmon neďaleko obcí Matysová a Chmeľnica zrútil sovietsky bombardér typu IL-4 zo zostavy 17. GLPDD (17. gardového leteckého pluku diaľkového pôsobenia) 1. GAKDD (1. gardového zboru diaľkového pôsobenia). Existujú však aj tvrdenia, že nešlo o sovietsky bombardér, ale o bombardér americkej výroby typu B-25 Mitchell, o tom sa ale dá pochybovať. Posádku, okrem spomínaného Archipova tvorili navigátor gard. ppor. Vladimír Ivanovič Ševjakov, strelec – radista gard. ml. serž. Boris Vasilijevič Kuprijanov a strelec gard. serž. Ivan Alexandrovič Jegorov. Existujú rôzne verzie účelu ich letu, od materiálnej pomoci pre povstalcov v rámci SNP v smere na letisko Tri Duby, cez prevoz vojenského materiálu do Juhoslávie až po najpravdepodobnejšiu a to bombardovanie strategických cieľov v Budapešti, v tom čase kontrolovanej nacistickým Nemeckom.

111 JACKOVÁ, Júlia. Tak sa zrodila naša sloboda. In *Družba*, 1964 – 1965, č. 4, s. 2-4.

Rovnako sa líšia aj dôvody zrušenia tohto bombardéra, keď existujú verzie o nevoľnosti pilota, resp. zostrelení nemeckou protivzdušnou obranou nad Poľskom. S určitosťou však vieme povedať, že ešte predtým, než sa spomínaný bombardér zrútil, vypustila posádka núdzovo osem bômb, ktoré dopadli na obec Hromoš. To nás privádza k ďalšej okolnosti prípadu a to k posádke. Okrem Archipova sa doteraz nevenovala prílišná pozornosť ostatným členom posádky bombardéra. Domnievame sa, že po rozkaze opustiť lietadlo ako prví vyskočili Kuprijanov so Ševjakovom, ktorí dopadli blízko seba do priestoru neďaleko Malého Lipníka, pričom sa obaja nakoniec dostali k partizánom. Kuprijanov organizoval starinskú ilegálnu skupinu, ktorá mala napojenie na Osobitnú partizánsku brigádu Gottwald, zatiaľ čo Ševjakov sa dostal do oddielu Novikova v rámci partizánskej skupiny Čapajev a neskôr sa podľa všetkého pridal k oddielu Lipa. Istý čas tiež pravdepodobne strávil v partizánskom poľnom lazarete nad obcou Livov v smere na obec Livovská Huta. Aj Kuprijanov, aj Ševjakov sa nakoniec vrátili do zostavy Červenej armády. Najväčšou záhadou však zostáva štvrtý člen posádky Jegorov, o ktorom máme doteraz najmenej informácií. Pravdepodobne vyskočil ako predposledný niekde v oblasti obce Chmeľnica a dostal sa do zajatia, z ktorého bol neskôr prepustený a vrátil sa do vlasti.

Naopak, najviac vieme o osude pilota Archipova, ktorý vyskočil z lietadla ako posledný a došlo k zraneniu jeho ľavej ruky. Aj v súvislosti s tým existujú rôzne verzie, niektorí tvrdia, že mu ju odtrhla vrtuľa alebo, že mu ju odtrhla zatvárajúca sa plexisklová kabína pri výskoku, no objavujú sa aj tvrdenia, že o ňu prišiel po zásahu protivzdušnej obrany. Najpravdepodobnejšia sa však zdá verzia sestry Bohumíry z kežmarskej nemocnice, ktorá tvrdila, že ruku, aj keď značne poranenú, mal ešte pri príchode do nemocnice, kde mu ju amputovali. Navyše fakt, že v nemocnici sa rozhodli pre amputáciu, naznačuje nezvratné devastačné zranenia ruky, s ktorými by len ťažko prežil celú noc až do nasledujúceho rána. Rovnako existuje viacero verzií jeho záchranu a odvozu do nemocnice v Kežmarku, ale takmer v každej z týchto verzií vo väčšej, či menšej miere figuruje horár z neďalekej horárne menom Andrej Dudžák, ktorého aj samotný Archipov v roku 1977 označil za svojho záchrancu.

S určitosťou vieme, že sa nakoniec dostal do kežmarskej nemocnice, kde pobudol do konca decembra, keď pre zvyšujúce sa nebezpečenstvo musel ujsť za pomoci kežmarských ilegálnych pracovníkov. Opäť sa však stretávame s rovnakým problémom, ktorý sa tiahne celým týmto prípadom a to s viacerými verziami jeho úteku. Vieme, že mal pomoc zo strany nemocničného personálu, pričom sa objavujú mená, ako zdravotná sestra Helena Kuková a zdravotná sestra Horáková. Na celej akcii sa do istej miery podieľala aj sestra Bohumíra, aj keď podľa jej vlastnej výpovede, nepoznala ďalšie detaily a priebeh jeho úteku. V každom prípade, vieme, že mu pomáhali ilegálni pracovníci z Kežmarku, najmä Katarína Buríková a Júlia Krajňáková. Podľa jednej verzie mu obe tieto ženy pomohli dostať sa z nemocnice až k Buríkovcom, podľa inej mu zase pomáhala len Katarína Buríková. U Buríkovcov sa skrýval v podzemnom úkryte vykopanom Jánom Buríkom a to až do oslobodenia mesta Kežmarok.

Z uvedeného je teda zrejmé, že platia slová napísané v úvode tejto práce a to, že si nečiníme nárok na podanie definitívnej verzie tohto príbehu, ktorý aj napriek našej najlepšej snahe stále skrýva mnoho otáznikov. Verme teda, že sa ich skôr či neskôr podarí zodpovedať.

// Resumé

V tomto príspevku je pozornosť venovaná prípadu zrútenia sovietskeho bombardéru typu IL-4 na hore „Marmon“ neďaleko obcí Matysová a Chmeľnica v okrese Stará Ľubovňa v noci zo 14. – 15. septembra 1944. Cieľom je podať, čo možno najkomplexnejší a najobjektívnejší pohľad na udalosti, ktoré sa odohrali v osudnú septembrovú noc a na to, čo nasledovalo potom. To všetko na základe štúdia archívnych materiálov, literatúry, novinových článkov a spomienok pamätníkov, ktoré sme zozbierali počas archívneho a terénneho výskumu. Pozornosť je zameraná na typ lietadla, miesto vzletu, účel letu, jeho trasu a na okolnosti zrútenia. Tiež na zloženie posádky a v neposlednom rade aj na osudy jej jednotlivých členov. Vzhľadom na to, že tento prípad pútal a stále púta značnú pozornosť, rozhodli sme sa zakomponovať do tejto práce rôzne verzie a často aj protichodné tvrdenia jednotlivých udalostí, ktoré sme podrobili kritickej analýze do tej miery, do akej nám to dovoľovali materiály, ktoré sme počas výskumu nadobudli.

In this article, we focus our attention to the case of the crash of Soviet bomber IL-4 in the “Marmon” mountain close to the villages of Matysová and Chmeľnica in Stará Ľubovňa County at night from September 14th – 15th 1944. The goal is to interpret the most complex and objective view of the events that happened at this September night and the following days. It is based on the study of archive materials, literature, newspaper articles and memories of survivors that we collected during archive and terrain research. We focus our attention on the airplane type, place of take-off, the purpose of flight, routing, circumstances of the crash as well as the crew and the last but not least their fates. Regarding the topicality of this case now and before, we have made a decision to apply various versions and also contradictory statements of particular events into this work critically analyzed in the way we were able to realize based on the materials acquired during our research.

**Gardový podporučík Jevgenij
Ivanovič Archipov**

OSOBNÝ ARCHÍV MGR. EVY GRAUSOVEJ

Katarína Buríková

OSOBNÝ ARCHÍV MGR. EVY GRAUSOVEJ

Iljušin Il-4 v lete

[HTTPS://ELPODERDELASGALAXIAS.WORDPRESS.COM/2012/12/21/ILYUSHIN-IL-4-THE-RED-SECONDARY-STAR/](https://elpodderdelasgalaxias.wordpress.com/2012/12/21/ilyushin-il-4-the-red-secondary-star/)

Pozostatky horárne, v ktorej býval Andrej Dudžák s rodinou

OSOBNÝ ARCHÍV MGR. ADRIÁNA DROBŇÁKA

Archipov pri udelení čestného občianstva mesta Stará Ľubovňa, ktoré prijal v roku 1977

FOTOGRAFIA VYHOTOVENÁ JOZEFOM ČESLOM

6

Prenasledovanie Slovákov v Maďarsku v rokoch 1938 – 1944

Martin Lacko

V posledných rokoch sme svedkami, že dejiny rokov 1938 – 1945 sa akoby redukovali na tragédiu židovskej komunity, tzv. holokaust. Tomu sa podriaďuje politika, médiá, školské osnovy. Politici ohlásili povinné návštevy múzeí v Seredi a Osvienčime. Pri takomto trende, spojenom s nedostatkom hodín dejepisu a vlastivedy, sa nebudeme môcť čudovať, že naši žiaci nebudú poznať iné zločinné ideológie, genocídy, ale ani osobnosti vlastných dejín či pamäťové miesta regiónu. A nebudú vedieť ani o prenasledovaní Slovákov v 20. storočí, keď boli títo prenasledovaní len za to, že boli Slováci. Azda najsmutnejšou kapitolou je ich prenasledovanie v Maďarsku, o ktorom sa dnes nehovorí vôbec. Tu sa zameriame na osudy Slovákov na tzv. arbitrážnom území v rokoch 1938 – 1944.

Rozpadom Habsburskej monarchie v roku 1918 Slováci síce získali slobodnejšie postavenie v rámci ČSR, no ich značná časť ostala roztrúsená v Maďarsku, Rumunsku či Juhoslávii. V najhoršej situácii sa ocitli Slováci v Maďarsku. To odmietlo poskytnúť slovenskej menšine akékoľvek národnostné práva, aj napriek skutočnosti, že ho k tomu zaväzovali články Parížskej mierovej konferencie. Maďarsko ich jednoducho nerešpektovalo. Nebolo za to nikdy sankcionované. Výsledkom je, že v SR aj po sto rokoch od zániku Uhorska žije asi 400-tisíc Maďarov, avšak na území Maďarska boli Slováci pomadžarčení.

Hlavným cieľom maďarskej politiky po roku 1918 bola obnova Uhorska. Získať všetky územia, ktoré Maďari kedysi ovládali, však už nebolo možné. Maďarská politika preto podnikala aspoň čiastkové kroky. Z hľadiska Slovákov bola tragickou strata území na základe Viedenskej arbitráže z 2. 11. 1938 (10 390 km²). Podľa sčítania z r. 1930 tu žilo 854 277 obyvateľov, z toho 503 980 Maďarov, 274 145 Slovákov a Čechov.

Charakter a ciele maďarskej politiky voči Slovákom

Po získaní nových území sa maďarská štátna moc systematicky usilovala o zmenu etnických pomerov. „Metodikú“ mali prepracovanú. Testovali si ju už od 19. storočia v Uhorsku, a naplno potom v trianonskom Maďarsku (1918 – 1938). Historik Ľudovít Haraksim píše, že ak by sme priznali pravdivosť maďarských štatistík, tak v Maďarsku len v priebehu desaťročia (1930 – 1941) možno hovoriť nie o asimilácii, ale o etnocíde, t. j. likvidácii slovenskej menšiny, hoci sa to nedialo fyzickým vyhubením jej príslušníkov. Aj pre Slovákov z južného Slovenska po novembri 1938 nastal vo všetkých oblastiach čas pošliapavania najzákladnejších občianskych i ľudských práv. Osobitne si vytrpela inteligencia. Cieľom vládnej politiky bol návrat pomerov do roku 1918. Nebral sa do úvahy národný a demokratický vývoj Slovákov za ČSR. Maďarská vláda využívala (zneužívala) na maďarizáciu a odnárodňovanie Slovákov celú školskú i mimoškolskú sústavu. Protimenšinovú politiku podporovali aj cirkvi – katolícka, evanjelická či kalvínska.

Perzekúcie Slovákov maďarská štátna moc vykonávala najmä týmito spôsobmi:

- brachiálnou mocou – vyhánaním, tzv. divokým odsunom, už po 5. novembri 1938
- previerkami, preverovaním politickej a štátnej spoľahlivosti štátnych zamestnancov, ich prepúšťaním, prípadne prekladáním na územie trianonského Maďarska
- zbavovaním existencie Slovákov revíziou ich živnostenských oprávnení
- rušením či obmedzovaním slovenských škôl
- účelovým povolávaním do armády

Vyháňanie po Viedenskej arbitráži

V čase od 5. – 10. 11. 1938 maďarská armáda obsadzovala arbitrážne územie. Admirál Horthy vo svojom prejave v Košiciach 11. novembra prisľúbil, že Slováci budú mať zabezpečené svoje národné a kultúrne práva. V praxi to však vyzeralo úplne inak. Už v prvý deň okupácie vydal maďarský generálny štáb nariadenie, na základe ktorého mali byť vyhostení všetci, čo si na základe zákona o pozemkovej reforme kúpili pôdu, alebo ich príbuzní, ktorí na nej hospodárili. Prakticky to značilo pozbavenie domovskej príslušnosti a občianstva všetkých, ktorí sa na toto územie prisťahovali počas existencie ČSR. S tými si mohli vojenské orgány svojvoľne nakladať, kedykoľvek ich vyhostiť. Tak začal organizovaný pohon proti obyvateľstvu nemaďarskej národnosti. Vojaci a žandári mohli bez úradného príkazu robiť domové prehliadky, rekvirovať potraviny, dobytok a obilie a pod. *„Nová vládna moc nastolila pomery, ktoré možno prirovnať k výnimočnému stavu, k situácii najvyššieho ohrozenia, kde vojsko dostalo splnomocnenie, aby voči časti obyvateľstva okupovaného teritória postupovalo ako v dobytej krajine“*, zhodnotil znalec problematiky Dr. Deák.

V kritickej situácii sa ukázali nielen nacionálne vášne, ale aj ľudské charaktery. Miestne maďarské obyvateľstvo v nastolenom režime videlo možnosť beztriestne rabovať, lupiť a obohacovať sa na úkor Slovákov či Čechov. Sfanatizované davy, vedené miestnymi funkcionármi Zjednotenej maďarskej strany (ZMS), páchali násilie a lúpeže. Prejavovali taký stupeň nenávisťi voči nemaďarskému obyvateľstvu, že vášne musela niekedy tlmiť armáda. Jozef Kanás z Vajky nad Žitavou píše: *„Prvé, čo okupačná armáda začala na obsadenom území robiť, bolo vyháňanie obyvateľov, ktorí vraj na toto územie nepatria. (...) išlo o majetných občanov – Slovákov, ktorí museli zanechať prosperujúce majetky, domy, hnuteľnosti a s 20 kg balíkmi na osobu odísť do 24 hod. do ČSR. Plakali ženy i deti, chlapi v bezmocnosti škrípali zubami“*. Obec Takšoň (okres Galanta) bola okupovaná dňa 10. novembra 1938. *„Niekoľko dní pred okupáciou (2. 11. 1938) veľké zástupy tunajších Maďarov s maďarskými zástavami chodili po uliciach spievajúc maďarské piesne, ospevujúc Hitlera, Mussoliniho a Imrédyiho. Dav vykrikoval: 'Von so smradľavými Slovákmí, von s Čechmí!' (...) Takšonskí Slováci denne dostávali anonýmne listy s vyhrážkami, aby čím skôr zmizli z Takšoňu, že budú obesení, keď nezmiznú“*, uvádza povelový kronikársky záznam z obce.

Cieľom týchto prvých násilných opatrení bolo zredukovať počet nemaďarského obyvateľstva a vrátiť jeho etnické zloženie na úroveň roku 1910. Odhaduje sa, že len do 15. 12. 1938 dobrovoľne alebo nútene opustilo arbitrážne územie okolo 50-tisíc Slovákov.

Spoločenské a ekonomické pomery

S výnimkou ZMS boli zrušené všetky politické strany i spoločenské organizácie z obdobia ČSR, spolky, odborové a iné združenia. Ich majetok prepadol štátu. Medzi prvé nariadenia vojenskej správy patrilo zákaz používanie slovenčiny ako úradného jazyka, odstránenie slovenských nápisov z miest a dedín a zatvorenie slovenských škôl. Slovenskí učitelia boli vyzvaní, aby zastavili vyučovanie a opustili všetky stupne škôl. Koncom decembra 1938 vojenskú správu nahradila civilná. Pokračovala v predchádzajúcom trende a v perzekúcii menšín.

Násilným pripojením k horthyovskému Maďarsku sa civilizačná i hospodársko-sociálna úroveň Slovákov prepadla možno o 30 rokov dozadu. Mená, ako krstné, tak aj priezviská, boli okamžite po obsadení úradne pomaďarčené. V kostoloch boli zakázané slovenské piesne. Nová mena pengö bola oproti stabilnej čsl. (slovenskej) korune, bezcenným papierikom. Maďarsko nepoznalo sociálne zabezpečenie pracujúcich, ako fungovalo v ČSR. Dobré zásobené obchody okupačná armáda a nové kádre rýchle vykupili, takže nastal nedostatok. Navracali sa spoločenské maniere z čias konca feudalizmu v Uhorsku, vytvárajúce obrovskú sociálnu priepasť. Povinným sa stali ponižujúce zdravenia vrchnosti, ponižujúce oslovenia príslušníkov úradnej moci a spoločensky „vyšších“ tried (milostpani, milostpán) a pod.

Pokiaľ ide o školstvo po 2. 11. 1938 Maďari zrušili všetky stredné školy a silne redukovali počet ľudových škôl, prípadne v nich zriaďovali maďarské triedy. „Maďarské kráľovské ľudové školy a s vyučovacím jazykom slovenským“ – tak premenovali bývalé slovenské ľudové školy. Tu zaviedli povinne sedem hodín maďarčiny týždenne. Hlavným cieľom maďarského školstva nebolo vzdelávať, ale vychovávať k oddanosti „svätoštefanskej idey“. Už malým deťom v školách, šlabikárom počnúc, sa tak vtláčala do hláv veľkomaďarská ideológia. Všetci žiaci (pochopiteľne v maďarčine) museli spamäti na začiatku a konci vyučovania recitovať krédo: „*Verím v jedného Boha, verím v jednu vlasť, verím vo večnú božiu spravodlivosť, verím vo vzkriesenie veľkého Uhorska. Amen.*“ Slovenské knižnice boli likvidované, knihy vyradené či šrotované. Mimoriadne barbarickým bolo ich demonštratívne pálenie v niektorých obciach.

Branná výchova a armáda

Okrem školstva tu boli aj ďalšie spôsoby odnárodňovania mládeže. Branná organizácia Levente bola povinná pre chlapcov od 12 rokov až po nástup na vojenčinu. Pôsobila v každom meste, obci, okrese, župe. Išlo v podstate o predvojenskú výchovu, avšak so silným vplyvom veľkomaďarskej šovinistickej ideológie. Bežnou bola šikana, tresty a fyzické násilie, ktoré na mladých ľuďoch, v podstate deťoch, používali maďarskí poddôstojníci. Neospravedlnená absencia sa trestala policajným súdom pre rodičov, neraz aj väznením.

Tupým drilom, ponižovaním a maďarčením sa vyznačovala aj vojenská služba. Na rozdiel od slovenskej armády, kde na front odchádzali spravidla len ročníky v aktívnej službe, v maďarskej rukovali aj 40-roční muži, otcovia rodín. Maďarská kráľovská armáda bola na materiálne aj civilizačne nižšej úrovni – vojaci boli oveľa horšie vybavení a vystrojení (napr. povestnú ruskú zimu absolvovali v letných uniformách). No najmä tu jestvovali brutálne

fyzické tresty, aké už azda v žiadnej inej európskej armáde neboli. Fackovanie, bitie pästou, palicovanie, šľahanie korbáčom či bičom. Najbrutálnejším bolo „vyvážovanie“. Nieto divu, že mnoho slovenských či rusínskych brancov dezertovalo na Slovensko.

Možno spomenúť aj osud maďarských Židov. Maďarsko bolo prvý neokupovaný štát, ktorý dobrovoľne vyviezol asi 18-tisíc svojich Židov (najmä z územia P. Rusi) na Nemcami obsadené ukrajinské územia, kde boli koncom augusta 1941 povražení. Brutálne bolo zaobchádzané aj so Židmi, čo boli poslaní na front v rámci armády, boli tu často týraní a vraždení. Najväčším masakrom bol však prípad v Novom Sade (Báčka), kde v januári 1942 príslušníci maďarskej armády a žandárstva povraždili vyše 3300 osôb, vrátane žien a detí.

Aj pokiaľ berieme to najdôležitejšie kritérium, záchranu ľudských životov, aj tu vyznievajú obe armády úplne odlišne. Dezertérov v Maďarsku bežne popravovali – v SR sa však trest smrti nikdy nevykonával. Bilanciu vojnových strát nám ukazujú aj pomníky a tabule padlým. Pokiaľ na území SR obeť tej prvej spravidla niekoľkonásobne prevyšujú straty z druhej vojny, na území južného Slovenska je to celkom inak – počty obetí tu sa vyrovnávajú. Žiaľ, nemáme odborný odhad počtu padlých Slovákov v maďarskej armáde. Je však pravdepodobné, že ich tam zahynulo viac než slovenských vojakov z územia SR. Príklad za všetky – v Slovenskom Mederi, rodnej obci A. Macha, bolo už v roku 1943 11 padlých a 18 nezvestných vojakov v rámci maďarskej armády! Na území SR takéto straty v porovnateľnom období neutrpeľo ani jediné zo župných miest, vrátane Bratislavy!

Formy slovenskej obrany

Vraví sa, že akcia vyvoláva reakciu. Nie inak tomu bolo aj so Slovákami v Maďarsku. Pochopiteľne, nešlo o násilné formy. V prvom rade vznikali spontánne formy protestov. Ak pominieme hromadné úteky na Slovensko, ktoré boli jasným vyjadrením protimaďarského stanoviska, spontánne sa šírili protimaďarské heslá, maľovali nápisy po múroch, plotoch či vlakoch. („*Nechceme žiť v maďarskom otroctve! Preč od Maďarov!*“ „*Komjatice, Šurany, ukradli nám Maďari, zobudte sa bratia tam pod Tatrami*“...) Skladali rôzne protimaďarské verše, ktoré potom rozširovali. Boli tu aj kuriózne formy. Odpor voči maďarským bohoslužbám dávali veriaci najavo na mieste hromadným kašľaním (Šurany, Komjatice, 1938). Tiež spevom slovenských piesní. Ani takéto nenásilné formy neostali však bez represíí. Pamätnou sa stala demonstrácia v Šuranoch na Vianoce roku 1938, keď maďarskí žandári začali strieľať do ľudí, načo zahynula mladá Mária Kokošová. Vlna pobúrenia sa preniesla aj na Slovensko. Slovákom to pripomenulo udalosti v Černovej roku 1907.

Na rozdiel od rusínskej, ukrajinskej či srbskej menšiny mali Slováci vo svojom nešťastnom položení istú výhodu: mohli sa oprieť o svoj národný štát – Slovenskú republiku. Tu našli pochopenie a všestrannú podporu. Predpokladom vyvážených vzťahov bol princíp reciprocity (zakotvený aj v Ústave SR). Zo strany SR sa uplatňoval dodatočne – keď Maďari prenasledovali Slovákov, SR prikrčila k podobným opatreniam. Práve vďaka tomu bola budapeštianska vláda postupne prinútená k určitým ústupkom. Nie z tolerancie či úcty k menšinovým právam, len z nevyhnutnosti. A len tak sa podarilo vybojovať dve stredné školy, gymnáziá v Šuranoch a Košiciach. Šurianske nebolo nikdy legalizované, bolo len trpené, nachádzajúc sa v stave právnej neistoty. Mohlo prijímať študentov len z okolia Nových Zámkov, nie z územia trianonského Maďarska. I tak šlo o jedinečnú školu, ktorá má v slovenských dejinách obdobný zástoj ako tri matičné gymnáziá v 19. storočí. Stala sa totiž

ostrovčekom slovenského vzdelania a reči v nepriateľsky naladenom maďarskom mori.

Okrem dvoch gymnázií bolo povolené vydávať časopis *Slovenská jednota*, sprvu dvakrát do mesiaca. Maďarská vrchnosť dala Slovákom na vedomie, že tým je kvóta ich práv vyčerpaná. Slováci sa však nevzdávali. Účinnejšiu obranu mohli dosiahnuť len vytvorením politickej strany.

Slovenský politický život

Pokus z roku 1939 ustanoviť Slovenskú kresťanskú ľudovú stranu potlačili Maďari takpovediac v zárodku – väznením, bitkou, vypovedaním či zastrašovaním jej organizátorov. Jednoducho pokus o jej konštituovanie rozmetali. Až 13. 8. 1941 maďarská vláda prejavila ochotu povoliť založenie slovenskej strany – avšak znova len pre oblasť okolia Nových Zámkov. Na východe okrem toho pripravila „kontraakciu“ – založenie (1. 10. 1941) separatistickej Našej gazdovskej strany V. Dvorcsáka. (Hlásal, že na východe nežijú Slováci, ale tzv. Slováci).

Vodca slovenskej menšiny Dr. Emanuel Böhm oznámil 21. 8. 1941 založenie *Strany slovenskej národnej jednoty* (inšpirovaná podnázvom HSLS z r. 1938) na čele s ním a Jozefom Kelemenom ako generálnym tajomníkom. Slovenská jednota bola tlačovým orgánom.

Nebola to však strana, ako ich poznáme dnes. Nemala politickú moc, žiadneho zástupcu v parlamente, župe, ani v orgánoch miestnej správy. Pôsobila v právnej neistote, vedomí, že jej činnosť môže byť kedykoľvek zastavená. Okrem toho bola limitovaná iba na arbitrážne územie. Znova len vďaka reciprocite sa neskôr podarilo zriadiť sekretariát i v Békešskej Čabe a Budapešti. Napriek všetkým limitom strany bola to jedinečná udalosť aj z hľadiska slovenských dejín – bolo to jedinýkrát, keď pôsobila slovenská politická strana v Maďarsku.

Dôležitou časťou jej činnosti bolo spisovanie krívd a prechmatov voči slovenskej menšine. Vo forme memoránd ich potom vedenie SSNJ adresovalo maďarským predstaviteľom, žiadajúc o nápravu. (Např. Memorandum z 15. 7. 1941 o. i. protestovalo voči odstraňovaniu sôch slovenských svätcov cirkevnými vrchnosťami; Memorandum z roku 1942 premiérovi Kállaymu možno významom porovnať s Memorandom národa slovenského z roku 1861).

Slovenská politická strana ani jej tlačový orgán sa napokon nedožili ani konca vojny a oslobodenie územia. Pod dojmom vojnových udalostí maďarská vláda 24. 8. 1944 rozpustila všetky polit. strany a zapečatila aj sekretariáty SSNJ. Slovenská jednota prestala vychádzať 30. 9. 1944. Utrpenie Slovákov počas vlády tzv. nyílašovcov v závere vojny aj ich návrat do ČSR je už inou kapitolou.

// Resumé

Po Viedenskej arbitráži 2. 11. 1938 sa viac ako 20% územia Slovenska s takmer 300-tisíc Slovákami ocitlo v Maďarsku. Maďarský štát im nepriznal žiadne menšinové práva, naopak, zrušil všetky slovenské stredné školy, politické strany, kultúrne a spoločenské spolky a začal Slovákov prenasledovať a masovo vyháňať. Cieľom Maďarov bolo zlikvidovať slovenskú menšinu a územie totálne pomadžarčiť. Úplnej likvidácii slovenskej menšiny sa napokon podarilo zabrániť vďaka princípu reciprocity, ktorý vo vzťahu s Maďarskom nastolila Slovenská republika.

After Vienna arbitration on November 11th 1938, more than 20% of the territory of Slovakia with almost 300,000 Slovaks appeared in Hungary. The Hungarian State did not accept any minority rights, but on the contrary, closed all Slovak high schools, political parties, cultural and social associations and began to chase Slovaks and expel them out of their country. The goal of Hungarians was to dispose the Slovak minority and Magyarize its territory. The total disposal of Slovak minority was restrained due to the principle of reciprocity that the Slovak Republic set in relationship to Hungary.

VÍTANIE HORTHYOVCOV VO FILÁKOVE 10. NOVEMBRA 1938

OSOBNÁ ZBIERKA DR. VOJTECHA KÁRPÁTYHO

VYHNANÍ SLOVÁCI PO ARBITRÁŽI

CINCÍK, JOZEF. ÚTOKOM K VÍŤAZSTVU. BRATISLAVA 1940.

MEDAILLÓNY

Mgr. Matej Beránek, PhD.

Vyštudoval politológiu a slovenské dejiny na Univerzite Konštantína Filozofa v Nitre, v súčasnosti pôsobí v Múzeu holokaustu v Seredi. Vo svojich odborných prácach sa venuje predovšetkým moderným dejinám a zameriava sa na problematiku holokaustu a nedemokratických režimov, hlavne na totalitný režim v nacistickom Nemecku a autoritatívny režim slovenského štátu. V menovanej problematike sa zameriava na politické nástroje týchto režimov a to, akým spôsobom ich vo svojom praktickom fungovaní využívali.

Mgr. Adrián Drobňák

Absolvoval štúdium histórie na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove, ktoré ukončil v roku 2012 s diplomovou prácou s názvom Slovensko-poľské vzťahy na stránkach slovenskej dobovej tlače v medzivojnovom období. V súčasnosti pracuje ako historik pre novšie dejiny v Ľubovnianskom múzeu – hrade v Starej Ľubovni. Jeho hlavná odborná činnosť je zameraná na dejiny okresu Stará Ľubovňa v 2. polovici 20. storočia.

PhDr. Stanislav Konečný, CSc.

Je samostatný vedecký pracovník oddelenia histórie Spoločenskovedného ústavu v Košiciach, ktorý je súčasťou Centra spoločenských a psychologických vied Slovenskej akadémie vied v Bratislave. Zaoberá sa najmä obdobím novovekých a najnovších dejín, hlavne problematikou vývoja národnostných menšín, ako aj medzietnických vzťahov na Slovensku a v strednej Európe, predovšetkým dejinami Rusínov a Ukrajincov v tomto priestore. Osobne, resp. v spoluautorstve napísal niekoľko monografií a viac ako 100 štúdií a odborných statí k uvedeným problémom. Súčasne prednáša historické disciplíny v Ústave rusínskeho jazyka a kultúry Prešovskej univerzity v Prešove.

PhDr. Martin Lacko, PhD.

Absolvoval Filozofickú fakultu UK v Bratislave, odbor história a filozofia (1994 – 1999). Rigoróznou prácu obhájil v roku 2002 na Katedre histórie FF UK Bratislava. Dizertačnú prácu obhájil v roku 2007 v Historickom ústave SAV Bratislava. V rokoch 2001 – 2009 pôsobil ako odborný asistent slovenských dejín 20. storočia na Katedre histórie UCM v Trnave. V rokoch 2007 – 2016 ako vedeckovýskumný pracovník v Ústave pamäti národa. Od roku 1997 sa venuje výskumu dejín Slovenska v 20. storočí, predovšetkým obdobiu prvej Slovenskej republiky a výskumu tradícií slovenskej štátnosti v 20. storočí. Je autorom viacerých monografií, edícií dokumentov či zborníkov, asi 50 štúdií a množstva odborných článkov.

Mgr. Eduard Laincz

Absolvent Filozofickej fakulty Trnavskej univerzity v Trnave, odbor história. Pracoval ako odborný pracovník v Ľubovnianskom múzeu – hrade v Starej Ľubovni. V súčasnosti je členom Spišského dejepisného spolku. Venuje sa problematike slovensko-poľských vzťahov, problematike spolupráce Slovákov s poľskou kuriérskou službou počas druhej svetovej vojny a regionálnym dejinám severného Spiša v prvej polovici 20. storočia. Je

spoluautorom publikácií Spomienky na slovensko-poľské kuriérske chodníčky (2014) a Sądeckimi śladami Jana Karskiego (2014) a regionálnej monografie Krempachy (2015). V slovenských i zahraničných vedeckých časopisoch a zborníkoch publikoval historické štúdie a populárno-vedecké články s vyššie uvedenou problematikou.

PhDr. Ľudomír Molitoris, PhD.

Absolvent Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Dizertačnú prácu obhájil na Katedre histórie Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. V súčasnosti vykonáva funkciu generálneho tajomníka Spolku Slovákov v Poľsku. Je členom Spišského dejepisného spolku, Generálnej rady Svetového združenia Slovákov žijúcich v zahraničí a Rady pre zahraničných Slovákov pri Matici slovenskej. Venuje sa problematike histórie i súčasnosti slovenskej menšiny v Poľsku a regionálnym dejinám severného Spiša a hornej Oravy. Je spoluautorom monografie Tajné dejiny hornej Oravy (2012), pričom na Slovensku, v Poľsku i v zahraničí publikoval niekoľko desiatok štúdií a polemických článkov s vyššie uvedenou problematikou.

PhDr. Milica Majeriková-Molitoris, PhD.

Absolvovala štúdium dejepisu a občianskej náuky na Fakulte humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity v Prešove. Dizertačnú prácu obhájila na Katedre histórie Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Je redaktorkou krajaňského časopisu Spolku Slovákov v Poľsku Život, zostavovateľkou historickej ročenky Almanach Slováci v Poľsku, členkou redakčnej rady historickej ročenky Z minulosti Spiša a členkou výboru Spišského dejepisného spolku v Levoči. Venuje sa problematike slovensko-poľských, respektíve česko-slovensko-poľských vzťahov najmä po roku 1918, regionálnym dejinám severného Spiša a hornej Oravy i problematike slovenskej menšiny v Poľsku. Je autorkou monografie Vojna o Spiš. Spiš v politike Poľska v medzivojnovom období v kontexte česko-slovensko-poľských vzťahov (2007) a Vojna po vojne. Severný Spiš a horná Orava v rokoch 1945 – 1947 (2013) i spoluautorkou regionálnych monografií Tvarožná (2008), Spišská Stará Ves (2008), Malá Franková (2011), Spišské Hanušovce (2013), Krempachy (2015) a publikácií Doživotná umiestnenka (2010), Tajné dejiny hornej Oravy (2012) a Turistický sprievodca po Zamagurí (2014). Na Slovensku i v zahraničí publikovala desiatky historických štúdií a populárno-vedeckých článkov s vyššie uvedenou problematikou.

PhDr. Arne B. Mann, CSc.

Etnológ – romista. V roku 1978 absolvoval štúdium na Katedre etnografie a folkloristiky Filozofickej fakulty UK v Bratislave. V rokoch 1983 – 2017 pôsobil ako vedecký pracovník v Ústave etnológie Slovenskej akadémie vied. Od roku 1985 sa vo svojej výskumnej a publikačnej činnosti zameriava na dejiny, kultúru a spôsob života Rómov na Slovensku. Je autorom učebnice Rómsky dejepis (2000), 72 vedeckých štúdií a tiež vyše 100 odborných a populárno-vedeckých článkov zameraných na kováčstvo Rómov, duchovnú kultúru (obyčaje pri narodení, svadbe, úmrtí, religiozitu), zmeny v demografickom správaní. Od roku 2005 sa venuje téme rómskeho holokaustu, spolupracuje na projekte „Ma bisteren!/ Nezabudnite!“ (výskumy, odhalenie 7 pamätníkov rómskym obetiam, výstava, prednášky, editorstvo zborníkov). Externe prednáša dejiny a kultúru Rómov na Filozofickej fakulte UK v Bratislave (od roku 1995), v minulosti tiež na Filozofickej fakulte UKF v Nitre (2001 – 2009)

a Fakulte humanitných štúdií UK v Prahe (1997 – 2016).

PhDr. Michal Murcko, Dr.

Históriu a geografiu študoval na Vysokej škole pedagogickej v Bratislave. V rokoch 1963 – 1973 pôsobil na Strednej priemyselnej škole strojníckej v Prešove, v rokoch 1973 – 1979 v Štátnom okresnom archíve v Starej Ľubovni a od roku 1991 do 2000 bol vedúcim kabinetu dejepisu v Metodickom centre v Prešove. Zaoberal sa dejinami Slovenska a regionálnymi dejinami okresu Stará Ľubovňa v rokoch 1918 – 1960. Bol autorom monografie Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1938 – 1945 (1993), Historický slovník obcí okresu Stará Ľubovňa I. a II. (1995), Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1945 – 1948 (1997), Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1918 – 1938 (2012) i spoluautorom a zostavovateľom regionálnych monografií Hajtovka 1427 – 1987 (1990), Kúpele Nová Ľubovňa (1998), Sulín (2005) a Nová Ľubovňa (2007). Jeho plodná práca bol ukončená po zdravotných problémoch v roku 2016, keď vo veku 75 rokov zomiera.

Mgr. Elena Vranovská

Je absolventkou odboru kulturológi a Filozofickej fakulty UPJŠ v Košiciach (1993). Od roku 1996 pracuje v Ľubovnianskej knižnici na úseku regionálnej bibliografie a informatiky, ktorého primárnou úlohou je získavanie, spracovávanie a sprístupňovanie dokumentov (monografií, seriálov, špeciálnych i audiovizuálnych dokumentov) o regióne alebo so vzťahom (napr. autorským) k regiónu.

Výber predmetov zo zbierkového fondu Ľubovnianskeho múzea – hradu v Starej Ľubovni v rozmedzí rokov 1904 – 1975 súvisiacich s obdobím 2. svetovej vojny

ZOSTAVOVATEĽ:

Mgr. Adrián Drobňák

Fotoarchív Ľubovnianskeho múzea – hradu v Starej Ľubovni

Autor fotografií: Mgr. Zuzana Kasenčáková

1.

Sovietsky vojenský plášť z tenkého továrenského súkna, bez výložiek a gombíkov, ktorý pribudol do múzea v roku 1990. Vnútro tohto plášťa azbukou prezrádza meno svojho majiteľa Dufalu z Jakubian, ktorý sa v ňom zapojil v roku 1944 do partizánskeho hnutia a v oblasti Levočských hôr bojoval proti okupantom. Dlhé rukávy sú v predlaktí nastavované. Má špicatý ležatý golier a dvojradové zapínanie.

Prírastkové číslo: 1980/0958

2.

Ešte v roku 1986 sa podarilo získať dlhý kožený kabát patriaci Mikulášovi Kanderovi, ktorý sa narodil v roku 1913. Ide o dôstojnícky kabát, ktorý pán Kander nosil počas bojov v Slovenskom národnom povstaní. Do bojov sa zapojil na povstaleckom území na línii Turčianske Teplice – Brusno – Harmanec. Po potlačení povstania pokračoval v partizánskom boji. Kabát sa používal až do roku 1956. Na ramenách kabáta môžeme nájsť hodnostné označenie a zlaté dôstojnícke gombíky.

Prírastkové číslo: 1986/0342

3.

Mosin-Nagant 1891

Vyrábaná od roku 1891 v zbrojovkách v Tule, Iževsku a v Sestrorecku. Hlaveň, puzdro záveru a schránka na náboje sú z kovu. Záver chýba. Pažba a nadpažbie sú z brezového dreva. Na puzdre záveru je nápis: „Imperatorskij Tul'skij oružennyj zavod 1904 rok“.

Prírastkové číslo: 94/71

4.

Sovietska puška Mosin-Nagant mod. 1938 - karabína

Sovietska opakovacia puška Mosin-Nagant mod. 1938 bola odvodená od vzoru Mosin 1891/30 skrátením hlavne a úpravou ďalších častí zbrane. Vyrábala sa v ZSSR v rokoch 1938 – 1960. Hlaveň, puzdro záveru, záver a integrovaná nábojová schránka sú z kovu. Pažba je drevená. Na konci pažby sa nachádza kovová opierka. Chýba nadpažie. Na puzdre záveru je viditeľná šípka v trojuholníku, čo je znak zbrojovky Iževsk (ZSSR).

Prírastkové číslo: 138/88

5.

Sovietsky samopal Špagin PPŠ-41

Výroba prebiehala v niekoľkých továrňach na území ZSSR v rokoch 1941 – 1947. Vo výzbroji Červenej armády a neskôr aj armád satelitov ZSSR. Populárna zbraň jednoduchšej konštrukcie s vysokou kadenciou. Oblíbená aj u nemeckých vojakov. Bolo vyrobených približne 5 miliónov kusov.

Prírastkové číslo: 165/80

6.

Puška Mauser vz.24

Vyrábaná v Československej zbrojovke a. s. Brno v rokoch 1925 – 1942. Nachádzala sa vo výzbroji československej armády (1925 – 1938), slovenskej armády (1939 – 1945) a nemeckej armády (1941 – 1945). Zahraničnými odborníkmi bola považovaná za najlepšiu opakovaciu pušku sveta. Exportovaná do viacerých krajín Európy, Latinskej Ameriky a Blízkeho východu.

Prírastkové číslo: 260/84

7.

Československý ľahký guľomet ZB vz.26

Vyrábaný v Československej zbrojovke a. s. Brno v rokoch 1927 – 1945. Nachádzal sa vo výzbroji československej armády (1927 – 1945), slovenskej armády (1939 – 1945) a nemeckej armády (1941 – 1945). Stal sa symbolom vyspelosti československej zbraňovej techniky. Licenčne vyrábaný vo Veľkej Británii pod názvom BREN až do roku 1991.

Prírastkové číslo: 1996/0149

8.

Nemecká vojenská puška VG-2 (Volkssturmgewehr)

Nemecká pomocná opakovačka vytvorená na konci vojny. Ide o opakovačku s otočným valcovým záverom. Puzdro záveru je z oceleového plechu. Hlaveň a záver sú z kovu. Na konci pažby je kovová opierka. Na boku pažby je vyvrtaná diera na uchytenie ponosového remeňa.

Prírastkové číslo: 6/60

9.

Taliansky samopal Beretta 1938/42

Vyrábaná v továrňach Beretta Brescia, Taliansko v rokoch 1938 – 1948. Vo výzbroji talianskej a nemeckej armády. Samopaly Beretta sa radia medzi najlepšie samopaly sveta. Je to veľmi spoľahlivá zbraň jednoduchej konštrukcie.

Prírastkové číslo: 3/60

10.

82 mm delostrelecká mína

Vyrábaná v ZSSR s dostreľom 5 – 7 km. Vystreľovaná bola z 82 mm mínometu, ktorý obsluhovali traja muži.

Prírastkové číslo: 17/75

11.

Nábojnica z protitankového kanóna

Na nábojnici je vygravírovaný znak 1. Slovenskej republiky, slovenský orol so slovenským znakom na hrudi. Hore je vygravírovaná busta vojaka. Pod slovenským znakom je nápis: „Pamiatka z Ruska“. Nábojnica a jej umelecké stvárnenie je pamiatkou slovenského vojaka na boje na východnom fronte.

Prírastkové číslo: 86/71

12.

Sovietska kozácka šaška vz. 1927. Šabl'a typu Don. Vyrábala sa až do roku 1945. Bola určená pre jazdecké oddiely cárskej armády, ale používali ju aj jazdecké oddiely Červenej armády. Čepeľ je zakrivená, jednosečná so širokým obojstranným výbrusom. Zbraň je typická tým, že nemá kôš ani záštitu. Rukoväť zakončená do tvaru vtáčieho zobáka. Rukoväť je drevená, jej horná a dolná časť je mosadzná. Hlavica zbrane je mosadzná a sú na nej vygravírované písmená C C C P (ZSSR). Hore je päťramenná hviezda a pod ňou je kosák a kladivo.

Prírastkové číslo: 1962/0040

13.

Šabľa československá vz. 29. Služobná zbraň československého (slovenského) četníctva/žandárstva. Šabľa zakrivená má obojstranný výbrus. Pri koši je na čepeli vyrazené: Č T 11447. Kôš je jednoduchý v tvare písmena D. Rukoväť je drevená, potiahnutá kožou a spevnená spletaným drôtom.

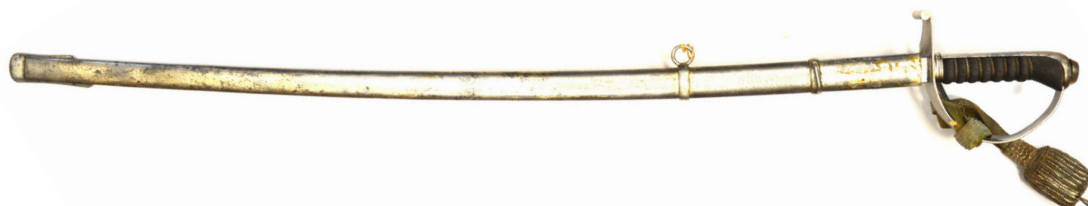
Prírastkové číslo: 1959/0517

14.

Šabľa vz. 24/27 pre nižších dôstojníkov žandárstva. Čepel je zakrivená, jednosečná s obojstranným výbrusom. Na čepeli pri koši je vyrazené: WLASLOVITS ŠTÓS. Kôš je zdobený lipovými listami a slovenským znakom. Tiež je na nej previazané portepé striebornej farby. Rukoväť je drevená, potiahnutá kožou a spevnená spletaným drôtom. K zbrani je kovové pochrómované puzdro.

Prírastkové číslo: 1979/0613

15.

Minca v hodnote 50 korún československých bola vydaná v Kremnici v roku 1947 pri príležitosti 3. výročia SNP. Na líci sa nachádza štátny znak ČSR s dvojitým kruhopisom v dolnej časti: REPUBLIKA ČESKOSLOVENSKÁ. Na rube je žena držiaca v ľavej ruke pušku, v pravej lipovú vetvičku. Vpravo okolo okraja je dátum v podobe: 1944 29.8. 1947.

Prírastkové číslo: 1959/0490

16.

Minca v hodnote 25 korún československých je datovaná rokom 1954 a vydaná v Kremnici pri príležitosti 10. výročia SNP. Na líci sa nachádza štátny znak ČSR v ozdobnom ráme s kruhpisom REPUBLIKA ČESKOSLOVENSKÁ. Na rube je vyobrazená postava partizána s puškou na pleci a v pozadí továreň. Okolo dolného okraja je dátum zobrazujúci 10. výročie SNP.

Prírastkové číslo: 1959/0486

17.

Pamätná medaila vydaná z rozhodnutia Národného zhromaždenia ČSSR k dvadsiatemu výročiu SNP. Je razená z bronzu s priemerom 35 mm. V hornej časti je upevnené malé uško so závesným krúžkom na stuhu. Na averze je zobrazená postava, ktorá drží v jednej ruke lipový kvet a v druhej ruke zvier samopal sovietskeho vzoru. Okolo okraja sa nachádza kolopis: SLOVENSKÉ NÁRODNÉ POVSTANIE. Na reverze je v hornej časti štátny znak s trojriadkovým nápisom v dolnej časti: ČESKOSLOVENSKÁ SOCIALISTICKÁ REPUBLIKA.

Prírastkové číslo: 1986/0188

18.

Pamätná medaila zlatej farby s priemerom 30 mm so stuhou a zapínaním. Medaila bola vydaná k 20. výročiu víťazstva vo Veľkej vlasteneckej vojne 1941 – 1945. Na averze je v strede stojaci vojak, po stranách vojaka datovanie 1945 – 1965. Medaila je uložená v červenom puzdre na červenej zamatovej poduške.

Prírastkové číslo: 1985/0453

19.

Pamätná bronzová medaila okrúhleho tvaru s priemerom 32 mm vydaná k pamiatke 1. októbra 1938 v Nemecku. Udeľovaná bola všetkým osobám, ktoré sa zaslúžili o pripojenie Sudet k Nemecku. Autor výtvarného návrhu bol mníchovský profesor Richard Klein. Averz je tvorený dvomi postavami vystupujúcimi na stupeň, na ktorom je vyobrazená ríšska orlica s rozpätými krídlami a vencom so svastikou. Zadná postava drží v ľavej ruke ríšsky prapor so svastikou a vedie prednú postavu, ktorá drží v ruke pretrhnutú reťaz. Okolo okraja na reverze je nápis: EIN VOLK/ EIN REICH/ EIN FÜHRER. Uprostred trojriadkový nápis: 1. OKTOBER 1938.

Prírastkové číslo: 1956/0487d

20.

Pamätná medaila z roku 1939 v tvare štítu, pripevnená na ozdobnej stuhe modro-červeno-bielej farby so zapínacou sponou. Líce tvorí reliéf meča po stranách s vetvičkami, spolu obopnuté stuhou s vyznačeným rokom 1939. Rub je tvorený na celej ploche nápisom: ZA OBRANU SLOVENSKA V MARCI 1939. Medzi oboma časťami textu sa nachádzajú dva lipové listy.

Prírastkové číslo: 2001/0071

21.

Bronzová medaila okrúhleho tvaru s priemerom 36 mm. Bola udeľovaná vojakom slovenskej armády za obranu štátu. Autorom bol akademický sochár Fraňo Štefunko. Na averze je vyobrazený plastický reliéf znázorňujúci orla bojujúceho s hadom. Na reverze sú na celej ploche vyobrazené 2 olivové vetvičky zviazané vejúcou stuhou, medzi ktorými sa nachádza štátny znak. Stuha je vyrobená zo žltého hodvábu. V strede stuhy sa nachádza 8 mm široký biely pruh, v strede ktorého je ešte 2 mm široký zelený pruh.

Prírastkové číslo: 1956/0487e

22.

Pamätný odznak vznikol vládny nariadením z 9. augusta 1946 a bol udeľovaný aj cudzím štátnym príslušníkom. Odznak mal podobu päťramennej hviezdy s priemerom 50 mm a bol vyrobený z bronzu. Na odznaku je vyobrazená stojaca postava partizána, držiaca samopal, po obvode je lipový veniec a nápis ČS. PARTYZÁN. Odznak a pamätný diplom udeľovalo účastníkom SNP Ministerstvo národnej obrany. Autorom námetu tohto odznaku bol akademický sochár Josef Malejovský. Do Ľubovnianskeho múzea sa tento odznak dostal od obyvateľov obce Jarabina v roku 1985.

Prírastkové číslo: 1985/0455

23.

Miniatura pamätného odznaku československého partizána má podobu päťramennej hviezdy s priemerom 25 mm, je vyrobený z bronzu a patinovaný do farby starého striebra. Na zadnej strane je v strede upevnená ihla, ktorá umožňovala pripevnenie odznaku na odev. Ihla je dlhá 55 mm, striebornej farby. V spodnej časti sa nachádza nápis: Mincovňa Kremnica.

Prírastkové číslo: 1985/0456

24.

Odznak nepravidelného tvaru. Ústredný motív tvorí vojak s puškou s československým štátnym znakom so slovenským dvojkřížom. Dole sa nachádza nápis: T.SV.MARTIN 29.8.1944 – 1947. Na zadnej strane je pripínací špendlík.

Prírastkové číslo: 1982/0450

25.

Kovový odznak kruhovitého tvaru. Základný motív tvorí päťramenná hviezda s nápisom: 28.aug.1948. Okolo je vyobrazených päť emblémov odbojových zväzov. Kolopis tvorí nápis v modrom poli: SLUČOVACÍ SJAZD ODBOJOVÝCH SVAZOV. Na zadnej strane sa nachádza nápis: MINCOVNA KREMNICA a pripínací špendlík.

Prírastkové číslo: 1982/0473

26.

Odznak nepravidelného tvaru s ústredným motívom sovietskeho a slovenského ozbrojeného partizána a československej a sovietskej štátnej vlajky. Dole sa nachádza nápis: 1944 – 1954. Na zadnej strane je pripínací špendlík.

Prírastkové číslo: 1982/0451

27.

Odznak vydaný pri príležitosti 25. výročia SNP. Je to kovový, jednostranný a viacfarebný predmet obdĺžnikového tvaru. Zo zadnej strany je v strede umiestnená 45 mm dlhá ihla slúžiaca na upevnenie odznaku. Na averze sa nachádza odznak vo farebnej kombinácii vlajky ČSSR. V strede je dvojriadkový nápis: SNP 25.

Prírastkové číslo: 1985/0461

28.

Kovový odznak kruhového tvaru s výčnelkom v dolnej časti. Ústredný motív tvorí päťramenná hviezda a ruka so zbraňou a nápis: 1944 – 1974 SNP. Na zadnej strane sa nachádza pripínací špendlík a nápis: REMPO.

Prírastkové číslo: 1982/0526

29.

Kovový, horizontálne členený odznak nepravidelného tvaru. Hore je vyobrazená československá a sovietska štátna vlajka, päťramenná hviezda a nápis: 1945 – 5.apríl – 1975. Dole v modrom poli je nápis: Košický vládny program. Na zadnej strane s pripínacím špendlíkom.

Prírastkové číslo: 1982/0523

30.

Kovový, emailovaný odznak nepravidelného tvaru. Ústredný motív tvorí vlajkosláva červených zástav. V dolnej časti sa nachádza nápis: B.Bystrica. Na zadnej strane je pripínací špendlík.

Prírastkové číslo: 1982/0527

31.

Kovový odznak nepravidelného tvaru. Hore je vyobrazený pomník duklianskych hrdinov, v dolnej časti so štylizovanou československou a sovietskou vlajkou. V červenom poli je nápis: DUKLA. Na zadnej strane pripínací špendlík.

Prírastkové číslo: 1982/0524

32.

Jednostranný kovový odznak obdĺžnikového tvaru. Na čiernom podklade je vyobrazená červená šípová ruža so zlatou stonkou. Dole na zlatom podklade sa nachádza nápis: Lidice. Na zadnej strane je umiestnená ihla slúžiaca na upevnenie odznaku.

Prírastkové číslo: 1986/0329

33.

Odznak partizánskeho zväzu Čapajev. Je to kovový predmet zlatej farby s celkovým priemerom 45 mm. Odznak má podobu päťramennej hviezdy so smaltovanými hrotmi. Medzi hrotmi hviezdy sú vždy tri krátke a tupé lúče zlatej farby. Uprostred je veľký kruhový medailón s priemerom 29 mm s vyobrazením nebeskej oblohy na pozadí horského vrcholu Vihorlat. Červená vlajka, ktorá je v popredí, nesie trojriadkový nápis v ruskom jazyku: „ПРОЛЕТАРИИ ВСЕХ СТРАН СОЕДИИНЯЙТЕСЬ“, v preklade „Proletári všetkých krajín spojte sa.“ V bielom medzikruží je kolopis s písmom zlatej farby: PARTIZÁNSKY ZVÁZOK NA SLOVENSKU „ČAPAJEV“.

Prírastkové číslo: 1985/0457

34.

Jednostranný mosadzný odznak kruhového tvaru. V spodnej časti sa nachádza nápis: Slovenské krídla, čo bol oficiálny tlačový orgán Slovenského leteckého zboru a Slovenského aeroklubu s úradnou prílohou Ministerstva národnej obrany, oddelenia civilného letectva vychádzajúci počas trvania Slovenského štátu. V hornej časti je vyobrazený dvojkríž. V popredí je orol s rozpätými krídlami. Na zadnej strane je umiestnená ihla slúžiaca na upevnenie odznaku.

Prírastkové číslo: 1986/0297

35.

Poukážka na 20 korún československých, ktorá bola vytlačená v Moskve a platila od 23. marca 1945 do 31. októbra 1945. Návrh bankovky vytvoril Ivan Ivanovič Dubasov.

Prírastkové číslo: 2010/0012

36.

Text napísaný pri príležitosti IV. výročia SNP a storočnice Slovenského povstania 1848/1849, vydaný v Košiciach 29. augusta 1949. Je súčasťou grafického listu, ktorý zobrazuje víťazstvo pracujúceho ľudu.

Prírastkové číslo: 1960/0068

37.

Plagát približujúci udalosť s názvom Deň Goralov, ktorý sa v roku 1966 pri príležitosti 22. výročia osláv SNP po prvýkrát konal v Červenom Kláštore. Organizátorom tejto akcie bolo Východoslovenské múzeum Košice – Expozícia Červený Kláštor, Mestský Národný výbor v Spišskej Starej Vsi, Miestny Národný výbor v Červenom Kláštore. V rámci týchto osláv čakal návštevníkov aj bohatý program vrátane jazdy na pltiach, vystúpenia folklórnych súborov, večerná prehliadka múzea a goralská veselica s ohňostrojom na záver.

Prírastkové číslo: 2008/0152

VÝCHODOSLOVENSKÉ MÚZEUM KOŠICE - EXPOZÍCIA ČERVENÝ KLÁŠTOR
ZA SPOLUPRÁCE MsNV V SPIŠSKEJ STAREJ VSI, MNV A OB ČERVENÝ KLÁŠTOR

usporiadajú

Tancujúci pár goralov

z príležitosti osláv 22. výročia SNP
28. VIII. 1966 v Červenom Kláštore

DEŇ GORALOV

PROGRAM:

Dopoludnia: Jazda na goralských pltiach s goralskou hudbou
Odopoludnia: o 14.00 hod. Zahájenie I. Dňa goralov
o 14.15 hod. Vystúpenie súborov
MAGURA Kežmarok
GRAPA Spišská Stará Ves
KALINA Veľký Lipník
o 16.30 hod. Prehliadka múzea
Večer:
Goralská veselica
Ohňostroj

Vstupné jednotné Kčs 6,-

38.

Lyžica je vyrobená z hliníka. Má krátku a oválnu rúčku, ktorá je zakončená hliníkovým krúžkom na zavesenie. Na konci rúčky je vyrytý monogram – na vrchu M a zo spodnej strany H. Táto lyžica ostala vo Veľkej Lesnej po neznámom sovietskom vojakovi, ktorý zahynul pri prechode frontu v roku 1945. Ako spomienku si ju zachovala Mária Bombarová.

Prírastkové číslo: 1983/0027

Poznámky

Poznámky

Poznámky

Poznámky

Poznámky

Poznámky